

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1911—1913. CYCLUS

A SZÁMÚZÖTT RÁKÓCZI
1715 35.

ÍRTA
SZÉKFŰ GYULA

AZ 1913-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI

ÍRTA
SZEKFÜ GYULA

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1913

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

IN MEMORIAM
MAGISTRI OPTIMI
ALEXANDRI MIKA

ELŐSZÓ.

A jelen munka II. Rákóczi Ferencz életének utolsó húsz évét írja le, 1715-től kezdve, a mikor XIV. Lajos halála folytán helyzete a francia udvarban gyökeresen megváltozott. Mindeddig a napkirálynak állandó kegyét élvező előkelő vendég volt ott és csak most, a régens kormánya alatt nehezedett rája a száműzetés egész súlya. Ezen utolsó franciaországi, majd törökországi tartózkodása két szempontból érdemes új, részletesebb megvilágításra. Az egyik emberileg is érdekes lélektani problémát foglal magában: miféle hatással lehetett a száműzetés és állandó kísérői: egyedüllét, erkölcsi és politikai elszigeteltség, anyagi bizonytalanság, a hazájától távol idegenben bolyongó fejedelemre. A másik inkább egyetemes történeti vonatkozású: a száműzött politikai törekvéseinek az akkori európai diplomatai mozgalmak közé való beállítása. Ez utóbbi szempontból szükségesnek találtam egyrészt Rákóczi politikai lépéseinek céljait és eszközeit pontos vizsgálat tárgyává tenni, másrészt az ő törekvései háttére gyanánt az európai államok egymáshoz való viszonyát nagy vonásokban jellemezni. Az úgynevezett Rákóczi-emigratio sorsára csak anynyiban tértem ki, a mennyiben ez előbbi két probléma megoldásánál szükségesnek látszott.

A tárgy feldolgozásánál azon szerencsés helyzetben voltam, hogy a nagyközönség és történetirodalom előtt ismeretlen kiadatlan kútfőkből is meríthettem. Elsősorban az úgynevezett Vigouroux-iratokból, melyek Rákóczi egykori ágense leszármazottjainak, a Naxos

VIII

szigetén élő Vigouroux-Lastics családnak birtokában vannak és a Rákóczi-hamvak hazaszállítása alkalmával a magyar kormány költségén másoltattak le. A másik kiadatlan kútfő a konstantinápolyi francia követnek, D'Andrezelnek Rákóczival folytatott levelezése, mely az ottani francia nagykövetség levéltárában maradt fenn és hasonlóképen a magyar kormány megbízásából másoltattott le. Mind a két másolatcsomó először Thaly Kálmán kezén fordult meg, a ki élete utolsó éveiben többször kiemelte fontosságukat, de a bennük rejlő adatokat nem dolgozta többé fel. Hogy ön ez iratokat a jelen munkához, mely nélkülök létre sem jött volna, felhasználhattam, ezt egyedül Thallóczy Lajos v. b. t. t. úr szíves közbenjárásának és hozzám való személyes jóindulatának köszönhetem. Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őriztetnek.

Egyebekben a Thalytól és Rákóczi életírójától, Márki Sándortól összegyűjtött és feldolgozott kútfőkre támaszkodtam, a kiadottak mellett elsősorban a konstantinápolyi császári követek hivatalos levelezésére, melynek Rákóczit illető részei másolatban Thaly Kálmán birtokában is megvoltak, a nélkül, hogy adatbőségüket különböző értekezéseiben kimerítette volna. Hálával kell megemlékeznem a Rákóczi-történetben közvetlen elődömről, Márki Sándorról, a ki nagyméretű Rákóczi-életrajzában az emigratióbeli éveknek végtelen szétszórt anyagát óriási szorgalommal gyűjtötte egybe, s ezzel a későbbi kutatók munkáját lényegesen megkönnyítette. A mennyiben az adatok részleteiben és a tények megítélésénél felfogásától el kellett térnem, indítóokaimat, bizonyítékaimat a munka végén közölt jegyzetekben foglaltam össze.

A szerző.

ELSŐ FEJEZET.

A Régens udvarában.

I.

A napkirály is elment arra az útra, melyen minden földi test porrá és hamuvá oszlik. 1715 szeptember 10-én, halála után tizednapra, megérkezett holtteteme St. Denisbe, ősei temetkezési helyére. Több mint kétezer testőr, apród és muskétás kísérte: az utódok és rokonok, udvaroncok és hű alattvalók sorából senki sem. A halál gondolatával nem szívesen foglalkozott az akkori nemzedék. XIV. Lajos maga sem járt temetésekre, legkedvesebb unokái és dédunokái halálakor is olyan rendelkezéseket adott ki, melyek folytán a katolikus egyház egyik legmegrendítőbb ténykedése a visszataszító hullának minél gyorsabb eltávolításává ridegült. Berry herczeg temetése, a kit pedig nagyon szeretett és megsíratott, olyan egyszerű volt, hogy polgári házban szolgáló testét is restellnék oly sebtében eltakarítani. Minden mozdulat az élet élvezésének szólt, a halál árnyékát még az öregek is elhessegették. A király halála most annál kevésbé okozott sajnálkozást, mivel az ő szinte év-

százados hatalmas alakja régidő óta a feltörekvő sok fiatal élet elnyomásában gyakorolta fejedelmi tekintélyét. Uralkodásának utolsó éveiben a korábbi század társadalmának utolsó szilárd elemei is felbomlottak. A régi ideálok elvesztették hatalmukat, az emberek megunták őket, mivel követésük Franciaországot a végveszély szélére sodorta. A nagy Richelieu-féle hagyományok, változott viszonyok között, a francia külpolitika számára megszegyenítések sorozatát hozták, a folyton folyó hadjáratok vesztett csatákat és tönkrement pénzügyet, haldokló ipart és kereskedelmet eredményeztek. Az udvar botrányos családi élete a valláson alapuló erkölcsnek minden hitelét elvette, a magánélet nem talált többé biztos irányokat, melyek szerint a külvilággal egyetértésben élhessen; az egyház erkölcsi nézetei nem lehettek többé kívánatosak olyanok számára, a kik a világban s nem félreeső remeteségben akartak élni. A korlátokat soha nem tűrő király vasakarattal dolgozott ugyan a látszat fenntartásán, különösen utolsó éveiben Maintenon asszony hatása alatt, az udvarbeli társas érintkezés formáit sikerült is megmerevítenie, de nem akadályozhatta meg a jégkéreg alatt az ideáljait vesztett társadalom fékevesztett, céltalan hullámzását.

Halála szabadulást jelentett mindenkinek, a ki élni akart. Néhány belső cseléde gyászolta csak s egykét öreg udvaronc szajnálkozott azon, hogy az újonnan alakuló udvarban nem játszhatja tovább gondolatlan fővel üres szerepét. Az özvegynek, Maintenon asszonymnak, legközelebbi környezetét, melynek élén a király és Montespenné törvényesített fia, Maine herceg állott, a halál pillanatától kezdve súlyos politikai gondok foglalták el. Maine hercegnek Maintenon

asszony volt a nevelője, mikor még nem a hatalmas király felesége, hanem a szegény, csak szellemmel rendelkező Scarronnak volt az özvegye. Maine herceg anyját, Montespannét, a nevelőnő váltotta fel a király kegyeiben, a mi bizonyára kellemetlen helyzetbe hozta volna Maine-t, ha ő tisztességes, polgári szeretettel viseltetett volna anyja iránt. Ha anyja pártján marad, elveszti a király kegyét s politikai érvényesülésre, törvénytelen származása miatt, soha se tehet szert. Maine nem habozott egy pillanatig sem, hanem maga kényszerítette anyját az udvar elhagyására és a hivatalos szeretői állásról Maintenon számára való lemondásra. Az új kegyencznő törvényes feleség korában sem feledte el nevelt fiának ezt az érdemét s annál inkább ragaszkodott hozzá, minél kevesebb támasza volt magának is az ellenséges érzületű udvarban. Hálából s egyszersmind önérekből keresztül vitte Maintenon az aggkori gyengeségbe esett királynál, hogy Maine herceg és testvére, a toulousei gróf, külön királyi rendeletben vérbeli hercegeknek nyilvánítottak. A kettős házasságtörésből származott gyermekek ily módon nemcsak Franciaország legidősebb hercegi családjai sarjainak jutottak elébe az udvari etiquette minden kérdésében, hanem jogot nyertek a legkeresztényibb király trónján való utódlásrais. S e jog nem volt egészen kilátástalan; XIV. Lajos örökösei sorában borzasztó pusztítást végzett az utolsó években a halál. A dauphin, Bourgogne hercege, Berry egymásután pusztultak el viruló fiatalágukban, az ötéves, beteges XV. Lajos után az orlcansi herceg lett volna a legközelebbi örökös, kinek kitűnő testi és szellemi tulajdonait egyaránt kikezdték hallatlan kicsapongásai. A királynak halála előtt

egy évvel készített végrendeletében Maintenon asszony nagy ügyességgel egyengette pártfogolja útját: a végrendelet szerint a kis király uralkodói teendőit egy régenségi tanács fogja gyakorolni, melynek csak névleges feje, külön hatáskör nélkül, az orleansi herczeg volna, a tanács a régens beleszólása nélkül egészíti ki önmagát s benne szótöbbség dönt; a kis király neveltetésére Maine herczeg ügyel fel s ugyan csak az ő kezére ven bízva az udvar s vele a testőrségek, nagy pénzügyi és katonai hatalom. A végrendelet ily rendelkezései értelmében Maine herczeg s vele Maintenon asszony az idők teljéig uralkodhattak volna XV. Lajoson, a régenségi tanácson és Franciaországon, de legalább is addig, míg valami betegség el nem viszi a gyenge, sápadt kis gyermeket s nevelője majdan utódjává nem válhatik.

Az öreg cselszövő hölgy mégis elszámította magát, túlságosan kevésre becsülte ellenfelét, a jogszerű régent. Fülöp orleansi herczeg, a trónhoz legközelebb álló vérbeli herczeg, valóban nem dicsekedhetett nagy erélyvel és czéltudatosan működő akarattal. IV. Henrik utódai közt talán neki adott a természet legkiválóbb szellemi tulajdonokat, melyeket a XIV. Lajos szultáni rendszere folytán reáerőszakolt politikai tétlenségben a tudomány és irodalom kiterjedt tanulmányozásával művelt ki. Sokirányú természettudományi ismeretei s még abban a kicsapongó korban is feltűnő léha életmódja minden erkölcsi és vallási parancs nyűgétől megszabadították, úgy hogy teljes szellemi szabadságban élvezte a kötelességektől mentes, legközelebbi érzéki és szellemi vágyait kielégítő életmódot. Az uralkodás gondjai nem érdekelték; soha igazságtalanabb vádat nem mondtak róla, mint mikor

a dauphin, Bourgogne és Berry hercegek meggyilkolásával majd a spanyol király ellen méregkeverők félfogadásával vádolták. Neki az uralkodás nyűg volt, melytől szabadulni akart, hogy gond nélkül élhessen egyre közönségesebbé váló élvezeteinek. Nem lett volna azonban férfiú, ha megnyugszik a Maintenon asszonytól sugalmazott végrendeletben és törvényszerű jogait átengedi a király fattyújának. XIV. Lajos daemóni előrelátással keverte össze családjában a törvényes magzatokkal a házasságtörésekből származottak véréit; maga az orleansi herceg kénytelen volt Maine nővérét, Montespan leányát feleségül venni, bármennyire tiltakozott is e szégyen ellen anyja, a híres német, tiszta erkölcsű és szabadszájú Madame. A régens nem felejtette el azt a pofont, melyet az udvar színe előtt kapott elkeseredett anyjától, mikor XIV. Lajos e házasságot megmásíthatatlan akaratának nyilvánította. Másrészt a hercegek és Franciaország maréchaljai is fogcsikorgatva túrték, hogy a királyi fattyák elébük helyeztetnek s most, a mint XIV. Lajos behunyta szemeit, elérkezettnek látták az időt, hogy megbosszulják magukat és jogszerű gőgjük megsértését.

Így, részben külső behatások, biztatás és rábeszéléstől megerősítve játszotta el az orleansi herceg nagy jelenetét a párisi parlament ülésén a király halálát követő napon. Nagy és hatásos szónoklat közben felolvasta a végrendeletet, tőle váratlan erélyes kifejezésekkel mutatta ki a rendelkezések hibáit és jogtalanságait, ügyesen hízelgett a parlament önállóságra törekvő nagyzási hóbortjának s az eredmény: a még el som temetett király összes intézkedéseit hatályon kívül helyezték azok, kik még tegnap remeg-

tek volna a király egyetlen pillantásától is. Az orleansi herceg a legkiterjedtebb régensségi jogok birtokába lépett; a régensségi tanács kinevezése és átalakítása, kinevezések, a király személyének őrizete egyaránt az ő kezébe jutottak. Maine herceg gyáván remegve nézte álmai tönkretételét; csak arra az egyenes támadásra horkant fel, mikor a régens az mondta, hogy példás büntetést érdemelnek azok, kik a meghalt királynak ilyen rossz tanácsokat adtak. Itt a két ellenfél kevésbé fenséges szóváltásba elegyedett s bár közben egy mellékszobába vonultak el a kínos ügy elintézésére, ezzel egyiküknek tekintélye sem nagyobbodott. Maine herceg teljesen megverten távozott a parlamenti teremből.

Ez a nap döntő hatással volt XIV. Lajos személyes környezetéhez tartozó udvaroncok, a *régi udvar* sorsára. Maintenon asszony St.-Cyrbe vonult az ájtatosság gyakorlatainak élni, de azok, kiknek az udvarnál kellett maradniok, háttérbe szorított és reménytelen ellenzék szerepébe jutottak. Politikai befolyás, vagy vezetői állás és tekintély az udvarnál nem állt többé rendelkezésükre, a régensnek megvoltak saját emberei, kik a maguk érdekében is siettek a régi udvar tagjait minden befolyásos helyről kiszorítani.

A múltnak e szomorú alakjai legnagyobb részt idős emberek voltak, kiket életük minden sikerének emléke a múlthoz, XIV. Lajos korához kötött s kik a jövőhöz kevés reményt fűztek. Maine herceg mellett Dangeau, a vén, száraz udvaronc, továbbá a spanyol király egykori mindenes barátja, maréchalde Tessé, a meghalt király külügyi államtitkárja Torcy, az öreg Villeroi: ezek voltak a kik XIV. Lajost joggal, szívből gyászolhatták. A toulouse-i gróf olyan correct mo-

dorú úri ember volt s oly bölcsen viselte magát a régenség vitájában bátyja és az orleansi lierczeg között, hogy a régenségi tanácsban megmaradhatott s befolyása talán nagyobbodott volna is, ha ő nem oly hideg és ambitionélküli. Hasonlóképen vízszínen tartotta magát maréchal d'Huxelles is, legalább is addig, míg Dubois államférfiévá nem nőtte ki magát.¹

E felsorolásból megértheti s talán megbocsátja a szíves olvasó, miért terjeszkedtem ki ily meglehetős távol eső dolgok elbeszélésére. A régi udvar legelőkelőbb nevei nem választhatók el Rákóczi nevétől. A toulouse-i gróf, Tessé és Dangeau az ő egyedüli barátai, kikre Franciaországban szert tudott tenni; Torcy az, a ki egy évtizeden át táplálta a magyar felkelők reményét a francia segítségben; d'O marquis, a toulouse-i gróf barátja nem felejtette el Rákóczit Törökországban sem. Mikor mindezek tehetetlen visszavonultságra lettek kárhoytatva s a francia udvar és politika vezetése új, az eddigiektől független, sőt ellenséges kezekbe jutott, Rákóczi helyzete is természetesen nagy változáson ment keresztül.

A francia király halála előtt három hónappal szentesítette a törvényesen megkoronázott és hitlevelet kiadott magyar király az országgyűlési végzések között azt a pontot is, mely Rákóczit és társait, mint a törvényes határidőre meg nem tért felségsértőket száműzetéssel sújtja s birtokaik elkobzását rendeli el. E törvény csak a tényleg meglevő állapotot formulázta; Rákóczi száműzetésben volt már azóta, mikor Károlyi Sándor tárgyalásai elől Lengyelországba ment. A fejedelem nemcsak színes, hanem szíves békét kívánt hazájának s az volt a meggyőződése, hogy „állandóbb és csendesebb békességet reménylhetünk a muszka

czár közbenjárása által, mintsem Pálffy csalogatásával“. A császári seregtől mind kisebb körbe szorított kiéhezett kuruczokat elhagyta és ment Ilyvónak, mert — mondja — ott reméli a czárt találni, a kitől „függ Isten után hazánk boldogulásának állapota“.² A czárnak azonban egyéb gondjai voltak, minthogy szegény Magyarországot a boldogulás útjára vezesse: akkor pántolta össze vérrel és vassal az orosz colossust s ő szerezte meg Rákóczinak a száműzetésben az első nagy csalódást. A kuruczok meg elfogadták a magyar embertől, Pálffy generálistól nyújtott jobbot, megtértek a Habsburg-ház hűségére s hazaoszolva tűzhelyeikhez, verejtékük hullatásával kezdték meg újra a nehéz, honfenntartó munkát.

A fejedelem pedig ment tovább muszkától lengyelhez, lengyeltől francziához. Az európai háború lángolása alább-alábbhagyott, mígnem három hosszú béketárgyaláson vógvég elfojtották. A francziák szóba hozták ugyan az ő dolgát is, de csak azért, hogy e kérés elejtésével maguknak szerezzenek jobb feltételeket. A franczia-osztrák békét Villars és Savoyai Eugén, a két vezér, két egyenes katona kötötte meg. Eugén sohasem szerette Rákóczit, a lázadót, a ki még Villars-tól, a franczia király képviselőjétől sem remélhetett egyetlen jó szót sení. A maréchal XIV. Lajos abszolút államában volt alattvaló s mint katona, királyának középkori hűségű, félelem és gáncs nélküli lovagja volt, a ki már bécsi követ korában ellenszenvvel viseltetett a magyarok, mint szerinte lázadó természetű és könnyelmű népség ellen.³ Az európai békesség létrejött, Rákóczi kimaradt belőle. Az új, tényleges viszonyokban a Magyarországtól elszakadt Rákóczi nem jelentett többé számbavehető mennyiséget. Mikor a szatmári béke után a hollandusok a magyar protestánsok

helyzete érdekében járnak közbe a császárnál, óvakodnak Rákóczi említésével koczskáztatni lépéseik sikerét. Az angol királyné, a ki annyit fáradozott a felkelő magyarok és a császár kibékítésén, a megváltozott politikai helyzetben nem engedi meg Rákóczinak, hogy angol földre lépjen.

A barátságtalan hulli partokról Rákóczi francia föld felé fordult. Már a szatmári béke idején megfordult fejében XIV. Lajos meglátogatásának a terve, hogy vele és a dauphinnal szemtől szemben kedvezőbb határozatokat, nagyobb pénz- és katonai segítséget eszközöljön ki, mint a nehézkes diplomatai úton. A szerencsétlenül járt felkelő vezér látogatása akkoriban kellemetlen lett volna a francia udvarnak, mely végső kimerülése miatt kénytelen volt bármi áron békét keresni a nagy coalitióval. Az akkori diplomata nyelvén: a francia udvar elhatározta, hogy nem ragaszkodik Rákóczi felszínen tartásához. Torcy félt, hogy a Párisban tartózkodó emigráns mindkét részről, a francia udvarnál és az ellenfeleknél is meg fogja nehezíteni a békekötést. Hogy minden reménytől megfoszsza a fejedelmet, a ki még mindig hitte, hogy francia segély új életre keltheti a felkelés ügyét, 1711 júliusában hivatalos formában értesére adta Torcy, hogy nem tekinti többé souverainnek, hanem csak egyszerű alattvalónak s ezért köve-tével is csak mint magánemberrel érintkezhetik.* Az utrechti congressuson nem is tudott Rákóczi semmit elérni, szerepét itt mint önálló fejedelem bevégezte s ezután már mi sem állott útjában annak, hogy mint magánember Franciaországban élje le napjait.

Tévedés volna azt hinnünk, hogy XIV. Lajos bárminemű személyes rokonszenvvel viseltetett a magyar

felkelők és Rákóczi ügye iránt. Egész politikai neveltetése és múltja ellene mond ennek. Családjának hagyományai a rendi hatalomnak minél teljesebb megtörését kívánták tőle, ő maga fiatal korában menekülni volt kénytelen székvárosából a fronde-nak lázadó napjai elől, de hosszú uralkodása végén megnyugodva tekinthetett vissza munkájára, melylyel a rendi hatalmat, a nagyurak és a parlament politikai befolyását tönkre tette. A népakaratnak árnyékától is mentes absolut monarchiát sikerült megvalósítania oly módon, hogy az ő Francziaországa ebben a dologban egyéb európai uralkodóknak soha el nem érhető mintaképül szolgált. Ő, az elérhetetlen magasban trónoló autokrata nem tagadhatta meg magát annyira, hogy bármiféle rendi szabadságokat önmagukért pártolhatott volna. Mikor bécsi követe, Gremonville, összeesküvés szálait fonogatja Nádasdyval és Zrínyi Péterrel, elképzelhetjük-e, hogy urának egyéb járhatott volna eszében, mint hogy ez elégedetlen urakat saját czéljaira kihasználja? Hisz a Zrínyi Péterek az ő szemében ugyanoly kárhóztos ellenségei voltak az absolut hatalomnak, akár csak Longueville, Beaufort és a fronde egyéb tönkretett nagyjai. A Rákóczival éveken át folytatott diplomatizáló játék sem bizonyít egyebet: minél inkább kihasználni a vérét hullató kuruczságot a császár ellen s minél kevésbbé compromittálni Francziaországot. A Rákóczitól annyira sürgetett szövetséget sohasem kötötte meg XIV. Lajos és politikus hidegséggel nézte, mint semmisíti meg Rákóczi minden reális menekvés lehetőségét a francia szövetség-álmáért. A francia segítség őt koldusbotra juttatta, mint nagybátyját, Zrínyi Pétert, vérpadra.

Kevesebbet nem tehetett tehát XIV. Lajos, mint

hogy a francia partra érkező Rákóczit legalább szívesen fogadja. A roueni kormányzónak, a kinek területére lépett Rákóczi, parancs ment, hogy előkelő embert lásson benne, mert „megérdemelte Franciaországtól a szíves fogadtatást”.⁵ A francia urak szívesége valóban nem ismert határt, mindnyájan a legnagyobb előzékenységet és udvariasságot tanúsították az érdekes múltú, Franciaország szolgálatában tönkrement fejedelem iránt. Souveraint illető tiszteletben azonban nem részesült. A külpolitikai helyzet sem engedte volna ezt meg; a királynak mind inkább tekintettel kellett lennie a császárra, a ki hosszú küzdelemben erősebbnek bizonyult. XIV. Lajos uralkodói gögje sem engedhette meg, hogy magához hasonlónak tartsa azt, a kivel még a szerencse napjaiban sem akart soha egyenrangú szövetséget kötni. Rákóczi tapintatosan megkerülte a kérdést, mikor elhatározta, hogy *incognito* fog Franciaországban tartózkodni s e célból a *comte de Charoche*, sárosi gróf, nevet vette fel. Mintaképpül szolgálhatott neki a szintén francia kegyelemkenyéren élő Stuart, II. Jakab angol király utóda, a ki Szent György lovagnak hívatta magát, bár hivatalos alkalmakkor XIV. Lajos királyi tisztességben szokta részesíteni. Rákóczi jó modora elejét vette minden nehézségnek a rangsor megállapításában, a mely kérdés akkoriban a francia udvar tagjait legkönnyebben hozta ki a napi élet nyugodt sodrából. A társadalmi érintkezés a legpontosabban szabályozva volt, mindenki csak a rangját megillető mozdulatokra volt felhatalmazva s a mint egy vonallal is túllépett a megengedett határon, az előtte álló részéről a legdurvább visszautasításra lehetett elkészülve. Saint Simon, a ki sok mindenre kevély

volt, de leginkább hercegi rangjára, egyszer mindenáron előretolakodott egy udvari ebédnél, hogy a zweibrückeni herceg előtt foglalhasson helyet, a mire a harapós öreg orleansi hercegné az egész társaság előtt hangozatosan jegyezte meg, hogy talán meg akarja kérni a zweibrückeni herceget, hogy fiát vegye fel apródjai közé, azért tolakszik úgy előre. Ilyen leforrázás akkor mindennapos volt, de senkit sem tartott vissza az előretörekvésben, mivel mindenki meg volt győződve, hogy Isten és ember előtt joga van a rang külső érvényesítéséhez. Rákóczi lemondván souverain vágyai érvényesítéséről, a nem uralkodó hercegek között kapott helyet a rangsorban. Természetes nyugalma és sok keserű tapasztalata megóvták attól, hogy az udvarban szereplő duc-ökkel kellemetlenségei legyenek. Lehetőleg háttérbe vonult s hagyta az előre törtetőket maga elé kerülni. A király különböző vidéki tartózkodó helyein lakást kapott, úgy mint egyéb udvaroncok s mikor először ment az udvarral Marlyba, Maine herceg és a toulouse-i gróf útján kérte a királyt lakás kijelölésére, a ki nagy szívesen késznek is nyilatkozott rá, de utasította, hogy ő is egy nappal az utazás előtt kérjen lakást, „úgy mint a többi udvaronc“.⁶ Egyedül az erdélyi fejedelmi címet fájlalta Rákóczi s mikor nem volt incognito, például a külügyi államtitkárral való hivatalos érintkezésben, megkívánta, hogy ne csak *prince*-nek, hanem *prince de Transsylvanie-nak* szólítsák.⁷ Ezzel nem kis zavart okozhatott volna a külügyi hivatalnak, mivel ez a császár érzelmeit kímélni volt kénytelen; de szerencsére a mi Rákóczi és Torcy, majd d’Huxelles között történt, annak már nem volt európai fontossága s külhatalmaknak nem jutott tudomására.

A francia udvarnak meglehetősen gyakorlata volt francia szolgálatban tönkrejutott fejedelmi személyiségek ellátásában és kezelésében. Még Rákóczi tartózkodása idején is ott volt a bajor választó, a kinek egyszer Magyarország koronáját akarta megszerezni. Egy fényes tűzijátékra mindketten hivatalosak voltak, de egyikük sem ment az udvarral együtt, hanem oldalt félrevonulva, külön-külön élvezték a színjátékot, — *a cause du cérémonial*. XIV. Lajos utolsó éveiben ritka volt az ilyen ünnepélyes alkalom, szégyenletes vereségek, megalázó béke, a vérbeli hercegeknek sorra megmagyarázhatatlan betegsége és elhalása nyomott légkört teremtettek. A király visszavonult Maintenon asszony termeibe, színházról szó sem volt többé; nagy ritkán, ez is csak korábban, Maintenon asszony termeiben egy-egy műkedvelői előadás. A fiatalok mosolya megfagyott, ha a király komor pompája elé kerültek. Mintha csak a földönfutó bajor választó, a címzetes angol király és a szintén címzetes erdélyi fejedelem számára teremtették volna ezt az udvart. Mindenkinek szomorúság lakozott szívében, s kénytelen volt a kérlelhetetlen etiquette szerint kiszámítva játszani szerepét. Maintenon asszony őszintén irigyli az apácákat, a kiknek nem kell a társaságban élniök, s keserű elégtétellel szemléli, a mint szobájában az angol király kártyázik, XIV. Lajos és az angol királyné nézik; — táncz lépések, mosoly, túlradó jelei az örömnök — pedig mindegyikük szívében ott a tör.⁸ Mint mikor hajtóvadászaton a leterített foglyok és fáczánok felbontásakor nem egynek a testében már rég ott ülő sörétet találhatni: itt is, e fényes udvarban, csupa megsebesült ember, ki régi kínokat, mélyre húzódott fájdalomakat leplez a nevetők előtt.

A hideg, szomorú társaságban Rákóczi kikeresett magának egy pár embert, a kiknek lelki életében bizonyos harmóniát sejtett az övével. Legelőkelőbb volt közöttük a toulouse-i gróf, a király törvényesített fia. A gróf ekkor harminczöt éven felüli komoly, magába zárkózott ember volt. Születése miatt a legelkeseredettebb ellenségeskedések céltáblája lett volna, mint bátyja, Maine herczeg, ha az öröklés elvével sehogy meg nem magyarázható józan mérséklete meg nem óvja a túlfeszített helyzetektől. Örömnilyvánításra talán sohase volt képes, annyira egykedvű, napról napra szabályozott életmódot folytatott. Hidegen, örvendezés nélkül fogadta XIV. Lajos rendkívüli kedvezéseit, a vérbeli herczegek sorába emeltetést, s épp oly hidegen és fájdalom nélkül a régensség alatt mindezen kegyek visszavételét. Sértegetni senkit se szokott, s komoly magaviseleté ellenséget és barátságra tolaodót egyaránt távortartott tőle. Negyvenöt éves korában határozta el magát a házasságra. Mint a régenségi tanács tagja kötelességét hidegen és pontosan, különös ambitio nélkül végezte, érzelmi kitörésektől mentesen vett részt a néha viharos tárgyalásokban melyeket sohase akart intézni, bár a régens után nem egyszer ő volt ottan a legelőkelőbb ember.⁹ Egyetlen szenvedélye volt, a vadászat, s a ki kegyeibe akart jutni, egyedül ezen a ponton talált lelkében külső behatásokra reagálni kívánó hajlamot.

A közös vadászszenvedély szolgáltatta a Rákóczihoz való közelebbi viszonynak a külső alkalmait is. Az udvari vadászatokon kívül a toulouse-i gróftól rendezett szarvashajtásoknak állandó vendége volt, s grosboisi remeteségét hetenként kétszer hagyta el, hogy ezekben résztvehessen. Mikor már az élet minden gyö-

nyörúségéről lemondott, ezt, a toulouse-i gróf vadásza-
 tait, nem tudta feláldozni. Mindez azonban csak külső
 kapocs volt közöttük. Nem mondhatnók ugyanis, hogy
 Rákóczi és a gróf lelki életének sok rokonvonása
 lett volna. A száműzött magyarnak minden gondolata
 Kelet felé volt irányozva, szünet nélkül dolgozott, elmél-
 kedve, és ügynökei által a gyakorlatban is, azokon a
 terveken, melyekről azt hitte, hogy tőlük Magyaror-
 szág jóléte és jövője függ. Eddigi csalódásai nem
 ölték ki a tények kérlelhetetlen szárazságát is meg-
 kerülő önbizalmát. A profán francia udvarnak azonban
 nem mutatta sem kétségeit, sem reményeit. Ott ő
 fejedelmi magaslaton akart mutatkozni, teljes lelki
 egyensúly nyugodt szenvedélytelenségében. Senkinek
 sem adott jogot, hogy szánakozzék rajta, senkinek
 alkalmat, hogy nevéssen kétségein és hiú reményein.
 A külső lelki habitus ilyen alakulatában értékes volt
 neki a toulouse-i gróf baráti közelsége. A gróf az az
 ember volt, a kivel mindennapos érintkezésbe lehetett
 jutni, anélkül hogy neki eszébe jutott volna barátja
 belső élete iránt érdeklődni. A mint a kormányzó
 tanácsban pontosan elvégezte kötelességét, de azontúl
 szenttelen közönnyel nézte a többi tanácsosok elkese-
 redett vitáit, épp oly érdektelenséget tanúsított a társas
 érintkezésben. Hideg nyugalmában teljesen megegye-
 zett Rákóczival, s lelki életük mélyreható eltérése nem
 jött számba az udvari élet felületességében. A correct
 udvaronc Rákóczin csak álarcz volt, mely elfedte bel-
 sejének viharait, míg a toulouse-i grófnál e lárva alap-
 jában véve semmit se takart.

A mindennapos érintkezés mindkettőjükre kellemes
 volt, mert kizárta a bonyodalmak és felindulások lehetősé-
 gét. A megszokásból barátság fejlődött ki, a meny-

nyiben a toulouse-i gróf egykedvűsége baráti érzelmekig fel tudott hevülni. Kisebb szívességekre mindig készen állt, a milyeneket egyenrangú nagyurak meg' tesznek egymásnak, anélkül hogy érdemesnek tartanak beszélni is róla. Rákóczi törökországi tartózkodásakor nagy rendetlenségbe jutott pénzügyeit a toulouse-i gróf próbálja felülvizsgálni és helyreállítani. Politikai támaszt azonban nem nyújthatott barátjának. A régensségi tanácsban többnyire belügyeket referált, a diplomatiát az orleansi herceg saját bizalmas embereivel irányította, s a tanácsot csak a befejezett tényekről szokta értesíteni. A toulouse-i gróf barátsága Rákóczinak kellemes időöltést szerzett, de politikai szempontból teljesen értéktelen volt.

Még kevesebb lelki kapocs kötötte Rákóczit egy másik „barátjához“, a toulouse-i gróf testvéréhez, Maine herceghez. Az öreg király utolsó éveiben hasznos volt Maine ismeretsége, Ő volt a jövő embere, a kitől mindenki remélt valamit. A herceg meglehetősen egyszerű ember volt, a kinek akaratereje kimerült a vérbeli hercegi rang megszerzésében, s minden egyéb tárgy iránt apathikus közönnyel viseltetett. Felesége a nagy Condénak, a rocroyi győzőnek unokája, talán a legkevélyebb nőszemély volt XIV. Lajos büszke udvarában. Sceauxi kastélyában fényes udvart tartott, melyből nem hiányoztak előkelő politikusok s harmadrangú költők és szónokok. Az orleansi hercegnek esküdt ellensége volt, s a nagyközönséget borzadálylallyal eltöltő hazug hírek a jövőbeli régens méregkeverő terveiről mind tőle, az ő „sceauxi udvarából“ kerültek a világ szájára. Addig, míg Maintenon aszszony hatalmas volt, nem sokat törődött férjével, s hagyta, hogy a koronátlan királyné vezesse őt a rang-

ért való küzdelmében, XIV. Lajos halála után azonban mindinkább kilépett a porondra saját politikájával, s férjét engedelmes eszközzé alacsonyította le. Rákóczi igen sokszor tette tiszteletét náluk Szióban, a hogy a kastély nevét francziául még nem értő magyarjai ejtették. Mikor a vérbeli herczegséget a parlament elismerte, Rákóczi is sietett hozzájuk a gratulálók nagy seregével.¹⁰ Szívélyesebb baráti kötelék nem lehetett köztük, annál kevésbé, mert hisz ebben a csak külső érvényesülésre törekvő udvari életben a barátság fogalma szinte ismeretlen volt. Ha Rákóczi lelkében élt is a vágy baráti kebel után, XIV. Lajos udvara nem nyújthatott neki kielégítést. Későbbi leveleinek áradozó kifejezéseit a francia levelezési stylus magyarázza, anélkül hogy tárgyi alapokat kellene hozzájuk feltételeznünk.

Barátság helyett másvalami nőtt ki ezekből az állandó látogatásokból. Maine és a toulouse-i gróf társasága messzire látszó pártszínezetet viselt magán. Az Ő embereik Maintenon asszony legközelebbi környezetét alkották, azt a gögös cliquet, mely az agg királyt teljesen hatalmába tartotta, s a mely 1715 óta a „régí udvar“ sokatmondó, de kevés tiszteletet ébresztő elnevezését hordta. Mivel Rákóczi a vezérekkel barátságos lábon állott, a közkatonák is szívesen beszéltek vele és lassankint egészen társaságukhoz számították.

Dangeau marquis volt ennek a társaságnak legártatlanabb tagja, a ki úgy látszik, leginkább vonzódott szívbeli vonzalommal Rákóczihoz. Felesége, szép német asszony, a kinek egész udvari szerencsését köszönhetette a csekély szellemi képességekkel megáldott férj, ekkor már ájtatos öreg nő volt, a ki Maintenon asszony legbizalmasabb barátnői közé tar-

tozott. A fiuk, Courcillon marquis, nagy széltoló volt és ledér életmódjával sok keserőséget okozott Maintenon asszonynak, a ki önmagát amolyan általánosan érvényes kalauznak tartotta a mennyországba. A férj nem sok vizet zavart, sem a családban, sem a nagy politikában. Gyermekes kitartással jegyezte fel hosszú udvari évei minden napján, kinek adott király ő felsége audientiát, hol volt az udvar vadászaton, színházban, melyik herczegkisasszony hol tánczolt, s egyéb ilyen híreket, a mik az ő személyére éppen nem tartoztak, hanem udvaronczi kötelmeit érintették. Udvari hírek után még le szokta másolni naplójában a nevezetesebb európai eseményeket is, melyekről hollandus vagy francia újságok adtak hírt. Rákóczi nevével is egy ilyen újságban találkozott először. 1695 márcz. 16-án beírta naplójába, hogy Aspermont grófot, a ki Fürstenberg cardinális unokaöcscse, meggyilkolta egy Rákóczi nevű sógora. Ugyanezen hónap 22-én megpótolta e hírt azzal, hogy azóta hamisnak bizonyult.¹¹ Húsz év múlva az egykori gyilkos egyik legtiszteltebb barátja lett. A marquis ekkor már elért mindent, a mit az élet és a királyi kegy csak nyújthatott. Csendes öreg úrrá vált a fiatal stréber, a kinek merész csínyjeiről azelőtt oly sokat beszéltek az asszonyok. Érdeklődését az udvar napi eseményei teljesen lefoglalták, s az embereket is a szerint ítélte meg, milyen udvaronczok. Rákóczit első látásra igen szellemes és tanult embernek találta. A fejedelemnek correct nézetei az udvari etiquette bonyolult kérdéseiben bizonyára nem voltak hatás nélkül Dangeau ítélete kialakulására. Valamint az sem, hogy a toulouse-i gróffal is jó viszonyban volt, és hogy kezdettől fogva a Maintenon-Mainepárthoz csatlakozott. Ilyen látszólag önző szempontok

nem ítélték meg túlságos komolysággal a megcsontosodott udvaroncznál, a ki nemcsak önfenntartási ösztönből, de a felsőbbség iránti őszinte tisztelet miatt sem találhatta volna szellemesnek és tanultnak azt az embert, a ki az udvar hatalmasainak nem tetszett volna. Rákóczi egyszerű correct nyugalma is magához vonzotta a megállapodott, életét csendesen élvező udvaronczot.¹²

A politikában különben annyira használhatatlan volt, hogy a király halála után bekövetkezett rossz napokban, az ellenpárt győzelme idején, a csípős Maintenon asszony megkérdezte barátnőjét, Dangeau-nét. mit szól az új viszonyokhoz férje, a ki „soha sem tudott semmit ócsárolni“.

Az egyetlen activ férfiú a társaságban a maréchal de Tessé volt. A legcelszövőbb udvaroknál szolgált diplomatai küldetésekb. Rómában, Spanyolországban, olasz udvarokban; V. Fülöp spanyol királynak még Anjou hercege korában fegyvertársa és kedves udvari embere volt; majd a régi udvarban a tengerészeti főfelügyelő nagy fizetéssel összekötött rangját viselte. Nagy emberismerettel és a spanyol-olasz viszonyokban évek hosszú sorára tekintő tapasztalatokkal rendelkezett, s ezért a régens sem tudta mindig nélkülözni, s kénytelen volt időnkint megbízásokkal látni el, annak daczára, hogy a maréchal Maine herceg köréhez tartozott. Nagy Péternek francziaországi látogatásakor ő volt a melléje kirendelt diszszolgálatot tévő lovag. Később, 1723-ban, Bourbon herceg őt küldte Spanyolországba, hogy V. Fülöppel szilárdabbá tegye a barátságot.¹³ XIV. Lajos végső éveiben valóságos rohamok szállták meg, s ezeknek engedve, remeteéletre határozta el magát. Mindenesetre nagy tanu-

ságát adta udvaronczyi finom orrának, visszavonulásával kikerülvén, hogy a régens és Maine herceg közti döntő küzdelem forró napjaiban bármelyik félen is compromittálja magát. Remetesége nem is volt puszta ridegségű, egyszerre két klastromi lakást tartott, az egyiket Párisban, a másikat a zöldben, jó levegőn, a grosboisi kamaldoliaknál, sőt személye szolgálatára való nagy udvartartását is beszállásolta a klastromokba. Ő volt a Rákóczi barátjai között az egyetlen, a ki egészséges önzéssel érdeklődött a nagy politika folyása iránt, a melyben azonban sohasem jutott neki egyéb harmad- vagy negyedrangú szerepnél.

Mindezek társaságában Rákóczi napjai kellemes egyformaságban folytak le az udvari élet etiquette-jétől kijelölt határvövek között. Vadászatok mellett látogatások, kerti séták a király kíséretében, nagy kártyázások, nagy ritkán, Párisban, álarczosbálok. Mindenben résztvett, a honnan nem maradhatott el. Hogy a valóságban mégis csak Maine herceg öreges, ájtatoskodó környezetéhez tartozott, a Dangeautól elbeszélte eset is bizonyítja. A király 1715 júliusában, mikor Rákóczi már harmadéve volt Párisban, elment a fiatal Berry hercegnéhez, az orleansi herceg leányához, a hol roulette-játék folyt. Kíséretében sok hölgy volt, s velük Rákóczi is, a ki még sohasem látott roulette-et és ehhez képest különös érdeklődéssel nézte a mulatságot.¹⁴ Berry hercegné, a kiról olyan borzasztó dolgokat beszólt egész Páris, a jövődöbéli régensnek legkedvesebb leánya volt, a ki fiatalos zabolátlanságában Suetonius tollára méltó kicsapongó életmódot folytatott, de egyúttal Maine hercegnének leghatalmasabb ellenlábasa is volt. A király halála

után Ő lett Franciaország első asszonya, s az ő legcsekélyebb caprice-ának is engedett a régens és egész udvara. A roulette pedig állandó foglalkozása volt a hercegnőnek, valamint az egész orleansi párt fiatal tagjainak. Rákóczi itt idegen maradt mindvégig, az első három évben nem is jutott el hozzájuk, s a Dangeautól elbeszélt alkalommal is a király kíséretében, tehát a régi udvar embereivel ment az ellenpárt hajlékába.

Az ő magyar szolgái feljegyzéseiből és francia ismerősei mémoires-jaiból ma már meg lehet állapítani^ hogy szinte napról napra milyen társaságban élt és hol tett látogatásokat. Politikai ügyben tett lépésein kívül, melyek rendszeren Torcyhoz vezették, majdnem kizárólag az említett urak, a toulousi gróf, Dangeau és Tessé társaságában találjuk. Gyakran találkozott marquis d'O-val is, a ki a toulouse-i gróf egyik legbizalmasabb embere volt, annyira, hogy általa a gróftól még arra is rá lehetett néha venni, hogy királyi atyjánál, a kitől igen félt, közbenjárjon.¹⁵

A régens pártjának egyetlen tagjával állott Rákóczi szorosabb viszonyban, s ez a régens anyja, a német Erzsébet Sarolta, a híres Liselotte volt.¹⁶ A herceguő, fiatalságával és szellemességével sokáig a király kedvencze, ekkor már maga is öreg volt, lassankint unokái férjhezadásáról kellett gondolkodnia. Családi életében borzasztó csapásokat szenvedett: meg kellett érnie, hogy fia és unokája, Berry hercegné, a szemérem és erkölcs utolsó foszlányaiból is kivetkőzött életet éltek, ellenségeik kárörvendező szemei előtt. Hallania kellett, a mint az egész világ szája vérfertőző viszonytal vádolta őket, a mely bűn csak egy fokkal lett volna nagyobb, mint a mikben valóban henteregték.

Az öreg hercegnő nem tartozott ugyan semmiféle vallási közösséghez, mint maga szokta mondani, sem reformált, sem katolikus, sem lutheránus nem volt, de igaz keresztény, a kinek józan és egészséges erkölcsi felfogását a legmélyebben sértette fiának életmódja. Nem is szokott vele egyébkor találkozni, mint esténként féltízről tízig, mikor lefekvés előtt legtöbb udvaronc volt a hercegné termeiben. Menyét, XIV. Lajos törvénytelen lányát, szívből utálta, az egész család csak fájdalmas érzéseket keltett fel benne. Az érintkezés köztük lehető leghidegebb formákban mozgott, maga az öreg hercegnő mondja, hogy menyével és unokájával kénytelen úgy bánni, mintha vad idegenek volnának.

Fiának erkölcsi elvei a király halála óta teljes szemérmertlenségükben uralkodtak az udvari életben. Az Öreg hercegné, bármennyire szerette is saját véré, — hisz leikéből vett részt fiának Maine herceg elleni küzdelmében —, elkeseredve vonult vissza, s lelkének belsejét csakis német rokonaihoz írt leveleiben tárta ki. A sírásról lassankiit leszokott, de egyúttal a szívből való nevetésről is. „Nem tudok többé sírni! De miért is sírnék! Rábízta magamat az Úristenre, s szívből megköszönöm neki, ha ismét elmúlik egy nap, a nélkül, hogy rossz hírt hozna. Jót többé nem várok, csöndesen járom utamat. Hazudnám, ha ezt kellemes életnek mondanám. Szórakozást keresek, a mit tudok: olvasok, írok, sétálok, kocsikázom, hetenkint egyszer színház, egyszóval a mi csak lehet. Fiamat és magamat az Úr kegyelmébe ajánlta, ezért nyugodjatok meg ti is, imádkozzatok érettünk, minden egyebet e világon bízzunk ő reá.“ Ez a hang a száműzötté, a kinek nincs többé reménye kellemesebb viszonyok közé jutni. S való-

ban az öreg hercegné, élete utolsó éveiben, arégensség örült élvezethajhászásában igazán száműzött volt, a ki hiába sóhajtozott a kis német udvarok patriarchalis csöndessége, levendulás frissége után.

Rákóczival valami igen-igen távoli rokoni kapocs is összekötötte, a fejedelem felesége és az öreg hercegné, mindketten rajnai kis fejedelmi családokból származtak, melyek mind Össze-vissza rokonságban állottak egymással. Ez engedte meg Rákóczinak, hogy már első látogatását is az udvari formák merevségétől mentesen tehesse nála, az *introduceur* közbenjárása nélkül. Az öreg asszony örömmel látta magánál a sorscsapások folytán megállapodott, megkomolyodott embert, a kinek beszédje nem volt ocsmány történetek vagy szellemes harapások sorozata. A hercegnének sok baja volt az udvaroncok szabad szája miatt, ki nem állhatta, ha a vallásról és erkölcsről élcelődtek, a mi pedig állandó beszéd tárgy volt s ilyenkor maga is német közvetlenséggel szokott válaszolni. Modern francia írók ma sem tudják neki őszinteségét megbocsátani, s szeretik egyszerűen goromba németnek nevezni. A Rákóczival folytatott társalgás nem forgott ily scyllák és charybdisek között, nyugodtan elbeszélgethettek közönyös tárgyakról; német vonatkozás aligha merült fel közöttük, mert Rákóczi nem szerette a németet, feleségéről sem beszélt szívesen, annak rokonságát pedig nem is ismerte. Mindenesetre örült a hercegné, hogy több természetességre és józan észre talált benne, mint az udvaroncok többségében. Egyik levelében valami egészen valószínűtlen dologról beszél, s hozzáteszi, hogy erre is el lehet mondani, a mit Rákóczi herceg mondott: ez is csak úgy igaz, mint a hogy a pápa lutheránussá lesz.¹⁷ Az ilyen egyszerű, termé-

szetes mondások, a miket az udvaroncok szellemesége megvetett, épp ellenkezőleg hatottak a hercegnére. Nagy Pétert is szívesen látja, mivel nem affektált és természetesen viselkedett. Viszont Rákóczinak is kellemes lehetett, hogy van legalább egyetlen ház, melyben úgy mozoghat, a hogy a természettől adatott neki, s a hol nem kell folyton vigyáznia, nehogy olyan mondat szaladjon ki száján, melytől valaki megsértődik vagy a melylyel a saját udvari műveletlenségét árulja el. Az öreg hercegnénél való látogatások ünnepnapok lehettek neki, de nem sokkal gyakoribbak, mint az ünnepek. A korkülönbség mégis csak nagy volt közöttük; a hercegnő már túl volt a hatvanon, Rákóczi pedig, minden titkos keserősége mellett is, legalább eleinte nem tagadta meg magától a világi élvezeteket, melyeket a francia udvar nyújtott neki.

A hercegné, talán egy kis irigykedéssel, meg is jegyzi egyszer, hogy csodálja Rákóczi vígságát, a ki pedig olyan sok szenvedésen ment keresztül. Ez az ítélet kissé viszonylagos értékű. A hercegné öregségében úgy ítélte meg. néha a fiatalságot, mintha ő sohasem lett volna fiatal. És a saját múltjának szeleburdiságait is sikerült már elfelejtenie. Rákóczit a fiatal, életkedvtől duzzadó hercegnék mogorva öregúrnak tartották, az öregasszony szemében pedig éppen vígsága tűnik fel. Mind a két fél többé-kevésbé helyes jellemzést adott róla. A fejedelem sohasem volt melancholikus, természettől fogva szerette a vidám társaséletet. A hányszor csak alkalma nyílt, mindig megragadta azt az élet örömei élvezésére, S ebben nem különbözött hasonló rangú kor társaitól. Nagykorúságának első bécsi évei épp úgy társaságbeli, napról-napra megújuló pazarlásban és kártyajátékban

folytak, mint az osztrák arisztokrata társaság egyéb fiatal tagjaié. Korán házasodott és ettől kezdve a női nemhez való viszonya nem kis befolyással volt életére. Önvallomásaiban Szent Ágostontól tanult őszinteséggel nyilatkozik életfolyása ezen oldaláról. Feleségéhez csak a vérnek pillanatnyi felforrása tudta hozzákapcsolni; mikor az gyermekágyban feküdt, a férj naponkint nagy lovaglótutakat tett, hogy szerelmének egy újabb tárgyával találkozhasseék. Később a lengyel herczegnével éveken át viszonyban volt. Felesége éveken át távol tőle könnyelműen élte világát, s így az életerős, asketaságtól távol álló férfiú saját hibáján kívül szétdúlt családi életétől csakhamar kénytelen volt a világi életben szokásos következtetéseket levonni. Nem minden alap nélkül kelt szájra az a vád, hogy nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban. A bujdosás első idejében is nem egy éjszakát tánczolt át a vendégszerető lengyel házaknál. A világ akkor sokkal színesebb keretet tudott nyújtani az életet kedvelő embereknek, mint manapság. Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kuruczoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék víg szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában. Az emberek érzékenysége akkor nem volt ilyen dolgokban annyira kifejlődve, mint manapság. Csak a XIX. század francia és német érzékenysége és romantikája fejlesztette ki a köztudatot, hogy a táncz és mulatozás sorscsapások lesújtása idején szentségtörés.

A XVIII. század elejének culturájából még hiányzott ez a vonás, nemcsak nálunk és Lengyelország-

ban, hanem a művelt Nyugaton is. Senki sem akadt fenn azon, hogy a száműzettek, akiknek úgyszólván elég keserűségük volt, ne élvezzék az életből azt a kevés örömet, a mit mostoha sorsuk nem tudott tőlük elvenni. Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy ezek az emberek óriás termetű, erős, egészséges földbirtokosok, katonák voltak, a kik egész életüket szabadban, testi munkában töltötték, nem pedig sápadtképű, szabadságvágy tüzetől égő szemű theoretikus hősök, a milyenekké iskolai romantika szereti a történeti alakokat „átfinomítani“. Épp úgy, a hogy a testi élet szükségletei tovább is kielégítést sürgettek, hasonlóképen a lelki életnek nem éppen ideálisnak tartható functiói is tovább működtek azután is, mikor a politikai törekvések már katastrophát szenvedtek. Rákóczi erős érzékisége is megmaradt továbbra is, mert — mint láttuk — az akkori emberek lelki életében még nem volt oly elem, mely ezt visszaszorította volna, vagy legalább is nyilvánulásait mások szeme elől elvonta volna. A lengyel herczegné után csak rövidebb és felületes ismeretségekre marad ideje hányatott vándor életében. Hogy azonban menyire egészséges, erőből duzzadó, önkínzás és aske-tismustól távol álló természetember volt akkor is, bizonyítja Hullból írt levele; még akkor is, mikor életének talán egyik legkínosabb eseményét szenvedte át, mikor az angolok — vesztegzár ürügye alatt — nem engedték meg, hogy partjukra kiszálljon, s napokon át a kikötő mellett a megrongált hajón kellett tartózkodnia, tudott gyönyörűséggel gondolni azokra az órákra, melyeket Danzigban egy ilyen átmeneti ismerőse karjaiban töltött.¹⁸ Természetes, hogy ez az érzékiség a francia udvarnak nagy asszonygazdag-

ságában állandó új és új tápot nyert, s egyébként is a fényes társaság, szép asszonyokkal, nagyurakkal, szellemes emberekkel való érintkezés csak élénkítő, felfrissítő hatással lehetett Rákóczi életkedvére. Annyira nem állt ellent életvágynak, hogy néha titkolnia is kellett azt ájtatoskodó öreg ismerősei körében. Álarczosbálba titokban megy el, szolgáján kívül, a ki öltözteti, senki sem tud róla. S végül azt sem tagadhatta el senki előtt, hogy lassankint, a viharos, testi fáradalmakban töltött, lelki bánattól látogatott évek is mind nagyobb számban repültek el feje felett. A versaillesi udvarban már nem jól állott neki az amoroso szerepe. Mégis megpróbálta, egyszerre két előkelő asszonynak is udvarolt gyengéd figyelmességekkel. Az egyiknek nem ismerjük nevét, a másik Conti hercegasszony volt; szép és szellemes, Rákóczinak Párisba érkezésekor húszéves teremtés, a férje ekkor tizennyolezéves. Az öreg orleansi hercegné regisztrálta levelezésében egyéb udvari pletykák között szerelmi regényüket. A fiatal asszony ki nem állhatta az öregesedő fejedelem udvarlását, a ki egy gyenge pillanatában imádottjának mégis értésére adta érzelmeit. Az asszonytól a férj is megtudta, s valószínűleg mosolygott a dolgon. Felesége akkor állandóan várta az első gyermeket, mely 1715-ben meg is jött. A szegény fejedelemmel nem bontották fel a jóismeretséget.

Utolsó lobbanások a kialvás előtt. A nagy politikai változásnál, a gyermekkirály trónraléptekor Rákóczi már alig várt élvezetet az élettől, világi örömek hajszolásával nem töltötte többé idejét. 1715-ben, a mikortól kezdve útján elkísérjük, már öreg ember volt. Történetünk is egy öreg ember története.

II.

Az öreg király életében lehetőleg sokat járt az udvarhoz, hogy el ne felejtsek és hogy politikai tervei megvalósításában semmit se mulasszon el. Napraforgóként napját követve, egyik királyi kastélyból a másikba megy: Versailles, Marly, Fontainebleau a tartózkodási helyei. Majd Clagnyba költözik — a kastély XIV. Lajos szerelmes bőkezűségének tanúja második szultánája iránt — hogy állandóan résen állva figyelhesse Lajos mozdulatait, a kitől még mindig várt valamit. Míg végre a király is öreg lett, nagyon öreg és beteges.

Vadászatai során néha betért egy kolostorba, hol az augustinus barátok szívesen látták. A vadászat majdnem naponkinti mulatsága volt, s így kényelmesebbnek találta, ha állandó szállást kér tőlük, a hol a szarvasűzés után fehér ruhát váltson. A szerzetesek mindig barátságosan fogadták, a hogy csak a nagy, fehérre meszelt falú, stuccóval ékesített mennyezetű kolostori termekben tudják az idegent fogadni. Egy-egy kolostor békés mosolygását látván, kit nem lepett még meg, ha csak futólag is, a remeteség vágya? Az öregedő Rákóczi is engedte, hogy gyökeret verjen lelkében ez a vonzó gondolat. Másfél év alatt hozzászokott a remeteélet gondolatához, s 1715 májusában házat vett Grosboisban, a kamalduli atyák kolostora mellett.¹⁹

Ezzel franciaia háztulajdonossá vált. Gazdag emberré nem tette a kis ház, melyben csak egyedül lakhatott, de a bölcs előrelátás kívánta, hogy biztos tűzhelyre tegyen szert, a hol fejét lehajthatja. A ki-

rály haldia esetén az új udvarnál nem lett volna maradása, az a nagy háromemeletes ház pedig, melyet Párisban kísérete számára tartott, igen nagy bérösszegbe került. Vagyoni helyzete mind rosszabbra fordult. XIV. Lajos ugyan királyilag akart gondoskodni annak az ellátásáról, a kit épp az ő szolgálata juttatott tönkre: a királyi kastélyokban rendelkezésére bocsátott lakosztályokat fejedelmi módon újra bútoroztatta, mielőtt kedves vendégét bevezette; eleinte évi 24,000 tallér pensiót adott neki, majd felemelte ezt még 10,000 tallérral. Külön 4000 tallért utalványoztatott neki arra, hogy maga ossza ki saját belátása szerint száműzött és Lengyelországban maradt társai között.²⁰ Hasonlóképpen az ő bőkezűségéből volt Rákóczinak utalványa a párisi városház jövedelmeire is, mint forrásunk mondja 200,000 tallér erejéig. Mindez papíron nagyúri jövedelmet tett ki, a valóságban azonban igen kevés jutott kezéhez, s ez a kevés is majdnem egészen elmaradt a király halálakor.

A spanyol örökösödési háború hosszú évei elpusztították Franciaország virágzó kereskedelmét és iparát. A politikai bölcsesség rovására vakon kiűzött protestáns iparosok megalapították az idegen államok életképes concurrentiáját. Az elszegényedett Franciaország alig tudta kiizzadni azt az óriási összeget, a mibe a királyi udvartartás esztelen, de rendszerré vált pazarlása került. Azon két-háromszáz család kezén, melyek a naphoz közel Versaillesben süt-kéreztek, aránytalanul nagy vagyon forgott. Szinte megfoghatatlanul nagy összegekről hallunk, melyekkel ezek az urak pénzben rendelkeztek. Tessó maréchal a général des galéres állását 600,000 livresért adja el az orleansi herczeg tizenhároméves törvény-

telen fiának, akkor, mikor az orleansi herceg már régóta a legnagyobb pénzügyi zavarokkal küzdött.

Berry hercegné, a ki életében a legörültebben szórta hiábavaló multságokra a pénzt, 400,000 livres adósságot hagyott atyjára s egypár évig szolgált udvarhölgyei a régenstől 31,000 livres évi pensiót kaptak. Az ilyen pazarlás nem volt másként lehetséges, mint hogy az állam nem teljesítette pontosan azon kötelezettségeit, melyekkel szegény és befolyástalan embereknek tartozott. Az államadósságok nem fizettettek, a hivatalnoki fizetések és pensiók elmaradtak. Ez történt Rákóczinak oly nagylelkűen adományozott pensiójával is. A király életének utolsó évében már alig kapott valami pénzt az államkincstárból, úgy hogy háznépét, mely nem lévén udvaronc* nem élhetett oly könnyedén az udvarnál, alig tudta eltartani.

Háznépe pedig meglehetősen nagyszámú volt az Ő viszonyai között, a ki vármegyékre szóló latifundiumokat hagyott ugyan otthon, de itt semmije se volt. Vele voltak nemesi apródjai közül néhány an, a kik leginkább ragaszkodtak hozzá: köztük Mikes Kelemen, majd Ilosvay János is; 1714-ben jött hozzá Törökországból Szentiványi, Gosztonyi és Giczei; udvarmesteri teendőit Sibrik végezte, diplomatája a Torcyval való tárgyalásokban Brenner volt, a ki a szepesi prépost címet viselte. Mindezek otthon Magyarországon előkelő emberek lettek volna a megyei életben, talán még országgyűlésen is szerepet játszhattak volna. Itt azonban Párisban, idegen nép között, melynek nyelvét is csak most kezdték tanulni, állandó jövedelem nélkül, csak Rákóczi belső cselédjeinek tekintették őket. Neki is, mint a francia udvar feje-

delmi személyeinek, szüksége volt nemes emberekre, hogy illő tartalmat adjanak udvarának. S otthon is csak így volt ez; a főurak: Rákócziak, Nádasdyak, Wesselényiek szolgálatában egész sereg köznemes élt, kik az úr udvarában tartózkodtak, tőle ruháztattak és tápláltak, patriarchalis korokra emlékeztető engedelmességgel és szeretettel viseltettek uruk iránt, a kinek minden dolgában eljárak, egyedül neki tartozván felelősséggel. Az úr is jól bánt velük, szerette őket, családjukat ügyes-bajos dolgaiban megvédte, idegen támadások ellen oltalmazta; de sohase se jutott eszébe egyik félnek se, hogy a másikat magával egyenlőnek tartsa. Az úr és szolga viszonya volt ez, nem a mai értelemben, mikor minden viszonylatban szabadság és egyenlőség ideáit szokás keresni, hanem megkötött patriarchalis formában. Király Ádám, a ki a fejedelemmel való bujdosása közben naponként pontos és igen intelligens naplót vezetett, a ki maga nemes úrfi volt, s majd Rákóczitól elkerülve előkelő társaságokban forgolódott, ebéd után a fejedelem haját szokta „megmecczeni“, vadászat alkalmával előre vitte a kijelölt helyre az úr puskáját, s utazáskor fullajtárként lovagolt a fejedelem kocsija előtt. Ilyen szolgálatokra tartotta Rákóczi Mikest is, Ilosvayt is, a ki pedig szintén tanult fiú volt. E viszonyok akkor természetesnek látszottak s a ki megütközött volna rajtuk, legalább is száz évvel járt volna kora előtt.

A fiatalemberek mindnyájan Rákóczi szolgálói voltak, útjain felváltva kísérték; ha előkelő szalonba lépett, azok legfeljebb az előszobáig jutottak, s ott egybevegyülhettek a már benn lévő nagy urak nemesi kíséretével. Valószínű azonban, hogy olyan helyekre, a melyeken mégis társasági mozgás és francia beszéd

kellett, francia nemesseivel kísértette magát Rákóczi. Mindezeket, a francziákat és a magyarokat, neki kellett eltartania, ő csináltatott nekik francia ruhát, adott nekik lakást és élelmet. Ez a nagy háztartás komoly gondokat okozott neki, a mint kezdtek elmaradozni a királytól remélt jövedelmek. Az utolsó években a királyi család tagjainak is sok oly mulatságot kellett nélkülözniük, a mely nélkül azelőtt nem tudtak volna élni. Még az öreg orleansi hercegné is, a kinek pedig nagy volt a tekintélye, kénytelen háztartását leszállítani. Rákóczi nem tehetett így, hacsak éhhalálnak nem akarta kitenni honfitársait az idegenben. Ilyen viszonyok között (valószínűleg valamelyik francia nemesétől származott a gondolat) párisi házában játékbarlangot rendeztetett be, melynek vezetését az emigratio egyházi férfija, Brenner abbé vállalta magára. Brenner beadványai a francia ministerekhez ettől kezdve kettős czélt szolgáltak, Rákóczi diplomatiái terveit és a játékbarlang fenntartását. A kártyázás és egyéb „nyilvános szerencsejáték“ nagyban járta, s az volt a híre, hogy Rákóczinak évenként 40,000 livres jövedelmet hoz a kártyapénz. Egyik francia nemesembere, kit diplomatiái kiküldetéseiből eléggé ismerünk, D’Absac és egy másik, különben ismeretlen, Péan nevű, vezették az üzemet, s a rendőrségen ők szoktak eljárni, ha tilos szerencsejáték miatt felelősségre vonták a társaságot. A kártya akkoriban is igen sok embert tett tönkre; a párisi rendőrségnek szigorúan kellett vigyáznia, hogy a játékbarlangok el ne harapózzanak; de maga a legfelsőbb társaság adta a legrosszabb példát, s akadt nem egy, a rendőrség kezétől el nem érhető nagyr, a ki maga is állandó kártyatársaságot tartott házában.

D’Absac és Péan is rendesen azt szokták felelni a rendőrségen, hogy urak, Rákóczi herczeg megbízásából tartják a játéklarangot, a kinek ez meg van engedve. Ha a rendőrfőnök elítélte őket, maga a király engedte el büntetésüket. Rákóczi maga nem lakott ott, a hol a kártyázás folyt, csak háznépe; az ő direct lépéseiről nem is tudunk meg semmit abból a kevéssé épületes levelezésből, melyet Brenner és D’Absac-ék folytattak Argenson rendőrfőnökkel. Mivel az erdélyi fejedelem bérházát erdélyi háznak nevezték el, így a kártyabarlangnak is Hôtel de Transsylvanie lett a czíme. A száműzetéssel járó nyomorúságok természetes következménye volt, hogy Bethlen Gábor Erdélyországának neve most szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé. Lescaut Manont is azzal vigasztalja Des Grieux, hogy sok pénzt hoz majd haza a Hôtel de Transsylvanieből.

A vagyoni romlásból így származtak házi kellemetlenségek, melyek már a fejedelem erkölcsi lényére is nyomasztó hatással voltak. Háznépe fenntartására szerencsebarlangból kénytelen a pénzt szerezeni, mikor tudja, hogy ennek árán nem egy fiatal existencia örvénybe merül; — ő maga hol itt, hol ott, az udvar vándorlásai közben egy öreg király és még inkább egy az egész világgal kellemetlenkedő vén asszony szeszélyei szerint költözik idegen házból idegen házba, azzal a tudattal, hogy ott sem lesz állandó lakása, s a király nevető örökösaitól még kevesebb jóindulatot fog tapasztalni. Mind sűrűbben merül fel előtte a zöld erdő közepén mosolygó klastrom képe, s lakóinak derült nyugalma, mely a világtól menekülő embereket kárpótolja a hiú gyönyörűségek elhagyásáért. A grosboisi házvétellel megtalálta az utat, melyen a párisi gon-

dóktól, az udvar léha multságaitól megszabadulhat. Odaköltözése után a kamalduli atyák lelki vezetése alatt kibékült Istenével, s elmerülhetett a megtért bűnösök keserű-édes hangulataiban. Az általános gyónás, melyben egész élete folyását fürkésző szemmel tekintette át, magától vezette a gondolatra, hogy Istennel való kibékülését nem ünnepelheti jobban és a jövő útra nem erősítheti magát alkalmasabb módon, mintha élete történetét, vagy — mint megtért lelke látta — földi ballépései sorozatát későbbiek okulására is papírra veti. Így fogott hozzá a grosboisi erdő csöndjében, Szent-Ágoston példájára, confessiója megírásához.

Szent célú Írásban és 'vallásos gyakorlatokban folyt élete 1715 tavaszától kezdve. A párisi zajba nem szívesen tért vissza, hetenkint kétszer vadászni ment a toulouse-i gróf társaságában, különben csak a legszükségesebbre szorítkozott a bűnös világgal való érintkezésben. Közvetítőül Tessé maréchal szolgált neki, a ki a nyári hónapokban melléje költözködött Grosboisba, s a ki a vallásos gyakorlatok között a világfi és udvaroncز érdeklődését sohasem vetkőzte le. Rákóczi azonban őszinte világutáló hangulatban volt, s XIV. Lajos haldoklásakor elkeseredéssel tért vissza az udvartól magányába, látván az udvaroncok hálátlan elfordulását a kihűlő naptól az új égi test felé. Élete utóbbi 15 évében XIV. Lajos alakja volt a phantom, mely a reális viszonyok között folyton folyvást csalóka, veszélyes útra hívogatta, de melynek hatalma alól a legborzasztóbb csalódások sem tudták feloldani. XIV. Lajos valóban korlátlan úr volt Rákóczi lelkén. Minden kívánságát teljesítette, szegénységet száműzetést szenvedett érte a fejedelem, s mikor végre megadatott neki személyesen meglátni szomorú sor-

sának szerzőjét, a király hatalmas alakja és felülmúlhatatlan lovagiassága még inkább elbájolta és felbonthatatlanul magához kötötte. A kevés ember között, kik XIV. Lajost valóban szeretetből gyászolták — a sors iróniája —, Rákóczi volt az első egyike. Elhihetjük neki, hogy a temetésre nem tudott bemenni, annyira fájt volna neki a felszabaduló udvar el nem titkolt örömével találkoznia.

Az új uralkodó, az orleansi herceg, szívesen fogadta szerencsekívánó látogatását. Rákóczi éppen olyan elégedetten nyilatkozott e látogatásáról, mint a hogy a XIV. Lajostól adott audientiák után szokott szólni. A régens nem tudott, de nem is akart olyan grandezzával fellépni, mint nagybátyja, XIV. Lajos. Közvetlen, megnyerő modorban érintkezett azokkal, a kiktől nem várt kellemetlenségeket. Rákóczi ugyan Maine herceg köréhez tartozott, de még nem volt compromittálva és így nem is kellett a régens haragjától tartania. Mindamellet e pillanat nem lett volna alkalmas Grosbois elhagyására és az udvari életbe való visszatérésre. A Maintenon asszony új tatosságától erőszakolt álszenvedés egyszerre a másik végletnek adott helyet, az élet örömei és bűnei legarczátlanabb élvezésének. Az új udvar középpontja a régens elkényeztetett leánya, Berry hercegné lett, a ki az élet mohó élvezésével s örült zabolátlanságával tönkretette egészségét és életét. Körülötte az erkölcsi követelésektől tökéletesen függetlenített élet folyt. Az udvar ebben felülmúlta mindazt, a mit XIV. Lajos virágkora létrehozott. Az öreg orleansi hercegné elkeseredve említette, hogy az emberek nem is tudnak már egyben, csak utálatos dolgokon nevetni. Voltak nagy urak, a kik már elértek minden elérhetőt, s így megengedhették maguk-

nak az erkölcsi elvek szerint élés fényűzését, de a velük való érintkezés mégsem volt olyan kényelmes, mint a régi udvar embereivel. Az orleansi herceg tekintélye nem volt elég arra, hogy a XIV. Lajostól fölényes súlylyal leszorítva tartott ambíciókat továbbra is féken tartsa. Az udvari élet az ő idejében kellemetlen jelenetek, czivakodások, személyes sértések megszakítatlan sorozatává vált. A hercegek gögjét semmi sem korlátozhatta többé, sikerült is nekik Maine herceget és a toulouse-i gróft a vérbeli hercegi rangtól megfosztani. Rákóczi el lehetett készülve, hogy még az ő nyugodt és szerény modora sem fogja a Saint-Simonokkal való kellemetlenségeknek elejét vehetni. Saint-Simon emlékirataiban róla emlékezvén, igazi finom nagy úrnak mondja, de nem hallgathatja el, hogy tehetségtelennek és szellemnélkülinek tartja. Dangeau, a ki távolról sem érte el Saint-Simon magaslátát, igen meg volt elégedve Rákóczi szellemével. Saint-Simon kifejezései nem a józan észre, hanem culturalis fokozatokra vonatkoznak. A régi udvar emberei, köztük Dangeau is, csöndesen, felindulás nélkül mentek napi útjukon, a többé-kevésbé ártalmatlan pletykázkodás és hasonlóképen nem mindig őszinte ájtatoskodás közepette. Az ő gondolatkörüktől, mint előbb láttuk, Rákóczi nyugodt tartózkodása nem ütött el. Másként állt a dolog Saint-Simonnal, a ki nem tudott öt perczig beszélni, anélkül, hogy két-három szellemes gonoszságot ne mondott volna valakire. Az életet mindig nyitott szemmel nézte, a jezsuitáktól vezetett ájtatossági gyakorlatoknak ellensége volt, kora műveltsége felett feltétlenül uralkodott, s gúnyos élcei savát a tudás és emberismeret igen kiterjedt területeiről szerezte. Elképzelhetjük, mily kínos lehetett Rákóczira a vele és

hasonlókkal való érintkezés. Saint-Simon-nak csak egy-két gúnyos, harapós megjegyzést kellett volna tennie és Rákóczi, a ki senkivel sem akart összeveszni, s a kinek barátjai Saint-Simon támadásainak éppen legkedveltebb czéltáblái voltak, udvarias mosolylyal lett volna kénytelen a beszélgetést megszakítva, a hercegtől távozni. Saint-Simonnak, a rossz nyelvű udvar legrosszabb nyelvű tagjának, így szinte lehetetlen volt Rákóczival hosszabb beszélgetésbe bocsátkoznia. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a régens ideje érlelte meg Voltaire satirájának is első gyümölcsseit. Az emberek mindinkább finomabban fejezték ki egymás iránt való rosszindulatukat, hogy annál mélyebb sebet üssenek egymáson. Mindenki tolt a másikat, s ha az nem tisztult útjából, nyelvével támadta. Az emberek azt hitték, hogy mindenhez joguk van, s ezt a hitüket szellemesen támadó formában tudták kifejezni. Ebben a világban Rákóczi idegen volt, hiányzott érdeklődése is, hisz ő semmit sem nyerhetett a küzdelemben. Nyelvtudása is akadályozta a szellemes támadásokra való szellemes visszavágásban. Igaz, hogy osztrák nevelése folytán más ember lett, mint Bercsényi vagy Károlyi, kiknek levelezése, a magyar nyelv akkori állapotának megfelelően, lassú, alig kivárható tokervényekkel és fordulatokkal fejezi ki a meglévő tartalmat. Bercsényi stylusának még gyors és váratlan támadásai is egy szénásszekér lassúságának a benyomását keltik Saint-Simon oldalvágásainak pillanatnyisága mellett. Rákóczinak csehországi jezsuita házban, majd egy császári székvárosnak Versailleshoz képest vidéki és kisvárosi életében nyert nevelése Saint-Simon szem pontjából olyan hiányokat éreztetett, hogy a Versaillesi viszonyokhoz szokott herceg kor-

látolt embernek tarthatta, bár nagyúri mivoltáról nála szokatlan dicsérő hangon nyilatkozik.²²

A kormányváltás után semmi gyönyörűséget sem nyújthatott Rákóczinak az udvari élet, s így továbbra is csöndesen megmaradt grosboisi magányában. Ha talán remélte is korábban, hogy XIV. Lajos végrendelete értelmében Maine herceg jut uralomra, a kinek személyes ismeretségétől sokat várhatott, most, az orleansi herceg régenssége alatt illúzióinak legutolsó foszlányait is széttépte a feje felett áthaladó, való élet. A pénzügyi viszonyok mind rosszabbá váltak, a király halálával közismertté lett az államnak tönkrement vagyoni helyzete. A hivatalos körök sokáig komolyan gondoltak rá, hogy XIV. Lajos adósságait nem fogják elismerni és a tőle oly felelőtlen bőkezűséggel adott pensiókat beszüntetik. Az orleansi herceg azonban nem engedte nagybátyja emlékét megszegyeníteni, de a rossz helyzet javítása végett maga sürgette a pénzügyi közegek szigorú számadásra vonását és sok hiábavaló, személyi érdekből felállított hivatal eltörlesztését. Az állam kevesebb kamatot fizetett hitelezőinek, s Rákóczi is mind kevesebb hasznát látta a Hôtel de Ville-en való követelésének.

A régenstől újonnan berendezett hivatalokban kevés jóindulatra találhatott. Az új kormány nem államtitkárok gyülekezete volt többé, hanem a régensségi tanács, *conseil de Régence* intézte az ügyeket, mely hat osztályból állott a különböző szakügyek szerint.

A vallásügyekkel foglalkozó élén Noailles bíbornok állott, a Maintenon asszonytól támogatott jezsuita irány nagy ellensége, a jansenisták barátja. A régi udvar tagjaival szemben való helyzetét jellemzi az a körülmény, hogy ő akadályozta meg Maintenon asszony

titkos házasságának kihirdetését. A hadügyi bizottság vezetője Villars volt, a pénzügyeké Noailles herceg, a tengerészeié d'Estrées maréchal, a belügyó d'Antin herceg. Ezzel a király életében többször találkozott Rákóczi. Az ő sorsára azonban csak a külügyek vezetője gyakorolhatott befolyást, d'Huxelles maréchal, egy igen csekély tehetségű ember, Maintenon asszony teremtménye. Mikor még mindenki Maine herceget tartotta a jöv^ő emberének, d'Huxelles sok mindent elkövetett az orleansi herceg ellen, a mit most kénytelen volt csúszás-mászással jóvátenni. Hivatalos teendői végzésében, önállóság híján, a régi mederben vezette az ügyeket, épp úgy mint azelőtt, Maine herceg érdekében; a régens azonban épp az ellenkező politikának volt a hive, s mivel nem bízott d'Huxellesben, saját felelőtlen embereivel, s főként volt nevelőjével, Dubois abbéval intézte a külpolitikát. D'Huxellesnek kezdetől fogva csupán formális befolyása volt, s a fontos dolgokról maga is csak utólag szokott értesülni.

Sokkal egyszerűbb ember is volt, semhogy bármely téren kezdeményezni, új helyzetet teremteni képes lett volna. Rákóczi helyzete is a régi lábon maradt, mint azt XtV. Lajos az események súlya alatt berendezte. A Habsburgokkal folyó nagy küzdelemben a francia király döntő csatákat vesztett, s mint legyőzött fél, diplomatiájával még csak komoly kísérleteket sem tehetett Rákóczinak a békébe foglalására. Rákóczi helyzetét a császárral kötött rastatti és badeni békének azon általános megállapításai szabályozták, melyek a szerződések bevezetéseként a háborút viselt két fél ezutáni barátságát mondják ki. Az 1714 márczius 6-án mogkötött rastatti béke VI. Károly császár és XIV. Lajos között általános keresztény békét, meg

állandó, igaz és őszinte barátságot teremtett, oly módon, hogy egyik sem fog a másik romlására vagy kárára vezető dolgot kezdeményezni semmiféle ürügy alatt és hasonlóképen semmi segítséget sem fog nyújtani azoknak, kik bármi módon is ilyen kártevésre törekednének. Az ugyanezen év szeptember havában létrejött badeni béke kifejezi a reményt, hogy a császár és a legkeresztényebb király, valamint utódaik és minden alattvalóik között őszinte barátság és béke fog fennállani, egyik fél sem fog a másik kárára vagy veszélyére semmi szín alatt törekedni, valamint az erre törekvőknek és kártevőknek semmi néven nevezendő segílyt nem fog nyújtani, a másik fél lázadó és ellenkező alattvalóit nem fogja sem befogadni, sem bármi módon pártolni és segíteni, hanem ellenkezőleg mind-egyik fél a másiknak hasznát, tisztességét és kényelmét komolyan munkálni fogja.²⁴

Ez a két békepont vonta meg a határvonalat, melyen belül a francia király megengedhette Rákóczinak a Franciaországban tartózkodást. A francia felfogás szerint a míg Rákóczi a császár kárára és veszélyére irányuló mozgalmaktól tartózkodik, vagy legalább is míg ilyen mozgalmakban való részvétel ki nem derül róla, addig semmi sem áll útjában annak, hogy mint magánember francia földön éljen. Mint látható, a békekötés folytán XIV. Lajos erdélyi fejedelemnek sem nevezhette őt, annál kevésbbé, mert hisz ő maga megadta ezt a címet VI. Károly császárnak, mikor az okmányokon a teljes, nagy császári cím felsorolatott. Rákóczi 1713-ban önként nevezte el magát Charoche-i grófnak, hogy ezzel a lemondással felséges pártfogója helyzetét megkönnyítse; a lemondásból most kénytelenség vált, s az erdélyi fejedelmi címet a

rastatt-badeni békék visszahozhatatlanul elvették tőle. Csak XIV. Lajos személyes jóindulatának köszönhető, hogy a francia külügyi hivatal továbbra is erdélyi fejedelmi címet használó jegyzékeket vett át tőle, a melyek azonban soha nem kerültek idegen hatalmak elé. Míg a király élt, Rákóczi személyét Brenner abbé képviselte a külügyi hivatal előtt, mintha ő még mindig souverain fejedelem volna.

A király halálával itt is megváltozott a helyzet. Lehetséges, hogy a császári követ, ekkor Imhoff báró, maga is jól volt értesülve arról, hogy Rákóczi a király halálával és Maine herczeg bukásával a hivatalos francia körökben támaszát veszítette, de lehet az is, hogy a császári udvar az 1715-iki magyar törvények szentesítésére várt, hogy fellépjen az ezek értelmében száműzött Rákóczi ellen. Imhoff báró két héttel a király halála után Torcy államtitkárt felszólította, hogy Rákóczi miniszterét, Brenner abbét ne fogadja többé a francia udvarnál accredítált követek társaságában, mert különben ő kénytelen volna távolmaradni a követek közös audientiáiról. Torcy nem volt ugyan Rákóczi barátja, de mégsem egyezhetett bele abba, hogy idegen hatalom szabja meg neki, kit fogadjon magánál, s ezért azt a közvetítő ajánlatot tette, hogy Imhoff megnyugtatósára Brennert nem a többi követek sorában, hanem azok után fogja fogadni. Imhoff ezzel sem volt megelégedve, mivel a császár tekintélye követelte, hogy egy száműzött alattvalója ne élvezzen a megbékélt francia udvarnál souverain jogokat. Követeléső pártolására rábírt a kölni érsek követét, báró Siineonit is, a ki Torcy előtt vele solidarisnak nyilatkozott és szintén nem akart az audientián résztvenni, ha Torcy utánuk Brennert is fogadja. A kölni érsek a nagy

háborúban egy darabig XIV. Lajos pártfogója volt, s követének ez a lépése nem nagy diplomatai tapintatról tett tanúságot. Torcy gúnyosan megjegyezte ugyan, hogy a kölni érsek azelőtt nem szokott ily nehézségeket támasztani, de egyébként eleget tett Imhoff kérésének.²⁵ Ettől kezdve tehát Brenner nem tartozott többé a diplomatai testülethez, s csak magánúton nyújtotta be jegyzékeit a külügyi hivatalba, melyek inkább vonatkoztak a segélypénz és kártyabarlang dolgára, mintsem diplomatai kérdésekre.

A császári tekintély ebben az időben gyógyult ki azokból a sebekből, melyeket a XIV. Lajossal folytatott, változóan szerencsés háborúk ütöttek rajta. VI. Károly, mint egy szabadsághős, fiatalos lelkesedéssel kockáztatta életét hű katalonjai sorában a francia trónkövetelő ellen, s most, mikor császári trónra lépett, őseitől örökölt hajthatatlan Sággal, de saját élményeiből merített elevenséggel is örködött tekintélye sértetlen fenntartásán. A római császári czim még ekkor is olyan hatalmat jelentett, melynek a többi nyugoteurópai közösségben élő király elsőbbséget volt kénytelen engedni. A császári követek nem szerettek diplomatai tanácskozásokon elsőként megjelenni, nehogy a császári tekintély sérüljön meg azzal, hogy képviselői másokra vární kénytelenek. Annál inkább sérelmesnek találhatta a császári udvar, hogy egy száműzött, kit a magyar törvények lázadónak nyilvánítottak, francia királyi pártfogás alatt, francia pénzből él Párisban és a francia udvarban. Hogy Rákóczi a kamalduliak magányában sem hagyott fel a Lengyel- és Törökországban lévő híveivel való érintkezéssel, nem volt titok Imhoff utódja, Pentenriedter báró előtt, a ki jelentéseiben gyakran megemlékezik Rákóczi politikai

mozdulatairól. A bécsi udvar konstantinápolyi hírvivőitől is részletesen értesült azokról az erőfeszítésekről, miket a török, moldvai és lengyel területen élő emigránsok tettek a török háború kiütése óta, hogy Magyarországon ismét pártot szerezzenek maguknak. Ha nem lett volna is bizonyos tudomása a párisi és török mozgolódások összefüggéséről, ennek feltételezése már első pillanatra is igen kézenfekvő volt. Bécsben azonban már 1716 elején tudták, hogy Rákóczi megbízottat küldött Konstantinápolyba, a török háború esélyeinek kihasználására, s ezen értesülés elegendő alapot nyújtott a badeni béke említett pontja alkalmazására.

Pentenriedter 1716 április elején jegyzéket nyújtott be ez ügyben a francia külügyi hivatalhoz. Benne a császári kormány a szokásos diplomáciai formában kiemelte, mennyire örül a Franciaországgal létrejött barátságának és kölcsönös megértésnek, de annál inkább kénytelen panaszt emelni Rákóczinak, a ki közismert nyilvános lázadó, francia földön való tartózkodása ellen. Rákóczi a francia földön ellátást és segítséget talál, hogy Magyarországon újabb zavarokat keltsen fel, sőt legújabbán követet is küldött a portára, hogy a törököket a kereszténységre ráuszítsa. Mindezen lépései beleütköznek a badeni béke első pontjába, s így a békekötés értelmében szükséges, hogy a fővárosból és Franciaországból kiutasítsassék.²⁶ A békepontot a jegyzék francia fordításban adta, s d'Huxelles, a kit nem kis zavarba hozott Pentenriedter határozott fellépése, egy darabig ötölt-hatolt, s azután a bókepont kifejezéseibe próbált kapaszkodni. Az ott előforduló *aide* és *inotectio*n szavak nem alkalmazhatók a Rákóczi mostani helyzetére, mivel ő csak *asile-t* és *entretien-t* élvez Franciaországban, s így

az ő sorsa nem tartozik a békepont rendelkezése alá. Annál kevésbbé, mivel szegény, szerencsétlen ember, a ki nem csinál semmi rosszat és ha Becsben megtudnának róla valamit, csak jelentsék minél előbb a francia udvarnak, mely nem fog késlekedni, hogy őt mint békezavarót és mint a ki nem érdemel semmiféle tekintetet, kiűzze a királyságból. A császári követ fellépése d'Huxellest személyesen is kínos helyzetbe hozta, mivel Rákóczira Maine herceg és a tonlouse-i gróf miatt tekintettel kellett lennie, másrészt a francia politika ekkor már lassú, de biztos lépésekkel haladt a Habsburgokkal való szövetség felé. Kényelmes megoldásul kínálkozott neki, hogy a türelmetlenkedő császári követet magához az orleansi herceghez utasítsa.

Pentenriedter nem késlekedett, hanem fogta a jegyzéket és elvitte a régenshez. Úgy tapasztalta, hogy a régenssel könnyebben lehet beszélni Rákócziról, mint a maréchallal. S ebben nem tévedett, hisz d'Huxelles Maine herceg párthíve volt Rákóczival együtt, míg az orleansi hercegnek nem volt személyes érdeke Rákóczi pártolása. Nagy sajnálkozással beszélt róla, a szegény földönfutóról, a ki végre a kamalduliaknál talált menedékhelyre, s ott egész visszavonultságban él. Ő maga a király halála óta egyetlenegyszer találkozott vele; — mint tudjuk, ez volt Rákóczi gratuláló látogatása. Pénzt nem ad neki, mert hisz magának sincs, Rákóczi egyedül a Hotel de Ville-beli tőkésébőlól. Végül megígérte a követnek, hogy kívánságát a *conseil de Régence* elé fogja terjeszteni.

Ez ígéret Pentenriedternek nem nagy örömet szerzett. Tudta, hogy Torcyval nem jó lábon áll Rákóczi — összevesztek egymással, írta —, de a toulouse-i gróf és Maine herceg nagy jóakarói neki és még meg

fogják akadályozni eltávolítását, a mi ellen pedig az orleansi herczegnek nem sok kifogása volt. Az általános politikai helyzet sem látszott kedvezőnek: a császári-török háború közeli kilátásban, a mitől a francziák titokban sok mindent reméltek, s így bizonyára nem lesznek hajlandók Rákócziról lemondani, mikor talán éppen most ismét hasznát fogják vehetni, így Pentenriedter nem sokat remélt a *conseil* ülésétől, melynek határozatát d'Huxelles pár nap múlva szóbelileg közölte vele. A tanács megvizsgálta a badeni békének illető pontját, s úgy találta, hogy annak rendelkezése szerint a lázadó és engedetlen alattvalók zárandók ki az országból, de nem azok, a kik valaha lázadók voltak, most azonban csendesen, nyugalomban élnek. Ha Rákóczi újabb lázadásba kezdene, fel fognak ellene lépni, de most, mikor remeteéletet folytat Grosboisban, nincs helyén őt zavarni. Pentenriedter gúnyosan kérdezte, valóban ez-e a felelet az ő jegyzékére. D'Huxelles kiemelte, hogy a császár remélhetőleg csak el fogja hinni, hogy a régens inkább vele akar jó viszonyban lenni, mint olyan hatalomnélküli magán-személyvel, a milyen Rákóczi, kinek csupán kegyelemből és könyörületből engedi meg, hogy Franciaországban tartózkodjék; de meg a francia király becsülete is megkívánja, hogy akinek egyszer menedéket és hajlékot adott, az abban ok nélkül ne zavartassák.

A császári követ most a békeokmány értelmére hivatkozott, melyet bizonyára nem ily czélzattal csináltak. D'Huxelles erre felfedte előtte a tanácsban történeteket: Villars maga, [a ki a békét Savoyai Eugennel megkötötte, nem volt jelen az ülésen, s így Torcy szolgált felvilágosítással a tanácsstagoknak a békeszöveg értelméről. Szerinte XIV. Lajos sohasem számította

Rákóczit a lázadók közé, kiknek a béke megtiltja a Franciaországban való tartózkodást, ő ellenkezőleg külön articulust akart a császáriakkal elfogadtatni, mely Rákóczinak visszaadta volna fejedelemségét. Egyedül a szent békesség kedvéért mondott le erről, s így legalább annyi bizonyos, hogy a békepont nem alkalmazható Rákóczira. Torcy itt a valóságnak megfelelően rajzolta XIV. Lajos indítóokait, s előadását az egész tanács magáévá tette. Pentenriedter további sürgetésére d'Huxelles végre előállt az engedménynyel, melyet, ha a császári követ kevésbbő erélyesen lép fel, bizonyára nem közölt volna vele. Közölte vele: jegyzékének annyi hatása lett, hogy a tanács elhatározta Rákóczi dolgainak megvizsgálását; a régens. nein akarja most, húsvéti ünnepek idején zavarni őt ezzel ájtatos visszavonultságában, de a vizsgálat nem fog elmaradni és ha kiderül róla, hogy csakugyan conspirál a császár és országai nyugalma ellen, értésére fogják adni, hogy hagyja el Franciaországot. Pentenriedter ezt az ígéretet írásban kérte, de d'Huxelles nem látta szükségesnek külön jegyzéket intézni hozzá, mivel Saint-Luc, a francia követ úgyis utasítást kapott, hogy a császári udvart az orleansi herczeg készségéről értesítse.²⁷

A császári követ bizonyos megelekedéssel constálta, hogy ha nem egyezett is bele a francia udvar a vendégbarátság felmondásába, ez a lépés mégis hasznos volt, mert az udvar legalább kezességet vállalt, hogy míg Rákóczi ott tartózkodik, addig a császárra kellemetlen tervei megvalósításához nem foghat hozzá. Mihelyt pedig e tekintetben kifogásra adna okot, d'Huxelles nyilatkozatára hivatkozva, azonnal szaván foghatni az orleansi herczeget.

Pentenriedter után Königsegg József Lothar gróf bízott meg a császári udvar képviselőjével. D'Huxelles-lel nem nagy barátságban volt, s az osztrákgyűlölő francia miniszter minden alkalmat megragadott, hogy kellemetlenséget okozzon a császári hatalom tekintélyén féltve örökös követnek. Königsegg nagy lelkiismeretességgel iparkodott tiszteletet szerezni a császári hatalomnak; megvárta és megkívánta, hogy az udvari hivatalnokok és egyéb követek tegyék nála az első látogatást, s azt követelte, hogy a pápai nunciussal egyenlő bánásmódban részesüljön. Rákóczi ügye nyugodott az ő hivataloskodása alatt, minden a régiiben maradt, a hogy d'Huxelles és Pentenriedter beszélgetésében megállapított; azaz Rákóczi mint ártalmatlan, nem politikus magánégyén háborítatlanul élt ájtatoskodásának és a vadászatnak. Vihar előtti fülledt nyugalom. A francia politika már megkötötte régi ellenségével, az angollal, a szövetséget, melynek ellenértéke a Stuart trónkövetelőnek eltávolítása volt. Szent György lovag, a kit XIV. Lajos királynak ismert el és királyi tisztességben részesített, kénytelen volt az orleansi herceg felszólítására előbb Avignonba, pápai területre húzódni, majd az angol követ újabb sürgetésére végleg elhagyni Franciaországot, mely a Stuart-restauratio törekvéseinek éveken át alkalmas hasisul szolgált. Rákóczi sorsának osztályosa Itáliába vonult, s ott élt tovább teljes politikai jelentéktelenségben.

Példája rossz jel volt Rákóczira. A mint Franciaország gondolkodás nélkül feláldozta politikai érdekeinek a vendégbarátságát élvező angol száműzöttet, hasonló eljárásra lehetett számítani akkor is, ha majd a diplomatiái tárgyalások során esetleg a Habsburg-dynastia barátsága válik szükségessé. Ez az eset be

is következett, s a császárral szövetségben álló régens-től senki sem kívánhatta, hogy szövetségese esküdt ellenségét továbbra is házában melengesse.

Ilyen viszonyok között Rákóczi megkettőztette tevékenységét azoknál az európai udvaroknál, melyek még nem voltak a császárnak szövetséggel, szerződéssel lekötözve. Közben bekövetkezett végre a török háború. A Keleten tartózkodó emigránsok mindent megtettek a magyar fölkelés új életrekeltésére. A fényes portának rosszul ment a dolga; Savoyai Eugen lángesze kezdettől fogva eldöntötte a háborút, s így utolsó reményként kapóra jött a portának, hogy Rákóczi hajlandó seregében a császári sereg ellen menni s Magyarországon a világ sorát ötven vagy száz évvel visszaigazítani. Az együttes hadjárattól mindkét fél sokat remélt, s így Rákóczi is, a porta is csakhamar megegyeztek.

1718 márczius havában audientiára jelentkezett Rákóczi az orleansi hercegnél. Zárt ajtók mögött sokáig, komolyan beszélgettek. A régens minden léhasága mellett lelkiismeretesen végezte az államügyeket, s ez a tárgyalás olyan volt, melytől valami eredményt várhatott, s így szívesen hánytavetette meg a dolgot Rákóczival. Rákóczi eléje terjesztette a porta ígéreteit, melyekben az elfogulatlan régens kevés bizonyosat talált, s erre figyelmeztette is. A fejedelem azonban megmásíthatatlannak nyilvánította óhaját, hogy a francia vendégszeretetet elhagyva, Törökországba menjen.²⁸ A régens sajnálkozott távozásán, óvta az út veszélyeitől, de nem mondott neki ellent és nem tiltotta meg az elmenetelt. Ha a török hadjárat sorsát Rákóczi személyes jelenlétével jobbra fordítja, a császári hatalom gyengüléséből Franciaországnak lesz

haszna. Ha a császári sereg győz és Rákóczi útja nem hozza meg a várt gyümölcsöket, a megerősödött Habsburg-hatalom szövetsége annál értékesebb lesz, s ez esetben sok kellemetlenségnek veszi elejét Rákóczi, ha már most elhagyja Franciaországot. A temesvári és belgrádi diadalok után VI. Károly nem fogja tovább tűrni, hogy szövetségese udvarában tovább éljen az, a kinek hívei tatár hordákat vezettek császári seregek ellen. Így a régens mitsem veszíthetett Rákóczi távozásával.

S Rákóczi újra elindult a csalóka remény ködképei után.

MÁSODIK FEJEZET.

A török háború.

I.

„Érthetetlen, hogyan bízhatja magát egy annyit hányatott ember újra a tenger habjaira, mikor végre, oly sok vihar után, nyugodt kikötőbe ért“, mondta elhatározása hallatára egy francia ismerőse.²⁹ Mi késői nemzedék sem érthetnők meg ezt a lépését, ha annak a vér- és húsnélküli idealistának, egyedül hazaszeretetből táplálkozó földönfutó szabadsághősnek tartanók őt, a minőnek történetírással foglalkozó költőink oly harmonikus ecsetvonásokkal szokták lefesteni. Mert miért hagyta volna ott egy ilyen ember az idegen Franciaországot a hasonlóképen idegen Törökorszá- gért, mikor otthon az elhagyott hazában az élet már békés nyugalomban és kisszerű napi gondok között folydogált a nagy vihar után, mikor már mindenki belenyugodott a változhatatlanba, mikor a kuruczok kard helyett kaszát forgattak, melyet épp most ké- szültek újra kiélesíteni, hogy a töröktől nyakukra küldött tatár hordáktól megvédjék házukat és család- jukat! Az évezredek múlt mesebeli ködéből Aristides alakja lép ki hatalmasul elénk, a ki komor nyuga- lomban, mozdulatlanul élte a száműzetés keserű éveit,

míg az alkalom magától el nem jött, mikor újra felajánlhatta karját — idegen ellenség visszaüzésére — annak a hazának, mely hálátlanul eltaszította volt magától. A görög hazafiak más világban éltek; a mi időszámításunk utóbbi évszázadaiban az egyes ember már ezerszerte bonyolultabb viszonyok között forog s egyéniségét semmiféle magas cél érdekében nem hajlandó az aristidesek talán úgyis mondái classikus hidegségével feláldozni. A mi századainkban az istenek csak a legmagasztosabb pillanatokban mutatnak nekünk, kis embereknek olyan egyéniséget, mely egyetlenegy ideális célnak él s minden emberi salakot, vágyat és indulatot elnyom magában. S az ilyenek is, mint Pascal — hogy a Rákócziak korában maradjunk, — a világtól elfordult, belső életet élők között, de soha nem a politikusok között teremnek.

Rákóczi is, mint minden történeti alak, joggal tart számot arra, hogy ne csupán árnyak, testetlen félistennek nézzük, hanem a körötte szélvészként süvítő élet változatos forgatagában vegyük szemügyre, a melyben csak igazi húsból, vérből való ember állhat meg. Az emberektől irt történetírás legszebb feladata a holt papírtömegekből *emberi* arcokat hívni elő, melyek *emberi* vágyakat, törekvéseket és szenvedélyeket fejeznek ki. S Rákóczi oly őszintén rajzolta magát vallomásaiban, hogy az ő valódi arcát nem nehéz annak meglátnia, a ki látni tud és látni akar.

A francia révpárt elhagyása nem jelentett nála újabb lelki változást, vagy eddigi felfogásával ellentétes fordulatot. Ellenkezőleg, szigorúan logikus folyománya volt annak a meggondolásnak, mely pár évvel ezelőtt Magyarország elhagyására készítette. Az ő hely-

változtatásainak — ha szabad ezzel az egyszerűsítő, külsőleges kifejezéssel élnünk — mindvégig ugyanaz az egy oka volt: az erdélyi fejedelemség vágya és reménye. Még 1709-ben, jóval a nagy katastropha előtt, inkább száműzetésbe akart menni, semhogy Erdélyről lemondjon s átengedje a császárnak. Legtehetségesebb diplomatája, kinek felfedte szándékát, tágranyitott szemekkel, rosszul visszafojtott csodálkozással jegyezte meg, hogy fejedelmének tisztában kellett volna lennie azzal, hogy a császár sohasem fog Erdélyről lemondani s a francia udvarnak sohasem lesz hatalma e lemondást kierőszakolni. Gondolja ezt meg s „legyen oly jó, tartson meg bennünket Fenséged és tartsa meg önmagát minékünk“.³⁰ A fejedelmétől távol élő és megfigyeléseit csak levelezésből tápláló Vetési nem tudhatta, mily erős gyökereket vert Rákóczi lelkében a vágy, hogy őseinek fejedelmi székébe üljön. Az I. Józseffel folytatott béketárgyalások az angol és hollandus közvetítés folytán a legszébb reményekkel kecsegtettek, míg Rákóczi tudatára nem ébredt, hogy a bécsi udvar az erdélyi kérdésben hajthatatlan. Az új császár gyermekkori ismerőse volt neki s a francziákkal szemben annyira kívánatos magyar békesség kedvéért minden kívánságát teljesítette volna — a fejedelemség kivételével. Rákóczi erre újra megkezdte a harcot, melytől győzelmet már alig remélhetett. A francia udvar ármányaiban jártas cselészövő, de eszes Vetési az utolsó napokban néha a köteles tiszteletről is megfélekedzik, annyira kéri és sürgeti fejedelmét a császárral való békülésre, mert Franciaország többé nem segítheti, de nem is akarja segíteni Erdély megszerzésében. Végre is „most már nem Erdély souverainitása, hanem a mezítelen élet forog

koczkán“.³¹ Rákóczi az ország elhagyásával megmutatta, hogy ősei trónját többre tartja az élet örömeinél és minden kényelménél. Ebben a kérdésben való magatartása mély bepillantást enged a lélek titkaiba, melyeket ott lenn, a legmélyebb mélységben, mindnyájan féltve takargatunk idegen szemek elől, holott magunk sem mindig tudjuk, mit rejtegetünk ott.

Grosboisi magányában, mikor már éveken át szenvedett az ő elérhetetlen országáért, Istenével kibékülve, visszatekintett erdélyi fejedelemsége napjaira. A fájdalom és nélkülözés még kívánatosabbá tette vágyai kedves tárgyát. Istenes élete küszöbén hálás volt az égi kegyelemnek, hogy annak idején egyhangúlag megválasztották erdélyi fejedelemmé és hogy, bár először nem volt hozzá kedve, mégis elfogadta a fejedelemséget, nehogy Thökölyire, a lutheránus eretnekre szálljon, a kitől az erdélyi katolikus rendek lelki javát féltette. Mikor ezeket leírta, emlékezetének pontosságát az események ideje óta sokszor és igen éles vonalakban felmerült képzetek zavarták. Az 1704-iki fejedelemválasztó országgyűlésen résztvett ugyan mind a három politikai jogokat gyakorló nemzet, de ugyanakkor Nagyszebenben permanens labancz országgyűlés tanácskozott, szintén mind a három nemzet tagjainak részvétele mellett. A nagyszebeniek siettek protestálni a fejedelemválasztás ellen s azt a szegény haza veszedelmére czélozónak nyilvánították. Az I. József hűségétől Rákóczihoz pártoló erdélyiek valóban új fojedelmet akartak maguknak, hogy az ne távol országuk határán kívül, hanem közöttük székeljen s no idegenekkel kormányozza őket. Rákóczi a fejedelemkérő követség megérkezése előtt, tiszteletre-

méltó önbírálással, érezte, hogy magyarországi leköötöttsége miatt sem maga nem fog Erdélynek használni, sem Erdély neki. A fejedelemszék azonban három Rákóczinak volt a trónja, melyet az ő atyja már nem vehetett birtokába. Most a remény első felcsillanása megbűvölte az unokát, a ki többé nem is tud a varázskörből szabadulni. A komor jövőt mutató objektív vizsgálódást, az események mérlegelését, mihamar korlátokat áttörő vágy váltja fel. A felkelés első éveivel szemben különös ellentét. *Akkor* Rákóczi óvakodott erdélyi dolgokhoz nyúlni, nehogy helyzetét szükségtelenül is bonyolítsa, *most* maga akarja a viszonyokat kedvezőbbekké formálni, hogy közelebb juthasson az ő kedves Erdély országához.

A névszerinti erdélyi fejedelem, Thökölyi ekkor török száműzetésben sínylődött s hazájától távol szenvedte a lealázó szegénységet, mely lassankint morális ellenállóképességét is megőrlötte. Annál nagyobb volt öröme, mikor mostohafiától jó szó és biztatás jött, hogy kezébe adja a fejedelemséget. Az öreg kurucz, minden kurucznak prototypusa, azon a gondolaton melengette kihűlő testét, lelkét, hogy erdélyi fejedelemségét végre birtokába veheti s onnan támogathatja majd fiát a magyar királyság megszerzésében. Rákóczi nem ébresztette fel álmaiból. Nagy titokban tudakozódott a portán, beküldheti-e követét s a porta elfogadja e azt erdélyi fejedelmi követnek, úgy hogy Thökölyi ne sejtse meg a dolgot. A fejedelemmé választás első lehetőségétől kezdve — különös, de világosan látható jelenség — Rákóczinak mindig van valami titkolni valója, a mint Erdély szóba kerül. Egyetlen benső barátjával, Bercsényivel, nem érintkezik a választás idején, erdélyi dolgokban soha nem

kérdezi véleményét, kéretlen tanácsait következetesen elutasítja, Erdély miatt elhidegül tőle.³² A felkelés nem egy politikai tévedését tulajdonították a kortársak Bercsényi végzetes befolyásának, melytől Rákóczi nem tudott szabadulni, holott az erdélyi kérdésben Rákóczi egyedül terveit és intézkedett. Az erdélyi kérdés alakítása az ő személyes politikai munkája. Mindaz, mi Erdélylyel kapcsolatban volt, rejtett húrokat pendített meg lelkében. Ő, a kit nagy Magyarország rendjei választottak vezérlőjükké, soha senki előtt sem mutatta, mennyire örül az erdélyi választásnak, a mely tényleges hatalomban alig nyújtott valamit, de amely végre őt ősei trónjára juttatta. Ez a tartalom nélküli ezim leikéhez nőtt, elválaszthatatlanul s a mint a való viszonyok mind ridegebbekké váltak, ez a cím adott neki erőt és támaszt, hogy érette minden nyomort és szenvedést elviseljen. Belső kielégülés gyönyörűségének nevezte később, a XVII. századi morális irodalom szóhasználatával, azt az indítóokot, mely a magyar felkelés megkezdésére ösztönözte akaraterejét,³³ s a mely nem volt ugyan nagyravágyás vagy az uralkodásnak, koronának rendetlen kívánása, de mégis csak világi óhajlás volt, a Teremtő előtt szégyenleni való véték. A mit a magyar felkelésre vonatkozólag oly világosan látott, az erdélyi kérdésben nem képes észrevenni. Az erdélyi fejedelemség kívánását és kedvelését még Grosboisban sem vallja be magának. Ez a vágy már annyira hatalmába kerítette lelkét, hogy jelenlétét és uralmát észre som veszi, következményeit természetesnek tartja. Idők folytán ez az érthető emberi vonás, az ősök véréből öröklött vágyakozás az után, a mit a sors nem adhat meg neki, oly természetes valami az Ő szemében, hogy még a

legszigorúbb lelki bíró előtt sem kell többé szégyenlenie. Már a Pálffytól nyújtott békefeltételek megvizsgálása közben mutatkozik ez az eltolódás. A feltételekben nem talált elég kezességet arra, hogy a császári udvar komolyan és becsületesen meg is tartsa azokat; ilyen kezességnek az erdélyi fejedelemség visszaállítását tartotta volna, a mint ez a Bethlenek és Rákócziak korában a magyar szabadság bástyájának bizonyult. „Az erdélyi fejedelemségről való lemondást megtiltotta nékem a rendek kezébe letett esküm, melynek megtartására becsületes és világi hiúság egyaránt biztattak“, vallotta be később a száműzetésben.³⁴ Erdélyi tanácsosainak, kik hűségében megmaradtak, értésükre adta, hogy a marosvásárhelyi beiktató országgyűlésen a fejedelmi eskü letétele kitörölhetetlen benyomást gyakorolt lelkére. A választási feltételek között örök időkre szorosan megkötötte eskütevő akaratát az az Ígéret, hogy fejedelemségéről sohasem fog a rendek tudta nélkül lemondani, vagy arról bárkivel is nélkülök tárgyalni. Sohasem felejtheti el a jelenetet, a mint síkmezőből kimagasló emelvényen bibliára és keresztre letette az esküt; ezt az esküt sohasem fogja megszegni. Ezért nem fogadhatja el azt a békét, mely fejedelemségéből kizárná. A szatmári békeséghez való csatlakozást tehát végső elemzésben erdélyi fejedelmi esküje tiltja meg.

A marosvásárhelyi országgyűlés csakugyan választási feltételeket terjesztett Rákóczi elé, melyekkel sokkal szorosabban megkötötték souverain uralkodói jogai gyakorlásában, mint a korábbi, független erdélyi fejedelmeket. A feltételek tizenkilencz pontjában sok mindenfélét meg kellett fogadnia. Hogy az ország

területét sértetlenül megvédi, a mely ígélet különben kezdettől fogva illusorius volt, hisz Szebenben ott ült a leopoldi diploma értelmében behelyezett gubernium, Rákóczi Erdély területét soha egy pillanatig sem birtokolta sértetlen kiterjedésében s távozása után a császári sereg az egész országot ismét visszahajlította a császár hűségére. Megfogadta a vallásszabadság fenntartását, idegen tisztek be nem hozatalát, a hadseregnek az ország határán túl ki nem vezetését, a törvények tiszteletét s egyéb általános pontokat, melyekkel a rendi országgyűlések szerették a fejedelmek hatalmát pontosan körülhatárolni. A hetedik pontban megígérte, hogy a szabad fejedelem választás jogát nem csonkítja, hanem az országnak megtartja és valósággal meghagyja, senkire át nem származtatja a fejedelemséget, sem arról az ország híre nélkül nem tractál. Az esküformulában pedig hitét adta, hogy az országot törvényeiben és szabadságaiban megtartja, sőt — fogadja — „mindeneket, valamiket a szegény hazának s benne való minden rendeknek közönséges javára és hasznára és törvény szerint való szabadságára mívelhetek, az én erőm szerint azon leszek, a míg az Úristen ő kegyelmek között tart“.³⁶

Ezekre a pontokra hivatkozott Rákóczi, mikor a szatmári békét és a III. Károly királytól nyújtott amnestiát visszautasította. Az Úristen nem tartotta őt sokáig ő kegyelmek, az erdélyi rendek között, mégis ragaszkodott a letett eskü betűjéhez. A vallásos érzelem, az eskü szentségének tisztelete csak másodrangú szerepet játszhattak elhatározásánál, hisz az eskü alapjául szolgáló feltételek 1711-ben s ettől kezdve mindvégig, kivétel nélkül hiányoztak. Az erdélyi rendek visszatértek a király hűségére, újra a leopoldi

diploma jogalapjára álltak s Rákóczi fejedelemmé választása a későbbi események távlatán át éppen oly forradalmi, következményeiben kialudt ténynyé vált, mint az ónodi véres árnyak között kimondott abrenunciatio. S Rákóczi nemcsak az erdélyieknek kötötte le magát, még korábban s talán még erősebben a magyar confoederált rendeknek is, a kik neki kezdettől fogva állandó hűséggel szolgáltak, míg az erdélyiek folyton bizalmatlanságot tanúsítottak a katolikus és magyarországi fejedelem iránt. Erdély mindvégig idegen maradt hozzá, a felkelést Felsőmagyarország és a Tisza vidéke csinálta és tartotta fenn. Mindennek daczára a confoederált magyarok helyett az erdélyiek képezik száműzetése egyetlen gondját. A szatmári napokban említi ugyan egyszer a confoederatusoknak tett ígéretét, hogy nem hagyja el őket; de később soha többé. Még kevésbé bántja lelkiismeretét az abrenunciatio kérdése. Pálffy felszólítására ő maga ír I. Józsefnek levelet s ha feltételeit teljesítenék, nem volna kifogása, hogy a confoederáltak visszavegyék trónjától megfosztott királyukat. A magyar rendek ügye közvetve foglalkoztatja csak: ha majd erdélyi fejedelem-ségébe bemegy, onnan újra lábra fogja állítani a magyar szabadságot is. Akárcsak Bocskay, Bethlen és Rákóczi György. Csakhogy ezeknek súlypontja Erdély volt s innen hódították magukhoz Magyarországot. Az ő lelkében Erdély fogalma oly módon alakult ki, a hogy az a valóságban az ő idejében, sohasem létezett. A fejedelemség annyiszor megjelent öntudatában, hogy lassankint, mechanikus úton kialakult vágyát nem tudta elválasztani a marosvásárhelyi esküformula követelésétől s végül maga is azt hitte, hogy *egyedül* esküjéhez marad hű, ha nem mond le Erdélyről. Egyedül-

valóság, lelki elhagyatottság, gondolatainak senkivel nem közlése, külső szellemi hatás tökéletes hiánya, egyszerűen a száműzöttség természetes nyomorúságai megtették a magukét: a marosvásárhelyi eskü követelő komor árnyként jelent meg sötét éjszakákon, lelki tusákban eltöltött órákban és parancsoló kézmozdulattal utasította a fogadalom megtartására. A reális viszonyok elhalványultak, semmivé foszlottak körülötte; eszébe sem jutott sem a confoederáltakra, sem azokra gondolni, kiknek kezébe a székelyek fővárosában esküjét letette s kik a végre elért békés nyugalmat élvezve, ugyancsak zavarban lettek volna, ha egykori fejedelmük visszatér és beváltja Ígéretét.

Az erdélyi esküvel való lekötöttség tudata franciaországi tartózkodása utolsó idejében mind erősebben hatalmat vesz rajta. Elősegítette ezt a kolostori magányban az Istenhez térés, az egyház szigorú erkölcsi elveinek való meghódolás is. Az őszinte bűnbánatban, melylyel teremtője előtt térdet hajtott, a fejedelemség keresése, mint hiú, világi kívánság végkép kiesett öntudatából, de új erőt nyert mint esküvéssel vállalt morális kötelezettség. Lelkiismereti vizsgálataiban, bármily mélyen tekintett is saját belsejébe, ilyen világi bűnös vágyakra ott többé nem talált. A mi életkedv még összekapcsolta a világgal, könyörtelenül gyökerestől kiszakította; a legtisztább jóhiszeműséggel tért és tisztult meg, a hátsó gondolatnak árnyéka s az újra elesés veszélye nélkül. Az erdélyi trón keresése nem volt többé bűn, ellenkezőleg, szent kötelesség. Hisz esküt tett nekik, a hű rendeknek, hogy nem fog nélkülok lemondani. Hogy soha nem fogja őket elhagyni. A kötelesség kategorikus parancsára ismert abban az erőben, mely fejedelemsége nélkül nem

hagyta nyugodni. Évek múltával, állandó és szakadatlan vallási gyakorlatokban még inkább elfordult az élettől, még inkább alávetette magát e belső szózatnak, tekintet nélkül a való világ lehetőségeire. Fogadalmat tett arra, hogy a rendek beleegyezése nélkül nem fog lemondani, ez ígéret szigorú parancs képében igazta le akaratát: ha elvesztette is a trónt, alattvalóinak adott ígérete értelmében *keresnie kell* azt. Török földön, az első nehézségek közepette, mikor már látta a reménytelenséget és vissza akart fordulni Fraucziaországba, ez a gondolat verte az élet könnyörtelenségétől felébresztett akaratát és önfenntartási ösztönét újabb béklyókba. A halálosan megalázott, reménye vesztett nagyúr befelé fordított tekintettel, körmeit tenyerébe vájva beszél maga elé egyetlen mondatot, mit rajta kívül senki sem ért meg. „Esküm van arra, hogy *keressem* a fejedelemséget 1“ „Meg voltam győződve, hogy *keresnem* kell a fejedelemséget, de Istentől engedett utakon és módokon.“³⁶ S ott maradt a pogányok között, ugyanazon belső szózatnak engedelmességgel, mely előbb a grosboisi csendes rév elhagyására készítette. Ez a meggyőződés fosztotta meg“ Rákóczit gondtalan földi dolgoktól elfordult öregségtől, melyben a jövő élet közeli szemlélete a fiatalság nem aggódó nyugalma szokta ránczos arcokra varázsolni. Ez a folyton zengő, soha el nem nómuló parancsszó nyomta száműzetése éveire a nyughatatlan várakozás, reménytelen mozgolódás, örök résenállás bélyegét. De egyúttal ez vértette fel őt minden újabb csalódásában a kétségbeesés, az elkeseredő lemondás ellen is. Lelke legmélyén hitte, hogy *kötelessége* fejedelemségét keresni s újabb és újabb csalódások keserűségén át öszülő fővel, de ifjúi optimizmussal várt eljöheto, kedvezőbb alkalomra.

Az emigránsok társasága megfelelő légkört teremtett e valóságos alvajárás számára s a hol csak tehette, megvédte az élet behatásaitól, akár csak a pálmaházak bezárt melege a külső világ kemény telében meg nem maradható délszaki virágot. Rákóczi Franciaországból való távozása óta nem talált többé emberre, a,ki erdélyi fejedelemsége álmaiból felébresztette volna. Mindennapi környezetében kivétel nélkül olyanok éltek, kik a legnagyobb tisztelettel és hódolattal viseltettek iránta, benne a fejedelmet, természetes urokat látták, a kivel szemben új gondolatok felvetésére, kezdeményezésre nem gondoltak s még kevésbé urok lelki tusáiba való behatolásra. A legtöbb alacsony rangbeli s Rákóczihoz képest alacsony műveltségi fokon állott. Az előkelő száműzöttek, köztük az élesesű Bercsényi, maguk is hasonló emigráns-álmokban éldegéltek, a való élettől elszakadva, tervkovácsolás félhomályába burkolóztak, bár a tényleges benyomások felvételére nagyobb képességet tanúsítottak, mint száműzetésük fejedelme. Bercsényiék világosabban látták a kiábrándító, reményrabló tények halmozódását s ezért nehezebben is vonszolták a napi élet szükségszerű igáját. Egyedül a fejedelem szötte tovább zavartalanul álmait Nagytörökországban, melyeknek minden gyökere a régmúltba, a Rákócziak rég eltemetett független fejedelemségébe ereszkedett. Az utolsó Rákóczi-fejedelemtől, az ifjúi kevélyen lengyelverésre kiindult Rákóczi Györgytől a török vette el országát és életét, az unoka most török földön álmodta vissza magát atyái fényébe.

Rákóczi száműzetésbeli viselkedésében a legtermészetesebb indítók az erdélyi fejedelemség soha nem gyengülő vágya. Azon kellene csodálkoznunk, ha nem

ez lett volna döntő hatással reá elhatározó pillanatokban. Nemcsak azért, mert családjában a fejedelemség valóban több nemzedéken át örökletes volt s így az utódnak egész életén át sajoghatott valami a szívében, hogy atyái örökségéből ki van zárva. Rákóczinak szüksége volt az erdélyi fejedelemségre, mert *souverainnek* érezte magát. A szent római birodalmi hercegi cím nem elégíthette ki. S itt azt a pontot kell érintenünk, melynek félreismerése folytán annyiszor vétünk a régi magyar világ igaz megismerésében. Magyar ember, a ki *souverain* lett volna, vagy ennek ellenlábasa: demokrata, nem született ezekben a századokban. Mindenki a királynak alattvalója, de egyenlőség és a nem egyenlők szeretető ismeretlen fogalmak maradtak a rendi Magyarországon, mint egyéb rendi világokban is. A mennyire csak visszakisérhetjük Rákóczit fejlődése kezdeteire, mindig arisztokratára találunk benne. Tőle sem kívánhatja senki, hogy korát másfélszázaddal megelőzte légyen. Irodalmi foglalkozásai közepett meglepő világossággal különbözteti meg egymástól a lázadásnak és a szabadság törvényes védelmének fogalmait. Felfogása a legtisztább rendiség álláspontját fejezi ki, azét a rendiségét, mely vérbe fojtja a parasztok lázadását, de maga az aranybullára támaszkodva jogosan kel fel a koronás király ellen is. Szerinte és az akkori rendi alkotmány szerint, lázadásra nem is képes más, mint a jobbágyok, az urak alattvalói, kik mozgalmukkal csak zavart támasztanak az állam testében. Ha azonban a vármegyék nemessége nyúl fegyverhez, ez már a nemzeti hadjárat nevét érdemli meg, mert a közös szabadságnak törvényes védelmére történik. Ez jogos és szükséges, míg az előbbi, a parasztok mozgalma

közönséges bűntett, lázadás és felségsértés bűne.³⁷ E felfogáshoz híven ítélte el és sújtotta megvetésével Tokaji Ferencz lázadását, mely az ő felkelése kezdetének mindenben homogen előfutára volt. Tokajiekban nem lát mást, mint szemtelenül lázongó néptömeget; eszébe sem jut, hogy a szegény nép elnyomása meg-gondolásával enyhébben ítélné meg őket.³⁸ S mikor pár év múlva maga is kibontotta a fennálló rend ellen a felkelés zászlóját, eleinte csak nyomorult, földön-futó parasztok gyülekeztek alája, talán ugyanazok, a kik Tokaji mellett is jobb ügyre méltó lelkesedéssel küzdöttek. Rákóczi nem is volt elragadtatva első híveitől. Nagyúri tartózkodással jegyzi meg, hogy az első csapatban egyetlenegy nemesember volt s ennek megfelelően nehéz is az embereket katonai tisztes-ségre szoktatni. A parasztok vezére aristokrata volt, a ki alig várta, hogy a nemesek és urak, a politikai nemzet, az erő és hatalom birtokosai, jöjjenek támogatá-sára S mikor aztán a Tiszántúl és az északi megyék nemessége is hozzáállott, a fölkelés ezzel sem nyert demokratább színezetet. Még kevésbbé, mikor az igazi nagyurak, Forgáchok, Károlyiak, Eszterházyak is fel-ajánlták szolgálataikat. A legmagasabb katonai rangot csak az ország bárói közé tartozók nyerhették el, de ezek el is nyerték, lett légyen maga a fejedelem azon a nézetten, hogy az illető keveset ért a hadi tudományhoz.

Ebben az igazi rendi világban Rákóczi maga biz-tos szárnycsapásokkal emelkedett fel az aristokrata magaslatról a souvcrainitas szédítően távol fellegeibe. Eleinte sok minden akadályozta. Régi barátai, első bujdosásának kenyeres pajtásai, köztük olyan hajlít-hatatlan szálfemberek, mint Bercsényi, illő tisztelet-nyilvánításuk mellett sem voltak hajlandók hűbéresi

hódolattal és alázattal adózni. Rákóczi nem egyszer kénytelen Bercsényit nagyobb tartózkodásra és személye megbecsülésére figyelmeztetni. Nem tűrt el többé olyan hasonlatokat és szóvirágokat, miket barátja minden czélzat nélkül szőtt bele hozzá írt leveleibe. Bercsényi nem vette észre, hogy barátja fejedelemmé vált belsejében is. A confoederált ország rendi szerve, a senatus sem fogta fel Rákóczi uralkodóvá fejlődését. A senatorok vezérlőfejedelmükben *primus inter imres-t* láttak, — a confoederatio alkotmányában nem volt hely absolut uralkodó számára. A XVIII. században azonban — nem szabad felednünk — egy uralkodó sem lehetett egyéb belsejében, mint absolutista. Alkotmányos fejedelmet hiába keresnénk az akkori Európában. Egyes államok kormányzása csak annyiban különbözött egymástól, hogy hol mennyiben tudta a rendiség az absolut uralkodót korlátozni. Rákóczi körül a maga egész ridegségében jelentkezett a rendi felfogás, úgy hogy kénytelen volt nyilvános életében a rendi fejedelem attribútumaiban szerepelni hívei előtt és Istentől nyert uralkodói kötelességeiről táplált magasztos gondolatait egyelőre titokban tartani.

Franciaországban, az absolut monarchikus hatalom mintaországában, még inkább eltávolodott gondolkodásmódja az otthon hagyott ország báróiétól, az ő egykori kartársaiétól. A Pálffyak, Károlyiak, Bercsényiek bármily korlátlanul uralkodtak is fejedelemséggel felérő birtokaikon, mikor Bécs felé fordult tekintetük, mindnyájan alattvalói alázattal hajtották meg térdüket természetes uruk, királyuk előtt. Bercsényi a királynak járó alázatnak csak kis részét származtatta át vezérlőfejedelmére; — a Rákóczi-felkelés őt

a lengyel, királytalan alkotmányfelfogás sodrába hajtotta, a minthogy ez a lengyeles hatás a confoederatio egész alkotmányjogi berendezésén is látható. A magyar főurak azonban — az ily ritka kivételtől eltekintve — mindig királyhű alattvalók voltak. Az összeesküvők és lázadók sem emelkedtek fel köztük soha saját énjük uralkodói felfogásáig. Ha Zrínyi Péter gondolt is néha vérmes álmaiban a magyar királyi székre, sohasem tartotta volna magát független fejedelemnek és nem tudott szabadulni a királynak tartozó köteles alázattól. A hatalmas Báthory István, erdélyi fejedelem korában is, vazallusi hűséggel viseltetett Miksa király személye iránt s csak a lengyel trónon emelkedett fel souveraini magaslatra, a honnan már mindenkit csak maga alatt látott. Az egyik Rákóczi szép csendesen lelépett erdélyi fejedelmi székéből, s ugyanolyan alázatos alattvalója lett a királynak, mint fejedelemmé választása előtt. Még az erdélyi fejedelemség sem adott tehát szükségképpen birtokosának olyan önérzetet, hogy valóban Isten kegyelméből való souverainnak tartsa magát. Rákóczi volt az első, a ki ebben kinőtt sorsának eredeti osztályosai, a magyar főurak sorából.

Már a marosvásárhelyi országgyűlés a haza atyja címével tisztelte meg és felségnek szólította. Ilyen kezdetre következett a franczia udvar hatása, a hol a fejedelmi souverainitásról természetesen nagy tisztelettel gondolkodtak. Aligha maradt nyom nélkül felfogása kialakulásában Bossuetnek a tekintély elvére alapított történelphirosóphiája is. Egész életén át kitartó aczélos szilárdságot e tekintetben is a grosboisi magány adott neki, a mint hasonlót tapasztaltunk az erdélyi fejedelemséghez való ragaszkodásánál is.

A kamalduliaknál leírt és török tartózkodása első idejében folytatott vallomásában sokat elmélkedik a fejedelmi hatalom mibenlétén. Hozzájuk emeli szavát azokhoz, kiket az isteni kegyelem a népek fölé, kormányzásukra rendelt. Igen sokan közülük félreismerik hivatásukat, s hatalmukat a világi gyönyörök megszerzésére és szemérmetlen élvezésére használják. Pedig a fejedelmek hivatása oly magasztos, hogy annak betöltésén naponkint szent félelemmel és rettegéssel kell fáradozniok. Minden egyéb rend az alárendeltség és engedelmisség rendje, fölötte, legfölül állnak a fejedelmek. A fejedelem Istennek képe e földön, nekiadatott az isteni igazságszolgáltatás kardja, valamint a mennybéli kegyelem és megbocsátás joga. A mint az Úr fia, az Üdvözítő, az egyházat kormányozza a látható hierarchia útján, hasonlóképen van hivatva a fejedelem a világi dolgok, a „hűsbeli élet“ berendezésére. A legsúlyosabb felelősség nehezedik vállaira, melynek tudatában élő hittel, de egyúttal folytonos remegésben kell munkálkodnia. Istennek fölmentje, az ő választottja, az ő nevében legelteti és őrzi a nyáját, Isten tette a szegények, árvák és özvegyek, a nyomorult szenvedők atyjává, neki adván e világ minden javait, hogy azokkal híven sáfárkodjék és elterjeszsze az Úr adományait az egész föld kerekességén. Rettenetes helyzet, hogy ilyen mérhetetlen hivatás vár gyöngé emberekre, s maga is látja, mily kárhozatos merészség fejedelemségre törekedni, de még mennyivel kárhozatosabb a fejedelmi kötelességeket elhanyagolni.³⁹

Bizonyára lélekemelő szavak ezek, egy valóban uralkodó fejedelem ajkán. S az is bizonyos, hogy ilyen gondolkodásmód mellett Rákóczi vezérlőfejede-

lem korában a sikertelenséget nehéz viszonyainak, de nem az ő jóakarata és kötelességei komoly felfogása hiányának tudhatta be. A felkelőktől rábízott magas hivatalokban Istenre irányozott szemmel igyekezett legjobb tudása szerint munkálkodni. Mostani helyzetében azonban tartalmat kellene keresnie e szavakhoz. Rákóczi mind a két fejedelmi méltóságát elvesztette, — élete nagy katastróphájában válaszütra jutott: mint egyszerű alattvaló éljen-e a magyar király legfelső jogara alatt, vagy fejedelmi pretensióival örök száműzetésbe menjen? S hogy nem az előbbi utat választotta, annak itt van, említett nyilatkozataiban, legmélyebb, logikus kérlelhetetlenségű magyarázata.

A szatmári békekesség után kicsiny volt két fejedelemnek Magyarország. Ha a magyar jogfejlődés századok folyamán épp úgy keresztülment volna a hűbéri-ségen, mint a nyugati államok, ha Magyarország is, mint a német-római birodalom több kis souverain fejedelemségből állt volna, egy jobbadán csak névleges uralkodó könnyű járma alatt, Rákóczinak rendelkezésére állott volna az a tér, a hol a fejedelmi kötelességről táplált magasztos gondolatait megvalósíthatta volna. Erdély függetlensége megszűnésével ez lehetlenné vált neki Magyarországon. Maga is souverain fejedelemnek érezte magát, s így nem hódolhatott meg senlá előtt sem. Felfogása szerint a fejedelmi méltóság a legmagasztosabb, a mire csak Isten e föld lakóit felemelheti, őt egyszer érdemesnek tartotta erre a legnagyobb kegyre, rút hálátlanság és mély alávalóság volna, ha sajátmaga lépne le o magaslatról. A grosboisi egyedüllét a fejedelmi ranghoz való ragaszkodásnak vallási hátteret adott. Örök kárhozatra ítélné önnönmagát, ha nem keresné tovább

és tovább fejedelemségét, az Úr legértékesebb ajándékát, mitől kedvezőtlen körülmények mostohasága megfosztotta. A jövő minden komor fellegén nap-sugárként tör át a tudat, hogy ő mint fejedelem Isten eszköze az emberek jobbátételében. A száműzetés keserveit és lealázásait nem érzi, mikor erre a magasztos célra tekint. Egyetlen feladata van e földön: elmenni és elfoglalni fejedelemségét.

Az erdélyi fejedelemség hiú vágyát, a *vana glóriát* így tompította meg a grosboisi magány a bűnbánat és megtérés mélaságával. S így szerezte vissza az őszinte bűnbánatban élő ember a levetett emberi hiúság tárgyát, belső vallásos szükséglet képében. Rákóczi útja a grosboisi tartózkodás után egy fonyözönben megvilágítva, nyitva állt; nem volt szüksége a casuisták igenlő feleletére, elmenjen-e a kolostor csendes magányából a bűnös világba, még tovább, a pogány törökök közé. Mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje inteni.

II.

A törökök csakugyan újra kezdték a kétszáz éven át folytatott háborút a császárral. A karloviczi békében, mely e hosszú küzdelemnek legutolsó fejezetét lezárta, Magyarországon kívül Moreáról, a régi Peloponnesosról is le kellett mondaniok. Az élelmes velenczések Moreával, az Aegei-tenger szigetei egy részét is birtokukba kerítették, a török kolosszus testébe mélyen benyomulva szipolyozták ki annak még mindig nagy gazdagságát. Morea elvesztése sokkal

jobban fáj a törököknek, mint az, hogy Budavár tornyaitól letűnt a félhold. A mint a Nagy Péterrel kötött békében szabadkezet nyertek, nagy erőfeszítéssel készültek e szégyen lemosására.

A török birodalom már ekkor is a beteg ember volt. A régi erkölcs régen, száz év előtt megdőlt, a janicsárok régóta megbízhatatlan pretorianusokká váltak, a szultánok trónján akarattalan, idegrohamoknak alávetett elkorcsosult betegek ültek. III. Ahmed szultán ekkor a negyvenes évek közepe felé járt, szép férfias jelenség, jómodorú, barátságos nagyúr, a ki saját kedvteléseinek élt és államügyekkel lehető keveset foglalkozott. A török birodalom egyik történetírója ezt a századot azzal a bizarr megfigyeléssel jellemzi, hogy a török történet benne emberiesebbé vált. Valóban, III. Ahmednél hiába keresnők vérszomjas elődeinek barbár kedvteléseit — a nagy méretektől mindenben irtózott, s a kellemest és közepszerűt kereste mulatságaiban és politikai elhatározásaiban egyaránt. Nem épített óriási dómokat, melyek karcsú minaretjeikkel az eget hasították, hanem kellemes szökőkutakat, árnyékos, virágos télikerteket, vékony, finom architektúrájú kéjlakokat. Építkezéseiben az iromba márványtömbökből kellemes csipkézetek váltak. Az erő fogalmával nem szeretett találkozni. A Tükrök kastélyában, a Porcellánházban, a szivárványszínű Földi Paradicsomban szeretett tartózkodni. Tűzijátékok rendezésén törte a fejét, zöld ágakkal és szőnyegekkel díszítette lakóhelyeit, s nagy örömet szerzett neki, ha újabb ártatlan ünnepeket talált ki hálás udvara számára. Leginkább szerette a Tulipánnapot, a mit másként Tavasz ünnepének is nevezett. Hosszú, széles sétatér fölé favázból házat emeltetett,

a falakat tulipánokkal rakatta ki, a padlatot is hasonló, minden színben tündöklő virágokkal szóratta be, közöttük nagy vázákban egyéb virágok, délszaki növények, — a terem közepén duzzadó vánkosokon foglalt helyet, körülötte háreme hölgyei gázoltak a virágtengerben és majszolták a császári konyhának remekbe készült czukorsüteményeit. Új virágfajok létesítésében és új czukorkák kitalálásában merült ki ez ártatlan uralkodó akaratereje.⁴⁰ A kormányzást nagyvezírjeire hagyta, a kik meglehetősen gyorsan váltokoztak. A szultán nem szerette, ha a kormányzásban nehézségek állottak elő, elcsapta a régi nagyvezírt azon jóhiszemű föltevésben, hogy az új jobban fog kormányozni.

Történetünk idején Ali Damad pasa nagyvezír kezében volt a birodalom pecsétje. Gögös, erőszakos ember, mintha másfélszáz évvel elkésset volna születésével. Mint Szolimán egykori törökéi, ő sem tudott békében élni. Az orosz háború befejezése után sietett kihasználni a Morea elveszte miatt kifejlődött izgatott hangulatot. Eleinte ugyan Lengyelország vagy Ausztria ellen készült, ahonnan több borostyánt lehetett volna hazahozni, mint a kis Velencez megsemmisítéséből. A Habsburg-hatalom katonai ügyeire azonban Savoyai Eugén ügyelt fel, a ki az első háborús hírekre ötvenezer emberből álló figyelő hadtestet állított fel Magyarországon. Így aztán mégis csak Moreára fanyalodott a nagyvezír.

A velenczések csakugyan nem tudtak sikeresen ellenállni, s az 1715. évi rövid hadjáratban Candián levő birtokaik maradványait és az egész Moreát elvesztették. A velencei birtokállomány gyengülése és a porta újabb terjeszkedése nem volt közömbös a

császárra. A háború hullámverése a császári birtokokig is elért: a boszniai pasák Dalmáciában támadták Velenczét, s a montenegróiak, mint annyiszor korábban, a császártól reméltek szabadulást szorongattatásukban. VI. Károly egyelőre még nyugaton volt elfoglalva a nagy háború néhány függő kérdése, különösen a németalföldi kérdés elintézésével. XIV. Lajos élt még — a császár nem tudta elhinni, hogy a Habsburgok megalázott ellenfele öregségére valóban békés politikát folytat. Így a velenczések segélykérései egyelőre nem jártak sikerrel, s az 1715. évi török háború rájuk nézve végzetes lett. Közben azonban XIV. Lajos is meghalt — halálán a törökök nagyon sajnálkoztak; — a hollandus szövetséges államokkal is sikerült a *barrière* dolgát rendbehozni, s a császár nyugaton szabadkezet nyert, hogy a karloviczi békében szerzett hódításokat újabbakkal gyarapítsa. Savoyai Eugén jelentette neki, hogy a sereg készen áll a háborúra, s erre a császár 1716 április 13-án megkötötte Velenczével a véd- és dacszövetséget.

A császári sereg készenléte nem okozott olyan félelmet a törökök közt, mint az a tudat, hogy a hadat Savoyai Eugén vezeti. A nagyvezír szinte bizonyosra vette számításában, hogy a császári sereg nem fog a velenczések segítségére menni és neki nem kell Európa legelső hadvezérével összemérnie kardját. A velencei háború kezdetén követet küldött Eugénhez, a ki ezt aranyos baldachin alatt, aranyos karszékben fogadta, feltett kalpaggal, körülötte az udvari haditanács tagjai. A követ kifejezte a nagyvezír reményét, hogy a császár semleges fog maradni, mire Eugén a császár mediatióját ajánlotta fel a háborús feleknek. Most, a velencei szövetség megkötése után

más hangnemben folyt a két fővezér érintkezése. A szerződés kötés tizenkettedik napján Eugén felszólította a nagyvezírt a karloviczi békeállapot helyreállítására, és a velenczésektől elvett területek visszaadására. Ali pasát ostorcsapásként érte ez a jegyzék. Rögtön divánt tartott és sürgette a császár ellen való háború kimondását. A divánban azonban kitűnt, hogy a török főméltóságok között a nagyvezír egyedül állott harcvágyával. Eugén levele felolvasása után a mufti megkérdezte a jelenlevőket, mit szólnak hozzá. Egy negyedóráig általános hallgatás. És mikor a nagyvezír Eugén szavaiból hadüzenetet akart kiolvasni, az életüket nem alaptalanul féltő basák közül mégis ellene mert néhány szólani. S mikor a nagyvezír a háború kimondása után koránbölcsessel: „Ne örvendjetekek és ne szomorkodjatek, hanem emelkedjetekek felül mindezekeken“, zárta be az ülést és a győzelmet biztosra vette, a legtöbb nagyúr nehéz szívvel indult el a harczra készülődni, s szívből kívánta, hogy a vad harczai lármából minél előbb visszatérhessen palotája gyönyörűségei közé. A háborút egyedül a nagyvezír erőszakolta ki.

Az új háború a törököt teljesen új feladat elé állította. A karloviczi béke visszaadta a három részre szakadt Magyarország egységét, s ez a háború volt az első, melyben a töröknek a Dunától délre kellett egyesíteni haderejét, hogy a nagy határfolyón kieroszakolja az átjárást. Igaz, hogy a Marosszöge még török kézben volt, Losonczi István szétrombolt várából hatalmas erősséget csinált a foglaló, de az utolsó hadjáratokban tökéletesen kiélt és lakatlanná tett temesi bánóság nem volt alkalmas terület a sereg felvonulására. Eugén maga Relgrád ellen indult, s

így a nagyvezír is ezt a régi török hadiutat volt kénytelen igénybe venni. Drinápolyból való lassú előnyomulása alatt halljuk az első híreket a magyarok mozgolódásáról.

A szatmári békeség után hontalanná lett kuru-czok Lengyelországban, Rákóczi birtokain vonták meg magukat, a hol a török háború hírére nagy lelkese-déssel fogadták. Hogyne, hiszen a világ folyásából édeskevésesemény híre jutott hozzájuk, a török kormány gyöngeségét, Savoyai Eugén biztos győzelmi kilátásait nem ismerték, s ha hallottak volna is róla, rosszindulatú hazugságnak tartják. Egyetlenegy gondolatuk lehetett: török győzelem esetén viszontlát-hatják hazájukat. A honvágy egy pillanatig sem hagyta őket nyugodni, ellenállhatatlan erővel hajtotta törökhöz-tatárhoz, s nem hagyott nekik időt egyéb meggondolásokra, melyek Rákóczi lelkére grosboisi magányában nehezdedtek. A bujdosókat Khotin pasája a Dnjeszter partján szívesen fogadta. Sokan nem lehet-tek, inkább vezérek katona nélkül. Legtekintélyesebb köztük Bercsényi, mellette Eszterházy Antal, Forgách Simon és Csáky Mihály tábornokok, ez utóbbi Ber-csényi sógora. Hadjáratosságuk tudatában nem minden ok nélkül aggódtak, hogy a török el fogja sietni dol-gát és meggondolatlanul rohan a császáriaknak, a mint ez a keleties rendetlenségű lelkesedés már nem egy diadalhoz segítette az ellenfelet. Másrészt, ha már beállanak a törökök közé és azoktól remélik hazájuk sorsának fordulását, maguk is előkelőbb szerepet akartak játszani a hadjáratban, mint a mire nekik itt a világ végén kilátásuk nyílhatott. Mire Kliotinból a nagyvezír seregéhez érkeznének, talán már eldőlt a hadjárat sorsa, talán már letiporta reményeiket a

császári sereg, vagy a török ismét pasalikká alakította Magyarországot. Akkoriban a háborús hír is csak lassan járt, s ők csak július közepén érkeztek Khotinba.⁴² Innen rögtön levélben figyelmeztették a nagyvezírt, hogy ne becsülje le a németek seregét, mert az igen erős, óva intették, hogy el ne hamarkodja a támadást, hanem várja be az ő megérkezésüket, tanácsukat és további magatartásuk attól fog függeni, mit szól majd uruk, Rákóczi, kit a dolgok állásáról értesítenek.

A levéllel egy török aga és egy belgrádi spanyol zsidó siettek a nagyvezír táborába. Ali pasa éppen a Száván készült átkelni, hogy császáraját minél előbb megörvendeztesse a német sereg tönkretévése hírével, mikor július 24-én megkapta a bujdosók ajánlkozó levelét. Olvasás után félretette, átkelt a Száván, Karlovicznál szemben találta magát Pálffy János lovasadosztályával, a ki kemény tusa után lépésről lépésre vonult vissza Pétervárad alá, a Savoyaitól vezetett főszereghez. Az augusztus 5-iki döntő csatában a török sereg megsemmisült, a nagyvezír, a ki egész nap mereven tartotta sátora előtt a próféta szent zászlóját, maga is elesett. A szent zászlót a defterdár és a szultáni történetíró mentették meg, gyors száguldással Belgrádba vivén.

A péterváradai csata a bujdosók reményvetését korai jégesőként verte el, melynek ártalmát, ha még nem szökött kalászbába, könnyen kiheveri a gabona. Temesvár kénytelen volt ugyan még az őszszel capitulálni, de ez csak következménye volt az első vereségnek. A beálló tél megakadályozta a savoyai herceget győzelme kiaknázásában. S a következő évben ismét élőiről kellett kezdenie a háborút.

A vereség hírére III. Ahmednek egy gyermekkori játszótársa vitte meg, a kit már rég nem látott s most a viszontlátás örömeiben könnyebben viselte el a gyászos hírt. Ali pasa helyébe Belgrád kormányzóját, Halil pasát nevezte ki nagyvezírré s egykedvű, nagyúri optimismussal adta ki a parancsot, hogy a jövő nyáron kiköszörüljék a csorbát. Az őszi és a beálló hosszú tél az előkészületek ideje volt s megélénkítette a khotini bujdosók életét. A korábbi nagyvezírnek biztosnak tartott győzelme mámorában nem sok elővigyázatos intézkedésre maradt ideje, azt azonban mégse felejtette el, hogy a szultán hű alattvalóit, a tatárokat értesítse a háború kitöréséről. Az azovi és kipcsaki vad lovasok béke idején szűkösen éldegéltek végtelen pusztáikon, a török háború számukra élményeket, vagyont és mulatságot jelentett. Ali pasa megküldte a krimi khánnak a puzdrapénzt s ezzel rászabadította ellenfeleire e félelmes rablócsapatokat. Már július végén Khotin környékére ért egy tekintélyes csapatjuk — negyvenezerről szólnak a császáriak kémjelentései —, Khotin és Jassy között, a magyar nevű Sósmezőn járattak tábort a törökökkel együtt és készültek Moldvába betörni. Ha megkérdezték tőlük, hová és ki ellen készülnek, keleti egykedvűséggel felelték: oda, a hová a velük lévő magyar urak kívánják.*³ A khotini emigránsok tehát jól felhasználták idejüket s csak a pétervárad csata és a beálló orosz időjárás akadályozta meg őket Magyarországnak tatár-csapatok élén való megtámadásában.

Halil pasa sem akart semmit elmulasztani a török sereg erősítésére és a császáriak ártalmára, s ezért már októberben Belgrádból lépéseket tett, hogy Rákóczi híreket szerezhesen. Addig is, míg

kiküldött levélvivői és kémjei visszaérkeztek, jónak látta az elődjétől elejtett fonalat felvenni és a khotiakkal lépni érintkezésbe. Bercsényihez, a ki már útban volt a főszereghez, csakhamar meghívást küldött, hogy siessen a téli főhadiszállásra, Drinápolyba. Rákóczi egykori barátját a török most Rákóczi Ferencz király főminiszterének nevezte és szívesen meghallgatta Drinápolyban tanácsait. Bercsényi kész tervvel lépett fel a kuruczoknak a török seregbe való beillesztésére. Három ezredet javasolt felállítani — ma is meglévő török szövegű memorandumában *regiment* szót használt —, az egyik volna dragonyos, tehát nehéz lovas, ezer ember, köztük kilenczven tiszt, a kik mind, szükség esetén, lóról leszállva gyalog is harcolnának. A másik ezred *katona* volna, könnyű lovas, a harmadik *infanteria*, ezer-ezer emberből. Részletesen megállapította, mennyi fizetést kapjanak fejenként, lovaikat hogy lássák el kaszárnjában és nyílt mezőn, fegyvereket és élelmiszereket adjanak nekik. Egyelőre azonban sem magyar katona nem volt, sem török pénz. Hathónapi zsold és élelem 187,684 gurusba került volna, a portán azonban erre a célra csak 50,000 gurus volt összeszedhető, a miért is szokott szigorú parancsok mentek szét a vidéki pénzügyigazgatás szerveihez pénz beszolgáltatására.⁴⁴ Bercsényinek tehát egyelőre türelmesen várakoznia kellett, míg tervei megvalósíthatók lesznek.

A nagyvezír azonban bátran küzdött a rossz közigazgatás, fejetlen katonai vezetés bajaival s tőle telhető erélylyel sürgette a készüléteket. A főszereg útja most is Drinápolyból vezetett a Balkánon át a Dunához és Szávához. A haditerv azonban nagyobb előrelátással és körültekintéssel készült, mint Ali pasa

idején. A Belgrad körüli támadással egyidejűleg külön csapatoknak volt feladata a hosszú, északnak görbülő erdélyi és magyar határnak alkalmas pontjain betörni. A diárbekiri váli, Redseb pasa, tekintélyes török sereggel és két tatár herczeg lovasaival az Aldunánál és Havasalföldén állott készen, hogy a „magas birodalom ellenségeinek kárt okozzon“ s erősítések megérkezése után Tergovistryén át Erdélybe törjön. A másik oldal-sereg parancsnoka a khotini pasa, Musztafa lett, a ki mellett az ott lévő krímiekhez kipcsaki és nogáji tatárok és cserkeszek gyülekeztek és Tatroson át, meg a Kárpátoknak még éjszakibb fekvésű hágóin, köztük a vereczkei szoroson át készültek Magyarországba özönlöni. A haditerv ugyanaz volt, mint a melylyel Batu khán századok előtt a tatárjárás végtelen nyomorúságát hozta szegény magyarok nyakára. A történet azonban sohasem ismétli önmagát. A mostani felvonulás képe új vonásokat, rikító éles színeket nyert a török és tatár sorokban harczoló magyarok alakjai által. Az emigráns tábornokok lázasan dolgoztak az előkészületeken. Eszterházy Khotinban gyűjtötte a földönfutó lengyeleket, doni kozákokat és egyéb nyughatatlan elemeket, melyek között magyar kevés akadt. Csapatának legnagyobb része XII. Károly és Nagy Péter seregeitől elmaradt szökevényekből és szerencselovagokból állott. A ki magyar száműzött jött, azokat lehetőleg fontosabb pontokon alkalmazták. Máriássy tábornok száznolczvan lovasával Végszendró várát őrizte, a hova Hunyadi Mátyás óta most jutott először magyar őrség, igaz, hogy nem a pogány ellenség távoltartására. Nis és Belgrad váraiba is helyezettett talán néhány százra rúgó magyar katonaság. Az emigráns csapatok számát illetőleg csak félévvel

későbbi adatok állanak rendelkezésünkre, mikor már eldőlt a háború sorsa és némelyek elestek, mások meg visszatértek hazájukba. A számadatok azonban így is meglepő alacsonyak. 1717 őszén Máriássynak 180 lovasából harminczkét tiszt és hetvenkét közlegény maradt, tehát kétötöde, majdnem fele szétszóródott. Bercsényi már Drinápolyból eltávozva, 1717 elején, megkezdte Ruscsukban a sereggyűjtést s az év őszén ötvenkét embere és hetvenegy lova volt! A nyári háború megkezdése előtt sem volt háromszáznál sokkal több híve. A tervbe vett három magyar regimentből egy ezredes, négy tiszt és három szál könnyű lovas Belgrádban teljesített helyőrségi szolgálatot. E töredékes adatok világánál látható, hogy a Bercsényitől felállított három regiment aligha állott együttvéve is ezer vitézből s még kevésbé közelíthette meg a huszonnégyezeres számot. A fényes porta azonban nagylelkűen ellátta a felfogadott katonákat s nem rajta múlt, hogy a vitézek a nagy pénzszükség miatt többnyire csak természetben, élelemben kapták meg zsoldjukat. Csáky tábornok egyszer csak megsokalta a nem magyar gyomornak való főtt rizsételt s az ellátás készpénzben való kiutalását kérte azzal a megokolással, hogy „némely napokon böjtünk van“. A mi a vallásos törököket igen meghatotta és ha pénzt nem is, de rendeletet adtak ki kérése teljesítésére.⁴⁵

Bercsényiék az emigránsok tipikus hibájába estek, mikor azt hitték, hogy Magyarország most is melléjük fog állani. A négy-ötévi lengyelországi számkivetésben az ő lelki fejlődésük ugyanazon a ponton maradt, a hol a szatmári békekesség előtt volt. Nem tudták még elhinni, hogy a felkelés ügye visszahozhatatlanul elveszett. Nem vették észre, hogy a Pálffytól nyújtott

békejebb a kuruczságot a végső zülléstől mentette meg a magyar állam számára. Mindent, a mi Bécsből jött, még ha magyar is hozta, németgyűlöletük elkese-redésével utasítottak vissza s hazaszeretetük még feltevésül sem engedhette meg, hogy a nép valóban megnyugodott és nem hajlandó újra koczkára tenni a meglévőt. Törhetetlenül hitték, hogy a régi kuruczok vére nem vált vízzé s Rákóczi, Bercsényi neve hallatára gondolkodás nélkül otthagyják családjukat, tűzhelyüket s régi vezéreik mellé állanak. A szatmári békesség azonban nagyot fordított a világ folyásán. Az egész nemzeti életre kiható fontosság dolgában csak a mohácsi vész mérkőzhetik vele. Mind a két esemény teljesen új irányba terelte a nemzet fejlődését, mely aztán új vonalú mozgásában irgalom nélkül eltaposta azokat, a kik erővel vissza akarták fordítani, A mohácsi vész után Szapolyai János a múlt embere, a ki üldözött vadként élt erre-arra széles e hazában, míg le nem hajthatta fejét Erdélyben, mely egykor olyan kicsiny volt nagy törekvéseinek. A szatmári béke az emigránsokat tolta félre és kísérletük, hogy ismét hozzányúljanak a nemzeti élet forgó kerekéhez, siralmasan végződött.

A háború első évében a Maros mentén egy hetven lovasból álló kurucz csapat működött, azaz mint török portyázó előhad, rabolt és pusztított. Kapitányukat, Menhard Jánost, a császáriak elfogták s miután a csapat legnagyobb részét kardra hányták, őt magát kínpadra vonva, vallomásra kényszerítették. A tortúra egész összeesküvés bevallására bírta. A szervezők nevei: Rákóczi Péter Árokszálláson, Szilvay Péter Keresztúron, Tokaj mellett, Pekre János Szentmihályon, Dorsó Miskó Debreczenben, feladatuk a nép fellázi-

tása és a törökhöz pártoltatása volt. Összejöveteleiket Keresztúron tartották, ott volt az iroda is, a meny-nyiben a tokaji sőtiszt szolgálja, Mihály deák, végezte ott levelezésüket. Ezek voltak tehát az új „rebello“ felbujtogatói. Csupa szegény hajdú ember, városi polgár, kik ha tudnak is írni, de értelmes levélírásig nem terjedt a műveltségük. A hajdúvárosok lakosságában mindvégig megmaradt valami őseik könnyelmű előrelátáshiányából: a mint Bocskay hajdúinak sohasem volt tűzhelyük, melynek gondolata megfontolt óvatosságra kényszerítette volna őket, kalandos vakmerőségeik közepeit, így késői utódaik sem sokat törődtek azzal a kevéssel, a mi van, ha kedvük támadt a *nincsen* vagy a *volt* után szaladni. Ebben az ártalmatlan összeesküvésben az utolsó nemzeti fölkelés geometriai pontossággal jutott vissza kiindulópontjához, Tokaj vidékéhez, a hegyaljai keménynyakú szegény emberekhez és a hányaveti, holnappal nem törődő becsületes hajdú vitézekhez. Nem tudjuk, de nem hiszszük, hogy komolyan vették volna őket s nem valószínű, hogy kormánylépések történtek volna ez „összeesküvés“ elnyomására. A kuruczok mozgolódásáról szóló egyéb hírek részben alaptalanul megrémült phantasia szü-
löttjei, de mégis ily alakjukban is azt mutatják, hogy az akkori magyar világ komolyan számbavehető elemeinek esze ágában sem volt Bercsényiékhez csatlakozni. Erdélyben 1716 nyarán híre futott, hogy Bercsényi fia Temesvárra jött két más Bákóczi-párti úrral s megkezdte a kuruczok toborzását; hat nap alatt ötszáz ember állt hozzájuk, de ők négyezerén alul nem adják. Minden vitéz rögtön kap lovat, puskát, négy-öt arany dukátot. A szegény török kormányra bizonyára hízelgő volt, hogy ily jókedvű adakozónak

tartják. Rácztot azonban nem vesznek fel, csak magyart és oláht. Eddig már negyven levelet kaptak Magyarországból, magából Eger vidékéről ötven malkontens érkezett hozzájuk s még kétszázan Ígérték csatlakozásukat. Haditervük szerint negyvenezer tatárral Orsován keresztül Erdélybe törnek; — Szegednél még ötszáz kurucz áll s hogy ezek hova készülnek — a haditanács jámbor levelezője bizonyára úgy képzelte, hogy Bécsig meg se fognak állani.⁴⁶

Annyi bizonyos, hogy a török háború kritikus időt hozott Magyarországra. Most kellett megválnia, valóban jól ácsolta-e össze Pálffy és Károlyi a békességet; most kellett kiderülnie, ki volt valóban a nemzet akaratának végrehajtója és kinek a nyelve fejezte ki a nemzet érzelmeit: a Rákóczi mellett tanácskozó, majd nyom nélkül szétszóródó senatus-e, avagy a magában maradt senator, Károlyi. Az akkori helyzet megítélésénél nem szabad kósza hírekkel megelégednünk, épp oly kevésbé, a mint mai napilapjaink távirataiból is csak torz képet kapunk az eseményekről. Kósza hír gombaszámra termett a háborús időben s nem egyet komoly tárgyalások alapjául vettek fel az óvatos hatóságok. A lőcsei fehér asszonynak halálos ítélettel végződő pöre kevésbé előbb okozott nagy feltűnést és alkalmas volt felületes vagy rosszindulatú emberek előtt a magyarok hűségét meggyanúsítani. A valóságban azonban csak az emigránsoknak Lengyelországból küldött leveleit akarta a nagyravágyó, nyughatatlan asszony a címzettekhez közvetíteni, a kik maguk legnagyobbbrészt nem is sejtették, hogy Ilákócziék reájuk gondolnak. Ráday Pálnak, a ki éppen a Rákóczi száműző pozsonyi országgyűlésen vett részt, kellett volna fehér lapokat szétosztania, ha meghallja, hogy

Rákóczi betört Erdélybe. A fejedelem Lengyelországban sohasem gondolt, nem is gondolhatott komolyan arra, hogy Erdélybe betörjön. A homályosnak látszó és Korponai Juliannától mystikussá tett ügynek egyszerű nyitja, hogy a lengyelországi emigránsok szervezni akarták az új felkelést, de leveleik még csak azokhoz se jutottak el, a kikre a szervezést bízni akarták.⁴⁷ A kívülről behatoló nyugtalanság a nemzetben mereven visszautasító mozdulatlanságra talált.

Az ország félénken állt a békének terülő asztala mellett s annyi szenvedés után nem merte hinni, hogy le is ülhet melléje. A kuruczság lehangoltsága lassankint — nem újra születő harczivágynak, hanem a nyugalom bátor, öntudatos élvezetének adott helyet. Teljes kimerülés után kezdődő megnyugvás. A hol a német és vallon, kurucz és rácz még munkaképes lakosságot hagyott, ott új, komoly munka kezdődött, a múlt évek mulasztásai pótlására. Különösen hangzik: a Szamos és Tisza mellett ekkor kezdték eltanulni a németektől a téglaverést, a sározást, a toronygömbölyítést. Az új épületeket már nem egy-két évre, hanem nemzedékek életére kezdték építeni. A béke biztonsága régóta nem élvezett szilárd alapot nyújtott a munkás törekvéseknek. A szatmári békét követő óv nyarán hirtelen elterjedt a híre, hogy Rákóczi se reggel jön vissza. A keleti vármegyék, Máramaros, Zemplén, Sáros, Ugocsa népe ijedten menekült a hadilármára a hegyek közé. „Az Isten büntesse meg, a ki ezt a kurucz hírt költi. Istennek hála, oly békeségben vagyunk, még csak tolvajság is igen ritkán hallatik közöttünk.“ És ezt nem egy lábán ez főúr írta, hanem Barkóczy Krisztina, Károlyi felesége, a ki legtovább megmaradt Munkácsban a kuruczok között s

a kit teljes életében nem lehetett rávenni, hogy Bécsbe menjen, annyira nem szerette a németet. Férje ugyanakkor Pozsonyban küzködik a szatmári béke érvényben tartásán. Ott hallja a hírt, hogy Rákóczi hazajön, kibékül a császárral s maga is résztvesz a császárné koronázási ünnepélyén.⁴⁸ „De úgy látom, Rákóczi csakugyan aligha el nem jön, mely ha meglesz, csak elhiszem — rosszul nem leszünk.“ Nagy az Isten munkája, kiáltott fel a békesség szerzője, mikor látta, hogy Rákóczi remélt megjövetelével a nyugtalanság utolsó lehetősége is eltűnik. Rákóczit, mint a királynak hódoló alattvalót, minden jó magyar szívesen látta és várta, attól a Rákóczitól azonban, a ki fegyverrel, sereggel jött hódítani, elfordult a nemzet, melynek felfogása a béke óta egészen új irányba terelődött. Az emigránsok és a nemzet között mély űr nyílt meg, mely napról napra szélesbedett és mélyült s a török háború és az országhatáron türelmetlenül várakozó, lecsapásra kész tatár segítség nem voltak alkalmas tényezők ez űr áthidalására.

A magyarságnak a béke mellett kitartó szilárdságára jellemző, hogy a császári sereg, Belgrád felé vonulva, a várak őrségén kívül nem hagyott számbavehető hadierőt az országban. Olyan erősségekben, mint Tokaj, Ecsed, Kővár, melyek az új felkelés bekövetkezése esetén elsősorban jutottak volna az emigránsok kezébe, semmiféle őrség sem maradt. Savoyai Eugén, a ki nagy ellenfelével, Villars-ral megegyezett a magyarság, mint rebellis népség elítélésében, most annyira meg volt győződve a nemzet jobb útra téréséről, hogy a Tiszántúl és Észak-Magyarország védelmét a magyar „nemzeti katonaságra“ bízta s fejévé az egykori kurucz tábornokot, Károlyi Sándort válasz-

tóttá ki. Nagy hírek szállongtak ugyan, hogy Rákóczi Erdélynek tart, Bercsényi Horvátországot akarja legázolni; a tatárok Máramarosba készülnek, Eugén azonban nem hagyta magát haditervében zavartatni s teljesen megbízott Károlyi hűségében és erélyében. Nógrád vármegyétől kezdve a Tiszáig s onnan a veszélytől közvetlenül fenyegetett máramarosi határig a vármegyéktől kiállított katonaság parancsnoksága Károlyi kezében volt, a ki közvetlenül, mint külön hadtest feje érintkezett Savoyai Eugénnal és az erdélyi csapatok parancsnokával, Steinville generálissal s az alája adott területen lévő várak császári katonasága is rendelkezésére bocsátott. Már a hadjárat első évében lábraállítottak a vármegyék majdnem három-ezer főnyi hajdú- és huszárcsapatokat, most Károlyinak feladata volt — mint Eugén a vármegyéknek szóló külön köriratban tudatta — a veszély méreteihez képest újabb katonai erőt állíttatni ki. Károlyi nagy körütekintéssel intézkedett. A vármegyékkel ötvenhatvan, kivel több, kivel kevesebb huszárt, hegyes vidéken gyalogost állíttatott fel, a kik a rend fenntartásán, tolvajság eltávoztatásán dolgoztak. A máramarosi határra Bagossi László vezetésével két-háromszáz! gyalogost küldött, hogy a lengyel és moldvai határ felé az átjárókat — a régi magyar védekezési vonalon, a gyepekön — kidöntött fákkal, hegyi patakok elzárásával és másfelé vezetésével elvágják, a rejtett ösvényekre és álutakra sánczokban hajdúkat állított. Kémeit Moldván át egész Khotinig, az emigránsok gyülekezőhelyéig járatta, a hol valóban történtek olyan dolgok, miket érdemes volt megtudni.

Musztafa pasa vendégszeretetét ott 1717 tavaszán egyedül Eszterházy Antal gróf élvezte a tábornokok

közül, a többi mind Bercsényi után, a havasalföldi és dunai harcztérre vonult. Rákóczi tábornoka április havában nagyot gondolt: saját szakállára újra megalakította a régi magyar confoederatiót s maga is, ott lévő emigráns társai is letették az esküt a vezérlő-fejedelem nevére és megfogadták, hogy barátjainak barátjai, ellenségeinek ellenségei lesznek, a míg csak a szövetség célját, a magyar nemzet megszabadítását el nem érik. Hogy ekkor még Rákóczi maga sem tudta, elmegy-e Törökországba s barátjainak választja-e ki a törököket, ez a gondolat nem búsította Eszterházyt, a ki ott Khotinban több mint egy éve hogy semmi bizonyosat sem hallott fejedelméről. Száműzötti nyughatatlanságának tipikus jelensége: a reális viszonyokkal nem törődve, a régi felé fordul s mindent megtesz a lehetetlen megvalósítására, az elmúltnak visszahozására. Az emigránsok örökös tervekölcsölése csak távolról nézve tartalmaz új gondolatokat, kezdeményező momentumokat: a valóságban örök ismétlés, a réginek feltámasztására való szakadatlan fáradozás az emigránsi munkásság ismertetőjele! Az új confoederatio Khotinban, a pasa kaftánja árnyában/semmi-féle hatással sem lehetett a magyar rendekre, politikai bölcsesség vagy szükségesség ugyancsak nem kívánta kimondását. De az emigránsnak jól esett, hogy a kínos valótól elfordulva, a régmúltnak színes foszlányaiba burkolózik, akárcsak fejedelme az erdélyi fejedelemség címének díszébe. Eszterházy ettől kezdve mint az újjólag megalakult s a győzhetetlen török császár védelme alá helyezkedett confoederált rendek mezei marsallja rendelkezik, fraknoi gróf Eszterházy Antal, nemes Komárom vármegye főispánja. A Recrudescunt hangnemében tartott kiáltványokban szó-

lítja fel a magyarokat a confederatióhoz állásra, hogy az ország végre lerázza az osztrák háznak tűrhetetlen jármát. A gyakorlati étellel való megalkuvás-ként hozzáteszi, hogy a hozzáállóknak nem lesz bántódásuk és egyáltalában a török és tatár nem fognak pusztításokra vetemedni.

E jóhiszemű ígéret értékéről a keleti vármegyéknek csakhamar alkalmuk nyílt meggyőződniek. Károlyi előrelátása folytán a máramarosi határ nem csábíthatta betörésre a tatárokat, annál inkább az erdélyi. Az előző évben Erdélyt három gyalogos- és négy lovasezred őrizte a körülakó és portai zsoldban lévő oláh vajdák ellen, ez évben az őrség egy részét Savoyai Eugén a Bánságba hívta s az ott maradt hadierőt Steinville tábornok a déli határon concentrálta, hogy a Ruscsuk felől közelgő szeraszker ellen felhasználja. A keleti határra egyetlen dragonyosezred vigyázott Marosvásárhelynél, míg Steinville ezt is magához nem parancsolta Nagyszebenbe. Az Eugén idején különben kitűnő kémszolgálat itt teljesen csődöt mondott. Augusztus közepén a dragonyosezred Nagyszeben felé való útjában Fogaras körül tartott, mikor híre jött, hogy a tatárok Beszterczénél betörték. A védetlenül hagyott vidéket a khotini pasa derék serege, körülbelül húszezer ember özönlötte el. A pasának rendes török lovasságán kívül legnagyobb részét tatárok, a krimi khán fiának vezetése alatt, továbbá a moldvai hoszpodár, Rakovicza Mihály oláhjai és Eszterházy Antal vezetésével a magyar emigránsok. A hadtest előbb Máramaros felé, Borsánál próbált utat nyitni magának a Károlyitól elzárt gyepükön, a mi nem sikerülvén, a beszterczei hágón át jött be. A borgói sánczokban a marosvásárhelyi dragonyosok

egyetlen escadronja feküdt, mely a hirtelen támadásban megsemmisült. A tatár hordáknak nyitva állt az út Erdélybe: egy iramban Szamosújvárig hatoltak, a falvakat kirabolták és elpusztították. Onnan az áradat visszahömpölygött Beszterczéig, a rabságba esett erdélyiekkel a törökök, Rakovicza és Eszterkáztyék kivonultak Moldvába, a tatárhad pedig fékezhetetlen rablási vágyában visszafordult s Désen át Belső Szolnoknak és Kővár vidékének indult. Károlyi épp akkor lövette Szentbertalan napján Nagykárolyban Savoyai Eugén győzedelmét, mikor a Nagybánya körüli falvak lángba borultak. A vármegyék katonasága szétszórva az egész országészben, Károlyi kezében a néhány szatmári hajdún kívül semmi hadierő; a megtett kötelesség tudatában pihent házánál, bízva a máramarosi gyepű ellenállóképességében. Arra nem volt elkészülve, hogy a császári serezek Erdélyt megnyitják a tatár hordáknak. Nagybánya mellett elhaladva, Szatmárig elpusztult a Szamosköze, onnan északnak, a Tisza felé fordult a tatárság s előtte az egész tiszai föld futásnak eredt. Bagossi László azonban kevés hajdújával egy éjszakai támadásban háromezer magyar rabot szabadított meg kezükből, a pogányság ezen megrémülvén Máramarosnak hajolt s a gyepükön át akart kivonulni, hogy zsákmányát biztonságba helyezze. A gyepük most megmutatták, milyen kitűnő találmány volt ez az ősmagyar határvédelem: a tatárok nem tudtak hátulról sem keresztülhatolni a bevágott utakon, egy szorosvölgyben megállapodtak, hol az éjjeli esőben íjaik egészen megereszkedtek. Hajnalra kelve az összeverődött nagybányai, felsőbányai és máramarosi nép rajtukütött, szétverte őket, a keresztyén rabokat kiszabadította s kilenczezer lónál több zsákmányt vett rajtuk.⁴⁹

Részletesebben kellett ezt a tatár betörést elbeszelnünk, melynek történetéhez semmi újat nem tudtunk ugyan hozzáadni, de annál értékesebb útmutatást nyertünk belőle Rákócziék végcélja, a magyar nemzetnek török segítséggel új fölkelésre hívása, megítélésére. Ez volt a Rákóczi-emigratio több évtizedes tartama alatt az egyetlen alkalom, mikor az egykori vezérlő-fejedelem nevét ajkukon hordozó kuruczok fegyverrel kezükben az elhagyott haza földjére léptek. Eszterházy néhány lovasának megadta a sors azt a kegyet, a mi után Bercsényiék hiába sóhajtoztak: belekiálthatták a Szamosok népes, falvas völgyeibe a vezérlő-fejedelem nevét, mely annyiszor lelkesítette harczyi kedvre a fölkelés legnehezebb csapásai között is a kurucz csapatokat. Ők voltak az egyedüliek, kik lélegzetüket visszafojtva hallgathatták, jön-e a régi harczyi kiáltásra felelet a völgyi házikókból. Az eredmény kétségbeesítő hallgatás volt. Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt, a hivatalos Magyarország nyugodtan haladt tovább az új békességtől kijelölt úton, a szegény nép, a rutén és oláh parasztok, magyar jobbágyok pedig vasvillára keltek, hogy a Rákóczi nevében szabadítást ígérő kuruczok fegyvertársai, a tatárok ellen védekezzenek. Eszterházy kudarcza után világossá lett, hogy az emigránsok török segítséggel semmit sem remélhetnek Magyarországon.

Ekkor már különben is eldőlt a koczka a szerb harczytéren. A khotini kuruczok betörésével egyidejűleg Savoyai Eugénnek Belgrádot ostromló seregében Pálfíy magyar huszárjai hajnallal rárontottak a vár felmenítésére jövő nagyvezír táborára. Utánuk gyalogezredek, Savoyai Eugén maga is kivonult sáncaiból és résztvett a küzdelemben. Mire a nap első sugarai kérész-

túltörték a reggeli ködön, a török sereg vad futásban menekült dél felé. Két napra rá Nándorfejérvár megadta magát a savoyai hercegnek, a ki a várban lévő emigránsoknak szabad elvonulást engedett azzal, hogy a *canaille* mehet, ahova akar. Savoyai Eugén ezzel a hódítással befejezte a munkát, melyben Hunyadi János és Kapisztrán két század előtt oly hősiezen áldozták fel magukat a kereszténységért és magyarságért. A háborúnak vége volt, több sereg nem állott a szultán rendelkezésére. Bercsényi kuruczai a ruméliai beglerbég vezetése alatt nem is kerültek a vonalba; a császáriak a törökös szellemű havasalföldi vajdát saját székvárosában, Bukarestben fogták el, egész Havasalföldé bojársága elszakadt a törököktől s Bercsényiék Ruscsukból, a Dunától délre, nézték szomorúan reményeik vesztét.

A török háborútól többé mit sem várhattak az emigránsok, ez volt már augusztus végén a háborúnak meg nem másítható eredménye. A sors valóban nem mutatkozott Rákóczihoz barátságosnak: a fejedelem grosboisi magányában, világtól elzárva, semmit sem tudott a török harczter eseményeiről, a közlekedés akkor olyan lassú volt, hogy a belgrádi csata híre legalább három-négy hétig úton volt, míg Párisba megérkezett. Valóban halsors üldözte, mikor épp augusztusban határozta el magát a háborúban való személyes részvételre.

Elhatározásának gyökereit már évek óta táplálták a török háború közeli bekövetkezéséről szállongó kósza hírek. Még a velencei háború fellángolása előtt sejtették az olaszok, hogy a törökkel nein sokáig fog tartani a békekesség. A pápa állandóan esdekelt a spanyol udvarnál, hogy a török ellen hajóhaddal

védjék meg birtokait, a francia udvarnak gallikán hajlandóságú udvaroncjai sokat mulattak a pápának „halálos“ félelmén. Ilyen körülmények között Rákóczi még a velencei háború kitörése előtt, 1715-ben, valószínűleg részben XIV. Lajos halálának hatása alatt, komoly megfontolás tárgyává tette a török háború esélyeit. A kezdeményező lépést nem a török, hanem ő tette meg, épp úgy mint a khotini emigránsok, mikor maguk írtak Ali pasa nagyvezírnek. A mondott évben utasítást adott egy Lengyelországban időző hívének, Pápai Jánosnak, hogy menjen el a havasalföldi oláh vajdához s ott hozza szóba, hogy a fejedelem kész a törököknek a közeli háborúban személyesen is tanácssal segédkezni. Mondja el neki, hogy a németek ereje nagy s nehéz Őket a nyugati harcmódban tapasztalatlan törököknek legyőzni, ezért a legelőnyösebb volna, ha a szultán Rákóczit magához hivatná és a sereg kioktatásával megbízná. Mint látjuk, az emigránsok nyugtalan vágyakozása Rákóczit ugyanolyan lépésre készítette, mint Bercsényiékét. Még a török elé vitt ürügy is ugyanaz mind a két részen: a khotini levél épp úgy, mint a grosboisi instructio a németek könnyebb legyőzését helyezi kilátásba, ha a porta hallgat a magyar emigránsok tanácsára. Az emigránsi elszigeteltség ugyanazon bilincsekbe verte a párisi megtért fejedelem és a lengyelországi életvidám tábornokok gondolkodásmódját. Első, mechanikusan előkészített lépés ahhoz a gondolkodásbeli közösséghez, mely az emigránsokat Rodostóban egymással összekötötte.

Pápai János eredetileg nem volt diplomata-ember, a felkelés jobb idejében a fejedelem erdélyi birtokait tartotta rendben. Mindamellet nem most alkalmazta

őt Rákóczi első ízben diplomatai küldetésben: már előbb többször járt a fényes portán, ott sokat érintkezett a francia követtel, a ki 1708-ban neki adta át a XIV. Lajostól a felkelés czéljaira küldött segélypénzt. Nagy ügyességre nem tett szert e küldetésekben, sőt úgy látszik, a diplomataéletben annyira szükséges tapintat is hiányzott belőle. Egyszer Konstantinápolyban két más követtársával borközi állapotban botrányt csinált, úgy hogy csak a nagyvezír jóakarata mentette meg a vallásos nézeteiben sértett muzulmán lakosság bosszújától.⁶⁰ A török-orosz háborút befejező tárgyalásokban sem nagy sikerrel működött s Rákóczi most kénytelenségből, jobb híján gondolt rá. Pápai 1715 nyarán már Bukarestben volt, de nem látta tanácsosnak, hogy fölfedje szándékát a vajda, Kantakuzén István előtt, mivel ez nagy németbarát lévén, mindenről értesítette volna Fleischmann konstantinápolyi császári követet. Az év végén a porta Kantakuzént elcsapta s helyébe Maurocordato Miklóst nevezte ki vajdává.⁶¹ A sokáig tétlenségre kárhozott Pápai most nagy tűzzel kezdte meg működését. A helyett hogy kerülő utakon, sima szavakkal rávezette volna a vajdát, hogy ez maga kívánja meg Rákóczi eljövételét és maga adja a tanácsot a portának meghívására, Pápai élt az alkalommal, hogy végre önállóan léphet fel és mint követ, *ambassadeur* eddig nem élvezett megtiszteltetésben részesülhet. Hamarosan gyártott egy megbízólevelet, mely szerint Rákóczi erdélyi fejedelem őt az oláh vajda udvarában személye képviselésével bízta meg s ennek bemutatása után előadta a fejedelem ajánlatát és hajlandóságát a jövőendő császári háborúban való részvételre. A két oláh vajdának szentül megfogadott kötelessége volt az erdélyi

és magyar változásokról a portát állandóan értesíteni. Maurocordato is sietve megjelentette Pápai ajánlatát Ali nagyvezírnek. Bercsényiék ekkor már tárgyalásban voltak a khotini pasával, ezért Ali pasa Pápai is egyelőre odautasította, mint a hol a magyar emigránsoktól kiinduló vonalak már úgylis összefutnak. Pápai azonban semmit sem hallott Bukarestben a tábornokok mozgolódásáról s ezért nagyon megütődött, mikor Khotinban Bercsényi ágensét, Ebeczki Istvánt, a pasával élénk tárgyalásban találta. Még inkább fennakadt az ügyek folyásán Bercsényi, a mint maga is Khotinba érkezett s ott Pápai elég merész volt őt is a Rákóczitól kapott küldetés meséjével ámítani. A száműzöttek testvérharcza kitörésére még az sem hiányzott, hogy az egyszerű volt gazdatiszt követi minőségében a magyar conföderáltak egykori generalissimusától, a kinek hatalmas alakjától a szerénységnek fogalma is idegen volt, megkülönböztetett, követeknek járó tiszteletet követelt. Az emigransi visszavonás njdlit kitöréseinek a péterváradai vereség vette elejét. Halil pasa nagyvezír rögtön hivatalba lépése után magához rendelte Pápai, a ki egykori konstantinápolyi borozó-baj társ a, Horvát Ferencz társaságában előbb a belgrádi táborban, azután Drinápolyban képviselte tovább szegény fejedelme érdekeit.

Törökországot Grosboistól az akkori rendes közlekedési viszonyok között is hetekig tartó út választotta el, a Rákóczinak szóló levelek azonban hónapokig is mentek rejtek ösvényeken, míg végre a párisi vagy konstantinápolyi, avagy drezdai császári követ kezébe értek. Rákóczi az egész 1716. évben alig egy-két levelet kapott Pápaiól, de ezekből is látta, hogy megbízottja túllépte hatáskörét. Vissza-

vonulásra azonban nem gondolt többé: októberben részletes utasítást küldött neki és Horvátnak, melyben megbízta őket a szultánnal kötendő egyezséggel. A fejedelem keserű tapasztalatok árán tanulta meg, hogy a francia király nem hajlandó vele, erdélyi fejedelemmel, a császár volt alattvalójával, szerződést kötni. A leczkét most alkalmazhatta volna, ha nincs annyira begubózva erdélyi fejedelmi méltóságáról szótt aranyos álmaiba. A szultán helyzete még XIV. Lajosnál is rosszabb volt. Savoyai Eugén ellen a francia király még mindig kiváló, majdnem egyenrangú hadvezéreket tudott síkra állítani, a szultánnak ellenben Pétervárad után nem sok kilátása volt arra, hogy hódításokat tegyen. Legjobb esetben az elveszett Bánságot szerezhette volna vissza s ezzel meg is elégedett volna. Neki tehát valóban súlyos koloncz lett volna, ha Rákóczival szövetséget köt és kötelezi magát, hogy bevezeti fejedelemségébe. Rákóczi utasításában meghagyta követeinek, hogy a szerződés megkötése előtt semmiféle Ígéretkebe ne bocsátkozzanak s a szerződésbe vétessék be, hogy Magyarország és Erdély elfoglalandó részei nem török pasalikká teendők, hanem neki adandók át és hogy a porta pénzüsszeget adjon neki külön magyar hadtest alakítására. Eszterházy proclamációjában is benne volt az Ígéret, hogy a hozzája álló „confoederáltak“ nem török vagy tatár vezetés alatt, hanem külön magyar hadtestben fognak harczba menni. Ugyanerre a gondolatra jut Rákóczi is. Ez lett volna a legegyszerűbb megoldása annak a kényes kérdésnek, hogyan induljanak jó keresztények a pogány sereg kereteiben háborúba. Eszterházy nem tarthatta meg ígéretét, az Ő gyülevész kozák-lengyel-magyar csapátja tatároknak lett sereghajtója s a besz-

tercei betörésnél minden önálló hadi működésről kénytelen volt lemondani. Rákóczi — mint látni fogjuk — mindvégig hű maradt ezen felfogásához s ennek érdekében készebb volt visszafordulni Törökországból, semhogy török vezetés alatt küzdjön Magyarország ellen. Azt ő sohasem tette volna meg, hogy tatár horda mögött és belévegyülve induljon keresztény ország ellen, még kevésbé saját faja, a magyarság pusztítására. A grosboisi magányban az Istenével való kibékülés megedzette lelkét a világ keserőségei közepeit és felvértezte olyan csábítások ellen, melyeknek sikamlós útján lelke tisztasága szenvedett volna. Rákóczi ebben a kérdésben egy fejjel kimagaslott tábornokai sorából.

Utasítása el se ment még, mikor értesült, hogy Pápai útra indult egy török csasz kíséretében, hogy a hatalmas szultán meghívólevelét átadja neki. Mintha csak sejtette volna a fejedelem, hogy gyenge lesz és a szultán írásával kezében meg fog feledkezni a szövetség előzetes megkötése feltételéről. Sietve sietett Pápaít az utazástól eltiltani, maga írt a konstantinápolyi francia követnek, hogy akadályozza meg a szultáni levél kiadását. Mindent megtett, hogy a szerződés megkötésének elébe ne vágjon valamely *fait accompli*, legyen az bár a leghízelgőbb szultáni kézirat, vagy akár fejedelmi áthnámé, a milyeneket ősei kaptak a szultánoktól.

A francia király konstantinápolyi követe Bonnac marquis volt, nem éppen elsőrangú családból, a mint-hogy akkoriban az előkelő főnemesi családok fiai nem is vállaltak idegen országban követséget s különösen a törökök között nem, a hol a nemzetközi jog elvei még éppen nem mentek át a kormány tudatába

s a hol könnyen a Héttoronyba juthatott az idegen követ. Bonnac korábban különböző északi és német udvarokban képviselte XIV. Lajos személyét s ezen szolgálatai közben Torcytól nyert utasítások segítségével belegyakorolta magát a régi diplomata modorba. 1713-ban jutott Konstantinápolyba, a honnan már két év múlva mindenáron szabadulni akart. Ez évben Párisba utazott, hogy a porosz udvarhoz küldesse magát. Kérését az orleansi herczeg nem teljesítette, bár Bonnac azt hitte, hogy mindent megtett az új kormány kegyeinek a megnyerésére. XIV. Lajos diplomatája nem vette észre, hogy a francia udvarban most egészen másfelől fú a szél. A régenshez benyújtott mémoires-jaiban az európai helyzetet XIV. Lajos utolsó felfogása szempontjából világította meg: Franciaország vonja le az utrecht-rastadi békekötés következményeit, mondjon le fensőbbségének hiábavaló mutogatásáról és becsületesen próbálja meg a Habsburg-házzal békében élni. Egyelőre Brandenburg növekedését és Anglia túlkapásait kell megakadályozni, erre jó a császár barátsága, melyhez még Hollandia jóindulatát is ki kell érdemelni. Így aztán Franciaország nyugodt biztonsággal léphet fel Anglia caprice-ai ellen.⁶² A régens ekkor — mint a következőkben látni fogjuk — éppen az angol szövetség megkötésére használta fel a maga és titkos diplomatáinak minden energiáját s így csöpp kedve sem volt arra, hogy Bonnacnak nyugateurópai udvarokba hozatalával bonyolítsa saját ügyeit. Maradjon csak továbbra is ott Konstantinápolyban, a világ végén és képviselje ott a francia és olasz szerzetesek érdekeit a muzulmán hatóságok túlkapásaival szemben. A régens külpolitikájában Törökország egyelőre nem szerepelt.

Bonnac még a német-török háború kitörése előtt visszatért hivatali helyére, a hol a francia külügyi kormány egyelőre teljesen magára hagyta. A konstantinápolyi követi állás helyzeténél fogva is majdnem egészen független cselekvést biztosított, az utasítások hónapokig sem érhetek ide s Bonnac nem egyszer egész esztendőn át utasítás nélkül, saját szakállára intézte az ügyeket. Az emigránsok dolgában kissé ferde helyzetben volt és nagy kétségek között hányódott. Mivel felfogása szerint a francia udvarnak a császár barátsága nagyon szükséges, óvakodott minden oly lépéstől, mely a francia kormány loyalis semlegességét a császári udvar előtt rossz világításba hozhatta volna. Mikor Bercsényi 1717 januárjában Drinápolyba ért, nagy örömmel látogatta meg Bonnac-ot, régi ismerősét, a ki Torcy megbízásából az emigránsoknak járó segélypénzt közvetítette egykor Lengyelországban. A francia diplomata elhárító mozdulattal emelte fel kezét Bercsényi túláradó örömyilvánítása ellen s világosan megmagyarázta neki, hogy az *akkor* most már másként van: akkor a francia király a Habsburgokkal háborúban volt s ő királya parancsára lépett a magyar emigránsokkal érintkezésbe. Most a francia király ő felsége békét és barátságot fogadott a császárnak s ezt mindketten híven megfogják tartani. Bercsényi kissé szenvedélyesen kiáltott fel: hát azt hiszi, hogy nem tudom, hogy a törökök éppen önt kérték fel Rákóczinak idehívására? Mire a francia kenetteljesen adta a felvilágosítást, hogy ő mint ő felsége követe nem akadályozhatja meg a törököket semmiben sem, de Rákóczi eljövetelét nem tartja helyesnek és nem hiszi, hogy e lépéstől valami eredményt lehetne remélni. Bercsényi kemény feje nem

sokat tanult e beszélgetésből, hanem még egy visszautasításnak tette ki magát. Megkérte Bonnac-ot, engedje meg, hogy a szentmisét a követségi kápolnában hallgathassa, a mibe a követ nem egyezett bele, sőt az elutasításról sietett a bécsi francia követnek jelentést tenni, hogy így a császári udvarnak is tudomására jusson.

A Habsburgokkal való barátság azonban sokkal újabbkeletű volt, semhogy Bonnac-nak régi németgyűlöletét egészen háttérbe szoríthatta volna. Az a diplomata, a ki XIV. Lajos iskolájában nőtt fel és évtizedeken át egyetlen czéltáblát, a császári udvar terveinek következetes keresztülhúzását ismerte, az új helyzetben sem tagadhatta meg természetét. A volt urától várt nagy alkalom megérkezett: török seregek közelednek a császár tartományaihoz, velük az egykori rebellisek maradvékai. Hátha felébred a többi, meghódolt rebellis, hát ha csakugyan felkel Magyarország, császára ellen — a francziáktól akkor sem lehetett idegen közjogok ismeretét kívánni, — s hátha annyira meggyengül a császári hatalom, hogy Franciaország nem lesz többé kénytelen ezt a megalázó barátságot fenntartani. Hátha... Az ördög nem alszik. Kár volna ezeket az emigránsokat sorsukra hagyni, anélkül hogy kifacsarnók belőlük azt, a mit a felkelés idején már nem tudtunk kifacsarni. Próbáljuk meg, mit lehet velük csinálni, de úgy csendesesen, nehogy a császáriak észrevegyék.

Bonnac tapasztalt diplomataszemével csakhamar észrevette, hogy Pápaival és Horvát Ferenczcel, Rákóczi állítólagos képviselőivel, semmit se lehet csinálni. Ez a két ember Rákóczi török földre érkezésétől Thökölyi korának a felújulását várta, mikor Felsőmagyarország királya szultáni áthnámó segélyével foglalta el országát

és űzte ki maga előtt a császári seregeket. Chimera, mondta Bonnac e terv hallatára. Okos embernek nem is kell magyarázni, hogy a mai viszonyokban ez lehetetlen: Temesvár császári kézben, Havasalföldéin császári seregek, Moldva hűsége is kétséges. Horvát Ferencz azonban Thökölyi korában Rákóczinak konstantinápolyi residence volt, s nem lehet fejből a Thökölyi-főle reményeket kiverni. A törökök meg politikailag éretlenek és szentül meg vannak győződve Pápaiék terveinek reális voltáról. Azt hiszik, hogy Rákóczi tízezer emberrel egész Magyarországot meghódíthatja magának. A két magyar a portánál éppen teliszájú ígéreteik miatt nagy kegyben áll, a mi annál veszélyesebb, mert köztük és az emigráns tábornokok közt nagy féltékenység uralkodik. Pápai és Horvát csupán Rákóczi jövetelét várják és a törököket rábeszélték, hogy a tábornokokkal, Bercsényivel és társaival, Rákóczi megérkezéséig ne is tárgyaljanak.

Rákóczi megérkezését a francia követ nem tartotta valószínűnek. Nem képzelte el, hogy a fejedelem feláldozza békés, rendezett viszonyait a törökországi bizonytalanságért és Párist, a művelt világ középpontját otthagyja a barbár pogányok miatt. S mivel ily módon Rákóczira nem számított, Pápaiékkal szemben Bercsényi terveit kellett pártfogolnia, ha már az emigránsok kihasználásáról, Franciaország érdekében, nem akart lemondani. Bercsényi maga is meg volt győződve, hogy Rákóczi nem fogja elhagyni grosboisi tusculanumát. Hisz ő magának se jutott volna eszébe Lengyelországból kijönni, ha neki olyan békés helye lett volna, mint Rákóczinak a klostrombán. Eljött ugyan a törökök közé, de csak azért, mert Lengyelországban a császári követek üldözése miatt nem volt

maradása, s ha már itt van, szolgálni fogja a törököket legjobb tehetsége szerint, bár tisztában van a vállalat sikertelenségével. A „főminiszternek“ lassankint mégis csak sikerült Pápai és Horvát Ferencz tekintélyét ha nem is megdönteni, de legalább valamivel lejjebb szállítani. A törököket felébresztette nagy optimismusukból és értésükre adta, hogy Magyarország újabb felkelésére nem szabad számítaniok. Az egyetlen, a mit a porta az emigránsoktól várhat, a köztük lévő tábornokok hadi tapasztalatainak felhasználása a magas taktikai képzettséggel rendelkező császáriak ellenében. Ezért ajánlta Bercsényi — mint már láttuk —, hogy külön emigrans-ezredek alakíttassanak, hogy Rákóczi volt tábornokainak megfelelő tér nyílják tehetségük kifejtésére. A fejedelemnek külön szultáni levéllel való meghívását czéltalannak tartotta és minden módon felhasználta befolyását, hogy Pápainak erre irányuló javaslatai a fényes portán elutasíttassanak. A francia követ ugyanezen irányban használta fel befolyását: ha Bercsényinek sikerülni fog ezredeit felállítani, ebből a törököknek hasznuk, a császáriaknak káruk lesz, Franciaország titokban örülhet, nyíltan tovább ápolhatja az átkos császári barátságot. Ha azonban Rákóczihoz, a régens szárnyai alatt élő száműzöthöz, a szultántól ünnepélyes követséggel meghívás érkezik, a császári udvar sohasem fogja elhinni, hogy Bonnaccnak a keze nem volt benne a játékban.

A bécsi haditanács valóban elég pontosan értesült Bonnac politikájának titkos ösvényeiről. Ugyanakkor, mikor Bonnac a bécsi udvarnak örvendetes tudomására óhajtotta hozni, hogy Bercsényivel nem érintkezik, s mikor Rákóczi első emberének, a büszke fővezérnek csak éjszaka volt szabad a francia követet

meglátogatnia, ez titokban francia tiszteket, főként tüzekeket közvetített Törökországba. Az újonnan megkötött francia-angol-hollandus szerződésről elhíresztelte a jámbor törökök között, hogy egyedül a császár ellen kötött. A törökök szívesen elhitték. Így folyt tovább a hagyományos francia politika, melynek évtizedeken át legfontosabb elve nem állott másban, minthogy a császárnak minden ellenségéből minél nagyobb áldozatokat hasítson ki, s Franciaország maga emellett minél kisebb áldozatokat hozzon. Bonnac kis eszközei meghozták az azokat megillető csekély eredményt: az új nyári hadjáratban török-tatár mellett ott harcoltak Bercsényiék emigráns különítményei. Az igaz, hogy a néhány magyar mellett Európa keleti sarkának minden gyülevész népe ott volt Bercsényi csapatában, úgymint északon Eszterházyban. Bonnac szerint katonaszökevények, foglyok és bolgárok főként, mivel ez utóbbiak keresztények és megértik a magyarok nyelvét. Erdélyben úgy tudták, hogy Bercsényi most bosnyák mohamedánokat vezényel a magyar határ ellen. A szegény tábornokok, a kik nem tudták sohasem levetni magyarságukat, bizonyára megkönnyebülve sóhajtottak fel a belgrádi diadal hírére, hogy legalább ennek is vége van és a dolog rájuk nézve mégse végződött oly tragikusan, mint végződhetett volna, ha török győzelem esetén a nagyvezír uszályaként diadalmenetben kell bevonulniok rombadólt magyar városokba.

A belgrádi győzelemmel Savoyai Eugén egy csapásra tönkretette az ozmánok feléledő hódításvágyát s határt szabott a francia követ és az emigránsok kis játékainak. S a balsors üldözöttje, Rákóczi, éppen most érkezett meg dagadó reményekkel az immár magával is tehetetlen Törökországba.⁵³

HARMADIK FEJEZET.

Spanyol remény.

Hosszasan időztünk a török háború eseményeinek elbeszélésénél, a melyből egyelőre azt a tanulságot meríthettük csak, hogy Rákóczi személyes jelenléte sem vezethette volna győzelemre az emigránsok, s velük a törökök ügyét. Legyen szabad most néhány általánosan ismert adatot regisztrálnunk, melyek csakis akkor láthatók helyes világításban, ha nem felejtjük el, hogy a török háborúnak *most már* visszavonhatatlanul vége szakadt.

Pápai 1717 február havában indult útra a szultán ajtónállóinak fejével, a kapudsi hasival, a ki III. Ahmednek ezüstözött vászontokba zárt levelét vitte a grosboisi remetéhez. Márczius végén a klostrom körül elterülő erdő mélyében vette át Rákóczi Pápai kezéből a szultán levelét, mely a török földre való meghívást tartalmazta. Bevezetésül hivatkozott a szultán a jótéményekre, melyekkel az ottománok felséges családja Rákóczi őseit és az egész magyar nemzetet elhalmozta, hogy tőlük a németek zsarnoki elnyomását távoltartsa. Rákóczit legutóbbi felkelésében nem segíthette a szultán, mivel akkor a császárral békesség czikkelyei kötötték össze. Most azonban, hogy a németek

gonoszul megtörték a béke nyugalját, szívesen vette a szultán, hogy Rákóczi Pápai Jani minisztere útján szolgálatait felajánlotta neki. Pápai a nagyvezírrrel való tárgyalások során megállapodott a fényes portával, hogy a szultán császári felsége beleegyezik Rákóczinak idejövetelébe, csapatokkal fogja őt segíteni, sőt pénzzel is ellátja, hogy a vele szövetséges keresztény fejedelmek országaiból tapasztalt katonákat toborozzon magának. Ebben és egyebekben úgy fog vele bánni, mint a hogy ősei bántak egykor Bethlen Gáborral, Erdélyország királyával. Ígéri, hogy a császáriakkal nem fog békét kötni, anélkül, hogy Rákóczi és a vele szövetséges Magyarország és Erdély koronáját belé ne foglalná, mindent meg fog tenni, hogy ezt a két országot a németek elnyomásától megszabadítsa, s a háborúban fegyverrel ellenszegülő gonoszokat levágja és fogolylyá teszi, de a városok és falvak lakosságát nem bántja és a tatárok rablásától is meg fogja védelmezni, hogy aztán ha Rákóczi is odaér az országba, vele együtt megállapíthassa az évi adóösszeget, a mit Magyarország és Erdély fognak a fényes portának fizetni. Különben legyen nyugodt, hogy egyéb kéréseit nagy előzékenységgel fogják fogadni, ha egyszer megérkezik a boldogság fényes kapujához. Jöjjön tehát minél előbb ide, s úgy siessen a porta iránt való szorgalmatosságában, mintha csak repülni tudna.⁵⁴

Rákóczi nagyon meg volt elégedve a levélnek szokatlanul barátságos, leereszkedő hangjával, a hogy a szultán ritkán szokott keresztény fejedelmekkel beszélni. Egy pillanatig sem áltathatta azonban magát, hogy a levél semmiféle szerződési feltételeket nem tartalmaz. Ha ebben az írásban bízva megy Török-

országba, a szultán tehet vele, a mit akar, semmi sem kötelezi arra, hogy kívánságait teljesítse. Pápai hebe-hurgya fellépésének megtermettek a súlyos következményei: a szultán hívja ugyan Rákóczit magához, de mégis inkább *megengedi* neki, hogy eljőjön. Rákóczi a kérelmező, neki van szüksége a török segítségre, hogy Magyarországot és Erdélyt megmentse a német iga alól. Szó sincs arról, hogy a szultán rászorulna Rákóczi hadvezetésbeli tapasztalataira, s az ozmán győzelem érdekében tartaná szükségesnek jövetelét. Ellenkezőleg: csak Rákóczi várhat előnyt az együttműködéstől, s így méltányos, hogy a török segítségnek az árát is megfizesse. Ha közös vállalatuk sikerülni fog, Magyarország és Erdély a német járomból való megszabadítás után „méltányos“ adót fognak fizetni a fényes portának. Mindezek igen súlyos feltételek voltak ugyan, de egészen véve olyan helyzet teremtésének alkották előfeltételeit, mely Rákóczinak régi ideálja volt. A szultáni levélben megnyílt perspectiva Bethlen Gábor és a Rákócziak Erdélyországát mutatta, a Habsburg-háztól tökéletes függetlenségben, a töröknek évi adóval lekötöten. Korábban láttuk, mint resonált lelke az erdélyi fejedelemség említésére is. Egészen természetes, hogy a szultáni levél olvasása után az előzetes szerződés kérdését egyszerűen akkorára halasztotta, ha majd a helyszínére érkezik. Szeptember havában Marseille-ben tengerre szállt és október 10-ikén lépett török földre, Gallipoliban.

Bármennyire korlátlanul uralkodott is lelkén az erdélyi fejedelemség kívánsága, mégsem tehető fel, hogy a kivihetőség legcsekélyebb reménye nélkül indult volna neki ennek a súlyos következményekkel járó vállalatnak. A török birodalom két hadjáratban porba

sújtva hevert Savoyai Eugén lábainál. Annyira elvakult senki sem lehetett, hogy a török segítségre a belgrádi csata után is akart volna építeni. Rákóczi Marseille-ben, a hajóra szállás előtt hallotta a belgrádi veszteség hírért, s homokba építő gyermek lett volna, ha ezek után is bízik a török hadierő sikerében. Hogy mégis folytatta útját és nem fordult vissza a mögötte mindörökre kődbe vesző francia part, a nyugati műveltség hazája felé, ennek magyarázatát az európai diplomatiái constellatióban találjuk. A következőkben megkíséreljük Rákóczinak a diplomatiái helyzetbe vetett reményét és ennek háttereként a nyugateurópai államok tényleges érintkezési viszonyait közelebbről megtekinteni.⁵⁵

I.

Az orleansi herczeg 1716-ban a legnagyobb titokban átküldötte bizalmas emberét, Dubois abbét Hágába, hogy ott egy francia-angol szövetséget kössön meg. Dubois egyik jelentésében megírta a régensnek: „Napnál világosabb, hogy. ez a szerződés hosszú időre megalapítja az európai systemát és Franciaországnak olyan fensőbbiséget biztosít, melyet az másképen nem szerezhet meg. Ha ezt felismertük, semmiféle árt sem tarthatunk túlságos nagynak érette és én szívesen adnék érte harmincz milliót is, csak sikerüljön“. A régens a lap szélén megjegyezte: „Teljesen azonos véleményen vagyok az egész dologban.“⁵⁶ A kis abbénak sikerült megkötni a szerződést, mely az úgynevezett Triple-Alliance alapját vetette meg. A nyugati államok systemája egészben véve valóban ezen a szövetségen nyugodott a Rákóczi száműzetése idejében.

A francia-angol szövetség első lépés volt Európa

megnyugtatóására, a hadi fúriának végkép eltávoztatására, mely az utrecht-rastadt-badeni szerződések után még mindig makacsul ott lebegett a levegőben, a zöld ir partoktól kezdve a délolasz mély kék tengerekig. Európa még mindig nem békét, csak fegyvernyugvást élvezett. A hatalmaknak egymás között való viszonyában sok kérdés várt elintézésre. Anglián kívül jóformán egyetlen állam sem volt a békével megelégedve, s várta az alkalmat, hogy új fegyverrekeléssel kedvezőbb feltételeket vívjon ki magának. VI. Károlynak Spanyolország az ott töltött nehéz megpróbáltatások között valóban szívéhez nőtt, a békekötésben nem is mondott le róla, bármennyire sürgették is erre az angol diplomaták. V. Fülöpöt nem ismerte el spanyol királynak, diplomatai érintkezésbe nem lépett vele, s a bécsi udvar az 1713 utáni években a tényleges spanyol királyt soha nem nevezte egyébnek, mint anjoui hercegnek, a mi nagy atyja, XIV. Lajos udvarában volt a spanyol trón elfoglalása előtt. VI. Károly még mindig rómaiak császárijának, a spanyol országok, Magyarország és Csehország királyának hívta magát, s ezzel közérthetően kifejezte, hogy Spanyolországra való igényeitől nem hajlandó megválni. Udvarában hú katalonjai és spanyoljai állandó menedéket találtak V. Fülöp király ellen, s belőlük külön kormányzati testületet, a spanyol tanácsot alakította, mely egyelőre ugyan csak a régi spanyol monarchiának Ausztriára szállott részeit, az olasz birtokokat, köztük Nápolyt kormányozta, de nem vesztette el a reményt, hogy a pyrenéi félszigetre is ki terjeszti hatáskörét.

V. Fülöp, a korábbi dúc d'Anjou, hasonlóképen, vagy talán még inkább méltánytalannak tartotta az utrecht-i békét. A madridi udvarban rövid idő alatt

igazi spanyol emberré alakult át a francia herceg. Elődjeinek, a spanyol Habsburgoknak birtokaiból a félszigeten kívül csak foszlányokat hagyott kezében az örökösödési háborút bezáró béke. Sicilia, Sardinia, Nápoly elvesztek, Majorca szigetén császári őrség, Gibraltarban az angolok telepedtek meg, mintha soha ki nem akarnának menni. A szégyen pírja égett orcáján, ha elődje, V. Károly, világot átfogó birodalmára gondolt. A békétől létrehozott birtokállapotot még inkább átmenetinek tartotta és még kevésbé volt hajlandó hosszabb ideig eltűrni, mint ellenfele, VI. Károly császár. Ez utóbbtól nem tudták kicsikarni, hogy a spanyol koronáról lemondjon, míg V. Fülöpöt saját nagy atya kényszerítette atyai örökségéről, a francia trónról való lemondásra. Az angol miniszterek csak ezzel a feltétellel kötötték meg XIV. Lajossal a békét. Az öreg király családja kihalófélben volt, az egymást követő trónörökösök fiatalságuk virágjában szálltak sírba s az Angolországtól fenntartott európai egyensúlyt Francia- és Spanyolország egy fő alatt való egyesítése fenyegette. A mint Anglia hidegvérrel feláldozta I. József halálakor eddigi szövetségesét, a Habsburg-hatalmat, nehogy VI. Károly Spanyolországot a római-német császársággal és örökös birtokaival egyesítse, épp oly állhatatosan követelte most V. Fülöp renuntiációját a francia trón örökösödéséről. Nagyatya és unokája végre, nagynehezen, beleegyeztek, V. Fülöp letette a renuntiációra az esküt és a cortes-zel is elismertette. Az angolok nagy örömben voltak és azt hitték, hogy ezzel örökre megakadályozták a két országnak egyetlen Bourbon kezében való egyesítést. A protestáns tengeri hatalmak ebben az időben már a ma is érvényes nemzetközi jogfelfogás alapján állottak

és meg voltak győződve, hogy a spanyol fejedelem renunciatiója örök időkre kötelező érvénnyel fog bírni. Nem így az abszolút monarchikus légkörben felnőtt francziák és spanyolok. Az ő felfogásuk szerint az örökösödés rendezése nem tartozik emberi intézkedések körébe, hanem az isteni jogon nyugszik, s megváltoztatása emberektől kiállított egyszerű kutyabőrdiploma által nem egyéb, mint az isteni rendelkezés bűnös megsértése. Maga XIV. Lajos is azt tartotta, hogy a királyság alaptörvényei szerint a legközelebbi rokon vérbeli herceg az örökös, s ha a folytonos halálesetek útján V. Fülöp lesz a legközelebbi rokon, neki kötelessége a királyi trónra lépni, mert ez az ő öröksége, melyet nem az előtte uralkodó király vagy a nép hagy neki, hanem maga az, a ki minden monarchiának alapítója. V. Fülöp ily felfogásra támaszkodva, egy pillanatig sem mondott le belsejében a francia királyi trón megnyeréséről. S mellette állott minden jó francia hazafi, a kit csak sértett az angolok követelőző hatalmaskodása, hogy ők szabják meg a francia trón örökösödésének rendjét. Így érthető a régens gyermekkori barátjának, Saint-Simonnak mondása, hogy ha a spanyol király bevonulna Franciaországba, könnyes szemekkel bár, de Ő is otthagyná a régent és meléje állana.

A mint V. Fülöp folytonos rettegésben élt, hogy az európai helyzet pillanatnyi kedvező alakulása esetén a császár érvényesíteni fogja igényeit a spanyol trónra, s a mint az orloansi hercegnek nyugtalan órákat okozott V. Fülöp állandó készenléte, ha a beteges gyermeket, XV. Lajost elragadná a halál, úgy a londoni királyi kastélyok gothikus boltívei alatt is fenyegető árnyak jártak és ijesztgették I. György királyt, a han-

noveri dynastia megalapítóját. Az előzőtt Stuart-ház sarja, III. Jakab, XIV. Lajos házában baráti fogadtást talált, az öreg király egy nagylelkűségi rohamában Anglia királyának is elismerte azt, a kit egész Európa csak a pretendens névén ismert. Helyzete a régensség alatt külsőleg rosszabbodott, a valóságban azonban az orleansi herczeg eleinte folytatta elődje politikáját és mindent megtett — kéz alatt —, hogy a katolikus trónkövetelőtől rendezett Írországi és skót felkelések minél több alkalmatlanságot okozzanak a hannoveri dynastiának. I. György király uralkodásában angol alattvalóinál osztatlan népszerűtlenséggel találkozott. Elődjének, Anna királynénak, tory-kormányára helyett a radikális whigekre támaszkodott, anélkül, hogy a whigekben hagyományos hódító politikát és vele a kereskedelmi terjeszkedést a beállott békeidőben folytathatta volna. Udvarában hannoveri német grófok ragyogtatták angol földön szerzett gazdagságukat és ország-világ tudta, hogy az angol királyhoz csak német szóval, s biztos módon csak német szeretői útján lehet közeledni. A pretendens pártja, melynek vezetőségében olyan politikai tehetségek is voltak, mint Bolingbroke, nagy ügyességgel használta ki a király népszerűtlenségét, s a hannoveri dynastia lábai alatt akkor a szó szoros értelmében ingadozott az angol föld.

Ebben a különös helyzetben, mikor a nyugoti királyságokban csupa olyan fejedelem ült, a kivel szemben a népszerű trónkövetelők nyíltan vagy még várakozó állásponton hangoztatták a legitimitás elvét, a szorongatott uralkodóknak külső segély után kellett nézniök. A szövetségkeresésnél első, szinte egyetlen kérdés volt, vajjon biztosíthatja-e a szövetséges az

én trónomat. Úgy látszik, ezt a kérdést először György király vetette fel, a ki legjobban remegett a jakobita összeesküvésektől, nehogy a Stuart II. Károly sorsára jusson. Még XIV. Lajos életében érintkezést keresett az orleansi herceggel, tudva róla, hogy benne hasonló sors osztályosára talál. Valóban, az orleansi herceg helyzete mindenben hasonlított Györgyéhez, viszont, ha ők ketten összetartanak, egymás helyzetét kölcsönösen megszilárdíthatják. A párisi angol követ még az öreg király életében utasítást kapott, hogy az orleansi herceggel való érintkezést ápolja, s annak értésére adja, hogy királya vele a legszorosabb barátságot akarja fenntartani és a gyermekkirály halála esetén a francia trónhoz való jogát mindenki ellen hajlandó megvédeni. Az új követ, Stair lord, valóban bejutott a régens barátságába, s az emlékezetes parlamenti ülésen, melyben Maine herceg és a régi udvar reménysége tönkreveretett, külön emelvényen vett részt, abban a büszke tudatban, hogy a régens győzelme az angol király állásfoglalása nélkül nem jött volna létre.

Bármennyire egymáshoz vonta is a közös érdek a két fejedelmet, egyelőre igen sok elválasztó mozzanat maradt közöttük. A leghatalmasabb, mely a régent néha végveszéllyel fenyegette, a régi udvar befolyása volt. XIV. Lajos és Maine herceg párthívei a régi, örökösödési háborúbeli politikáért éltek-haltak, melynek sarkköve Angliának, Marlborough országának, támadása volt. Láttuk már, hogy a régens a külügyek vezetését Torcytól elvette és d'Huxelles-re bízta, a ki főnöke szeme előtt meghunyászkodott ugyan, de mikor felügyelet nélkül érezte magát, a régi angol-ellenes és spanyolbarát irányban vezette az ügyeket.

A pretendens utolsó kísérletét, mikor az 1716. év legelején Skócziában kikötött és a Stuartok híveit felkelésre szólította, éppen d'Huxelles készítette elő az orleansi herceg háta mögött. György király véres bosszút vett a pretendens párthívein, de a régi udvartól előkészített támadást az orleansi herceg rovására írta, a ki, ha úgy akarja, szorgosabb érdeklődéssel valóban megakadályozhatta volna a pretendens hajóraszállását.

Az angol királynak nem sokáig kellett várnia, hogy maga a régens közeledjék feléje a szövetség ajánlatával. V. Fülöp a franciaországi párthíveket nem sokkal XIV. Lajos halála után komolyan számbavette és megkezdte a régens elleni titkos hadjáratot. A régi udvar tagjainak világosan értésükre adatott, hogy XIV. Lajos unokája Spanyolországban nem felejtette el őket és számít hűséges közreműködésükre ősei trónja elfoglalásában. A Párisba küldött spanyol követ Cellamare herceg, előkelő, de tönkrement és V. Fülöp jóindulatától függő nápolyi család sarja, utasítást kapott, hogy az öreg király halála esetére felállítandó bármiféle régensség ellen is protestáljon és Torcyval közölje, hogy ura nem tűri örökösödési jogainak legcsekélyebb csorbítását sem. Nem hihető el, írta V. Fülöp az instructióban,⁵⁷ hogy nagyatyám éppen az ön legnagyobb ellenségemet — az orleansi herceget — nevezte volna ki gyámmá, sokkal valószínűbb, hogy engemet és hogy mellém egy helyettest adott. A király halálos betegsége hírére V. Fülöp a francia határ felé közeledett és arra gondolt, hogy maga veszi át XV. Lajos nevében a kormányt, miközben a spanyol ügyek vezetésére helytartót keres magának. Forró phantasiájú terveiből semmi sem lett, az orleansi

herczeg erélyes parlamenti fellépése folytán Cellamare nem merte tiltakozását nyilvánosságra hozni és királya semmit sem tehetett a régens kormányralépése meggátlására. S most megkezdődött a harcz a két trónkövetelő között, a párisi udvar salonjaiban és a régenségi tanács ülésein, miközben mindkét fél ugyanazon esemény bekövetkezésében bízott: hogy a kis király, a gyöngye sápadt gyermek mielőbb eltűnik és eltűnésével szabaddá teszi a legközelebbi rokon számára a trónhoz vezető utat. Az orleansi herczeg XIV. Lajosnak unokaöccse, a spanyol király pedig unokája volt, s így mindazok szemében, a kik a renunciatiót Isten ellen való véteknek tartották, V. Fülöp világos és kétségtelen joggal bírt XV. Lajos után és az orleansi herczeg előtt a trónöröklésre. Az orleansi herczeg azonban már birtoklóban volt és a spanyolpárti nagyurak egyelőre tehetetlen ellenzék sorsára voltak kárhoztatva.

Cellamarének feladata volt ezeket a nagyurakat összetartani, nézeteikben megerősíteni és alkalomadtán használható, megbízható, szilárd tömeggé egyesíteni. Az orleansi herczeg erélyes bemutatkozása miatt eleinte csak nagy óvatosan fogott munkájához. A nélkül, hogy politikai megbeszélésekbe elegyedett volna, következetesen ugyanazokat a salonokat kereste fel, melyekben a régi udvarhoz szító urak találkoztak, s iparkodott ezek baráti körében otthonossá válni. Maine herczeg társasága mellett Guiche, Berwick maréchal, Bolognac cardinalis házába volt bejáratos, sokat érintkezett Torcyval,⁶⁸ a ki a régens nagy tapasztalatai miatt még mindig nem mellőzhetett teljesen a külügyek vezetésében, továbbá d'Estrées maréchallal, valamint Tessével, a ki V. Fülöp barátságát szerezte

meg a spanyol örökösödési háborúban. A régensségi tanács tagjai között Noailles herceggel és d'Huxelles-sel volt jó lábon. Mindez urakkal való állandó érintkezésben czélzások, félhomályos vonatkozások, elejtett szavak által iparkodott V. Fülöp örökösödési jogát állandóan szőnyegen tartani, annyira, hogy egy-egy ilyen salontárgyalás után, mely a spanyol kérdéstől távol álló tárgyak körül forgott, az orleansi herceg pártján álló szemlélő azt hihette, hogy a résztvevők kériék Cellamarét, tegye őket V. Fülöp alattvalóivá. A hatalmas Spanyolország nagykövete igen ügyesen játszotta a titkos ágens szerepét és meglegedetten írta haza, hogy a szöllőt szorgalmasan műveli, anélkül, hogy már most hozzányúlna a félérett gyümölcs-höz.⁵⁹

A spanyol követ vakondokmunkája különösen nagy fontosságot nyert azáltal, hogy a madridi politikát épp ebben az időben szokatlanul erős és czéltudatosan dolgozó egyén irányította. V. Fülöp királyi kastélyainak rengeteges kertjeiben mindinkább visszavonult az államügyek intézésétől, vallásos gyakorlatain kívül vadászat és a családi élet örömei foglalták le minden idejét. Az ügyek vezetését egy olasz abbé, Alberoni kerítette kezébe, a ki mint a parmai hercegnek, Farnesenek, madridi követe jutván Y. Fülöp közelébe, rövid idő alatt teljes korlátlan bizalmára tett szert. Fülöppel, első felesége halála után, saját főnökének, a parmai Farnesenek az unokahúgát vétette el. A fiatal asszonynak a királylyal való első találkozása előtt hosszú leczkét adott, hogyan viselkedjék férjével szemben, mint tegyen eleget minden szeszélyének, s engedelmességgel szerezzék meg magának az uralmat. Erzsébet királyné jól megtanulta a leczkét,

s megérkezése pillanatától kezdve, a király éveken át idegen szemektől óva őrzött mézeshetek lánczaiban töltötte életét, az udvartartás tagjaiból csak a legbizalmasabb néhány emberrel érintkezett és Spanyolország kormányát gond nélkül rábízta Alberonira, a ki azt Farnese Erzsébettel állandó egyetértésben vezette.

Alberoni alacsony rangból küzdötte fel magát ily korlátlan uralkodóvá. Éveken át, alantas helyzetben, részt vett Yendome herczeg kíséretében az olaszországi háborúban, a mikor a francia hadsereg az ő szemében Olaszország népét védelmezte Savoyai Eugén barbár németjei ellen. Igazi olasz nemzeti érzés fejlődött ki benne, melynek központja, a mi körül minden egyéb lerakódik, a *tedesco* gyűlölete lett. Németellenes érzelme akkoriban csak Rákócziéhoz hasonlítható. Spanyol miniszter korában rendelkezésére állott a még mindig hatalmas Spanyolország minden ereje, s ő egy pillanatig sem habozott, hogy a pyrenéi félsziget gazdagságát saját hazája érdekében használja fel. Az utrechti béke az olaszországi spanyol birtokokat a császár kezébe adta, a mellett a Mediciek Toscanában, a Farnesék Pannában és Piacenzában nem messze voltak a kihalástól, s így a császár, mint a szent római birodalom területeinek legfelsőbb hűbérura, valószínűleg meg fogja kísérelni, hogy kezét Közép-Itáliára is rátegye. A császár ellen való működés ily módon olasz területen is népszerű volt, nem kevésbé spanyol földön, a hol sohasem nyugodtak bele Nápoly és Sicilia elvesztésébe. Alberoni ez irányú tevékenységének Farnese Erzsébet azon reménye adott biztos hátteret, hogy a császárral folytatandó háborúban sikerülni fog V. Fülöpnek ötöle való gyermekei számára — a kiket a spanyol

örökösödésből az első feleség gyermeke kizárt — Parmát és Toscanát megszerezni.

A háborús politika jelenségei azokat hozták leginkább zavarba, a kik az utrechti béke alapján boldog birtokosokként a meglévő megőrzésére törekedtek. Első sorban az angol királyt és az orleansi herceget. Újabb európai háború esetén a pretendens esélyei mindenesetre nagyobbodnak, másrészt Y. Fülöp ha egyszer kiűzte a császáriakat Itáliából és a régi spanyol birtokokat csorbítatlanul visszacsatolta királyságához, sokkal nagyobb tekintéllyel fog fellépni a francia örökösödés kérdésében is. Györgynek és a régensnek személyes érdeke kívánta a béke fenntartását. Az Alberonitól vert hadi lárma közepett az angol és francia kormány között a félreértések szinte nyom nélkül eltűntek, de a szerződés ügye sehogy sem akart előrehaladni. A régensségi tanács tagjai részben a spanyol királyhoz szítottak, s maga a külügyi tanács főnöke, d'Huxelles volt a legnagyobb ellensége az angol szövetségnek. Mindnyájan arra számítottak, hogy az orleansi herceg hatalma csak ideig-óráig tart s a gyermekkirály halálával Y. Fülöpnek senki sem fog ellenállani nagy atyja országában. Az orleansi herceg hiába nézett körül a sokfejű régensségi tanácsban, a nyílt spanyolpártiakon kívül titkos vagy öntudatlan spanyolpártiakat látott csak. Ilyen körülmények között jutott egy ügyesen kigondolt egyszerű eszköz használásához. Mivel a körülötte lévő hivatalnokokban nem bízhatott, keresett magának olyan magánembereket, akik alárendelt állásukban személye iránt eddig is hű engedelmességet tanúsítottak. A legelső, a kire gondolt, egykori nevelője, Dubois volt.

A kissé szabados életű abbé eddig még nem bo-
csáttatott be a politika magasztos rejtjelmeibe. Albe-
ronihoz hasonlóan alacsony származásból küzdötte fel
magát az orleansi herceg nevelőjévé s mindedig
szerény ügyességgel állott neveltje táborában a sok
gőgös nagyúr között és várta az órát, mely neki fog
ütni. 1716 nyarán az angol király és minisztere,
Stanhope, Hágán keresztül utaztak Hannoverbe, ezt
az alkalmat ragadta meg a régens a döntő csapás
megtételére. Dubois álnév alatt, a legnagyobb titokban
Hágába ment, ott tárgyalásokat kezdett egy Poussin-
kép vételére, ócska könyvek között napokon át turkált
s várta a pillanatot, mely Stanhope közelébe hozná.
Izgatottságában kétlevelet is megsemmisített, melyekben
az angol minisztertől a legelső beszélgetést kérte.
Végre eléje jutott és szerényen tudakozódott, milyen
érzelmeikkel viseltetik az angol király az orleansi
herceg iránt, a kinek szívélyes érzelmeiről szeren-
cséje van biztosítani a minisztert. Stanhope tisztában
volt Dubois lépésének jelentőségével és nyert játsz-
mája tudatában magas hangból kezdte az érintkezést.
Az angol király neheztel az orleansi hercegre, a
pretendensnek nyújtott pártfogás miatt. Ez a szemre-
hányás megmutatta a két fél közti közeledés lehető
útját. Az orleansi hercegnek, hogy trónöröklési jogát
biztosítsa, el kellett magát szánnia a vendégszeretet
felmondására, a pretendens eltávolítására. A tárgyalások
mély titokban folytak s egyedül Dubois közvetítésével.
Mikor az abbé hágai küldetéséből visszatérve, jelentést
tett megbízójának, Saint Simon, a régensségi tanács
tagja és a régens barátja, gond nélkül jegyezte fel,
hogy a rövid beszélgetés semmi eredményre se veze-
tett. A kezdő diplomata azonban szokatlan energiával

folytatta a tárgyalásokat, melyekbe a szerződés megkötése előtt D'Huxellest is be kellett avatni. A spanyolpárti maréchal csak nagy jelenetek árán, a régens személyes nyomása alatt adta utólagos beleegyezését Dubois lépéseéhez. Az abbé újabb hannoveri tárgyalásai alapján létrejött a megegyezés, melyben mindkét fél elérte hön óhajtott czólját: az angol király garantálta a régens trónöröklési jogát a renuntatio fenntartása által, viszont a régens hozzájárult az angliai protestáns trónöröklési elvnek minden körülmények között való betartásához. Az októberi angol-francia szerződést 1717 februárjában Hollandia belelépése erősítette meg s az ily módon létrejött Triple-Alliance valóban imponáló módon biztosította a fennálló európai viszonyok állandóságát. Mielőtt az angolok a hármasszövetség okmányát aláírták volna, az orleansi herceg kénytelen volt a pretendens, XIV. Lajos pártfogoltját, a Versaillesi udvar díszét, francia királyi hivatalnokok által távozásra szólítani fel utolsó menedékhelyéről, a pápai Avignonból. Rákóczi sorsának osztályosa a Mont-Cenis-n át Itáliába és Rómába ment, azzal a tudattal, hogy az Atlanti-tengert és benne az ő örökségét, a zöldellő két nagy szigetet, sohasem fogja többé meglátni. I. György király megkönnyebülten lélegzett fel: a trónkövetelő a sereg- és pénznélküli egyházi államban örökre ártalmatlan; a legelső katolikus uralkodó, a császár pedig már az előző évben lekötötte magát Angliának, hogy semmiféle tartományában nem fogja őt megtúrni.⁶⁰ A mának hatalmasai könyörtelenül félretolták útjokból a tegnap siránkozó és követelő embereit.

A Triple Alliance teljes cselekvési szabadságot visszaadta az orleansi hercegnek a régi udvar, a

spanyolpárt és Rákóczi barátjaival szemben. Angolország beleegyezése nélkül régóta nem történhetett semmi Európában s a régens az angol jóindulatban bízva, nyugodt mosolylyal hagyta d'Huxellest és a régi udvar embereit kis játékszereiknél. Természetlől fogva szerette a háborítatlan, láznélküli, kényelmes életet s így még csak kísérletet sem tett a régi udvartól vezetett spanyolpárti politikai irány legyőzésére vagy korlátozására. A meglévő hivatalos diplomatia irányításáról lemondott s ehelyett lassankint saját, titkos diplomatiái kart rendezett be magának. A két diplomatiái kar közül az egyik, a titkos, Duboisnak engedelmeskedett és az angol barátság szempontja szerint végezte az összes fontos ügyeket, a másik a titkosnak még csak létezését sem gyanította és d'Huxellestől kapott utasítások alapján a spanyolpárti összeköttetéseket táplálta. D'Huxelles emberei rendszeren csak akkor ébredtek a való tények tudatára, mikor már Dubois szerencsésen véghezvitte névtelen segítőtársaival a maga vállalatait. Viszont a titkos diplomatiának nem egyszer szokatlan nagy nehézségekkel kellett küzdenie, melyeket d'Huxelles emberei a valódi külországi követek, támasztottak. Így az alapvető angol-francia szerződés megkötésénél Duboisnak előbb Châteauneuf, a hágai francia követ, majd d'Iberville, a londoni követ, gördítettek majdnem leküzdhetetlen akadályokat az útjába, a mikor d'Huxelles utasításaihoz híven a spanyol-jakobita törekvéseket pártolták. Az angolok azonban csakhamar maguk is rájöttek szövetségstársuk kínos helyzetére s a vele való érintkezésre többé nem a Londonban accreditált francia követet, hanem Duboist és ügynökeit használták. D'Huxolles továbbra is kormányozta a francia

külpolitikát, emberei, d'Iberville, Châteauneuf, Bonnac ezután is a XIV. Lajostól eltanult irányban működtek állomáshelyükön, Bonnac épp úgy biztatta a törököt a császár elleni harcra, mint elődjei másfélszáz éven át, mikor még a Habsburgok ellen való küzdelem volt a francia politika sarkpontja. Valóban fontos lépést azonban nem tehettek többé, az események hajlítása és vezetése kisiklott kezükből és Duboishoz jutott. A régi diplomatai irány hívei intrikusok rangjára süllyedtek le s államférfiúvá a volt nevelőt, a rangnélküli egyszerű abbét predestinálta az angol szövetség. 1717 márcziusában Dubois a külügyi tanács tagjává neveztetett ki s a tanács elnökétől, d'Huxellestől függetlenül végezte dolgait. Fontosabb ügyben sohasem felejtette el az angol kormány tanácsát kikérni, jól tudván, hogy a mint ura, a régens, öröklési igényeinek Anglia az egyetlen támasza, hasonlóképen az ő pályafutása is György király miniszterei megelégedésétől függ. Nem minden alap nélkül panaszkodtak ellenségei, hogy Franciaország önállóságát kiszolgáltatta az angoloknak. Mikor a császári követ Rákóczi kiűzését követelte, az angol követ is részletesen informáltatott az eseményekről.⁶¹ Az angolok nem fukarkodtak hálájukkal, annál kevésbé, mivel saját érdekükben sem kívánhattak egyebet Dubois minél nagyobb felmagasztaltatásánál. 1718 nyarán Stair emlékiratot nyújtott be az orleansi hercegnek, melyben d'Huxelles teljes megbízhatatlanságára mutatott rá és a „nagy munka érdekében“ követelte megfelelőbb egyén kinevezését. Dubois és az angol kormány biztatására végre a régens is összeszedte energiáját s véget vetett a kettős diplomacia hazug helyzetének. Augusztus végén nyilvános parlamenti ülésben porba

sújtotta a spanyolpártot, Maine hercegtől elvette a király nevelése feletti felügyeletet s azt a csak most nagykorúsított Bourbon hercegre bízta, egy hónap múlva a regeusségi tanácsot, a spanyolpárt érvényesülésének utolsó mentsvárát is feloszlatta és Duboist államtitkárnak nevezte ki. Ezzel visszatért XIV. Lajos uralkodási módszeréhez, melyben a fejedelmen és miniszterén kívül senkinek sem jutott beleszólás az államügyek vezetésébe.⁶²

Hol maradt V. Fülöp és mindenható minisztere, mikor az angol szövetség emberei ily könnyörtelen következetességgel szórták szét a régi udvar híveit, Spanyolország Ószinte barátjait? Alberoni egy pillanattig sem fordította el szemeit a küzdelemtől, de egyelőre nem tartotta magát elég erősnek, hogy siker kilátásával vehesse fel a harcot Dubois ellen. Annál csodálatraméltóbb energiát fejtett ki otthon, a belügyek terén, hogy a külső háborút lelkiismeretesen előkészítse. A természeti kincsekben gazdag Spanyolország elhanyagolt pénzügyi helyzetét rövid idő alatt tűrhető állapotba hozta, a nyugatindiai kereskedelemre nagyobb gondot fordított s a hollandus és angol csempészet megakadályozásával a hazai kereskedelem forgalmát emelte. Kikötők és várak építése mellett legfőbb gondja azonban új, hatalmas flotta építése volt, hogy egyrészt elég katonát szállíthasson az olaszországi császári birtokok meghódítására, másrészt hogy megmérkőzhessenek az utrechti béke szemfüles kezeseivel, az angolok hajóhadával. Végső terveit mindvégig óvatosan elleplezte. Cellamarénak meghagyta, hogy a régi udvar embereivel való beszélgetéseiben minden szélsőségtől óvakodjék, a mi az orleansi herceg gyanúját felkelthetné. A nagyméretű hajóépítést azonban

nem lehetett eltitkolni s ezért ország-világ előtt hirdette, hogy a török ellen készül s hajóhadát a pápa rendelkezésére fogja bocsátani, ha az ozmán hódítavágy Itáliára vetné sóvárgó pillantásait.

E nagy készülődés híre felvillanyozó hatást gyakorolt Rákóczira, a ki Grosboisban éppen azon tanakodott, vajjon elfogadja-e a török meghívást. A spanyol királyra kezdettől fogva számított terveiben. A spanyolpárthoz tartozó barátai tanácsára már korábban is kereste az összeköttetést V. Fülöppel, a kitől egyedül remélhetett fegyveres fellépést a Habsburg-hatalom ellen. Már XIY. Lajos halála után néhány nappal elküldte hozzá d’Absacot, egykori ezredesét, most a Hotel de Transylvanie-beli kártyabarlang üzemvezetőjét, a kinek az erdélyi fejedelem részéről átadandó tiszteletnyilvánításon kívül pénzsegély kieszközlése volt a feladata. Y. Fülöp szívesen fogadta halálos ellenségének, a császárnak ellenfelétől az üdvözletei — válaszában igen nagy és hatalmas fejedelemnek czímezte — a mire Rákóczinak öreges barátai nagyon büszkék voltak — s barátsága jeléül csakugyan küldött is neki tízezer tallérnyi segítséget. Még bocsánatot is kért, hogy többet nem küldhet. D’Absac is megelégedetten villogtatta a spanyolpárti urak házi emberei körében a spanyol királytól kapott gyémántját.⁶⁸ Egyéb positiv eredmény azonban nem jött létre az ily módon megkezdett érintkezésből. A régens mindenkifelett a nyugalmat áhította és iparkodott elejét venni mindennek, a mi a körülötte lévő világot izgatottságba hozhatná. Rákóczinak V. Fülöppel való egyenes érintkezése újabb táplálékot adott volna a császári követ panaszkodásának, s a mindennek felett álló angol kormány sem tűrte volna, hogy

a spanyolok Párisban készítsék elő a császár ellen való támadást. Ismét olyan egyszerű eszközhöz nyúlt, a milyen Dubois titkos megbízatása volt a hivatalos diplomácia háta mögött. A grosboisi remetének kézalatt tudtára adatta, hogy a spanyol király angol közvetítés útján ki akar békülni a császárral, s így fejedelemsége visszaszerzésében e részről nem remélhet segítséget.⁶⁴ Valószínű, hogy a közbenjáró élénk színekkel ecsetelte Rákóczi előtt, mennyire sajnálja az orleansi herceg a dolgok ily fordulatát. A régi udvar emberei sem voltak jobban értesülve — láttuk, hogy Cellamare éppen Alberoni parancsára a legnagyobb óvatossággal és tartózkodással szötte a spanyol-barátság szövét.

A fejedelem mintha rossz álomból ébredt volna fel, mikor 1717 nyarán egész Európa a spanyol hadikészületek zajától visszhangzott. Húszer hadihajó áll Barcelonában készen, megfelelő számú szállítóhajó, hogy tizenháromezer újonnan felfegyverzett embert vigyen át Nápoly visszahódítására. Rákóczi már ekkor elhatározta magát a törökországi útra, s ezt a hírt most Isten csodájának tartotta, mert egy pillanatig sem kételkedett, hogy a császár a kétoldali, spanyol-török támadásnak nem tud ellenállani. Reálisabban látó fők, a kiknek gondolkodásmódját nem támadta meg a hosszú emigránsi elhagyatottság, már a háború legelején tudták, hogy az nem lehet nagyon véres, azon egyszerű okból, mert a császári és spanyol haderő között áthidalhatatlan földrajzi távolság van. A császár örökös tartományaiba semmi esetre sem hatolhatott be Alberoni flottája és tizenháromezer embere. Mindez azonban természetesen nem merült fel Rákóczi ujjongó képzeletében. Rögtön elment

Cellamare házába és részletesen közölte vele törökországi terveit. Hogyne hallgatta volna figyelemmel a spanyol követ, a kinek tettejére súlyosan nehezedett Alberoni parancsa, hogy akadémikus beszélgetéseken kívül a spanyol párttal egyébbe ne bocsátkozzék. A régi udvar tagjaival folytatott tárgyalásait olyan aknának nevezte, melyben nincsen puskapor. Most kezeügyébe került egy kis robbantószer. Szívesen megígérte Rákóczinak, hogy spanyol hajót szerez neki törökországi útjára. Hisz érdekében volt a spanyol királynak, hogy minél előbb eljusson a törökök közé és velük egyesülve minél több bajt okozzon ott keleten a császár országainak. Az emigráns nem nézte az önző indokot, mely a teljesen idegen hatalmat a segélyígérésben vezette, — régi álmai tárgyára függesztett szemmel nyúlt a kézhez, melytől talpraállítást remélt. Noha Savoyai Eugén belgrádi győzelmének még Marseille-ben a hajóraszállás előtt hírét vette s barátjai, köztük a toulouse-i gróf, kérve kérték, ne menjen el erre a végzetes auspiciummal kezdődő útra, a spanyol pártfogásban bízva folytatta készüléteit és szállt a toulousei gróftól szerzett hajóra. Előbb azonban, hogy „semmit se hagyjon megpróbálatlanul“, d’Absacot újra elküldte V. Fülöphöz. A francia nemesnek fel kellett világosítania a spanyol királyt Rákóczi szándékairól, nem kevésbé reményeiről, hogy a török segítséggel nagy zavarba fogja hozni a császárt. Az erdélyi fejedelem támadása hathatósan elő fogja segíteni a spanyol király mozdulatait: a császári sereg nagyrésztét le fogja ott keleten, Magyarországon kötni, s ezért, az ugyanazon célra irányzott hadi műveletek egyöntetűsége céljából ajánlatos volna, ha V. Fülöp az erdélyi feje-

delemhez Törökországba külön követet küldene. Az erdélyi fejedelem már régebben tárgyalásban áll a fényes portával, hogy a császár ellen irányuló szerződést kössön vele. Kívánatos volna tehát, ha a spanyol király felhasználná az alkalmat és az erdélyi fejedelemmel, s ennek közvetítésével a portával szerződést kötne „a közös ellenség“, a császár ellen.⁶⁵

Alberoni sokkal inkább gyakorlati ember volt, semhogy fennakadt volna Rákóczi ajánlatának a fejedelem viszonyaihoz mérten kissé nagyhangú jellegén. Az orleansi herczeg kegydíját élvező távol keleti száműzött, a császár egykori alattvalója, a kivel XIV. Lajos még szerencséje tetőpontján sem volt hajlandó egyenrangú szerződést kötni, s a kinek hasonló ajánlatai elől a porta lekötelező szövegekkel tér ki, a spanyol királyt, a katolikus felséget szólítja fel vele és a pogány törökökkel kötendő szerződésre. Rákóczi komolyan hitte, hogy ajánlatát el fogják fogadni, ó maga annyira erdélyi fejedelemnek érezte magát, hogy észre se vette a kiáltó ellentétet, mely saját helyzete és V. Fülöp, a hatalmas, legitimitására támaszkodó spanyol király között tátongott. Alberoninak kezdettől fogva nem lehetett más célja a Rákóczival folytatott érintkezésben, mint a száműzöttek a török kormányra szerzendő befolyását a császár ellenében lehetőleg felhasználni. Sem Rákóczival, sem a törökkel nem volt hajlandó egy pillanatig sem szövetséget kötni. Spanyolország érdekei az itáliai harctéren vártak megvalósulásra; a török felbiztatása igen hasznos és óhajtott lépésnek látszott mindaddig — míg semmibe sem került. Hogy Rákóczi, az emigráns, ezt nem vette észre és a spanyol szerződésben bízva folytatta útját a belgrádi csata hírére is, ezen

nincs mit csodálkoznunk. E jelenség is csak azt bizonyítja, mennyire elvezeti az emigránsi gondolkör az embereket a való élet nyíltszemű megítélésétől.

A spanyol miniszter haditervében Rákóczi és a török éppen oly harmadrangú fontossággal bírtak, mint a régens udvarában a Cellamarétól szervezett mozgalom. Legelső sorban az újonnan épített flottában és az újraszervezett) hadseregben bízott a merész olasz. Csak ez után, másodsorban fordította figyelmét külső összeköttetésekre. Előkészületei alatt folyton tárgyalásokat folytatott a tengeri hatalmakkal és Franciaországgal, hogy ezeknek a császárhoz való közeledését megakadályozza. A Triple Alliance megkötése nagy csapás volt terveire, s számolnia kellett a lehetőséggel, hogy a császár felhasználja régi angol összeköttetéseit, s az új spanyol hajóhad egyszerre csak az angolok harczedett, már akkor is elsőrangú flottájával lesz kénytelen megmérkőzni. Alberoninak mindent meg kellett tennie, hogy az angol hajóhadat egyéb, a Földközi-tengertől távoli vizeken lekösse. Ebben a törekvésében szerencsésen olyan útra talált, melyen az ősi ellenségnek, a császárnak is árthatott volna. A Habsburg-hatalom segítségére kész Triple Alliance ellen egy új, spanyol-északi szövetség megalkotásán kezdett fáradozni.

Az északi hatalmaknak a császár ellen való felhasználása Rákóczinak is régi ideálja volt, a melynek megvalósulása a legnagyobb, szinte leküzdhetetlen nehézségekkel találkozott egész a legújabb időkig. Hogy a császár hatalmával egyenrangú északi hadsereg legyen mozgósítható, a svéd és orosz hatalmaknak fel kellett volna hagyniok az elkeseredett élet-halálháborúval. XII. Károly svéd király nem egy-

szer állott azon a ponton, hogy a császárnak megüzenje a háborút és újra felvegye Gusztáv Adolf protestánsvédő politikáját a német birodalom területén. Mindig közbejött az orosz-lengyel háború, melyet Nagy Péter genialis következetességgel mindaddig folytatott, míg csak a svéd hatalmat a continensről ki nem szorította. Viszont Nagy Péterben is hiába volt meg a személyes hajlandóság szeretetreméltó és mulató barátja, a vezérlő fejedelem iránt, mikor születendő birodalma területeit nem a császártól, hanem a svéd-től és töröktől kellett lépésről lépésre elvennie. Rákóczi állandó fáradozásai a svéd orosz béke létrehozására ily módon nem hozhatták meg gyümölcsüket.

Most azonban, Alberoni nagy tervének megvalósításához közel, valamivel mégis csak megváltoztak az északi viszonyok. Nagy Péter és a többi északi hatalom, Dánia és Poroszország szövetkezése végre is legyűrte XII. Károly vadul lobogó energiáját. A német birodalom területén levő svéd birtokok egymásután veszték el, s XII. Károly 1715 végén az utolsó mentsvárat, Stralsundot is kénytelen volt sorsának átengedni. Svédország végképen kiszorult arról a földről, a melynek birtokáért egy évszázadon át annyi véráldozatot hozott a bátor északi nép. XII. Károly e kényszerűségben végre rátalált Svédország valódi hivatására: a nagy északi félsziget egyesítésére. Norvégia ekkor, századok óta a dán király uralma alatt állott. A svéd politika ilyen új irányában első lépés volt, hogy az orosz-porosz-dán-hannoveri szövetség minél előbb szétrobbantassék. Ha a két keleti hatalmat sikerül a dántól elválasztani, Svédországnak biztos reményei kelhetnek Norvégia meghódítására. Az elveszett balti és német tartományokért bősége-

sen kárpótolja a közvetlenül mellette fekvő rokon ország.

XII. Károly nem rendelkezett annyi óvatossággal és türelemmel, hogy bármely czólt is képes lett volna hosszabb időn át következetesen szem előtt tartani. A svéd diplomatiát teljesen rábízta egyik hű emberére, Goertz báróra, a ki a most jelzett irányban igen kiterjedt tárgyalásokat kezdett.⁶⁶ Nagy Péter könnyen hajlandónak mutatkozott eddigi ellenfelével béketárgyalásokba bocsátkozni. A nagy északi coalitio, mely a Névától Hamburgig minden ellenségét a svéd hatalomnak egyesítette, a közös ellenség kiűzése után magától feloszlott már. A volt szövetségesek közt mélyreható ellentétek nyíltak meg, a melyeket Goertz báró sietett saját céljaira minél inkább kihasználni. Nagy Péternek a svéd háború széles utat vágott a német birodalom testébe, mely idegen hódítóknak mindig kész volt könnyű prédát szolgáltatni. Miért ne vehetné át az orosz czár azt a szerepet, a melyet Gusztáv Adolf és utána XIV. Lajos annyi időn át háborítatlanul játszottak? Az orosz kereskedelemnek egészen új, mesebeli reményeket nyújtó távlat nyílna meg, ha a dán félszigetig hatalmába keríthetné a német partvidéket. Nagy Péter nem állott ellent a kísértésnek. Stralsund és Wismar ostrománál a szövetségesek sorában az orosz csapatok is elérték az Elbe vonalát, melytől a czár most nem volt hajlandó visszavonulni. Ha egyelőre nem merészkedett is saját hódítási vágyainak leplezetlen kifejezést adni — a mindig harczképes porosz seregre való tekintettel — mégis felhasznált minden kerülő utat, hogy hatalmának alapjait ott megvethesse. Leányát a holsteini herczegnek adja feleségül; Mecklenburg-Schwerin gő-

gös hercegének pedig unokahúga, Katalin Ivanovna kezét ajánlja fel, s nászajándékol a svédektől közösen elfoglalt Wismart ígéri neki. Mecklenburg birtokában az orosz czár a Keleti-tenger első hatalmasságává emelkedik fel, Poroszország elveszti a Nyugattal való összeköttetését, a tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia, kiszorulnak a Keleti-tengerből, s út nyílik az új orosz tengeri hatalomnak Mecklenburgból Hamburgba és az eddig angol-hollandi belvíznek tartott Északi-tengerbe is.

Az orosz terjeszkedés a dán és porosz hatalmak mellett így elsősorban Angliát és hannoveri fejedelmét ejtette rémületbe. I. Györgynek német kegyenczei maguk is nagy birtokokkal rendelkeztek a szomszédos Mecklenburgban. S az elfogulatlan szemlélő előtt világos volt, hogy Nagy Péter Mecklenburg után Hannoverben fogja lábait megvetni. A svéd hatalom összeomlásából I. György Brémára és Verdenre nyújtotta ki kezét, a melyeknek Hannoverhez csatolása most Nagy Péter és pártfogoltja, a mecklenburgi herceg ellenzésével találkozott. A nagy coalitio tehát két, egymással farkasszemet néző félre oszlott fel. Az egyikben Hannover — s mögötte Anglia és Dánország, melyek még tényleg háborút folytattak Svédországgal — a másikban a keleti hatalmak: Nagy Péter és I. Frigyes Vilmos, a porosz király, a ki az orosz önzetlenség iránti bizalmatlansága daczára, már helyzeténél fogva is rá volt utalva oly gyorsan hatalmassá vált szomszédja barátságára. Goertz terve szerint e két keleti hatalomnak kellene Svédországgal egyesülnie, s akkor Hannovert és Dánországot könnyen háttérbe szoríthatják. Másszóval Svédország megnyugszik a balti-tartományok és a keleti hege-

mónia elvesztésében, s eddigi ellenségeivel egyesülve nyugaton, Norvégiában és a német birodalomban kártalanítja magát.

Mindezen tervek megvalósítása elé fenyegetőleg állt oda a Triple Alliance. Az orleansi herczeg elnyerte a szerződésben a mit oly hőén óhajtott: francia örökösödési jogának biztosítását, de személyes kielégítéséért nagy árat fizetett — Franciaország zsebéből. A francia politika a régens és Dubois kezében Angolország és a hannoveri érdekek uszályhordozójává lett. A Triple Alliance nemcsak a régens helyzetét biztosította Y. Fülöppel szemben, hanem még inkább I. Györgyét a jakobiták és minden egyéb támadás ellenében. Goertz terve most Hannovert, az angol király szülőföldét fenyegette körülzárolással. Nagy Péter mecklenburgi cselszövényei az angol király hannoveri minisztereinek a személyes érdekeit sértették. Az orosz tengeri terjeszkedés egész Anglia kereskedelmi köreit lázas izgatottságba hozta. Duboisnak és a régensnek el kellett ismerniök, hogy Nagy Péter támadása és a svéd-orosz szövetség létrejövése esetén Angliával szemben a *casus foederis* fog beállani.

A Triple Alliance diplomatiája tehát kezdettől fogva a svéd-porosz-orosz kiegyezés meggátolásán és Oroszország elszigetelésén fáradozott. Nagy Péter még habozott egyelőre, engedjen-e Goertz sürgetéseinek. Mecklenburgi terveiben nem sok segítséget remélt az elgyengült és Norvégiában elfoglalt svédektől. Jobban szerette volna, ha francia támogatással vetheti meg lábát a német birodalomban. 1717 május havában maga ment el Párisba, hogy a régenst és miniszterét az angol szövetségtől eltántorítsa. A világhírű barbár látogatása Párisban nagy feltűnést és sok kaczajt

keltett. Az öreg orleansi hercegnét nagyon elbájolta természetes megjelenésével és csiszolatlan értelmével — annál inkább megbotránkozta Maintenon aszszonyt, a kit kolostorában keresett fel, mikor éppen ágyban volt: az érdeklődésében korlátokhoz nem szokott czár félretolta az ágy függőnyeit, szótlanul megbámulta az öregasszony ránczos képét és sarkon fordulva távozott a tiszteletére rendelt lovag, Tessé maréchal nagy consternatiójára. Az orleansi herceg egy pillanatig sem gondolt az angol szövetség elhagyására; — Nagy Péter ajánlataira udvarias, kitérő választ adott. A régi udvar hajlandósága a gyűlölt angol szövetségből való szabadulásra azonban szívesen vette volna Nagy Péter szövetségét: Tessé is, de Rákóczi is sokat beszéltek a czárnak a szép kilátásokról, mikor az egyesült orosz-porosz-francia hadak az örökösödési háború minden ségyenét megbosszulnák a császáron, Nagy Péter és a porosz király feloszthatnák maguk között északi Németországot, s Rákóczi is eljuthatna végre Ősei fejedelemségébe.⁶⁷ D'Huxelles, a hivatalos politika vezetője valóban szóba állott Nagy Péterrel, a ki szokásos őszinteségével kijelentette, hogy felajánlja barátságát Franciaországnak. Dubois azonban rendíthetetlenül megmaradt a Triple Alliance mellett és az angol kormánytól kért utasítást, hogyan viselkedjék az orosz czár tolakodásával szemben. Így érthető, hogy a czár elégedetlenül hagyta el Franciaországot azzal a tudattal, hogy a francia kormány bolonddá tartotta őt. Dubois, hogy minél nagyobb biztonsággal fejezze be Nagy Péter elszigetelése művét, külön küldetésben követet bocsátott a berlini udvarba és a porosz királyt igyekezett Nagy Pétertől eltávolítani. A hivatalos

francia diplomácia ugyan minduntalan akadályokat gördített az abbé munkája elé: Châteauneuf Hollandiában egészen másként, sokkal barátságosabban bánt Nagy Péter követével, Kurakinnal, mint Dubois magával a cszárral. 1717 augusztus havában létre is jött Amsterdamban egy francia-porosz-orosz szerződés, melyben a felek az északi béke helyreállítását illető jószándékukat bizonyították, de az egész oklevél csak udvariassági formula maradt Dubois hajlíthatatlan politikája mellett. Már a következő hónapokban kötött berlini porosz-orosz szerződés is megfosztotta az előbbi minden komolyságától, a mennyiben a porosz király Nagy Péternek Mecklenburgra való igényeit biztosította, tehát az orosz és porosz itt alapjában véve Hannover-Anglia és szövetségese, Franciaország ellen foglaltak állást. Ezzel az északi hatalmak végkép lemondtak Franciaország szövetségéről, s a Triple Alliance-szal szemben délen Spanyolország, északon az orosz-porosz szövetség emelkedtek fel, mely utóbbi még mindig várt Svédország belépésére.⁶⁸

Az északi államrendszerben tehát hasadék nyílt meg, melybe Alberoni feszítődorongot sietett dugni. A svéd diplomatákkal eleinte Hollandiában keresett érintkezési pontokat s minden módon szította bennük az Anglia ellen való tüzet. 1718 elején úgy látszott, mintha a két régi ellenség, a svéd és orosz, az alandi tárgyalásokon kibékülnének egymással és a spanyollal egyesülve fognának hozzá a Németbirodalom felosztásába és az irigy Anglia visszaszorításába. Alberoni egyetlen nyughatatlan tényezőt sem felejtett ki a meglévő felforgatására célzó terveiből. Politikájában nem maradt meg a komoly, mérlegelhető mennyiségek felhasználásánál; a tollkönyűségű tényezőket

sem vetette meg. A mint a Rákóczival való érintkezésre nem sajnálta a fáradságot, épp úgy felkereste a régens és I. György ellenében az angol és francia trónkövetelőket. Láttuk már, bogy a régi udvarnak és élén Maine herczegnek a spanyol ügyszó csatolása Cellamare feladatául volt kijelölve, a pretendensnek a híveivel hasonlóképen Cellamare és a hollandi spanyol követ, Beretti-Landi, keresték az érintkezést. A szenvedélyes olasz forró phantasiájában Európa képe talán már a közeli napokban új alakot készült felvenni: Anglia félelmes hajóhada a jakobita támadás által északi vizekben visszatartva, a Németbirodalom orosz és svéd csapatoknak tárva-nyitva, a francia trónon a gyermekkirály minden pillanatban várható halálakor V. Fülöp maga, vagy legrosszabb esetben az orleansi herczeg helyett Maine herczeg mint régens, Savoyai Eugén győzelmekhez szokott serege a töröktől szemközt, a Rákóczitól fellázított magyaroktól pedig hátban támadva: ebben az általános zúr-zavarban Spanyolország kardcsapás nélkül visszaserzi itáliai birtokait és Olaszország megszabadul a *tedesco* zsarnokságától.

A sok *lehet* közül ha egy-kettő nem teljeseedik be, még mindig nem lesz nagy baj. De mi történik akkor, ha egyik sem következik be? Mi lesz a jakobitákkal, ha Alberoni diplomatiájában bízva, újra kierőszakolják maguknak a skót partokon való partraszállást s ott a whigek és az orleansi herczeg szövetséges csapatai közülzárják őket? Mi lesz a régi udvar tagjaival, ha Cellamare felrobbantja a puskapor nélküli aknákat? S mi lesz Rákóczival, a pogány törökök között, ha Magyarország nem akarja visszacsinálni a históriát és ha Savoyai Eugén genialitása újra leigázza a török telhetetlen hódításvágyát? *Akkor* senki sem kérdezte

ezeket a kérdéseket. Hazátlan emigránsok, vagyon és hadsereg nélküli pretendensek közös sorsa, hogy gondolkodás nélkül, vakon rohannak a végzetes úton, melyet egy jóindulatúnak mutatkozó kéz megnyit előttük. Észre sem veszik, hogy ők csak a várak betöltésére szolgáló gyülevósznóp, melynek elhullása árán talán úgyis fegyverszünet és béke következik, nehogy a rendes serezek, az értékes emberanyag is az ő sorsukra jusson. Egyikük sem kémlt vissza vak rohanásában, vájjon Alberoni komolyan veszi-e az ügyet, melynek érdekében őket felhasználja. Türelmetlen kívánsukban egymást ösztökélték a gyors haladásra. A jakobiták a régi udvar embereivel együtt számígtatták a partraszállás esélyeit. Rákóczi habozását barátja, Tessé maréchal, a kiélt spanyolpárti diplomata sürgette az elhatározásra.⁶⁹ Egyik sem sajnálta otthagyni a nyugalmat, melyben oly szép álmokat szőtt az elhagyott hazáról s benne királyságról, fejedelemségről . . . Emigráns álmok, emigráns elhatározások: van-e vájjon meddőbb valami ezeknél?

II.

Rákóczi Gallipoliban ért arra a földre, mely édesanyja és Thökölyi lealázó nyomorúságainak néma, részvétlen tanúja volt. A fiút egyéb gondok foglalták el, semhogy átengedte volna magát a szülők sorsából szüremlő tanulság méláncholiájának. Fejedelemségének hiú reménye dagasztotta keblét partraszállásakor. Első ténykedéseként Pápaít kinevezte a fényes portára „rendkívüli követének“ s elküldte Drinápolyba, hogy a souverain erdélyi fejedelem megérkezését tudassa a törökök császárjával. S egyúttal — a mi már kevésbé

illett független, egyenrangú fejedelemhez — rögtön hozzon el neki a megígért egymillió forintnyi segélyösszezből százezer forintot, hogy a Franciaországban megrendelt fegyvereket és egyéb hadifelszereléseket maga után hozathassa. Ilyen ígéretet persze a törökök sohasem tettek, annál kevésbbé az új nagyvezír, Mohammed pasa, a ki Halilt követte méltóságában, a belgrádi csatavesztés után. Addig is, míg Pápai visszatér, nagy komolysággal fogott hozzá fejedelmi udvartartása berendezéséhez. A *comte de Charoche* meghalt, éljen az erdélyi fejedelem! A rendelkezésére bocsátott gallipolii házban — az egykorú leírás palotának minősíti — audientiát adott a vele jött kapudsi hasinak, majd pedig — a mint köszvénye megengedte — látogatást tett egy tatár khánnál, a ki büntetésből Gallipoliba internálva, külsőleg rangját megillető életet folytatott. A magyar és a tatár úr barátságosan néztek egymásra s finom keleti szőnyegen ülve, kávéval és szorbettel üdítették magukat. Az erdélyi trónkövetelő nem vette észre, hogy mellette saját jövőjének szomorú megtestesülése ül keresztbehajlított térdekkkel.

A rendkívüli követ ezalatt csakugyan kapott is négyezer forintot ura számára, a kajmakám azonban, a ki a nagyvezír távollétében az ügyeket vezette, első pillanatban őszinte egyenességgel megjegyezte, hogy a porta már megkezdte a császárral a béketárgyalásokat s így Rákóczira semmi különös szükség nincs a szultán közelében, Drinápolyban. A gazdasztiztból diplomatává átvedlett Pápai egyszerűen eltitkolta Rákóczi előtt ezt a végzetes közleményt. A fejedelem később azt írta emlékiratában, hogy ha ezt akkor tudja, már Gallipoliból visszafordul. Nem

hihetjük el neki: tovább kellett mennie, hogy „semmit se hagyjon megpróbálatlanul. S éppen most fordult volna vissza, mikor ha nem is Erdély, de a fejedelemség külső fényének néhány megtört sugara tűnt fel előtte a láthatáron?

A szultán nevében egy aga, hat csausz kíséretében, jött érte, hogy négy fehér lótól vont kocsin Drinápolyba kísérje. A fejedelem azonban habozott útnak indulni. Nem mintha kétségei támadtak volna lépése helyes vagy eredményre vezető voltáról. Késlekedésének egyetlen oka az etiquette-kérdés volt. Vájjon hogyan fogadják a törökök Drinápolyban? Megadják-e neki azt a tiszteletet, mely az erdélyi fejedelmet, a keresztény souveraint megilleti? Komoly gondot okozott neki, nem fogadják-e úgy, mint az idegen hatalmak követeit, vagy pedig mint Apafit vagy Thökölyit, a kik a töröktől kapták a fejedelemséget. Mert ő nem a töröktől kapta s legalább is akkora tisztelet illeti meg, mint János Zsigmondot, a ki egyszer látogatást tett Szolimánnál. Igen sajnosan jegyezte meg, hogy János Zsigmond fogadtatásának részleteit nem ismeri ugyan, de ragaszkodik ahhoz, hogy hasonló tiszteletnyilvánításban részesüljön. Ezzel a jegyzékkel egy kapudsit indított sürgősen a portára, a ki nem kisebb sietséggel vissza is ért Gallipoliba, a szultán kegyes feleletével: nem hogy a János Zsigmondot ért tiszteletben részesülne,* hanem még nagyobbra is hajlandó a szultán: úgy fogja fogadni, a hogy csak a tatár khánokat vagy a szultán családjának tagjait szokás.

Rákóczi igen kiterjedt történelmi ismeretekkel rendelkezett. János Zsigmond csakugyan járt egyszer Szolimán táborában: akkor, mikor a török császár

Szigetvár felé volt útban, hogy Zrínyi Miklóst nemzeti vértanúvá avassa. Elég keservesen is esett a tisztelgés János Zsigmondnak és a kíséretében lévő erdélyi uraknak, a kikben az etiquette iránti érzék még nem fejlődött ki annyira, mint Rákócziiban. A kapudsi visszaérkezése után felkerekedett egész „udvarával“, a vele jött bejárókkal, néhány francia tiszttel és a melléje adott török katonákkal s október 28-án megérkezett Drinápoly elé, a hol a várostól másfél mérföldnyire vártak reá a török főméltóságok. A kajmakám nevében ennek kiajája, azután személy szerint a vörös- és sárgazászlójú lovasság parancsnokai, a janicsárok agájának helyettese, a csauszok és a kapudsik hasija s egyéb udvari méltóságok. Félmérföldre Drinápoly előtt sátrak állottak készen, melyekben finom vendégség, százféle étel várt reájuk. A városban kétoldalt janicsárok vontak sorfalat s közöttük vonult Rákóczi a számára kijelölt palotába. A fényes fogadás fáradoalmait fejedelmi kötelességérzete nem hagyta kipihenni: már másnap audientián fogadta az oláh vajda portai ügyvivőjét. Beszéltnivalója ugyan nem igen volt vele, de boldoggá tette, hogy palotája fogadótermében akad ember, a ki előtt a fejedelmi rang fényében jelenhetik meg. Meg volt győződve, hogy a drinápolyi fényes fogadtatás nem lesz hatás nélkül erdélyi alattvalói lelkére, a kik bizonyára új reményre élednek, hogy a porta fényességében sütkérező fejedelmük nemsokára vissza fog térni hozzájuk.⁷⁰ A fejedelmi önérzet álmovilágának ilyen s egyéb jelenségeivel még többször fogunk történetünk során találkozni.

A pompás bevonulás után a napi élet gondjai jöttek. A kajmakám magához kérte, hogy a szultán

nevében közléseket tegyen. Ez a nagyúr Ibrahim pasa, a török birodalom leghatalmasabb embere volt. Mint a szultán veje, fejedelmének teljes bizalmát bírta s már Halil pasa letételekor neki kellett volna a nagyvezírségben következnie, de egyelőre nem nyújtotta ki kezét a birodalmi pecsétnyomó után, hanem várt, míg maga helyett alkalmas, megbízható kajmakámot talál. Csakis így, Ibrahim pasa lemondása folytán jutott Mohammed a nagyvezírséghez, a ki nem is feledkezett meg a szultáni vő mindenhatóságáról és óvakodott bármit is tenni megkérdezése nélkül. A valószínűségben a kajmakám rendelkezett a Perzsa-öböltől egész a Dunáig, a török birodalom egész erejével. Rákóczi azonban nem látott benne egyebet rabszolgánál, a kit a szultán kénye bármikor visszaküldhet a semmibe, melyből kiemelte. Souveraini önértetét a legnagyobb zavarba hozta a kajmakám üzenete. Arra még hajlandó volt, hogy látogatást tegyen nála, ha a látogatás visszaadására bizonyosan számíthat. Azt azonban jól tudta, hogy a török úr nem fog neki *revisitát* adni. Kétségeiben eszébe ötlött, hogy a francia nagyurak sem voltak igen pontosak a *comte de Charoche* látogatásai viszonzásában s az eddigi keserű tapasztalatoktól bölcsebbé téve, tett eleget a kajmakám hívásának.

Az Ibrahim pasával folytatott beszélgetés a porta szándékait teljes világosságba helyezte. A kajmakám örömmel üdvözölte a fejedelmet, a kit a hosszú tengeri út nehézségei és veszélyei nem riasztottak vissza attól, hogy a fényes porta érdekében hasznossá tegye magát. A szultán szívesen emlékezik arra, hogy a háború folytatására hívta meg, s reméli, hogy ebben jó tanácsokkal fog neki szolgálni. Az erdélyi fejedele-

lemség ügyére is sokat gondol, s a további háború talán ezt is meg fogja hozni. A jövő tavasszal a fejedelemnek rendelkezésére fog bocsátani magas méltóságának megfelelő tatár vagy török sereget, s elvárja tőle, hogy haditervét minél előbb közölje, hogy a keresztülvitelhez szükséges rendelkezések idejében megtétessenek. A béketárgyalásokról keringő hírek ne aggaszszák: a porta csak kénytelenségből kezdett a császáriakkal tárgyalást, hogy a belgrádi szerencsétlenség hírére felkelt izgatottságot megnyugtassa, de a császáriak úgysem fognak beleegyezni Temesvár és Belgrád visszaadásába és az ő fejedelemsége felállításába, ezek nélkül pedig a szultán nem köt békét, már azért sem, mert ily szégyenletes béke esetén a nép és katonaság lázadásától is tartani kell. A háború folytatására minden készen áll, s itt az ideje, hogy Rákóczi közölje vele, miként kezdi meg a magyar nép felkelését és a fejedelemségébe való bemenetelt.

Ha Rákóczi nem a világot napsugárban látó optimista, emigráns, a kajmakámnak élesen tagolt, logikus hidegségű beszédéből meggyőződhetett volna reményei hiábavalóságáról. Török fővezérlet alatt egy tatár horda parancsnoksága, más szóval az Eszterházy Antal tatárjárásának újabb, nagyobb méretű kiadása: egyebet nem remélhetett az Eugén herceg súlyos kardja alatt görnyedező törököktől. Rákóczi azonban nem azért volt trónkövetelő emigráns, hogy a való élet újabb hideg légáramlatára felébredjen álmaiból. Komolyan fáradságot vett magának, hogy a kajmakámot a tatár vagy török sereg használhatatlanságáról meggyőzze. Nem ismeri sem nyelvüket, sem hadi szokásaikat, s nem hiszi, hogy élükön bármiféle sikerrel is kecsegtethetné a szultánt. A németek hadképzett seregével

csak hasonló módon nevelt nyugati katonaság mérkőzhetek meg, ezért ragaszkodik ahhoz, hogy keresztény sereg adassék alája. A magyar nemzet jó érzelmében és felkelési készségében, valamint Erdély hűségében egyáltalán nem kételkedik, de nincs is oka kételkednie. A szultán tehát minél előbb adja meg mindazt, a mi a magyar sereg toborzásához szükséges, s a hozzá küldött meghívólevél szellemében kössön vele ünnepélyesen szerződést. E kívánságokra a kajmakám természetesen mitsem szólt, hanem inkább megkérdezte, mit tud a többi keresztény fejedelmek háborús készségéről. Rákóczi nem felelhetett egyebet, mint hogy Spanyolország már megkezdte a császár ellen a háborút, s a többit ugyanebben csak a császár hatalmától való félelem akadályozza, de ha a törökök sikerei megszabadítják őket a félelemtől, kétségkívül harcra fognak kelni ellene.⁷¹

A következő tárgyalások irányát ez a hosszú beszélgetés szabta meg. A kajmakám és a reis-z-effendi, a külügyek vezetője többször érintkeztek az 1717. év őszén Rákóczival, valamint Pápaival, a kit azonban egyszerű ügyvivőnek és nem „rendkívüli követnek“ tekintettek. A fejedelem makacsul újabb és újabb kísérleteket tett, hogy a szultán vele, mint egyenrangú, souverain fejedelemmel szerződést kössön, s legalább elvben elfogadja, hogy Rákóczi török költségen gyűjtött keresztény sereg élén, önállóan próbálja meg az Erdélybe való betörést. Vallási érzelmei nem engedték meg neki, hogy ettől a követeléstől eltérjen, másrészt azonban képtelen volt felismerni, hogy a porta sohasem fogja kívánságát teljesíteni. Türelmetlen vágyakozása a fejedelemiség után mégis hagyott benne annyi józanságot, hogy Pápaiék éretlen tervezésétől menten végezte

a törökkel való tárgyalásait. Ismeretlenül, magára hagyottan állott az idegen országban, s politikájának útjait külső segítség nélkül magának kellett megválasztania. Bercsényi nem titkolta el fejedelme előtt sem, hogy jövetelét haszontalannak tartja, s duzzogva vonult félre családjához, Oláhországba, a hol továbbra is emigráns csapatok gyűjtésével töltötte a lomhán múltó téli hónapokat.

A drinápolyi erdélyi fejedelmi udvar szomorú caricaturája volt a Bethlenekének és a JRákócziakének. Az emigráns tábornokok nagy része még a határszéleken tartózkodott, Máriássy továbbra is Nis várát őrizte, Eszterházy kétszáz katonájával Braila őrségén volt, Forgách harminczhárom magyarjával decemberben ért Drinápolyba. A fejedelem körül hű bejáró szolgálói és néhány francia tiszt tartózkodott, a kikből sietett magának udvartartást szervezni, hogy — mint képzelte — rangjának megfelelően léphessen fel a császári székvárosban. Nagy becsületük nem volt a törökök előtt, a kik nem gyűlölték, hanem megvetették a keresztényt. A fejedelmi udvartartás tagjai a világ soráról a kajmakám magyar születésű favágójától, s ennek feleségétől, a kajmakámnó asszony mosónéjától értesültek s a világi hiúságtól mentes Mikes Kelemen szelíd mosolylyal jegyezte meg, hogy csak jó a jóakaró mindenütt. A fejedelem magába zárkozva, lelki túlfeszüléshez közel számolta a napokat, melyek talán közelebb hozzák fejedelemségéhez, addig is izgatottságtól remegve vigyázott arra, hogy legalább a tőle függő emberek megadják neki a fejedelmi tiszteletet.

A fejedelmi szertartásosságához való ragaszkodás kezdettől fogva megmérgezte a francia követtel való érintkezését, a ki pedig egyetlen támasza lehetett volna

a török udvar diplomatai cselszövéseiben. Bonnacot már Pápai és Horvát Ferencz követelőző fellépése is rosszul hangolta Rákóczi iránt, s miután nem sikerült a szultáni meghívólevél kiadatását megakadályoznia, legalább d'Huxelles útján akarta Pápai visszatérésének elejét venni, szintén sikertelenül. Újabb elégtelenséget keltett benne, hogy Rákóczi Grosboisból a toulouse-i gróf közvetítésével, a francia tengem agyi hivatal zárt borítékaiban küldte hozzá a Horvát Ferencznek szóló utasításokat. A francia követ nem alaptalanul gyanította, hogy ily módon olyan levelezést kénytelen közvetíteni, mely a saját diplomatai működésével ellenkező célokra törekszik. Többször megkérte d'Huxellest, kényszerítse Rákóczit a külügyi hivatal útján levelezni, hogy így ő is értesüljön Horvát Ferencz titkos lépéseiről. A francia politikának Konstantinápolyban akkor csak harmad- és negyedrendű céljai voltak, melyeket Bonnac nyugodtan, nagyobb felindulás nélkül szándékozott elérni, s nem szívesen látta a nyughatatlan, forró képzeletű, irreális emigránsok csoportosulását Drinápolyban.

A fejedelem Gallipoliba való megérkezését rövid levélben írta meg neki, melyre Bonnac hasonló hidegséggel válaszolt. A francia követ nem származott ugyan az udvar legelső családjaiból, de atyja igen előkelő vidéki nemes volt, s őmaga 1715-ben Bironnak a későbbi maréchalnak a leányát, Lauzun unokahugát vette el. Ily módon az udvarban élő legelőkelőbb osztályba jutott fel, s megkívánta, hogy Rákóczi, az egyszerű *comte de Charoche* legalább is mint egyenlő rangú úriemberrel érintkezzék vele. Rákóczi azonban most fejedelemnek érezte magát, s nem adta meg Bonnacnak leveleiben az „igen alázatos és engedelmes

szolgája“ aláírást, abban a nézetben, hogy ő mint souverain csak souverain előtt hajolhat meg ily mélyen. Bonnac ezáltal személyében sértve érezte magát, — a drinápolyi fényes fogadtatás pedig politikai szempontból tette rá nézve lehetetlenné a Rákóczival való érintkezést. A törökök olyan külső tiszteletben részesítették, a milyen csak megilletheti az erdélyi fejedelmet, s ország-világ előtt nyilvánossá tették, hogy a császár ellen fellépő új trónkövetelőt találtak benne. Bonnac komolyan fáradozott ugyan a béketárgyalások megghiúsításán, s titokban mindenre hajlandó volt, csak hogy a császár hadai továbbra is keleten legyenek lefoglalva, de nyíltan óvakodott bármiféle okot is szolgáltatni arra, hogy a császári udvar a régens kormányánál barátságtalanságról vagy ellenségeskedésről panaszkodhassék. Miután Rákóczi a császár nyilvános ellenségeként lépett fel, a francia követ kénytelen volt értésére adni, hogy a nagyközönség előtt vele is épp oly kevésbé érintkezhetik, mint korábban Bercsényivel. Bonnac 1718 elején ment Drinápolyba Perából, a hol eddig nagy nyugalmat élvezett, mivel a béketárgyalások közvetítését az angol és hollandi követek foglalták le maguknak. Megérkezése után udvarias levélben hozta Rákóczinak tudomására, hogy legnagyobb sajnálatára le kell mondania a szerencséről, hogy láthassa, de ismervén azt a nagyrabecsülést, melylyel királya a fejedelem iránt viseltetik és jól tudván, hogy a fejedelem ügyeinek sikere egyúttal a francia király érdeke is, mindent meg fog tenni törekvései előmozdítására.

Rákóczi fejedelmi önérzetére tördőfés volt ez a tárgyilagos és a körülményeknek teljesen megfelelő értesítés. Az idők fordulásának kegyetlen jele, hogy

XIV. Lajos utódjának képviselője nem akar vele, az erdélyi fejedelemmel, a világ előtt együtt mutatkozni. Mit érhet az ilyen fejedelemség, s mit várhat a többi hatalmasságtól, ha az egyetlen barátságos Franciaország is így bánik el vele! Az emigransi nyomorúságban egyet azonban mégis jól megtanult, s ebben mesteri tökéletességre tett szert: hogyan kell magát a kellemetlen élettől légmentesen elzárnia. Ezt a tudományát most olyan művészi bonyolultsággal használta fel a Bonnac-tól felvetett kérdés megoldásánál, hogy ezzel szinte gyermeki naivság és a politikai higgadtságtól mérhetetlen távol lévő ártatlan hiúság benyomását kelti a kései szemlélőben. Hosszas tépelődés után Bonnac levelére rövid válasziratot mondott tollba d’Absacnak. A követ barátságáról és őszinte érzelmeiről teljesen meg van győződve, s mivel azt is tudja, hogy a török udvar etiquette-je értelmében kötelessége a követnek a portai minisztereknél első látogatást tenni, ő maga nagy zavarban volna, ha a követ a portai látogatások után hozzá is eljönne, még akkor is, ha nem értesült volna leveléből, hogy ürügyet keres a látogatás elmulasztására. Hogy tehát erről a kérdéstről ne essék többé szó, küldje el a követ hozzá egy emberét és általa fejezze ki azt a reményét, hogy Franciaországnak a császárral való barátságos viszonyával nem törődve, a mint csak ideje lesz, a portai minisztereknél tett látogatások után, sietni fog alkalmat keresni, hogy Őt is meglátogassa; ennek a küldöttnek ő meg fogja köszönni a követ tiszteletének nyilvánítását, de egyúttal értésére fogja hozni, hogy mostani helyzetében országaitól távol, nem tudná őt megfelelő méltósággal fogadni, s így általa kérni fogja a követet, mentse őt fel ettől a szertartástól, mely csak kelle-

metlenséget hozna mindkettőjüknek, de reméli, hogy nemsokára fog elég alkalom kínálkozni egyéb utakon való találkozásra.

A követ kissé gondolkodóba esett e levél olvasásakor, de végre is nem talált okot, hogy e gyermekes kívánság teljesítésétől vonakodjék. A fejedelem „kimondhatatlan meglepéssel“ fogadta Bonnac küldöttjét és csodálatos méltósággal bocsátotta el magától — a megbeszélte program szerint. Ezt a nagyúri méltóságot már Saint-Simon is észrevette nála, s annyi bizonyos, hogy — a mint ez az eset is mutatja — a fejedelem a száműzetésben elsőrangú representáló egyéniséggé fejlődött ki. Most, hogy Bonnac ily olcsón ekkora örömhöz juttatta, minden gyanú és félreértés eltűnt szivéből, s olyan vonzalmat kezdett mutatni Bonnac iránt, hogy a francia előre, ok nélkül, didergett azon eshetőségtől, mikor majd a török meg fogja szüntetni a kétezer talléryi havi segélypénz fizetését, s Rákóczi már csak háladatosságból és vonzalomból is őt fogja a pénzkérésnél mások előtt előnyben részesíteni.⁷²

Az etiquette-kérdés szerencsés megoldásából eredő apró örömök adták a drinápolyi fejedelmi élet egyetlen derült oldalát. A belgrádi csata után megkezdett béketárgyalások — a tényleges hadi állapot fennállása mellett is — mind gyorsabb léptekkel haladtak előre, különösen azóta, hogy a bécsi udvar az angol és hollandus követek közvetítő szerepét elfogadta. November végén végre a nagyvezír is Drinápolyba ért a harctérről és sietett Rákóczit magához hivatni. Az audientían a fejedelem a politikai óvatosság legutolsó foszlányait is ledobta magáról, s kétségbeesett erőfeszítéseket tett a nagyvezír harci kedvének felélesztésére. Magyarország és Erdély felkelésében,

úgy látszik, ekkor már, a Bercsényiékkel és Eszterházyval tett tapasztalatok után, a törökök nem hittek többé, Rákóczi azonban megtalálta az új csalétket, melylyel hiszékenységüknél és az európai viszonyokbeli járatlanságuknál fogva a háború folytatására izgathatta őket. Már a kajmakámot is az európai hatalmak harczrakelésével biztatta, most pedig a nagyvezírnek biztos kilátásba helyezte, hogy a spanyolok készen vannak a császár ellen és támadásukkal Savoyai Eugén seregének nagy részét el fogják vonni a magyar és balkáni harcztérről. A spanyol hajóraj soha oly erős nem volt, mint most, Sardinia már V. Fülöp kezében van, a ki a német császár elleni gyűlölete miatt a törökök természetes szövetségese. A nagyvezír természetesen megkérdezte Rákóczit, van-e meghatalmazása a spanyol királytól egy spanyol-török szövetség kötésére. Az emigránsnak igazán nem volt már mit vesztenie, s habozás nélkül biztosította a törököt, hogy meghatalmazás szerzésénél mi sem könnyebb, csak értesítesse a királyt, hogy a szultán hajlandó vele tárg) alásokba bocsátkozni.

A nagyvezír az erdélyi fejedelem ígéreteiről és ajánlkozásáról jelentést tett a szultánnak, a ki szokott nagyúri nemtörődömségével nem akadályozta a spanyol dolog további folytatását, hanem az audientiára következő napon titkos tanácsot tartatott a nagyvezír, tatár khán, kajmakám és a békére hajló mufti között. A tanácskozás eredménye néhány újabb hadi intézkedés lett: a tatár khán rögtön visszaindult Krím felé, hogy a tavaszi hadjáratra az előkészületeket tegye.⁷³ A közvélemény a török városban meg volt győződve, hogy Rákóczinak sikerült a porta aluszékonyságát harczyi készségre villanyozni, ámbár a jani-

csárok régóta elégedetlenek voltak a háborús állapottal és nem nagy kedvet tanúsítottak Savoyai Eugén kardja csapásainak további elviselésére. A török intézőkörök nagy hangon beszéltek a tavaszi háborúról, semmi előkészületet nem mulasztva el, a mi csak nem került nagyobb fáradságukba. A harczi lárma hírével egyszerűen nyomást akartak gyakorolni a császáriakra, hogy ezek a béketárgyalásokon követeléseiket szerényebb lábra állítsák. Savoyai Eugén hasonlóképen mindent megtett a sereg harczkészsége fokozására és tavasszal győzelmes csapatai élén akarta dictálni a békefeltételeket.

A béketárgyalásokat mindjárt a belgrádi vereség után a belgrádi parancsnok, Musztafa pasa, kezdte meg Eugénnal, az *uti possidetis*, a meglévő birtokállapot alapján. A nagyvezír Musztafa készségét nem tette ugyan magáévá, de a békére hajló kajmakám hatása alatt maga is tárgyalásokba lépett a császáriakkal a két közvetítő, az angol és hollandus követ által. Az angol követ, Wortley-Montague túlságosan komolyan fogott a közvetítéshez, s miután észrevette, hogy nem a törökök készségén, hanem a császáriak nagy követelésein múlik a béke megkötése, csakhamar feszült viszonyba került Eugén és megbízottja, Talmann haditanácsossal. A császár kérésére Wortley decz. végén visszalépett a közvetítéstől, s helyette Sutton lovag fáradozott a hollandus Colyer-vel a két fél közelebb hozásán. Mindezen érintkezések a legnagyobb titokban folytak. Bonnac és Rákóczi, mint nyughatatlan, békehátráltató elemek csak kerülő utakon s leginkább szóbeszédből értesültek azokról; az előbbi kezdetől fogva világosan látta, hogy a török meg fogja kötni a békét, Rákóczi viszont nem akart saját szo-

meinek hinni, még akkor sem, mikor a török, békevágy bizonyítékai torony magasságra gyűltek fel előtte.

Az új 1718. év meghozta számára a szultánnal való audientiát is január 4-én a szokásos formák között. Ő és kísérete nem kaftánt, hanem czobolyprémes magyar köntöst kaptak a szultántól ajándékba. A fejedelem ez alkalommal memorandumot adott be a szultánnak a római katolikus hitvallásgyakorlat érdekében, a mely még mindig mostoha gyermek volt a török birodalomban a sokféle előnyt élvező görögkeleti vallás mellett. Eredményt e lépés nem hozott, de ilyen általános formában nem is volt alkalmas további megbeszélésre. Rákóczi meglegedetten élvezte a tudatot, hogy vallása védőjeként lépett fel a pogányok között. A szultán felelete röviden és egy sonverainre nézve nem éppen megtisztelően hangzott: „Nincs abban semmi kétség, hogy az én fényes birodalmam pártfogást és segítséget nyújt, mivelhogy az én fényes birodalmamhoz jövő vendégeknek és idegeneknek megadatik a nekik járó tisztesség, ezért tehát elhiheted, hogy te is mindenben a hozzád illő tisztességben fogsz részesülni.“ A szertartás szokatlan fénye, s a barátság külső jelei nem hagytak neki időt annak meggondolására, hogy ez a nyilatkozat talán mégis gyöngé nádszál fejedelemsége fegyveres visszafoglalására. A vezérekkel, s kajmakámmal tovább is sokat beszélgetett, s diplomatai ügyességének nem akadt egyéb tér, mint hogy a törökök újabb és újabb ajánlatait tatár vagy török sereg elfogadására illő módon visszautasítsa. A nagyvezír egyszer harmincz-ezer albán parancsnokságával kínálta meg, de ő hű maradt a kísértések között is álmához, hogy magyar, keresztény sereg élén fogja országait visszahódítani

A Dunánál ezalatt folyt tovább a szökevény császári katonák félfogadása, s nagy híre kelt annak, hogy Bercsényi Rákóczi nevében ötven tallért ad egy-egy újonnan jötteknek.⁷⁴ Az összegyűjtendő magyar csapatnak újra a keleti határon jelöltetett ki hatáskör, mint az előző évben Eszterházy Antal embereinek. Az egyik gyülekező hely Ruscsukban, a másik Khotinban volt, s híre terjedt, hogy Rákóczi is várja Khotinba küldetését. Ha nem jutott is el a Dnjeszter partjáig, de a ruscsuki toborzóhelyet bizonyára megszemlélte, mivelhogy január közepén Nikápolyhoz közel, Drinápolytól négy napi járőföldre volt embereivel. A béketárgyalásokba be nem avatott tömeg benne látta a háború gondolatának megtestesülését, s a török udvarban arról suttogtak, hogy a nagyvezír csak Rákóczi láb alól eltétele árán fogja a békét megköthetni.⁷⁵ A keleti csapattestek parancsnokai, a khotini pasa, az oláh és moldvai vajda parancsot kaptak, hogy seregükkel készen álljanak és ha Rákóczi odaér, bocsássák azt és saját személyüket az Ő rendelkezésére.

Külsőleg ily fényes állását még inkább megerősítette a spanyol király tiszteletének látható jele 1718 márczius havában. Emlékezzünk vissza d’Absac küldetésére, ki által Rákóczi még Franciaországból elindulása előtt spanyol követnek hozzája való küldését kérte. A francia tiszt Alberonitól nemcsak ígéretet, hanem pénzüsszeget is kapott, hogy a Rákóczi zászlaja alá gyülekező emigránsok számára hadi készleteket vásároljon. D’Absac sietett vissza fejedelméhez a jó hírekkel, s még sikerült őt Marseille mellett, egy kolostor csöndjében, feltűnés nélkül megtalálnia. A spanyol támogatás reméltében Rákóczi elindult Török-

országba. D'Absacot pedig még egyszer visszaküldte Alberonihoz. A mindenható miniszter ekkor már bíborosa volt a római katolikus egyháznak: az előző évben a spanyol királyi pár állandó sürgetésére végre engedett a pápa és bevette a bíborosi collegium tagjai közé főként abban a reményben, hogy az újonnan felszerelt spanyol hajóhad a törökök ellen fog indulni. Alberoni be sem várta a bíborosi kinevezés kézhezvételét, mikor Sardinia megszállására küldötte a hajóhadat. A pápa jóindulatával tehát nem sokat törődött, de mégsem akarta magát a keresztény világ gyűlöletének kitenni, ha a törökkel való barátkozás napfényre kerülne. A keleti ügyek végzését tehát Cellamare herczegre bízta, a ki már különben is összeköttetésben állott Rákóczival.⁷⁶

A párisi spanyol követtel Rákóczi szorgalmasan ápolta a levelbeli érintkezést. Sietett vele közölni a nagyvezír hajlandóságát spanyol tárgyalások kezdésére, hasonlóképen a török békepárt mozgulatairól is állandóan értesítette. Az 1717. év végén meglehetősen lehangolt leveleket írt, mivel kísérletei, hogy keresztény sereget toborozzon, sehogy sem sikerültek. Az új esztendő januárjában nagyobb önbizalommal indult nikápolyi útjára, s Cellamare herczeget is minden jóval biztatta azon esetre, ha a török-spanyol együttműködés létre fog jönni. A spanyol követ ezalatt Párisban nagy figyelemmel kísérte a török dolgok fejleményét és Alberoni parancsainak engedelmeskedve állandó érintkezésben volt Rákóczinak ott hátrahagyott ügynökeivel. A fejedelem érdekeit ekkor is Brenner képviselte a francia fővárosban, a ki urának távozása után Kisfaludy Boldizsár társaságában az üresen maradt grosboisi házikóban vonult meg. A spanyol

követség titkára gyakran megfordult a kamalduliak csöndes fészkeiben; fontosabb esetekben, mikor az Alberonitól jött pénz felhasználásáról volt szó, Rákóczi párisi pénzemberét is bevonták a tárgyalásokba, a ki a Hótel de Vilié kötvényeit kezelte. A Cellamare hercegtől kapott pénzen január közepén több ezer puskát, karabélyt és muskétát vásároltak, egy csomó volt francia tisztet és katonát felfogadtak, s mindezt Toulonból ugyanazzal a hajóval indították Törökországba, a mely Rákóczit vitte előbb Grallipoiiba.

Alberoni a török támadás reményében még határozottabb pártfogásra is hajlandó volt. A spanyol udvarban tartózkodó d’Absac kíséretében január havában egy Boissiméne nevű embert is útnak bocsátott, a kit a Rákóczihoz való küldetésre választott ki magának. Boissiméne az akkori rendezetlen diplomai viszonyokban annyira gyakori kalandoroknak egyik díszpéldánya volt. Francia születésű lévén, francia katonai szolgálatot teljesített, s majd ezzel felhagyva, minél kevesebb munka árán minél nagyobb kényelemre és jólétre törekedett. Szolgált mindenkinek, a ki csak megfizette. Ebben az időben Alberoninak adta el bizonyára jó áron mindazt, a mit a régens politikai titkairól összehazudhatott, e mellett azonban az orleansi hercegtől is fizetést húzott, hogy Alberoni veszélyes lépéseiről állandóan értesítse a francia kormányt.⁷⁷ Törökországba küldésével Alberoni semmit sem kockáztatott, s nem csekély mértékben ajánlotta személye választását az a körülmény, hogy francia alattvaló lévén, kellemetlenségek esetén könnyen dezavualható is lesz. A kémiszolgálatból élő hazátlan francia hasonlóképen nagy örömmel nyúlt az ajánlat felé, mikor kilátása volt idegen országokban a nagy urat játszani és

a katolikus király követe állásában pompázni. Az olasz minisztertől kapott spanyol pénzzel el is indult ez a spanyol szolgálatban álló francia, másik kalandor társával, d'Absac-kal keletre, hogy az erdélyi trónkövetelő személyét és a törökök lomha erejét kijátszszák a császári hatalom ellen. Marseilleben még néhány szerencsét kereső francziát vettek fel, s január 26-án elvitorláztak Törökország felé. Boissiméne nem mulasztotta el követi minőségéről külső fellépésével is meggyőzni az embereket, holott tudhatta volna, hogy a cardinalisnak pogányokkal való barátkozásához inkább sűrű lepel, mint a nagy nyilvánosság napvilága illenék. Komornyik, követségi orvos, egyéb szolganép, szakács, lovászmester és nyolcz, vadonat új egyenruhába bujtatott lakáj emelték az erdélyi fejedelemhez követ-ségbe küldött kém fellépésének becsületét.

Az ily csekély komolyságot tanúsító követséget Alberoni megfelelő tréfás utasítással látta el. Adjon első sorban minél hatásosabb képet a spanyol hajóhad készületeiről, hogy a hírek tovább adásával Rákóczi a törökök harczi kedvét minél inkább feltűzelje. Biztosítsa továbbá az erdélyi fejedelmet, hogy a spanyol király Franciaországgal és Siciliával szövetségben van és hogy a császár ellen való támadásnál a hollandusok nemcsak hogy semlegesek lesznek, hanem örömmel fogják látni régi ellenségük vesztét. A fejedelem adasson ki a portával egy nyomtatott proclamatiót, hogy a török nem hitharczot folytat, hanem csak természetes határait védi, s a magyaroknak akar közülok való királyt adni és a törvényes erdélyi fejedelmet trónjához segíteni. A velencei-török háború ne aggaszsa a fejedelmet, s ha éppen kedve jön, a két fél között a spanyol közvetítés gondolatát is fel-

vetheti. Az európai egyensúly kívánja, hogy Itália visszakerüljön Spanyolország kezébe, s egyebekben a fejedelem legyen meggyőződve, hogy az esetleges béketárgyalásokról értesíteni fogja a spanyol király, a kinek szent a szava és inkább elveszti koronáját, semhogy szavát megszegné.

Az utasítás megírása pillanatában Alberoni, a fél Európa államügyeinek súlya alatt görnyedő miniszter, egy pillanatra a felelőtlenség, a komoly ügyektől mentes időtöltés megkönnyebbülését érezhette. A pogány törökök szárnyai alá menekült keleti földönfutó trónkövetelőnek minél nagyobb hangú Ígéreteket küldhetett, hisz ez úgyszem veszi észre abban a mérhetetlen távolságban, az európai közösségből kizárva, az Ígéretetek üres voltát. A szenvedélyes olasznak testi-lelki felfrissülést okozhatott, hogy képzeletét egy pillanatra szabadjára ereszhette. A Triple-Alliance már hónapok óta készen volt, s csak Hollandiának formális belépése késett még, de Alberoni tisztán látta a két tengeri hatalom császárbarát politikáját. A francia-spanyol viszony régóta megérett már szövetség helyett háborús kifejlésre, s a Siciliát bíró Savoyával annál kevésbé köthetett Spanyolország szövetséget, mivel a flottakészülődések éppen Sicilia visszahódítását célozták. El kell azonban ismernünk, hogy a diplomatai óvatosságról Alberoni e felelőtlen hazugságai-ban sem feledkezett meg: egyetlen szóval sem mutatja, mintha a törökökkel bármi módon egyenes érintkezésbe akarna lépni, még kevésbé, hogy velük vagy az erdélyi fejedelemmel szerződést volna hajlandó kötni.⁷⁸

Az utasítás hangjából és tartalmából teljes bizonyossággal következtethetjük, hogy V. Fülöpnek Bois-

siméne-nel Rákóczihoz küldött levele sem tartalmazhatott udvariassági formulánál egyebet.

Majdnem egy hónapig tartó tengeri utazás után végre megérkezett Boissiméne Gallipoliba, a hol csakhamar megjelent Rákóczi udvartartásának egyik tagja, hogy ura nevében szerencsét kívánjon megérkezéséhez. Itt volt az alkalom, hogy megmutassa a barbár törököknek, hogyan kell egy „rendkívüli követet“ az etiquette kötelező szabályai értelmében fogadni. D’Absac előresietett, hogy urának részletes jelentést tegyen útja eredményéről, — Boissiméne pedig méltóságos lassúsággal haladt rendeltetési helyére, a drinápolyi erdélyi fejedelmi udvar felé. Útjában előbb a fejedelmi udvartartás egyik kamarása, majd Rákóczinak egyik francia tisztje fogadta a fejedelem érzelmeinek újabb kifejezésével, s ez utóbbi bevezette a számára készen tartott drinápolyi palotába. Másnap, márczius 15-én, megjelentek nála a fejedelem első lovászmestere és két kamarása, hogy „nyilvános audientiára“ kísérjék. A menetet négy lovas csausz és a kapudsi basi szolgálai nyitották meg, utánuk két vörösbe öltözött lovászegény vezetett pompásan felkantározott paripát, Rákóczi ajándékát a „rendkívüli követ“ számára, a ki maga is lovon jött, nemes kísérete és egész háznépe társaságában. Az erdélyi fejedelem palotáját a vörös és kék darabonatok helyett — a változott viszonyok hatása alatt — janicsárok vették körül díszkalpagokban, s közöttük jutott Boissiméne a lépcső alján álló fejedelmi nemesekhez, kiknek sorában a főudvarmester, Sibrik, fogadta a kitűnő vendéget. Az előcsarnokban, változatosság kedvéért, ismét török viselet pompája kábította a katolikus felség követét: a kapudsi basi

odabasi és egyéb, Rákóczi díszszolgálatára kirendelt török méltóságok állottak ott a szabadon hagyott bejárat két oldalán. A fejedelmi apró dók, lakájok, s testőröknek nevezett fegyveres szolgák az audientia-terem bejáratát környékezték, melyben végre a szoba felét elfoglaló emelvényen egy trónhoz hasonló karosszék, s abban az erdélyi fejedelem személye volt látható. Mögötte nem az erdélyi kancellár, vagy talán Bercsényi, avagy az emigráns tábornokok egyike, hanem — d’Absac állott. A kezdettől végig üres szertartáshoz csakugyan jobban illett d’Absacnak tiszta és kevésbé tiszta kalandokon át ügyesen keresztülvergődött egyénisége, mint az idegenben tévelygő, de hajlíthatatlannak maradt magyar urak alakja. A követ láttára a fejedelem felállott és levette kalapját, mire ez finoman, mintha egész életében egyebet se csinált volna, három mély reverentiát tett, s a spanyol király levelét átnyújtva, igen szép beszédet tartott az Alberonitól adott utasítás értelme szerint azzal a különbséggel, hogy míg a bíboros harminczháromezer ember, száznegyvennyolcz ágyú és harmincz sorhajó készenlétével kívánta Rákóczit megvigasztalni, Boissiméne a harmincz hajó mellett tizenhatezer embert, százötven ágyút és hatvan morszarat vonultatott fel a császár ellen. Amin azonban Rákóczi éppen nem akadt fenn, ellenkezőleg kegyesen hallgatta és a spanyol király iránt való nagy tisztelettől vezetve köszöntötte. Biztosította megbízóját, hogy már Magyarországon is azért ragadt fegyvert, hogy ő katolikus felsége trónja megerősítéséhez bármi csekélylyel hozzájáruljon és hogy Itáliát az osztrák főherczegnek túrhetetlen jármából megszabadítsa. Ebben a mostani munkában sem életét,

sem vérét nem fogja kímélni öfelsége szolgálataért. Erre a követ mély meghajlások után ugyanazon szer-
tartásos külsőségek között távozott, melyek megérke-
zésekor fogadták. Délután a fejedelem magán-audien-
tíán fogadta, s azután ő részesült szállásán a Rákóczi
szolgálatára rendelt törökök és a fejedelmi udvar-
tartás tagjainak üdvözlésében.

Rákóczinak a belső megalégedésen kívül, hogy
fejedelmi méltóságát annyi nyomorúság után megmu-
tathatja, egyéb szempontból is szükségesnek látszott,
hogy a spanyol követ megérkezésével minél nagyobb
port verjen fel Drinápoly utcáin: íme, a nyugati
kereszténység leghatalmasabb fejedelme küldi hozzá
követét és érintkezik vele, úgy a hogy csak egyenlő
rangúakkal szokás érintkezni! Minél nagyobb pompá-
ban jelenik meg a törökök előtt Boissiméne, annál
inkább remélhető lesz, hogy a szultán végre megköti
vele az oly régóta sürgetett szerződést. Hisz a feje-
delemnek kitűnő összeköttetései lehetnek a nyugati
udvarokban, ha az iszlám ősi ellensége, kivel minden-
kor csak ellenséges lábon állott, most az ő kedvéért
török földre küld hozzá követet. Rákóczi Boissiméne
küldetését rögtön felhasználta a vezírekkel való tár-
gyalásaiban, a kiket már úgyis régóta előkészített
arra, hogy a spanyol királynál, a császár esküdt
ellenségénél mindent ki tud vinni. A porta azonban
semmi hajlandóságot sem mutatott arra, hogy a követ
megérkezésével Rákóczi helyzetét jobbra fordultnak
tekintse. Hiszen a nagyvezírnek, mikor Rákóczi a
spanyol-barátságot emlegette előtt, az volt egyetlen
kérdése: Vájjon van-e meghatalmazása a spanyol-
török szövetség megkötésére? Nos hát, most már ide
ért a spanyol követ, s Rákóczi nem térhetett ki

optimista színezetű ígéretekkel e kérdés elől. Boissiméne azonban sok szép ígéretet hozott, hogy királya a fejedelmet — mint Mikes is tudta — mindenkben segíteni fogja, csak éppen felhatalmazása nem volt a törökkel való tárgyalásokra. Ily módon a követnek diplomatai ténykedésre — az ünnepélyes fogadtatáson kívül — semmi egyéb tér nem nyílt. Márczius 17-én meglátogatta Bonnacot és keserűen panaszkodott neki, hogy a törökök nem törődnek vele. Megérkezése után két héttel pedig elkeseredve közölte a francia követtel, hogy kénytelen lesz dolgai végzése nélkül visszatérni megbízójához.

Valóban, a spanyol követ jövetelével egyidejűleg a porta elhatározó lépést tett a béke megkötésére. Az angol és hollandus közvetítést elfogadva, márczius közepén kinevezte megbízottjait a passaroviczi békecongressusra. A császár már egy hónappal ezelőtt adott ugyanoda szóló megbízást Virmont grófnak és Talmannak, a ki a háború kitörése előtt éveken át császári követ volt Konstantinápolyban. Ezt a hirt már Rákóczi is meghallotta, bármennyire iparkodtak is előtte eltitkolni a béketárgyalások előhaladását. Április elején már végkép elpárolgott a kellemes érzés, mely Boissiméne megérkeztekor támadt fel benne, s már-már odáig jutott, hogy a portától engedélyt kérjen Törökország elhagyására.

Ilyen nehéz viszonyok között Bonnac végre elhatározta magát, hogy közbelép és Rákóczi elutazását megakadályozza, a mennyire ezt a francia politika compromittálása nélkül megteheti. Boissiméne ünnepélyes fogadtatásán nagyon bosszankodott ugyan, mert ezzel lehetetlenné vált, hogy Ő és egyéb, a császár ellen titokban cselszövényekre hajlandó köve-

tek érintkezzenek vele. Az angol követ, Wortley-Montague, a ki pedig a közvetítésből való kizárása miatt duzzogott és szívesen okozott volna Savoyai Eugénnek kellemetlenséget, kénytelen volt Boissiméne látogatását visszautasítani. Ha a spanyol követ titokban, feltűnés nélkül jön, sokkal könnyebben léphetett volna a portával is érintkezésbe, mint így, a mikor ország-világ előtt kikürtölte, miért, kihez és ki ellen jött. Bonnac Rákóczit egyszerűen *dupe de sa vanité*-nek nevezte, de most mégis zavarba jött, mikor a császárellenes politikának ez az ingyenes eszköze el készült tűnni a színpadról. Május 12-én látogatást tett az új nagyvezírnél, Ibrahim pasánál, a ki pár nappal előbb hagyta ott kajmakámi hivatalát és lépett az őt illető nagyvezíri örökségbe. Ibrahim pasa Bonnacot, mint a Habsburgellenes Bourbonok képviselőjét a változott viszonyok között is szívesen fogadta, sőt a porta bizalmát és bámulatos diplomatiái járatlanságát eláruló ajánlatot tett neki: eszközölje ki, hogy a francia király megtámadja a császárt, ezt a diversiót ők olyan jól fogják felhasználni, hogy Belgrádot bizonyára visszafoglalják a két oldalról szorongatott császáriaktól. A nagyvezír hivatkozott XIV. Lajos dicső példájára és kifejezte reményét, hogy az utód is hasonló érzelmekkel viseltetik a fényes porta iránt. A francia diplomata felelete úgy hangzott, mintha csak önfejű, de ártatlan gyermeket akarna szavaival simogatni. XV. Lajos valóban örökölte dédatyjától a törökök iránt való jó érzelmeket, s ámbár a legutóbbi helyzetre adott utasításai a hajózás nehézségei miatt még nem érkeztek ide, már eddig is megtett minden lehetőt, hogy a portának a háború sikeres folytatását megkönnyítse.

íme, csak körül kell néznie a nagyvezírnek, s mindenütt csak Franciaország gondoskodásának nyomát fogja látni. A francia kormány egyedül abban a reményben bocsátotta el Rákóczit, hogy a portának a háború további folyamán hasznos szolgálatokat fog tenni. Igaz ugyan, hogy a császárral kötött béke a nyílt ellenségeskedést nem engedi meg neki, de gondoskodott olyan „diversióról“, melynek mérhetetlen hasznát a porta csodálatosképen még nem fedezte fel. A francia kormány rávette a spanyol királyt, hogy a császárt Itáliában megtámadja, s ezzel a portával szemben álló ellenségnek mozdulatait megbénítsa. Erről a nagyszerű olasz vállalatról a porta a legkitűnőbb forrásból értesülhetett volna, ha a véletlenül itt tartózkodó spanyol követtel, Boissiméne-nel barátságosabban bánik.

A nagyvezír eleget hallott Rákóczi büszkeségéről, a fejedelemségéhez küldött spanyol követről, de most barbár diplomatai ügyességgel alkalmat adott a fecsegő francziának Boissiméne küldetése jellemzésére. Bonnac itt szóról szóra elmondta Alberoni utasításának tartalmát, melyet Boissiméne már előbb közölt vele; csakhogy a nagyvezír használatára — *in usum delphini* — tekintélyesen felemelte Alberoni harci készségének számadatait. Hetvenezer harcos, negyven hajó vár a parancsra, hogy a császárt itáliai birtokaiban megrohanják, egy negyvenezer főből álló hadtest máris útban van az olasz partok felé, a hol a szicíliai király erejével fog együttesen működni. A spanyol király még tovább ment a porta iránt való barátságban: húszezer darab fegyvert tart készen, hogy a Rákóczi parancsnoksága alá kerülő keresztény csapatokat a közös ellenség ellen fel-

fegyverezhesse. Minderről, valamint a spanyol király hajlandóságáról a velencei béke közvetítésére, Boissiméne szolgálthat részletesebb adatokat, a ki nem rendelkezik ugyan a török szultánhoz szóló formális megbízólevéllel, de utasításai értelmében nagy örömmel fogja felajánlani szolgálatait. A nagyvezír erre megígérte, hogy Boissiméne-t és Rákóczit ez ügyben együttes audientiára hívja magához.

Bonnac nagy gyönyörűséggel jelentette kormányának, hogy sikerült Boissiménet a portához bevezetnie, s így biztos csatornára tett szert, melyen keresztül a háború folytatását elősegítő tanácsaival állandóan elláthatja a portát, anélkül, hogy a császáriak legcsekélyebb gyanúját is felkeltené. Jól tudja, hogy Rákóczi' és Boissiméne folyton sarkalják erőlyesebb lépésre, de könnyű nekik, mikor semmi tekintettel sem kell lenniök a császárra, kinek mindketten nyilvános ellenségei. Azt is gyanítja, hogy Rákóczi elkeseredésében bizonyára szépen bemártotta párisi barátjaihoz írt leveleiben, de utasításai értelmében, a császáriak barátsága megóvása szempontjából valóban nem tehet egyebet érette.

E tárgyalások kínos bepillantást nyújtanak a trónkövetelés morális nyomorába. Az ország nélküli hazátlan fejedelem, a hit már életének minden ütőkártyájától megfosztott a sors, minden áron részt akar venni a világ hatalmasainak játszmájában, a kik győzelmes hadseregeket, újonnan épített flottákat, rendezett pénzügyeket tartanak ütőkártya gyanánt kezeikben. Rákóczinak testén-lelkén kívül egyebe nem maradt, tőle semmiféle recompensatiót nem várhat senki azért, hogy kívánságait teljesítse. Nincsenek sem politikailag, sem diplomatiailag értékelhető javai

A török a háború folytatására hívta meg, s most, hogy lelkiismerete nem engedi meg neki a háborúban való olyan részvételt, a mint azt a törökök kívánják, a szó szoros értelmében diplomatai nullává változott. Fejedelemségéről táplált magas nézetei azonban elfátyolozzák előtte a szomorú valóságot, s a drinápolyi udvarban dülő diplomatai harczban, melynek kimenetele különben Passaroviczban úgyis eldőlt már, továbbra is szerepet akar játszani, mintha egy valódi fejedelemség anyagi és erkölcsi javait vethetné súlyba a hatalmas játékosok között. Nem veszi észre, hogy egész diplomatiája önáltatásból vagy hazugságból szőtt pókháló, melyet a dunai harczterekről kelt friss békefuvallat irgalom nélkül semmivé szaggat. Álláspontjának egyetlen támogatói egy hazug kalandor, s egy hidegen számító diplomata, a ki leszámolt a helyzettel, kezdettől fogva lemondott a győzelemről, s most csak ártatlan időtöltésként tolja előtérbe szemenszedett hazugságaival a fejedelmet, a ki már úgy sem veszíthet többé semmit sem.

Azok, a kiknek még volt vesztenivalójuk, az igazi játékosok, Fölényes nyugalommal haladtak el a spanyol támogatás hazugsága mellett. Az új nagyvezír egy pillanatig sem remélte, mintha az itáliai spanyol támadás Eugénnal szemben való helyzetüket megkönnyítené. A török diplomata lomha, értelmetlen tömegként terpeszkedett Drinápolyban, s a francia diplomata túlságosan kevésre becsülte a lomhaság mozdíthatatlan energiáját, mikor a spanyol támogatás gondolatának felvetésétől a béketárgyalások halasztását remélte. A nagyvezír eleget tett ugyan ígéretének, s május 13-án Rákóczit és Boissiménet közös audientián fogadta. A fejedelem rangjának megfele-

lően a nagyvezír mellett a sophán foglalt helyet, s velük szemben a követek számára szokásos támla nélküli ülökén Boissiméne újra kifejtette az Alberonitól kapott utasítás üres bölcseségét. Ibrahim pasa nyugodtan hallgatta, s egyetlen érdembeli megjegyzés nélkül kegyesen bocsátotta el a fejedelemmel együtt, a ki a kihallgatáson tulajdonképpen szóhoz sem jutott.⁷⁹ A francia követ maga is belátta, hogy Boissiméne pártolása teljesen hiábavaló volt: a porta sokkal inkább rettegett a közel lévő Savoyai Eugén győzelmes fegyvereitől, semhogy ügyet vetett volna a világ túlsó végén lévő spanyol király bizonytalan ígéreteire.

Boissiméne küldetése, a születésétől kezdve benne rejlő belső hazugságok folytán siralmas véghez jutott, mi a fejedelmet legsebezhetőbb oldalán, fejedelmi önérzetében sértette halálosan. A katolikus király követének ország-világ előtt fényes bevonulását a pogányok fővárosába már az ottlevő angol és hollandus követek is ámulva szemlélték, s szemüket dörzsölve kérdezték magukban, megfordult-e a világ sora, hogy katolikus Ferdinánd és V. Károly utóda a törökkel akar szövetkezni a Habsburgok ellen. A császárnak ekkor, a háborús állapot miatt, nem volt képviselője a török udvarnál, de a hollandus követség titkára és a francia tolmács a bécsi hadi tanácsot mindenről értesítették, s így Boissiméne küldetésének is hamar híre futamodott a nyugati kereszténységben. Cellamare herceg grosboisi titkos összejöveteleiről is részletesen értesült a bécsi kormány Vetési, Rákóczi egykori diplomatája által, a ki 1715-ben visszatért III. Károly hűségére és diplomatiái intrikáló tehetségét most a párisi emigránsokra való felvigyázatban érvényesítette.⁸⁰ A hollandi követ,

Colyer is részletes jelentéseket küldött megbízóihoz, úgy hogy mikor a hágai spanyol követ, Beretti-Landi, a kormánynál a császáriaktól terjesztett rágalmak ellen panaszkodott, a szövetséges rendek titkára, Fagel, könnyen elhallgattatta Colyer jelentéseinek bizalmas közlésével.⁸¹ A nyugateurópai politikusok ugyan régóta elvetették a vallási szempontokat; kétszáz év óta mindenki láthatta, hogyan szövetkezik a legkeresztényibb király a hasonlóképen katolikus Habsburgok ellen az iszlám világ harczias fejével. A spanyol királyok azonban mindeddig szinte középkori megvetést tanúsítottak a pogányság politikai értékelésének gondolata ellen, s most, Boissiméne titka kipattanásakor, annál nagyobb volt a világ csodálkozása. A drinápolyi ünnepélyes fogadtatásnak különösen csípős mellékizt adott öementiájának, a római szentegyház bíborosának, mint a török barátság kezdeményezőjének szereplése. Alberoni küldöttének viselt dolgairól az akkori hírlapok kimerítő elbeszéléseket közöltek, s nagy lett az egyház híveinek megbotránkozása a bíbor ilyetén beszennyezésén. A bécsi kormánynak azonban nem volt szüksége a Boissiménebotrány felhasználására. Még a múlt évben kezébe esett Rákóczinak egy Cellamare herczeghez írt levele, melyben részletesen tudósítja ezt a saját és a spanyol király érdekében tett drinápolyi lépésekről. A vatikáni császári követ, Gallas, már február végén utasítást kapott, hogy a Cellamare, s közvetve Alberoni ellen felmerült adatokat összefoglalva tiltakozzék a pápánál bíborosának pogánybarátkozása ellen, a mely alkalmas a keresztény hívekben igen különös gondolatok felkeltésére. Alberoni magaviseleté azt bizonyítaná, hogy éppen azok, kiknek a szentegyház oszlo-

paiként kellene viselkedniök, a bíbor felöltésével a szógyenpír utolsó maradványait is elvesztették. Gallas sietett az utasítás értelmében a megküldött adatokból memorandumot készíteni, a mit márczius 16-án, egy nappal Boissiméne drinápolyi fogadtatása után, át is adott a szentatyának. A vádirat Cellamare-nak Bákóczi embereivel való érintkezését és a Törökországba küldendő fegyverek dolgát hozta fel, Boissiméne küldetésének csak a tervéről emlékezhetett meg. A pápa elolvastván a memorandumot, nagy meglepetést tanúsított: követ úr, ez nagy dolog, erről minél előbb értesíteni kell a bíborosi collegiumot.⁸² Gallas pedig ütötte a vasat, míg meleg: sietett a bíborosoknál egyenkint is bemutatni a memorandumot. Az öreg Marescotti bíboros az irat elolvasásakor égre emelve szemeit felkiáltott: *o tempora, o mores!* Gallas kinyomatta a beadványt, mely különösen a nápolyi királyság területén gyakorolt nagy hatást, a hol az emberek még most is igen fogékonyak voltak a törökök támadásától való rettegésre.⁸³

Alberoni egyelőre nem sokat gondolt azzal, hogy miként ítélik meg tettét Rómában. Az előző évben nagy küzdelem árán megkapta a bíborosi kalapot, a mi viszont spanyol granddá és első miniszterré való kinevezését hozta meg Madridban. A pogányokkal való czimborálás vádja az ő politikailag fegyelmezett kedélyét nem érintette, annál inkább királyáét, a kit gyóntatóatyja nem egyszer volt kénytelen önkínzássá fajuló lelki gyakorlataiban visszatartani. Gallas vádjáról csakhamar hivatalos úton, pápai breve mellékletében értesült a bíboros, királyának pedig maga a pápa írta meg a dolgot, atyailag intvén, térjen jobb útra, s gondolja meg, mit használ az embernek, ha

egész világot megnyeri is, lelkének pedig kárát vallja. Alberoni tehát nem térhetett ki a kínos ügy elől, s királya lelkiismeretének megnyugtatóására valahogyan mentenie kellett magát. Védekezése igen egyszerű: levelet írt a pápának, melyben Gallas vádjait kivétel nélkül, *en masse*, szemenszedett hazugságnak nyilvánította és nem táplál kétséget, hogy a pápa mérhetetlen bölcsesége is felismerte már a bécsi udvarnak azokban nyilvánuló túrhetetlen gögjét. A bécsiek nem szégyenük hazug hírek kovácsolásához folyamodni, hogy a katolikus király minisztereinek becsületét befeketítsék és a pápától oly kegyesen adományozott bíbor fényét elhomályosítsák. Azaz: *si fecisti, nega*, s bizonyos, hogy a Boissiméne-Rákóczi-ügyben a bíboros a kor színvonalán álló politikusnak mutatkozott. Hasonló politikai józanságot tanúsított Cellamare herceg, a kinek Rákóczi embereivel való érintkezéseit Gallas könyörtelen részletességgel sorolta fel. Neki tehát mélyebben kellett a hazugságokba leszállani. Miniszterének márczius 29-iki felszólítására hosszú jelentésben mondta el véleményét Gallas vádjairól, melyet sietett — a császári példára — röpirat alakjában kinyomatni. Első pillanatra mosolyogva nézte Gallas memorandumát, melyre még a spanyol közmondás sem illik, hogy minden hazugságban van valami kevés igaz. Mert ebben egy szemernyi igaz sincs. Rákóczit csak XIV. Lajos előszobáiban látta, vele soha politikai dolgokról nem beszélt, soha nem látogatta meg, sem lakásán, sem a kamalduliaknál, s egyébként is XIV. Lajos halála óta egyetlenegyszer látta, az Académie des belles lettres ülésén. A vádiratban említett emigránsok és Rákóczi bankárja létezéséről soha életében nem hallott. Rákóczinak hozzá

intézett levele pedig a bécsi udvartól gyártott közönséges hamisítvány. Mindezen hazugságok és rágalmazások szerinte eléggé mutatják a bécsi udvar aljaságát, mely végső veszélyében nem szégyel ilyen eszközökhöz folyamodni. Végül azonban elegáns fordulattal kijelenti, ha mindez igaz volna, abban sem volna vétek, mivel Rákóczi jó katolikus fejedelem és illik, hogy országához jusson, melyet a németek kapzsisága és túrhetetlen gögje elvett tőle. Az elnyomottaknak a császár ellenében való segítésére világitó példákat mutat, nyújt a történelem, mikor a pápáknak a németek ellen folytatott harczaírók beszél.⁸⁴

Az ügynek a spanyol miniszterre és követére nem lett súlyos folytatása. A pápa világosan látta ugyan, hogy bíborosa letért az igazmondás útjáról, s újabb levelekben szólította fel komolyabb igazolásra, de csakhamar nagyobb dolgok következtek: Sicilia elfoglalása, s az olasz államoknak spanyol invasióval való fenyegetése. A siciliai támadás hírére a pápa visszahívta Madridból nuntiusát, a diplomatai érintkezés megszakadt, s ezzel a Rákóczi-Boissiméne-ügy is elaludt. Az utolsó szó benne Alberonié és Cellamare herczegé volt, a kik előbb közölt hazugságaikat soha vissza nem vonták.

Mindezen római és párisi iratváltásoknak híre egyelőre nem jutott el Rákóczihoz, a kinek helyzete május végén gyors léptekkel haladt a katastrophá felé. A passaroviczi béketárgyaló felek már együtt voltak, a béke bizonyosnak látszott, annak daczára, hogy a császáriak igen magasra felcsigázott követelésekkel álltak elő: Szerbia, Bosznia, Oláhország, Moldva birtokát követelték, mivel ezek egykor Magyar-

országához tartoztak, s a Dunától délre eső tartományok mind a régi Nándorfejevártól függtek. A kérdés csak a körül forgott, mennyit tudnak a török meghatalmazottak e követelésekből lecsípni. Munkájuk megkönnyítésére a nagyvezír június elején nagy hadilárma közepeit átvette a szultán kezéből a próféta szent zászlóját, s megindult Szófia felé, hogy a porta hadikészsége mutatásával a császári biztosokat a török kívánságok iránt nagyobb engedékenységre hangolja. Elindulás előtt felszólította Rákóczit, jöjjön vele kíséretében, és mivel úgy sem lesz háború, álljon mellette jó tanácsaival a béketárgyalások között. A fejedelem még mindig nem ismerte fel a helyzetet. Felelet helyett ismét előállott az egyenrangú szerződés követelésével. A míg a szultán szerződést nem köt vele, egy tapodtat sem megy a császáriak ellen. Újólág sürgette a keresztény sereg toborzására való összeg, egy millió piaszter, kifizetését. A nagyvezír türelmetlen gúnnyal szakította félbe: mit csinálna ennyi pénzzel, mikor nyolczvan embere sincsen!⁸⁵ A fejedelem nem hagyta magát oly könnyen elutasítani, hanem megfenyegette a törököt, hogy inkább eltávozik Törökországból, semhogy szerződés kötése nélkül működjék továbbra is. A fenyegetés nem volt új, az elkeseredés perczeiben Rákóczi eddigi tárgyalásai során is többször kifejezte ebbeli szándékát a porta előtt. A törökök nagyon jól tudták, hogy e fenyegetéstől nem igen kell félniök, mivel a keresztény világba való visszatérés útja nem olyan egyszerű. A pogány barlang körül nem láthatók kifelé vezető lábnyomok. Rákóczi maga sem volt tisztában, hova forduljon, ha törökországi kísérletét befejezettnek jelenti ki. Egyelőre arra kérte tehát a

nagyvezírt, jelöljön ki Konstantinápolyban megfelelő lakást, hogy a béketárgyalások jóra vagy rosszra fordulását ott nyugodtan bevárhassa.

Bármennyire iparkodott is elhíttetni magával, hogy hadakozni jött ide s a békéből bizonyára semmi sem lesz, a nagyvezír ridegsége mégis kétségeket ébresztett fel benne, hogy *hátha* megkötik a békét. Ha a töröknek nincs bátorsága Savoyai Eugén területi követeléseire feleletül kardot rántani, még kevésbé fogja ezt tenni, ha a császáriak a magyar emigránsok kiadatását fogják követelni. A békekötés a dolgok akkori állapotában egy jelentőségű volt Rákóczi és a köréje gyűlt tábornokok szabadsága, sőt élete vesztesével. Üldözött vadként, lihegő, majd meg-megszakadó lélegzétvétellel, hol dagadó, hol szorongó kebellet leste a nagyvezír táborából és Passaroviczból jövő híreket, mikor Boissiméne váratlanul jelentette neki, hogy Alberonitól parancsot kapott a Spanyolországba való rögtöni visszatérésre.

A fejedelem úgy érezte, mintha szívébe valami láthatatlan kéz markolt volna belé.⁸⁶ A francia követ nem érintkezik vele a nyilvánosság előtt — csak a legújabb időkben találkozott vele látszólag véletlenül, séta közben. A drinápolyi udvarban lévő keresztény követek, a császárral szövetséges hatalmak képviselői, messziről kikerülnek, mintha már nem is tartoznának a kereszténység világot átfogó kötelékébe. Megnyugvást, sőt ez állandó szégyenben elégtételt egyedül a katolikus király követének az Ő udvarában való jelenléte adott. Most ennek is vége, s hozzá oly végtelen sértő módon, mely azt mutatja, mintha vele szemben már az illem és udvariasság legelemibb szabályai sem volnának kötelezők. A spanyol király követet küldött az

erdélyi fejedelemhez, a ki megbízólevélből értesült a barátságos szándékról: a minister most egyszerű magánlevélben parancsot ad a követnek, térjen vissza, mintha az erdélyi fejedelem nem is volna a világon. Mutassa be visszahívólevelét, a *recredentialist*, melyben diplomatai szokás szerint a visszahívó fejedelem értesíti az idegen uralkodót, hogy a nála accredítált követét visszahívta. Alberoni azonban Gallas fellépése és a pápa akadékoskodása miatti bosszúságában írta Boissiméne-nek a parancsot s eszeágában sem volt bármiféle tekintettel lenni az erdélyi fejedelmi méltóságra. Boissiméne sem tudott Rákóczi kérdésére egyébként felelni, minthogy újólág sürgette engedélyét a távozásra s kérte, hogy a portától útlevelet szerezzen neki, mert különben titokban fog elszökni ebből a pogány világból.

A tehetetlen düh kitörését nem tudta Rákóczi továbbra is visszafojtani. Súlyosan lecsapott a nyomorult Boissiméne-re; megtiltotta neki a Drinápolyból való elmozdulást mindaddig, míg királyától és Alberonitól illendő visszahívóleveleket nem mutat be. A mi legjobb esetben három-négy hónapba került volna, ha ugyan Alberoninak kedve lesz formalitásokra, mikor a siciliai vállalat a legnagyobb lelki feszültséget kívánja tőle. A fejedelem egyúttal eltiltotta magától a követet és esetleges közléseivel d’Absachoz vagy „főudvarmesteréhez“, Sibrikhez utasította. Az egykori kém nem ilyennek képzelte a külország! követ helyzetét. Ha a fejedelem valóban megharagszik rá, egy szavába kerül s oly sok reményekre jogosító pályája a Héttoronyban végződik mindörökre. Szorongattatásában Bonnachoz fordult, tanácsát kérte azzal, hogy Ő úgylis francia állampolgár, tehát a francia követ védelme alá tartozik.

Bonnacra nem nagyon hízelgő volt ez a segélykérés. Nem titkolta el felháborodását, hogy Boissiméne megérkezésekor sem ez, sem Rákóczi nem kérték tanácsát, hanem hebehurgyán végigjátszották a követfogadási szertartás comoediáját s ezzel mindjárt az elején elrontották az egész dolgot. Csodálkozik, hogy a követnek csak most jut eszébe francia állampolgársága. Mindamellett érintkezésbe lépett d’Absac-kal és általa Rákóczival, s ily módon közvetítést kezdett a két fél között. A megszeppent Boissiméne remegve kérdezte tőle, mi történhetik vele, ha elfogják, s minden elégtételre késznek nyilatkozott. Visszahívólevelet persze nem adhatott Rákóczi kezébe.

Másrészt Rákóczi is meggondolta, hogy nem lesz jó nagy zajt csapni a dologból, nehogy a spanyol barátság aureolája végkép elveszítse becsületét a törökök előtt. Megírta tehát a kajmakámnak, hogy nyugaton nagy diplomatai változások készülnek, melyekben a spanyol királynak sürgős szüksége van a török események ismeretére. Ezért azt kívánja, hogy Boissiméne minél előbb visszatérjen hozzá és részletes jelentést tegyen eddigi működéséről. A kajmakám tehát engedje meg, hogy Boissiméne az ő kíséretében Konstantinápolyba menjen s onnan hazatávozzók. Ez a megoldás sem a töröknek, sem Boissiménének nem tetszett. Ez utóbbi nem alaptalanul félt, hogy a porta Rákóczi távozását politikai okokból halasztani akarja s így szabadulásának reménye a távol kódébe vész el. A kajmakám valóban nem helyeselte Rákóczi javaslatát s egyszerűen kijelentette, hogy ő ebben nem hivatott intézkedni, folyamodjék a Szófia felé táborozó nagyvezírhez. Ennek a döntése kegyesebben hangzott: a spanyol követ tisztességgel eltávozhatik

Konstantinápolyon keresztül, Rákóczi azonban maradjon egyelőre Drinápolyban: nem lehet tudni, béke lesz-e vagy háború s jelenlétére minden pillanatban szükség lehet.⁸⁷ Az erdélyi fejedelem és a spanyol követ mit tehettek egyebet? megnyugodtak Ibrahim pasa döntésében. Rákóczi nagynehezen, Bonnac közbelépésére, irt egy rövid, tisztán szertartásos levelet V. Fiilöpnek; de arra már a világ semmi hatalma sem vehette volna rá, hogy Alberonihoz, a ki a visszahívással ennyire megsértette, csak egy sornyi írást is küldjön Boissiméne-től. A spanyol követ nagy örömmel fordított hátat az erdélyi fejedelemnek és török urainak, hogy Spanyolországban ismét visszatérjen előbbi nemes mesterségéhez, a több oldalról megfizetett kémkedéshez.

Nem mondhatjuk, hogy Rákóczi egy csalódással lett gazdagabbá. Emigránsokon nem fog a csalódás. S a követektől látogatott fejedelmi udvar színes álma után szürke, komoly feladat előtt állott: hogyan alakítsa a törökhöz való viszonyát a passaroviczi tárgyalások folytán beállott új helyzetben?

NEGYEDIK FEJEZET.

A szultán pártfogolja.

Rákóczinak régi szokása volt, hogy mielőtt bármi-féle nagyobb horderejű dologba fogott volna, érett megfontolás tárgyává tette az európai diplomatiiai helyzetet abból a szempontból, mennyi reményt nyújt az erdélyi fejedelemsége megszerzéséhez.⁸⁸ Marseille kikötőjét a spanyol-császári háborúban bízva hagyta el s Boissiméne megérkezése nemcsak megnyugvással töltötte el, hanem az „európai constellatiót“ illetőleg saját diplomatiiai éleslátását is igazolta. A spanyol követ illetlen és sértő távozásával a helyzet egyszeriben megváltozott s a fejedelem kénytelen volt felismerni, hogy az egész kereszténységtől magára hagyottan áll ott a császárral békülő törökök között. Az európai diplomatiiai helyzetnek legpontosabb ismerete sem segíthetett többé rajta, mikor a passaroviczai béketárgyaló felek már nem intrikák kieszelésével töltötték idejüket, miként Alberoni és pártfogoltjai, hanem a belgrádi véres mezőn eldöntött hadjárat nagyon is reális következményeinek a mérlegelésével foglalkoztak. A török háború sorsán most már semmiféle európai constellatio-javulás nem változtathatott.

A drinápolyi tartózkodás minden újabb napja világosabbá tette, hogy a porta még a Savoyai Eugéntól felállított szigorú feltételek árán is hajlandó békét kötni. Mint az okoszemű fiatal Mikes Kelemen észrevette, „a nép itt már szalad Ázsiába; mintha már a német Drinápolynál volna, noha vagyon onnét másfélszáz mértföldnyire. Hogy lehet ilyen néppel hadakozni? Hazánk felé való menetelünknek sok szép vigasztalása úgy eloszlik, mint a felhő.“ Ha egyéb nem, az önfenntartás ösztöne követelte Rákóczitól, hogy eddigi, magára erőszakolt optimismusával felhagyjon és szemébe nézzen annak a helyzetnek, melybe a császárral kötendő béke fogja őt magát és emigráns társait juttatni. Nagyon jól tudta, hogy Savoyai Eugén nem feledkezik meg a kuruczokról s minden módon követelni fogja, hogy mint lázadók, törvényes uroknak, a császárnak kezébe adassanak. A töröknek vendégszeretete, igaz, hogy jó hírben állott, de arra sem hiányoztak példák, hogy politikai kényszerűség esetén, más szóval saját bőre épségéért tétovázás nélkül feláldozza vendégeit. Nem volt titok Rákóczi előtt, hogy a törökbarátságban elődjét, Thökölyt a nagyvezír Váradon elfogatta és ha más áron nem sikerült volna a császárral békéhez jutni, hidegvérrel kiszolgáltatta volna. A török béke Rákóczira nézve egy jelentésű volt nagyatyja, Zrínyi Péter, véres végével. A menekülésnek egyetlen útja állott még előtte nyitva: gyorsan járó paripa, sötét éjszaka, Konstantinápolyban bármely idegen hajó, s a szökés után pár nap múlva biztonságban élvezhetné a szabadságot Itáliában vagy Spanyolországban. A mint már hasonló kalandos futásnak köszönhette a bécsújhelyi fogságból való menekvését. A gondolat megfordult fejében, de

vallásos érzése, emberies gondolkodásmódja és valóban nagyúri felfogása egyaránt felháborodással utasította azt vissza. Egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy menekülése esetén az egész Ruméliában, Moldván és Havasalföldön szétszórt magyarokra, köztük a kurucz tábornokokra s egész családjukra a töröknek borzasztó bosszúja várakozik.⁸⁹ Rákóczi most az emigráns magyarok fejedelme volt s nem hagyhatta el őket végső nyomorúságukban.

Ez a helyzet valóban nem látszott alkalmasnak arra, hogy a fejedelem a szultánnal való egyenrangú szerződés megkötését sürgesse, a melyben a szultán megfogadná, hogy nem köt addig békét, míg az erdélyi fejedelemséget meg nem szerzi neki. Rákóczi mégis ragaszkodott régi követeléséhez s az egész tava-szon át új és új kérelmek útján próbálta a török lomhaságot tette serkenteni. A császáriakkal folyó béketárgyalás mozzanatait a nagyvezír titokban tartotta előtte s kérései elintézését keleti egykedvűséggel mindig újabb és újabb holnapra halasztotta. A békekötés fenyegető réme végre is nem a törököt, hanem Rákóczit indította eddigi merev háborús állás-pontja elhagyására. Továbbra is hangoztatta ugyan, hogy a háború folytatása kedvéért jött a fényes portára, ezután is számot tartott az egyenrangú szerződésre, de egyúttal komolyan szemügyre vette a békekötés lehetőségét. Ha már le kell mondania a háború folytatásáról, legalább olyan béke köttessék, mely nem ellenkezik az emigránsok életfenntartási szükségleteivel.

„Hogy semmit sem hagyjon megpróbátlanul“ — egyéb indítóoka nem lehetett e kilátástalan lépésre — felszólította a portát, hogy a bekövetkező béke-

congressuson az ő követe is jelen lehessen és ott szava legyen. A nagyvezír természetesen óvakodott e kérés továbbításával felkelteni a császári békebiztosok méltatlankodását. XIV. Lajos százada azonban nem múlt el nyomtalanul a nyugateurópai diplomatia feje felett. A francia király háborúit követő végnélküli béketárgyalások a diplomatai fegyverek egész tárházát hozták össze, melyek lehetővé tették a háborús állapot tetszésszerinti meghosszabbítását még a legyőzöttek számára is, hogy ezek minél később legyenek kénytelenek a szigorú feltételek elfogadására. Ezen tanulságok Bonnacnak épp úgy rendelkezésére állottak, mint Rákóczinak, a ki a magyar felkelés idején egész közelből tanulmányozhatta a francia diplomatia fogásait. A török béke megkötésén aggódó Bonnac most jóleső érzéssel gondolt vissza arra a tanulságos esetre, mikor XIV. Lajos egyszer két évig egyfolytában feltartóztatta a béketárgyalások menetét azzal, hogy olyan hatalom közbenjárását követelte, melyről tudta, hogy ellenfelei vissza fogják utasítani. Most, hogy a hadiszerecsétől nem volt mit várni többé, mindkettőjük, Bonnac és Rákóczi, reménye a *mediatio* szóban összpontosult, a melynek az európai diplomatia varázshatalmat tulajdonított.

Láttuk már, hogy a porta elvben hozzájárult az angol és hollandus hatalmak közvetítéséhez, mint a melyeknek leginkább érdekükben volt a béke mielőbbi megkötése, hogy szövetségesük, a császár szabadon felhasználhassa seregeit az Alberonitól felvert vihar lecsöndesítésére. A békét szomjúhozó törökök tehát nagyon meg voltak elégedve a közbenjáró hatalmakkal, annál kevésbé Rákóczi és a francia követ. A fejedelemnek olyan közbenjárók kellettek, kik a császár

íránt ellenséges indulattal viseltetnek s kik egyrészt halogatni fogják a háború befejezését, másrészt a békepontok szövegezésénél lehetőleg akadályozni fogják a császári hatalom gyarapodását. A régi Bourbon-Habsburg-ellentét volt még most is Rákóczi diplomatiái felfogásának a tengelye s XIV. Lajos Habsburg-ellenes politikájára emlékezve ajánlatot tett a kajmáknak és reisz-effendinek, hogy hívják meg a francia királyt közbenjárónak. Biztosította a török minisztereket, kik az európai hatalmak újabb egyensúlyáról nem éppen világos fogalmakkal rendelkeztek, hogy az orleansi herczeg bármely pillanatban kész a közvetítés elvállalására, hisz neki Franciaországból való eltávozása előtt szavát adta erre. Hasonlóképen biztos tudomása van arról, hogy az orosz czár is szívesen közbelépne, ha a porta erre őt felkérné, legalább párisi látogatásakor ez értelemben nyilatkozott előtte. A győzelmükben elbizakodott császáriak túlzott követeléseinek illő módon való leszállítására hasznos volna még a porosz király és a lengyel király meghívása is — mindezek közbenjárásával a fényes porta sokkal kedvezőbb feltételekre tehetne szert, mint a császárbarát angol és hollandus hatalmak útján.

A portai ministerek a nyugati diplomatiái szokások iránt nem igen érdeklődtek és bár az angol-hollandus közbenjárás már folyamatban volt, ilyen szép kilátásokra mégis siettek írni a lengyel és porosz királynak, valamint Nagy Péternek, hogy fogadják el a békekötésnél a közbenjáró szerepét. Hogy annál nagyobb kedvük legyen arra, közölték a levélben, hogy a francia király már elfogadta a mediatiót. A levelek persze semmiféle eredményre nem vezethettek, mivel az angol és hollandus mediatio már javában folyt s

a porta maga sem szorgalmazta komolyan a mediatorok számának kiegészítését.

A fejedelmet azonban kissé kellemetlen helyzetbe juttatta a portai minisztereknek eleinte tanúsított készsége. Az orleansi herceg ígéretéről nyugodtan beszélhetett a járatlan és tudatlan törökök előtt, kikre diplomatai finomságokkal nem lehetett hatni s mint barbár gyermekek, egyedül rikítóan színes érvekre mozdultak meg. Miután azonban a porta Drezdában, Pétervárott és Berlinben is elhíresztelte az orleansi herceg közvetítési szándékát, az egyedül portai használatra készített közlemény könnyen utat találhatott magának Párisba, egyenesen az orleansi hercegig. Bonnac rideg viselkedése után pedig nem volt titok Rákóczi előtt, hogy XIV. Lajos unokaöccse végkép megtagadta a francia kormány egykori pártfogoltját és hogy a francia államhájó erélyes evező csapásokkal halad a császárbarátságnak eddig következetesen került révébe. Ha rosszabbtól nem is, de attól joggal tarthatott, hogy Bonnac utasítást fog kapni a portán az ő désavouálására, például ily módon: a francia királynak semmi kifogása sincs az angol-hollandus közbenjárás ellen és szívből kívánja, hogy a porta a békekötés által minél előbb megszabaduljon a háború nehézségeitől. A francia követnek ilyen vagy hasonló közleménye végkép alááshatná a fejedelemnek úgysis folyton kisebbedő tekintélyét.

A fejedelemnek nem nyílt más menekvés e visszas helyzetből, mint hogy büszkeségét félretéve, magához hívatta a francia követség titkárát, előadta neki a portánál tett lépés történetét, a porta leveleinek tartalmát s a maga igazolására megjegyezte, hogy ő csak utólag értesült arról, hogy a porta a francia király

mediatiójáról mint kész dologról írt az éj szaki fejedelmeknek. Arra az állításra ő semmi alapot nem nyújtott a portának. Igaz ugyan, hogy Bercsényi egy emlékiratot adott be a törököknek s ebben a francia király mediatiója kikérését ajánlta, de egyéb nem történt. Bercsényi emlékirata benyújtását Ő joggal helyeselte, mivel az orleansi herceg valóban közölte vele készségét, hogy a törökök kívánságára szívesen fog közbenjárni. A követség! titkár mindezt *ad referendum* vette, Bonnác pedig félénk ajánlatot tett kormányának, hogy talán mégis kellene valamit csinálni ebben az ügyben, persze csak úgy, hogy a császáriak meg ne nehezteljenek. Duboisnak azonban — mint láttuk — egyéb gondolatai voltak és eszeágában sem volt a török békének szépen növekvő hajtását letiporni.⁹⁰

A mediatio dolga Rákóczinak ily módon megalázódásába került, anélkül hogy ügyét a legkisebb lépéssel is előbbre vitte volna. Szemeit a végczélra, vallásos fényben tündöklő fejedelemségére függesztve, istenes megnyugvással fogadta a szégyent: a francia kormány rideg hálátlansága nem lehet egyéb, mint megpróbáltatás, melylyel Isten a legmagasabb földi kitüntetésre készíti elő választottjait. A fényes jövő reményében alázattal türte az egymást követő sorscsapásokat s fejedelmi önérzetében észre sem vette, mint sülyed helyzete folyton folyvást lejjebb s mint válik Őmaga fejedelemségét kereső büszke souverainból a fényes porta pártfogoltjává, akárcsak a tatár khán, a kivel Gallipoliban találkozott. A megalázások súlyát nem érezve, mindegyik után még büszkébben emelte fel fejét a souverain erdélyi fejedelem. A béketárgyalások ideje a kritikus pont, mikor a Nyugattal való

kapcsok sorra elszakadnak s melyen keresztülhaladva, nem marad egyebe, mint a barbárok nagyon is kétséges jóindulata. Elfogulatlan szemlélők előtt semmi sem takarja el többé az úrt, mely sorsüldözött, nyomorult helyzete és törhetetlen fejedelmi büszkesége között tátong. A francia követ, mikor „véletlenül“ az utcán találkozik vele, szükségesnek látja lelkére kötni, mérsékelje fejedelmi pretenzióit, melyek mai helyzetéhez sehogy sem illenek, józanabb kívánságokkal többet is érhet el a törököknél. A fejedelem azt az, idegeneknek érthetetlen, de lelkiállapotából logikusan folyó feleletet adta, hogy kívánságait nem mérsékelheti, ragaszkodnia kell kezdettől fogva felállított feltételeihez, mivel ő olyan terv kiviteléért jött ide, mely egész Európát érdekli. Inkább visszafordul a kamalduliakhoz, semhogy bármit is feladjon kívánságaiból, melyekhez a szultán hozzá írt levele alapján joga van.⁹¹ A francia diplomata nagyon jól tudta, hogy Rákóczi ügye jóformán senkit sem érdekel többé s a feleletben egyszerűen a helyzethez nem illő kevélységet talált, mivel a fejedelem lelki előzményeiről sejtelve sem lehetett. A kevélység vádja itt jelentkezik először. Francia barátjai, párisi tartózkodásakor, nem győzték eléggé dicsérni igazi úri modorát, mely senkit sem sért és mindenkinek megadja a neki járó tiszteletet. *Akkor*, helyzetének megfelelően, *comte de Charoche*-ként lépett fel, *most*, helyzetével ellentétben, de lelkiállapotának megfelelően, erdélyi fejedelemként viselkedett. Természetes, hogy mindazok, kik nem láttak be lelke mélységébe — s ilyen talán senki sem volt — vagy a kiknek látását személyes ragaszkodás nem totto szelídebbé —, túrhetetlen és indokolatlan gögöt vettek észre maga-

tartásában. A hozzá közeledő idegeneket fejedelmi pretenziói taszították vissza s lehetlenné tették, hogy közelebbi ismeretség után jobb véleményt alkothassanak felőle. Jellemző, hogy éppen a való élet körülményeit mérlegelő diplomaták, Bonnac s a teljesen elfogulatlan Villeneuve fogták fel magatartását ebből a szempontból. S ez a felfogás még mindig nem tartalmazott annyi sértést a szegény trónkövetelőre, mint azoké, kik mosolyogva intézték el helyzetét túlhaladó kívánságait. A nagyvezír *nevetve* említette Bonnac előtt, hogy Rákóczi két és fél millió piaszter évdíjat s most rögtön egy milliót kér. „Vájjon beszámítható-e az ilyen kívánság? mit is kezdene ennyi pénzzel mai helyzetében, mikor nincs nyolczvannál több embere!”⁹² Rákóczi az emigráns helyzetének ezt a legsúlyosabb átkát, a nevetségességet sem kerülte ki: a világ hatalmasai fölényes mosolylyal mentek el mellette, miután kiderült róla, hogy érdekeiknek semmiben sem használhat többé s mégis úgy viselkedik, mintha egyenrangú volna velük.

XIV. Lajos egykori udvarának elhagyása most, a spanyol reménység füstbementé után, hozta meg keserű gyümölcsöt. Ott a különben közömbös nagyurak is érezték, hogy Rákóczi személye a régi francia dicsőség élő reliquiája, azé a dicsőségé, mely a Grand Roi-val sírba szállott ugyan, de minden francziának büszkén él emlékezetében. Rákóczi csak a XIV. Lajos korabeli, a régens alatt már nem hatékony, de még meglevő közvéleményt fejezte ki, mikor a francia *gloire* megújításának nevezte az ő érdekében teendő lépéseket. Az ő személyében a francia dicsőséget sértegetik közös ellenségeik!⁹³ A francia udvar méltányolta és udvarias tisztelettel nézte fájalmát s ha nem is egy

ország vágyainak éveken át volt személyesítőjét, de legalább XIV. Lajos hű uszályhordozóját látta benne. Mindez a törökökre épp olyan érthetetlen beszédként hatott, mint a hogy senki sem kívánhatta tőlük, hogy méltányolják Rákóczi nevetségessé váló fejedelmi pretenzióinak legmélyebb gyökereit. Az iszlám terjesztésén kívül egyéb motívumokat nem ismert a török, mikor két századon át újra és újra belenyúlt Magyarország fejlődésébe. Bethlen Gábor és a Rákócziak erdélyi fejedelemsége az ő szemében török vasallus ország volt és bizonyára nem született addig egyetlen török ember sem, a ki felfoghatta volna Erdélynek, mint a magyar alkotmány és vallásszabadság védbástyájának fontosságát. Honnan sejthették volna ők, az autokrata szultán miniszterei, hogy Rákócziak helyzetéhez nem illő nagyralátó tervei a rég elmúlt erdélyi-magyar államrendszer visszaállítását czélozták, a melynek keretében ősei egykoron készen állottak a nagy magyar szabadság védelmére. Ez az államrendszer rég eltűnt már s az egyetlen uralkodó kezében egyesített Magyarországnak és Erdélynek sajátmaguk ősi, államalkotó képességéből kellett venniök az erőt szabadságuk fenntartására. Az erdélyi fejedelemség emlegetése még Magyarországon is egyre kevesebb emberben keltette fel Bethlen Gábor országának a fogalmát, annál kevésbbő a konstantinápolyi diplomatikában és portai miniszterekben, kik Rákóczi környezetét tették. Hogy erdélyi fejedelemségében hazája, Magyarország, javára akar élni, a fejedelmi kötelességnek vallástól szentesített magasztos felfogása értelmében, ezt senki sem gyaníhatta a tehetetlen makacssággal fejedelemségébe kívánczó szegény száműzött-ről. Erdélyi fejedelmi esküjének parancsszavát sem

értette senki más rajta kívül. A grosboisi napokban vallásos patinát nyert országkeresés ily módon tűnt fel a konstantinápolyi idegen világban javíthatatlan kevélységnek, rosszul alkalmazott kicsinyes, nem egyszer nevetséges hiúságnak. A fejedelem egyedül állt ott a szivárvány színeiben pompázó napsugaras portán s lelkére a végtelen elhagyottság köde kezdett aláereszkedni. A nagyvezír pedig nevetve beszélt furcsa kívánságairól . . .

Az 1718 június 5-én megnyílt passaroviczi békecongressus már július 21-én meghozta a törököktől várva várt bókét. Miután Rákóczi fáradozásai, egy külön velencei-török béke közvetítésére, meddők maradt — a spanyol király mediatiója kikérését ajánlta ez ügyben a portának, — a Passaroviczban összegyűlt biztosok megkötötték a három hadviselő fél: császár, Velence és a szultán közt a bókét, melybe a lengyel „köztársaságot“ is befoglalták. A császáriaknak kezdetben felállított túlságos nagy követeléseire mórséklőleg hatott Alberoni sicíliai támadásának híre, míg a törökök barátságos hajlandóságát Savoyai Eugén jelenléte fokozta, a ki Péterváradnál harczrakész serege élén várta be a béke megkötését hirdető ágyúlövéseket. A császári biztosok, Virmont és Talmann, utasítása külön pontban szólott Rákóczi és a névleg felsorolt tábornokok, Bercsényi, Forgách, Eszterházy, Csáky és Vay Ádám sorsáról. Eszerint már a karloviczi békeokmány megtiltja a császár lázadó alattvalóinak török földre való befogadását s ennél fogva a biztosok eszközölké ki Rákóczi és társai elfogatását és császári kézbe való kiszolgáltatását. Ha azonban a törököket erre sehogy sem lehetne rávenni s ha félő volna, hogy a békeügy ezen az egy ponton szenvedne hajótörést,

megengedtetik annyira „leszállani“, hogy a lázadók vezetőit legalább Kis-Ázsiába szállítsa át a török kormány, Thökölyi és társai példájára. A mi pedig az állítólag Drinápolyban lévő „anjoui követet“ illeti, az ő jelenléte nem érdemel semmiféle lépést — a mint a Savoyai Eugéntól készített utasítás leereszkedőleg, de egyúttal helyes politikai érzékkel mondotta — s a porta különben is tudni fogja, miként mutassa ki a békére való őszinte hajlandóságát.⁹⁴

Az utasítás értelmében Virmont és Talmann elő is álltak követelésükkel, hogy a porta bilincsbe verve adja át nekik Rákócziékat, „hogy elvegyék megérdemelt büntetésüket“. A török megbízottak szó nélkül tudomásul vették ellenfelük kívánságát és tovább adták a nagyvezírnek, a ki erre Colyershez és Suttonhoz irt levelében igen erélyesen körvonalazta a porta álláspontját. „Mivel Rákóczit a porta pártfogásába vette, becsületbeli kötelessége, hogy annak egyetlenegy hajszálát se engedje meggörcsülni.“⁹⁶ Ez a nagyvezíri nyilatkozat nagy kiábrándulást szerzett a császári biztosoknak, a kik eleinte remélték Rákóczi kiadatásának kieszközlését s mindjárt az első ülésben egy nyilatkozatot állítottak ki a törökökkel, mely szerint Rákóczit és társait az ottoman uralom alatt lévő tartományokból el fogják távolítani. Virmont és Talmann ezt a követelményt csak kiindulópontnak tartották, melyből továbbhaladva, Rákóczi kiszolgáltatását várták. Az angol közbenjáró, Sutton lovag, rögtön sejtette, hogy a szultán sohasem fog annyira megalázkodni, hogy ebbe beleegyezzen; a vendégjog tiszteletét a birodalom *deconima* kívánja tőle.⁹⁶ Hosszas huzavona után — a kiadatás kérdése több bajt okozott, mint a területi változásé, pedig a törökök

ebben a békében Bosznia, Szerbia, Oláhország nagy részét elvesztették — végre megegyezett a két fél abban, hogy Rákóczi és névszerint felsorolt társai, kik a felséges római császár engedelmességétől eltávoztak és a háború idején az ozmán birodalomban menedéket, *refugiumot* kerestek, az ozmán kormány tetszése szerint helyeztessenek el, csak a császári birtokokkal határos területekről távolíttassanak el; feleségeik pedig ne akadályoztassanak férjeik követésében.⁹⁷ Miután a portai biztosok kérésére a már megszövegezett békepontokat húsz fejezetté vonták össze, nehogy az új békeokmány több fejezetből álljon, mint a karloviczi s az otthoniak ebből azt következtessék, hogy most még nagyobb területekről mondtak le, a végleges szövegezésben a Rákóczit illető pont tizenötödik lett.

Az új jogalap tehát, mely Rákóczi és társai megélhetését biztosította, a passaroviczi béke tizenötödik pontja. Nem nyújtott többet, mint száraz kenyeret, kegyelemkenyeret. A győző és legyőzött, császár és szultán, megegyeztek abban, hogy a magát erdélyi fejedelemnek nevező száműzött nem egyéb, mint a fényes porta védence, a szultán kegyelmét élvező földönfutó, a kinek pártfogója tetszés szerint jelölhet ki szállást és tartózkodási helyet. Rákóczi reménye, hogy Törökországba jövetelével a török kérdés mellé újra feléleszti az erdélyi kérdést, így vált a viszonyok hatalmánál fogva buborékká. Az, a minek lehetőségére francia ismerősei figyelmeztették, most bekövetkezett: a fejedelem a török szultán kényére bízott pártfogolttá vált, a kinek sem önálló akarata, sem akarata megvalósítására szolgáló eszközei nem lehetnek pártfogója kegyes beleegyezése nélkül.

Jellemző a törökök szégyenkezésére, a kik Rákóczit valóban egyéb kilátásokkal biztatták, hogy most egyelőre titokban tartották előtte a béke megkötését. Maguktartásán azonban nem volt nehéz felismerni, hogy az üzletet bevégezték, nem nyerhetnek és nem veszhetnek többé s így Rákóczira nincs szükségük. A fejedelem még június végén megkérte a táborba szállt nagyvezírt, hogy a Ruscsukban tartózkodó Bercsényi s egy másik tábornoka, valószínűleg Csáky, családjukkal együtt Konstantinápolyba jöhessenek s fenntartásukra napidíj, *tain*, rendeltessék. A nagyvezír július elején, a béketárgyalások közepeit lenéző közömbösséggel adta meg az engedélyt: jöhetnek, ha akarnak, ámbar jövetelükre most már semmi szükség.⁹⁸ Az ilyen beszédmód, a Grosboisban átnyújtott ünnepélyes szultáni levél után, még Rákóczi emigransi optimizmusán is rést ütött. Már a nagyvezír hadbaszállásakor belátta, hogy a török udvarban nincs többé mit keresnie s hogy számára Erdély havasaihoz nem Drinápolyon és Nándorfejeváron át vezet az út. Nagyvezírtől még táborba indulása előtt engedélyt kért, hogy egyelőre Konstantinápolyba mehessen s nem titkolta előtte, hogy törökországi terveivel hajótörést szenvedvén, vissza akar térni a nyugati kereszténységbe. Boissiméne otlétekor még Spanyolországra gondolt, mint a mely hatalom, az ő felfogása szerint, a Habsburgokkal engesztelhetetlenül ellenséges lábón áll. Kósza gondolatként megfordult fejében, hogy Sardiniában, Alberoni új hódítmányában, fogja bevárni az európai helyzet javulását, azaz a Habsburg-hatalom elleni általános háború kitörését. A nagyvezír azonban folyton halogatta a konstantinápolyi út engedélyezését.

Drinápoly földje pedig mindinkább égett Rákóczi talpa alatt. Boissiméne távozása óta csak kellemetlen emlékek kötődtek palotájához, melynek nagytermében nem is oly régen még souverainként fogadta a hatalmas spanyol király követét. A palota is csak ideiglenes lakásnak volt jó s most, hogy a dunai határról a háború befejeztével egymásután szállingóztak fejedelmükhöz a bujdosók, mind több és több házi alkalmatlanság keletkezett a helyszűke és rendezetlen viszonyok folytán. A magyar harcosok szinte kivétel nélkül lerongyoltan, kiéhezve, a pusztá életén kívül semmivel sem bírva, érkeztek meg s mégis mindnyáját el kellett látnia lakással, élelemmel, ugyanabból a pénzből, melyet korábban, kisebb háztartásra kapott a portától. Mikes Kelemen szobája a drinápolyi palotában négy kőfalból állott: „azon fatáblás ablak, azon a szél széllyire-hosszára bejöhet; ha pedig papirossal becsinálja, az egerek és patkányok a papirost vacsorájukon elköltik.“ Mobiliája egy kis faszék volt, ágya a földre terítve s szobáját egy cseréptálba tett kevés szén melegítette egész télen át. A túrhetetlen állapotoknak véget vetendő, a fejedelem Bonnac közbenjárását kérte ki a nagyvezír engedélye kieszközlésére, hogy Konstantinápolyba utazhassák.

A francia követ közölte is Ibrahim pasával, hogy Rákóczi vissza akar térni a kereszténységbe, kérését jó volna teljesíteni, hogy ott a szultán és miniszterei nagylelkűségének hírére elterjeszsze. A nagyvezír igen udvarias feleletet adott: Rákóczi teljesen ura elhatározásainak s természetesen oda mehet, a hova neki tetszik, mindamellert bölcsen tenné, ha egyelőre Konstantinápolyt választaná ki tartózkodási helyül, a hol sétálhat és vadászhatik tetszése szerint, ha kedve van,

akár húsz évig is, a szultán sohasem fogja tőle megvonni a mostani kétezer piaszter havi díjat.”

Végre augusztus közepén megjött a szultán engedélye a konstantinápolyi utazásra. A fejedelem keserőséggel szívében hagyta el a török birodalom második fővárosát, melyért a nyugati műveltség középpontját, Parist és a grosboisi kolostor mosolygó csendjét cserélte el. Egyetlenegy reménysugár világított be a jövő sötétségébe: a konstantinápolyi út csak kezdete lesz a nagy tengeri útnak, mely vissza fogja Őt vezetni a keresztény államok rendezett viszonyai közé a pogány világ hideg, ellenséges fogadtatása után. Az utolsó pillanatban kapta az értesítést, hogy a császárvárosban pusztított tűzvész miatt nem lehetett számára megfelelő lakást találni s így a Bosporus partján fekvő Bujukderébe fog költözni. A törökök a valóságban nem akarták az európai negyedben, angol és hollandus, nemsokára császári követ szeme előtt tartani a száműzöttet, kinek jelenléte szálfá volt mind-ezek szemében. A fejedelem és Forgách tábornok, kíséretükkel és szolganéppel, körülbelül ötven emberrel, augusztus 16-án útnak indultak szegényes karavánban, tizen sem foglaltak el málhájukkal egyetlen szeke-recskét. Bujukdero falujába érkezvén, kiderült, hogy ott egyetlen ház sincs európai fogalmak szerint lakható állapotban. A fejedelem ismerve a törökök makacs lustaságát, óvakodott a rombadőlt házakba költözni, nehogy ott legyen kénytelen maradni, ha már egyszer beköltözött. Az egész társaság sík mezőn, sátrakban szállt meg s ott is maradt a költözés vezetésével megbízott török hivatalnokok nagy kétségbeesésére. Ezzel kezdődtek meg a száműzetés elmaradhatatlan testi nyomorúságai, melyekben Thökölyinek annyi

része volt, melyektől azonban Rákóczit a francia udvar jóindulata és a porta háborús reménye eddig legalább megkímélte. Régi köszvénye a szellős, esőtől nem eléggé védett lakásban újra kiújult. A mező szép zöld volt ugyan, de mindjárt mellette roskatag épületek, mikben annyi a scorpio, mint drinápolyi házukban a bolha.

Bujukderében a francia követnek nyaralóháza volt, mindjárt a sík mezőre szállt magyarok szomszédságában. A bujdosók európai beszédre éhesen ragadták meg az alkalmat, hogy végre rangjukhoz illő keresztény társaságba juthatnak. Sibrik, Ilosvay, Mikes gyakorta átjártak s Bonnac felesége, a ki olyan jó, mint * darab nádméz“, szívesen elbeszélgetett velük. Egyedül Rákóczi tartóztatta magát vissza fejedelmi zárkózottságában. Egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy legalább itt, a kis faluban, újra a *comte de Charoche* incognitóját öltse magára s meglátogassa a francia követet, a ki valóban megkívánhatta, hogy a később érkezett nagyúr megtisztelje látogatásával. Ha ismét lemond fejedelmi címéről, könnyen visszavarázsolhatja a versaillesi udvarban töltött kellemes napokat, hisz Bonnac is a „régis udvar“ emberei közé tartozott és XIV. Lajos diplomatiájának hű tanítványa volt. Abból azonban semmi sem lett, mint Mikes mondta, hogy „mi — azaz a fejedelem — menjünk hozzája, mert a mi urunk tudja, mi illendő és mi nem illenek hozzája.“¹⁰⁰

A törökök végre lemondtak arról, hogy rombadólt házakba szállásolják be vendégeiket s szeptember végén átvitték őket a nem messze fekvő Jenikőbe, a mely a bujdosók szerint igen rút város, de a többi még ilyen sincsen. Keleti pizsok, az épületek tatáro-

zásáról szó sincs, hisz a törökök vallási fogalmai szerint nem érdemes vesződni a földi lakóhelyek rendbentartásával.

A „bujdosó izraeliták“ mégis örültek, hogy a sátorok alól házakban szállottanak. Persze a házak is csak a négy falból állottak, házi eszköznek se híre, se hamva, s a Törökországi Levelek írója egy kis széiformán ült, s mikor írni akart, a földre telepedett és székét asztallá léptette elő. Az esős évszak beálltával mindinkább bennszorultak a házakba, melyekben ha más nem, hely volt elég. A kis falu tizennégy házát foglalták le a magyarok, az eddigi lakók maguk máshova költöztek, a hol új lakásaikért a porta fizette a bérösszeget. Az új lakók és a kiköltözött régiek egyforma rendetlenül kapták a portától a fizetést, s Rákóczi konstantinápolyi képviselője, *kapu-kethkudája* Horvát Ferencz, ugyan sokat panaszkodott a vezíreknél.

A fejedelem vadászat mellett időtöltésül a Grosboisban megkezdett vallásos önélet-írását folytatta a törökországi szomorúságok újabb lelki felidézésével. Nyugati műveltsége sokkal mélyebb volt, semhogy komolyan gondolhatott volna arra, hogy ebben a keleti culturában, török mozdulatlanságban fogja életét leélni. Száműzött társai közül sokan fiatalságuk virágában állottak: s a fejedelem sem nézhette közömbösen, hogy életük tétlenségben, emberi társaság élvezése nélkül sorvadjon el. Arról már lemondott, hogy török segítségével alapozza meg jövő élete feltételeit: korábban tett ajánlatait, hogy az egyesítendő Moldva és Oláhország élére helyezték, a passaroviczi béketárgyalás kizárta a lehető megoldások köréből. A Roissiménetől okozott szégyen óta Spanyolországra

sem gondolhatott többé. S így, utolsó mentsvárként, mint XIV. Lajos korában annyi száműzöttnek, neki is csak az odaliagyott Franciaország maradt. Kérését, hogy Grosboisba visszatérhessen, Bonnac közvetítette. A fejedelem különös aggályok nélkül várta a francia kormány döntését, s XIV. Lajos nagylelkűségére emlékezve, távolról sem gondolt arra, hogy talán megváltozhatott a francia kormány magatartása. Pár napi jenikői tartózkodás után érkezett meg hozzá a toulouse-i grófnak egy levele, melyben ez a köztük lévő baráti kötelék gyöngédségével közli vele a borzasztó hírt: az orleansi herceg nem látja alkalmasnak a mostani viszonyokat az ő visszatérésére.

Nem derült égből csapott le rá e híradás villáma. A nap fénylő korongja évek óta nem mutatkozott az ő egén. De viharok, komor szürkület és félhomály után ez a levél borított reája sötét, áthatlan éjszakát. Évek múltával sem tudott borzadály nélkül gondolni arra a válságra, mely e közlemény folytán lelki erői rendes működését megbénította. A Grosboisban szerzett istenes megnyugvás nem állta ki a váratlan rohamot, s a megsértett önérzet, az emberi hálában és becsületességben való csalódás és tehetetlen harag tombolásának adott helyet egy pillanatra.¹⁰¹ Lelke legbensőbb, legfinomabb idegszárait cibálta meg egy durva kéz, mikor a toulousei grófnak a szomorú való részvétellel palástolható udvarias sorait olvasta. Fejedelemsége álmában ekkor érte a legkeserűbb csalódás. Egykori jóakarója, az angol királynő, elzárta előle országa partjait, — legújabb reménysége, a spanyol király, vérig sértő módon szakította meg vele a tárgyalásokat, — a Habsburg-hatalom kiadatását követelte, mintha csak bilincsekbe verendő gonosz-

tevő volna: mindezt elviselte, akárcsak az a jólismert útszéli növény, melynek testén súlyos kerekék gázolnak keresztül, szárain, levelein kékes fekete, porral telt piszkos sebeket vágnak, a megmaradt csonka szár mégis egyenesen áll és rút sebeit egykedvűen mutogatja a körülötte lévő boldog, érintetlen virágoknak.

Valóban, Rákóczi szenvedéseinek ecsetelése igazi művésznek is méltó feladat volna. Ez utolsó, leg-súlyosabb csapásban egyszerre tolult öntudatába a maga és Ósei dicsőségének minden emléke, s a jelennek minden nyomorúsága. „Az a Franciaország, mely öt nemzedéken át megszakítás nélkül elismerte az ő háza souverain voltát, a mely dédapjával szövetségben állt, s e szövetségbe befoglalta annak minden jövőző örököseit és utódait“, ez a Franciaország követi el rajta a szégyent, hogy a legutolsó magán-embert is megillető vendégjogot megtagadja tőle. A csapás, emigransi zárkózottságában, teljesen váratlanul érte, s hiába törte fejét, hogy mivel adhatott rá okot. Eszébe jutott, hogy Boissiméne nagy haraggal ment el tőle, ajándékot sem vitt magával —, korábban nem egyszer dicsekedett az orleansi herczeggel való titkos érintkezésével, s így bosszúból most bizonyosan elrágalmazta.¹⁰² Bizonyosságot pár hét múlva Bonnac közlése adott neki. A francia kormány a visszatérhetési kérelmet végre elintézte: megbízta Bonnacot, közölje gyengéd módon a fejedelemmel, hogy XV. Lajos igen sajnálkozik az ő rossz sorsán, szívesen segítene rajta, de a császárral legutóbb megkötött szerződéssel kizárja az ő Franciaországba való jövetelének lehetőségét. Az utasítással együtt Bonnac kézhez kapta az említett szerződés, a *Quadruple Alliance*

szövegét, a melyet kormánya mentségére közölt is Rákóczi-val.

Így, a keresztény világba való visszatérhetés reményével egyszerre temette el Rákóczi az európai constellatióból nyert kisebb-nagyobb illúzióit. Csak most értesült mindarról, a mi a nyár folyamán az Alberonitól felépített kártyavárat egy két fuvallatra elsöpörte. Sardinia szigetének a múlt évben történt elfoglalása a *Triple Alliance* hatalmait kettőztetett tevékenységre buzdította. Közben Alberoni a jakobiták vezérembereivel beható megbeszéléseket folytatott melyekben nem kisebb dologról volt szó, mint a Stuart-háznak spanyol hajóhad által való trónrahelyezéséről. Az északi hatalmakkal is úgy látszott, hogy eredményre fog jutni, s az angol-francia szövetség előtt mind világosabbá vált az olasz bíbornok végcélja: a spanyol és olasz félsziget, Svédország és Nagy Péter erejével felforgatni az európai egyensúlyt, s az orleansi herceget és a hannoveri dynastiát trónjuktól megfosztani. Észak és dél egyesült támadása ellen a *Triple Alliance* gyengének látszott, ezért az 1718. ős tavaszán Dubois és Stanhope az angol miniszter, egyetlen célra irányozták diplomatai virtuozitásukat: a hármasszövetségnek a császár belépése által négyesszövetséggé kiegészítésére.

A tárgyalások több mint féléven át folytak Párisban, Hágában, Londonban és Bécsben. A császár sokáig makacsul ragaszkodott spanyol királyságához, a körülötte lévő spanyol kegyenczek semmi áron sem akartak lemondani a reményről, hogy egyszer még diadallal fognak visszatérni hazájukba. Ők is emigránsok voltak, a kik még a bécsi udvar kegyeiben sütkérezve sem tudták hazájukat elfelejteni. Mikor

az angolok már rávették a császári kormányt a spanyol királyi címről való lemondásra, a spanyol emigránsok befolyásának engedve VI. Károly a cím helyett Spanyolország összes amerikai gyarmatait kívánta, hogy hű katalánjait ott dús javadalmakban helyezhesse el. Végre a spanyol flottának Itáliát fenyegető készenléte hírére létrejött a megegyezés június havában, s a *Quadruple Alliance* okmányát augusztus 2-án aláírták a szerződő felek. Az új szövetség az utrechti béke óta függőben levő kérdéseket kivétel nélkül elintézte. VI. Károly császár végre elismerte V. Fülöpben a Bourbon-háznak spanyol királyságát, a francia trónöröklést pedig V. Fülöp renunciatiója fenntartásával, tehát az orleansi ág jogai elismerésével az összes felek biztosították. Hasonlóképpen elismerték a hannoveri háznak jogát az angol trónra, s megfogadták, hogy a pretendenst egyikük sem tűri meg országában. Az Alberoni kezében levő Sardiniát a császár Savoyának adja, s a savoyai király, a ki nemrégiben koronáztatta meg magát Palermóban Sicilia királyává, át fogja adni Siciliát a császárnak, a ki így „mindkét Siciliát”, Nápolyt és a szigetet, egyesíti kezében. Ez volt a spanyol királyi címről való lemondás ára. Farnese Erzsébet fia, ha megnő, Parmát és Toscanát fogja megkapni a császártól német-római hűbérként. Titkos pontozatokban megállapították végül azokat az eszközöket, melyekkel Spanyolországot és Savoyát, a vesztés feleket, a szerződés elismerésére fogják kényszeríteni. A mint a diplomaták mondták: meg fogják őket hívni a négyesszövetségbe való belépésre.

A négy szerződő fél, köztük a Savoyai Eugén török győzelmétől még diadalittas császárság, olyan

hatalmat képviseltek együttvéve, melylyel Alberoni és kilátásban levő szövetségesei semmi esetre sem mérkőzhettek meg. A szerződés egész Közép- és Nyugat-Európa és a tengeri hatalmak egyesített erejét állította oda Alberoni olasz és Y. Fülöp spanyol vágyai elé. Természetes, hogy V. Fülöp nyílt és titkos barátai, a mennyiben tudomásukra jutott, nagy jajveszékeléssel fogadták. A régi udvar újra felemelte annyiszor porba sújtott fejét. A vén udvaronc, d'Huxelles, bármily rosszul állott is neki a hősi pose, kijelentette az orleansi herczegnek, hogy inkább engedi kezét levágnatni, semhogy aláírja a békeokmányt, melyet Dubois Londonból jóváhagyás végett megküldött. A régens huszonnégyórát adott neki: vagy aláírja, vagy elhagyja hivatalát. Másnap szó nélkül aláírta. XIV. Lajos diplomatiája nem volt római jellemek nevelő iskolája. A régi udvar ismét magába fojtotta elkeseredését.

Dubois és az angol király most már minden tekintetben győzedelmeskedtek ugyan, de kívánságaik a szerződés megkötésén még messze túlmentek, Az angol király, hogy teljes biztonságban élhessen a jakobiták támadásától, vágyva kívánta lázadó alattvalói nyílt felkelését, hogy a hydrának egy csapással levágja a fejeit. A négyesszövetsgre támaszkodva, az orleansi herczegnek és miniszterének is érdekében volt Alberoni tökéletes megsemmisítése, hogy V. Fülöp megalázásával a spanyol Bourbonok örökre kivetessenek Franciaországból. Erejük tudatában most ők maguk kívánták a fegyveres elintézést. A négyesszövetség megkötését egyelőre titokban tartották Alberoni előtt, s Madridba küldött ügynökeik által abban az álomban tartották, hogy vele akarnak szövetkezni a csá-

szár ellen, nem pedig a császárral ő ellene. A bíboros valóban nem is gondolta, hogy a császár birtokát támadó spanyol haderőnek Franciaország vagy Anglia bármiféle nehézséget gördítene útjába. Uralkodója alig várta már, hogy az utrechti békében Spanyolországtól elszakított birtokok visszakerüljenek. Az egész tél nagy flottaépítésben telt el, a bíboros ugyan még jónak látta volna néhány utolsó simítást végezni a támadás diplomatai és hadi előkészítésén — a törökökre és Rákóczira ekkor már nem számított, — de a két év óta a népben és királyban mesterségesen szított spanyol önérzetet nem tudta tovább visszatartani, s így 1718 júniusában — a négyesszövetség sejtelme nélkül — megkezdte az egész vonalon a támadást.

Az Urbinóban tartózkodó III. Jakab megindult Spanyolország felé, hogy hívei hajóraszállásánál jelen lehessen. Cellamare ugyanekkor parancsot kapott eddigi akadémikus beszélgetéseinek tettekre való váltására. Külön-külön beszélt a régi udvar legmegbízhatóbb embereivel, tudomásukra hozta, hogy fejedelmük, V. Fülöp odaadásuk bizonyítékait várja tőlük. A legtöbb udvaronc csak ekkor látta, mibe keveredett, s a tettek elől óvatosan, nagy udvariassággal iparkodott kitérni. Tessé maréchal, a vén róka, a mint megsejtette Cellamare komoly szándékát, állig begombolkozott és V. Fülöpöt illető általános tiszteletnyilvánításokon kívül nem volt egyébre kapható.¹⁰³ Egyedül a kevélységében halálosan sértett Maine hercegnő fogadta el a csalétket, s éjjeli összejöveteleken hánytavetotte meg a spanyol követtel, milyen esélyei volnának V. Fülöpnek, ha ősei trónját nyíltan visszakövetelné a gonosz orleansi hercegtől. Az északi

tárgyalások fonalát is Cellamare kezére bízta minisztere: a spanyol követet ugyanebben a kritikus időben hozza össze Tessé Schleinitz báró orosz követtel, s egy külön spanyol megbízott indul Párisból Stockholmba.¹⁰⁴ Az alandi orosz-svéd béketárgyalások ekkor még a legszebb eredménnyel bíztattak.

Június 18-án a vadonatúj fényes spanyol armada lepecsételt parancsokkal elhagyta a barcelonai kikötőt. Sardinia szigetéhez érve az admirális és a sor-katonaság parancsnoka felnyitották a parancsot, mely Sicilia elfoglalását tette feladatukká. A Bourbon-hatalom megkezdte a régi spanyol birtokoknak a Habsburgoktól visszavételét. A Rákóczitól várva várt pillanat elérkezett. A szigetet megszállva tartó csekély számú savoyai katonaság nem gondolhatott ellenállásra, s néhány erődített hely kivételével Sicilia spanyol kézre került. A nápolyi királyságra következett volna a sor — ha a hármass- és négyesszövetséget Stanhope és Dubois létre nem hozták volna.

Mintha csak a görög Végzet kérlelhetetlen karmába kerültek volna Alberoni és segítőársai. A spanyol hajóhaddal egyidejűleg az angol flotta is elhagyta Portsmouth kikötőjét. Csupa régi, vihart látott, megbízható hajó, kitűnő angol legénységgel. Byng admirálisnak, a kapott utasítás szerint, a spanyol hajóhadat kellett megtámadnia, de csak akkor, ha bizonyosnak tarthatta a spanyolok teljes tönkretételét. Augusztus végén Syrakusa mellett megtámadta Őket, a kiknek sejtelmük sem volt az angol hajóhadról és rossz szándékáról — hisz Spanyolország Angliával békében élt! — s minden erőfeszítés nélkül megsemmisítette Alberoni fáradtságainak gyümölcsét: a legtöbb hajó az angolok kezébe került. Stanhope

ugyanekkor személyesen Madridban járt a négyes szövetség okmányával, de a flottában bizakodó Alberoni mereven visszautasította és a belépést megtagadta. Az angol hajók, a tenger egyedüli urai, siettek császári csapatokat szállítani Nápolyból Sziciliába, s az ottmaradt, hazájától elvágott spanyol haderő csakhamar védelmi állásba szorult.

Alberoni a csatavesztés hírére lefoglalta a spanyol vizeken járó angol kereskedelmi hajókat, és classicus példára megtiltotta a népnek, hogy a syrakusai vereségről beszélgessen. Az angol minisztertől megszabott háromhónapi határidő alatt nem járult hozzá a négyesszövetséghez, mire a szerződő felekre nézve a hadüzenetkötelessége lépett előtérbe. Egyetlenegy nehézség szerzett az orleansi herczegnek és Duboisnak fejtörést: mit fog szólni a francziák Bourbon-hűsége, ha kormányuk a gyűlölt angolokkal és a császárral szövetségben haddal támad XIV. Lajos unokájára? Cellamare ettől a fejtöréstől is megszabadította a szerencséskezü abbét és urát. Maine herczegné elég könnyelmű volt egy-két haszontalan fiatalúrral kiegészíteni az „összeesküvők” sorát, melyben eddig csak ő és komornája voltak Cellamare herczeg társaságában. Berry herczegné szeretőjének testvére, egyszerű szegény nemes, meg a tönkrement Pompadour marquis, a ki nem tudott helyesírást sem, s még egy-két ilyenféle egyén, léptek be a társaságba, s memorandumaikban az óvatosság teljes félretételével beszéltek V. Fülöp betörése előkészítéséről. A spanyol követ is elkövette azt a vigyázatlanságot, hogy leveleit a királyi könyvtár egyik tisztviselőjével másoltatta, a ki ártatlan könyvmoly volt, s elrettenve vette észre, mibe keveredett. Sietett Duboisnak jelentést tenni, a ki december elején az

egész társaságot elfogatta és Cellamare-t pár napi fogság után a határra kísértette. Maine hercegné száműzetett egy távoli kastélyába, különben senkinek sem lett baja. Rolignac cardinalis, Rákóczi egykori ismerőse, a kit a hercegnéhez gyöngéd kötelékek fűztek, szintén vidékre száműzetett. Duboisnak kapóra jött az „összeesküvés“, — sietett Cellamare levelezését kinyomatni, s V. Fülöp álnokságának fölfedezésével a francia közvélemény előtt igazolta a spanyol háború jogosultságát.

Az Alberoni-féle systema sorsát már Byng admirális eldöntötte, s a mi ezután történt, csak a kép teljessége kedvéért említjük. Deczember 11-én XII. Károly a norvég határon ellenséges golyótól találva elesett, a svéd kormány a nagyurak befolyása alá került, a kik az orosz háborút mindenáron folytatni akarták, s így az alandi tárgyalások, valamint Alberoni, Rákóczi és Goertz reménye orosz-svéd szövetség létrehozására, végkép megsemmisültek. A Cellamare-összeesküvés felfedezésére Franciaország rögtön hadat üzent V. Fülöpnek, a ki 1719 tavaszán maga indult a francia határ felé abban a reményben, hogy csak mutatnia kell magát s nagyatyja alattvalói mind melléje állanak. A régi udvar tagjai azonban jobbnak látták az orleansi herceget biztosítani hűségükről, s V. Fülöp nem a hű nagyurakkal, d'Huxelles, Villars, Saint-Simon, Maine herceggel találkozott, hanem a francia sereggel, melyet szintén a régi udvar tagja, Berwick maréchal, II. Jakab törvénytelen fia vezetett. A francziák betörték spanyol területre, Alberoni legnagyobb hajógyárát és kikötőjét szétrombolták, a király sietve visszavonult Madridba, s ott — mit tehet egy ilyen király egyebet — el-

csapta szegény miniszterét, a kinek csak nagynehezen sikerült csupasz életét Olaszországba megmenteni. A jakobiták rendelkezésére bocsátott néhány spanyol hajót Skócia felé való útjukban már előbb tönkretették az angolok. Így aztán Farnese Erzsébet is felismerte a négyes szövetség nagy előnyét, hogy fia Pannát és Toscanát mégis megkaphatja, s biztatására végre V. Fülöp is hozzájárult a négyesszövetséghez. Az európai végrehajtás sikerrel járt, az utrechti béke betűi valóra váltak, egész Nyugat- és Közép-Európa élvezhette a béke áldásait, leginkább pedig I. György, az orleansi herceg és Dubois, az új cardinalis.¹⁰⁵

Minderről Rákóczi lassacskán, a tél folyamán értesült Jenikőben. Mélyebb hatást nem gyakorolhattak reá az egymást követő rossz hírek: a régi udvar politikai befolyásának végleges megsemmisítése, az északi háború továbbfolyása, a spanyol Bourbonnak, a császár egyetlen számbavehető ellenségének veresége, mind csak természetes következményét képezte a Quadruple Alliance megkötésének, épp úgy, a mint az ő Franciaországból való kizárása is Dubois és Stanhope politikai diadalából folyt. Francia földről távozásakor két vihar kerekedését nézte szorongó reménnyel; az egyik, a török háború, gyorsan elült s belőle a Habsburg-hatalom megerősödve került ki, a déli félszigetéről gomolygó viharfelhők hasonlóképen nem hozták meg Rákóczi reményét, az európai zivatart. A négyes szövetségbe Savoya és Spanyolország is beléptek s így a császár ellen való háborúra hosszú időközön át senki sem gondolhatott többé. Az egész európai mozgalomból tulajdonképen csak két ember került ki vesztiesen: Alberoni és Rákóczi. Az előbbi dúsgazdag javadalmaiból, fényes állásaiból ki-

vetköztetve, bolyongott Itáliában egyik rejtekből a másikba, hogy kikerülje ellenségeinek és a hálátlan spanyol királyi párnak törvéteit. A másik nem hagyott ugyan gazdagságot Franciaországban és nem sirathatott elmúlt boldogságot, de a katastropha mindentől megfosztotta, a mi a világ szemében az emberi méltóság külszine. A keresztény világból kitaszítva, a visszatérés lehetőségétől kérlelhetetlenül elzárva, a közömbös pogányok nagylelkűségére utalva, a száműzetés olyan nyomorába taszította őt Alberoni diplomatiái játéka, a milyentől a nyugati világ száműzötteit, a bajor választót, az olasz bíborost, a pretendenst és egész nemzetiségét a balsors mindvégig megkímélte.

A krízis azonban gyorsan elmúlt, anélkül hogy Rákóczi lelki életében tartós nyomokat hagyott volna maga után. Vallásos érzése a grosboisi boldog napok óta korlátlan uralomra tett szert lelkében s a tehetetlen dacz és megvetés érzelmeit ismét az Istenben való megnyugvásé váltotta fel. A vallásos életet élő trónkövetelő szerencsésen kikerülte a kétségbeesés és lemondás szirtjeit. Az egymást követő sértések és sorscsapások arczába kergették a vért, de a lelki felindulás testi jeleivel együtt a régi bizalom is helyreállott. Hisz neki keresnie kell országát, s ha most nem találta meg, az Úr, a ki legelső földi szolgáiról maga gondoskodik, bizonyára meg fogja neki mutatni a célhoz vezető utat. Hisz ő valóban becsületesen, tiszta lélekkel készül magasztos hivatása betöltésére, az Istentől alája rendelt emberek, az erdélyi nép nemzeti és lelki boldogulása elősegítésére. Az Úr bizonyára meg fogja segíteni. De önmagának is meg kell tennie mindent, hogy az Erdélybe vezető utat, a rossz viszonyok között is, tőle telhetőleg egyengesse.

A trónkövetelőt a legborzasztóbb csapások sem téríthették el útjából. A való élet viszonyaitól most szakadt el végképen: a Bosporus partján a nyugat-európai diplomatai eseményekről csak fél év — egy év múltán értesülhetett s így sohasem tudhatta, ügynökeinek adott utasításai nem avultak-e el már abban a pillanatban, mikor papírra vetette azokat. A török udvarban élő diplomatai testület tagjai, a négyesszövetség képviselői, mindnyájan tartózkodtak a vele való érintkezéstől, s így az erdélyi fejedelem hírszolgálatára mindössze néhány magánember levelezésén alapult. Grosboisban, Tessével és a régi udvar tagjaival állandó érintkezésben, hasonlíthatatlanul jobb értesülésekre támaszkodhatott s ott szőtt tervének mégis szomorú kudarcz lett a vége. Mindezt világosan látta értelve, de akarata nein tudott megszabadulni az emigransi érzésvilág súlyos nyomásától. A jenikői nyomorúságban épp úgy fenntartja erdélyi fejedelmi követeléseit s azoknak külső formáit, mint a drinápolyi palotában, a hol V. Fülöp király követét fogadta. A tél közeledtével komolyan remélte, hogy nemsokára palotát bérelhet magának Konstantinápolyban s újra fejedelemségét megillető fényben jelenhetik majd meg.¹⁰⁶ De ez természetesen szóba sem jött a portán s a jenikői telet csupán Bercsényi és felesége megérkezése (Ruscukból) élénkítette meg, a ki egyelőre Perában, majd onnan a császáriakra való tekintettel kiutasítva, Therapiában, a Bosporus partján telepedett le.

Rákóczi régi barátja felelevenítette a konstantinápolyi diplomatákkal és ministerekkel való érintkezést, melyet Rákóczi a négyesszövetség hírére kitört lelki viharában nem ápoltt eléggé s fejedelmi pretenziói miatt nehéz is lett volna ápolnia. Most, hogy a nyu-

gati államrendszert áttörhetetlen kerítéssel zárta el előle a sors, emigransi nyugtalanságában kelet felé fordult s a lengyel-orosz-svéd-poroszhatalmak „constellatióját” vette szemügyre. A télen még mindig abban a hitben élt, hogy Nagy Péter a svédde valóban békülni akar s ez esetben javíthatatlan optimismusa ismét megnyitotta előtte a Habsburg-háború lehetőségét. Csodálatos tévedése a diplomácia cselszövényeit évtizedek óta ismerő embernek! Nagy Péter egész uralkodása idején terjeszkedni törekedett, minden szomszédjával háborút viselt, de a császár birtokai nem érintkeztek egyetlen ponton sem a moszkvai birodalommal. Hogy a császárral háborús viszonyokba keveredhessen, előbb meg kellett emésztenie a közbeeső államalakulatokat: a lengyel respublicát, tatár khánágokat, a török birodalom északi nyúlványait. A cár hosszú uralkodása alatt egyetlen pillanatig sem időzött a Rákóczitól állandóan sugalmazott gondolatnál, hogy a Habsburg-hatalomra fegyverrel támadjon. A mennyire megállapíthatjuk, még csak Ígéretet sem tett erre nézve barátjának, a kinek személyét különben kedvesen látta maga körül. Az ő politikai systemájában Rákóczi legfeljebb mint lengyel király szerepelt, a ki oroszoktól odaállítva, engedelmesen vezeti a respublica ügyeit a pétervári parancsok szerint. Ez a lengyel terv azonban már rég a múlté volt. A szász választó, II. Ágost, biztonságban ült trónján, melyet a Habsburg-hatalom mellett ennek szövetségesei is készek voltak számára megóvni. Lengyelországban Nagy Péternek most egyetlen érdeke maradt: a lengyel királyválasztás jogát és ezzel az örök fejetlenséget csorbíthatatlanul fenntartani, hogy alkalom adtán szabadon halászhasson a zavarosban.

A svéd-orosz béke lehetőségéből csak Rákóczinak Erdélyre irányzott tekintete következtethette az orosz-császári háborút. XII. Károly halálával egyidőben elküldte Máriássyt Oroszországba, hogy a cár háborús szándékairól megbizonyosodjék. Alig hogy ez útra indult, híre jött, hogy egy orosz követ van a fényes portára útban. Jövetelét nagy hírek előzték meg a törökök között: Rákóczi lengyel trónja ügyében küldi ide barátja, az orosz cár. A követ május 2-án megérkezett Konstantinápolyba, Daskov Alexius, egy orosz nemes, ki egykoron Nagy Péter kegyeiből kiesvén, sokáig Lengyelországban ette Bercsényivel együtt a száműzetés kenyerét, míg vissza nem nyerte uralkodója hajlandóságát. A lengyel királyság dolgában semmit sem hozott magával, ellenkezőleg úgy tett, mintha a magyar emigránsok a világon se volnának. Rákóczi végül rákényszeredett, hogy hozzá küldje Bercsényit, kitudakolandó, milyen utasításai vannak a magyarokat illetőleg. Bercsényinek mindvégig gyakorlati, világos eszejárására jellemző, hogy a beszélgetés során rögtön felismerte, hogy az orosz követnek nem szabad sem a császár, sem pedig a lengyel király ellen fellépnie. A fejedelem tőle értesült e kis csalódásról, mely nem igen érintette, mivel idegen trónvágya távol állott világi hiúságtól elfordult leikétől. Daskovnak a legutóbbi szégyenletes orosz-török béke néhány pontban való megjavítását tűzte ki feladatul fejedelme. Ezt a célját úgy vélte legolcsóbban elérni, ha a portai ministereket költött európai veszélyekkel ijeszti meg s az orosz barátságot előnyösnek tünteti fel előttük. Rákócziról mindenki beszélte, hogy a ministerek szívesen hallgatják az európai államrendszert illető magyarázatait, jól tudva, hogy ahhoz ők keve-

set értenek. Most különös játék keletkezett Daskov és Rákóczi között. Az orosz követ megkísérelte Rákóczi befolyását a pruthi szerződés megjavítására felhasználni és hogy jóindulatát biztosítsa magának, elejtett czélzásokkal, homályos szavakkal a lengyel trónt helyezte neki kilátásba. A törököknek élénk színekkel rajzolta a veszélyt, mely a császár részéről fenyegeti őket, a ki úgysis elég hatalmas, de most azon van, hogy a lengyel királyt rokoni kapcsolatokkal fűzze magához s Lengyelországból örökösödési királyságot csináljon. Ezzel pedig vége volna a lengyel szabadságnak s a körül lakó népek nyugalmanak! De íme itt van Rákóczi, a kit a lengyelek úgysis szeretnek, ha ő volna lengyel király, a porta is, a czár is nyugodtan élhetnének. Ebből a képből látszik, milyen idyllikus állapot volna az, ha a török és orosz jó barátságot tartanának egymás között. Tehát, s itt látszik ki a lóláb, egyezték bele a nagyvezír a pruthi béke kiegészítésébe. Az orosz követ így Rákóczi szövetségeseként jelent meg, anélkül, hogy bármiféle ígérettel kötelezte volna magát. Rákóczival szemben.

A fejedelem viszont igen jól tudta, hogy a lengyel királyság kérdése egészen mellékes neki is, az oroszoknak is. A nagyvezírral való beszélgetésében — egy jenikői kert árnyas hűsében — iparkodott lelkére beszélni, egyezték bele a pruthi béke revisiójába, a mire az orosz czár nagyon vágyakozik, hogy délről szabaddá válva, egyenesen régi ellensége, a császár ellen mehessen. Hisz a legutóbbi török háború előtt is a czár éppen megkötötte vele és a francia királlyal a szerződést a császár ellen, mikor a császár félrevezette a törököt és így török-orosz háború felidézésével fordította el sajátmagától a veszedelmet.

A helyzet most ugyanaz s ha a török nem egyezik bele az orosz béke megszilárdításába, Nagy Péter megint nem viheti keresztül németellenes tervét. Engedje meg tehát a nagyvezír, hogy ő írjon a porta nevében Nagy Péternek, biztosítsa a török barátságáról és ezt a tárgyalást jó véghez vezesse. A fejedelem tehát a portát előkészítette az orosz-német háború lehetőségére s azzal, hogy a tárgyalások vezetését saját kezébe próbálta venni, megvetette alapjait a császár ellen irányuló orosz-török együttműködésnek. Legalább Ő így gondolta, abban a reményben, hogy a czárt nem lesz nehéz háborúra rábeszélni. A pruthi béke megjavítása Daskovnál végcél volt, Rákóczinál csak eszköz az örök végcél elérésére: a Habsburg-háború felidézésére és az Erdélybe juthatásra.

Sajátságos, érthetetlen vegyüléke a csalódásnak, a naiv önámításnak és tudatos diplomáciai cselszövéseknek; — a részletek nem, csak az egész magyarázható meg az emigráns ismert lelkivilágából. A czár németellenes terve csak Rákóczi lelkében élt; — az orosz-francia és erdélyi szerződésről maga sem felejtette el, hogy ez annak idején csak jámbor szándéknak maradt s hogy a törököt nem a császár, hanem éppen a francia biztatta 1711-ben Nagy Péter ellen. De az emigránsnak sem országa, sem serege, s erejét felülhaladó céljai érdekében ha más nem, diplomáciai fölényét kell felhasználnia a szívesen ámuló török előtt. Eredményre úgysis csak addig számíthatott, míg a nagyvezír egyéb nyugati diplomatákkal nem beszél. Rákóczi, háborús törekvésében, teljesen elszigetelten állott a fényes portán. Egyedül Ő akarta a hamu alól kimenteni a kevés parazsat, a

többi diplomata mind csak oltással foglalkozott. Bonnac egyetlen lépést sem tett Daskov ügyében, bár mindenki gyanúsította, hogy titokban ő pártfogolja. A mint a négyesszövetségben Dubois szerényen, sőt méltóság nélkül átengedte a vezetést az angol kormánynak, Bonnac sem merészkedett most olyan ügyet pártolni, mely angol kartársának nem tetszett. Az angol királyra, hannoveri birtokai miatt, semmi sem lehetett oly kívánatos, mint hogy Nagy Péter minél inkább el legyen foglalva Keleten: míg a törökkel rendbe nem jön, nem kell tartani veszélyes mecklenburgi terveitől. Ezért Daskovnak, s vele Rákóczinak Stanyan, az angol követ, szerzett legtöbb nehézséget. Sietett a nagyvezírt fel világosítani hogy a császárlengyel szövetség eszméje, a mivel Daskov rémíti, chimerikus, hasonlóképen nem komoly Nagy Péter terve Rákóczi lengyel királyságára, mivelhogy a lengyelek a passaroviczi békébe vannak foglalva s így a török vagy az orosz Rákóczi segítségével a lengyel mellett a császárral találnák magukat szemben. A császártól pedig nem ok. nélkül rettegett Ibrahim nagyvezír, „a kinek elméje nagy vagyon, de nem a hadakozásra”. Meg is ígérte Stanyannek, hogy Rákócziért semmit sem fog tenni, s az angol befolyás alatt Daskov újabb előterjesztéseire kinyilatkoztatta, hogy a béke megmarad, akár erősebb is lehet, Rákóczit pedig elviheti Nagy Péter és tegye be Lengyelországba, ha tudja.

A tárgyalások még tovább húzódtak, de Rákóczinak nem jutott bennük egyéb szerep, mint az orosz revisio-követeléseknek minden ellenszolgáltatás nélküli való támogatása. Daskov gyorsan kiismerte a helyzetet, nagy kölcsönöket szerzett magának s a porta

jóakarát ajándékokkal is lekötölte. A vesztegetésnek, Rákóczi ingyenes közbenjárásának s Ibrahim békeszeretetének köszönhetően, hogy a császári követ megérkezése után, az ettől felvetett akadályok ellenére is 1720 végén elérte célját: a porta az orosz békét örök időkre meghosszabbította, megengedte, hogy a „lengyel szabadság védelmére“ orosz seregek tartózkodjanak Lengyelországban, valamint hogy a többi keresztény hatalmak példájára Oroszország is tarthasson egy állandó „residenst“ a portán — eddig a kis moszkvai czárnak még erre sem volt joga —, az orosz zarándokok szabadságokban részesüljenek s végül kilátásba helyezte, hogy a krimi khánoknak fizetett adó kérdését is el fogja intézni. Rákóczi itt is az emigránsok sorsában osztozott, a kiket a hatalmas gondolkodás nélkül használnak fel a forró gesztenye kikaparására.¹⁰⁷

Ilyen diplomatai játékokban múlt az első jenikői tél, játékokban, melyeknek változatos folyását Rákóczi ideges várakozással, de egyúttal Istenbe vetett bizalommal kísérte. Egy csapás azonban még hátra volt: a száműzöttek és a Bosporus partján „sóhajtozásokkal dohányozó“ társainak még meg kellett ismeriük a győzelmes császári hatalom logikus kérlelhetlenségét. Láttuk, hogy a passaroviczi béke tizenötödik pontja nem elégítette ki a bécsi kormányt, Savoyai Eugén méltánytalannak találta, hogy a diadalmas fél a magyar száműzöttekre nézve még csak annyit sem tudott keresztülvinni, hogy Thökölyihez hasonlóan Ázsiába utasíttassanak s így Rákóczi elveszítse a portai politikára való veszélyes befolyását. Az angol és hollandi követ, elsősorban azonban a hollandi titkár, Thoyls, állandóan jelentették a bécsi

kormánynak, mennyire hallgat a porta még mindig Rákóczi tanácsaira. A béke megpecsételésére a két császár kölcsönösen nagy követséget küldött egymás udvarába s a császári „nagykövet”, Virmont gróf, utasításul kapta, vegye rá a portát Rákócziéknak Kis-Ázsiába szállítására, ámbár ez a kívánság előreláthatólag sok új tárgyalásba fog kerülni, mivel a passaroviczi béke erre nem kötelezi a portát. A passaroviczi békét, mint láttuk, maga Virmont kötötte meg s így ebben a pontban egy kis szemrehányás rejlett. Azt azonban mindenesetre elvárta tőle kormánya, hogy az Oláh- és Moldvaországban tartózkodó emigránsokat eltávolíttassa, mivel a passaroviczi béke is kimondta, hogy a magyar lázadók a határoktól távortartandók.¹⁰⁸

Virmont egyszerű katona volt, a ki hűségesen, gondolkodás nélkül engedelmeskedett a parancsoknak. A magyarok sorsát teljesen közömbösen hivatalos ügynek tekintette: megkérdezte a haditanácsot, hogy hívják ezeket az oláh határokon tartózkodó magyarokat s ha valóban ott vannak, fel fog lépni eltávolításuk érdekében. Konstantinápoly felé közeledésével a bosporusi magyarok láthatárán komor fellegek tornyosultak s a kitörő zivatar elől többé semmi sem védhette meg őket e föld kerekiségén.

A nagykövet olyan fénynyel tartotta a bevonulását, a milyent az ámuló törökök keresztény embertől soha nem láttak. Kíséretében a Habsburg-monarchia főúri fiatalságának virága, Kolowrat, Nesselrode, Thürheim, Althan grófok, egy Batthyány, a későbbi horvát bán. Savoyai Eugén győzelmei a követ fellépésének büszke öntudatot kölcsönöztek: a vezetésére rendelt csaszok hasiját nem engedte többé maga mellett lovagolni, mint az eddig szokásban volt, ha-

nem előreküldte s ugyancsak ő volt a császár legelső konstantinápolyi képviselője, a ki a szultán előtt nem hosszú magyar ruhában, hanem aranytól, ezüstitől súlyos csipkés francia öltözetben jelent meg. Előterjesztéseit a porta illő tisztelettel fogadta s iparkodott neki mindenben eleget tenni. A Törökbirodalomban élő keresztények védelmét és a császári alattvalók kereskedelmi szabadságait illető kéréseit sokkal könnyebben megvalósították, mint a Rákócziék átszállítására vonatkozót. A szultán most is, mint a passaroviczi congressus alatt, fejedelmi becsületével össze nem egyeztethetőnek tartotta, hogy az ő szárnyai alá vonult hazátlan szerencsétlenektől pártfogását megvonja. Virmont hiába figyelmeztette a nagyvezírt, hogy kigyót melenget keblében, mert Rákóczi a fényes porta és a hatalmas császár közti békének esküdt ellensége és ha még sokáig Konstantinápolyhoz közel tartják, a portára annyira hasznos békességet meg fogja zavarni. A nagyvezír bejelentette a követ kívánságát de a nagyúr közömbös hallgatásba burkolózott. Virmont nem csüggedt, követségi titkárja, Dirring és Theyls által szinte naponként sürgette a kedvező elintézését. A támadást Rákóczi sem tűrte nyugodt lélekkel, maga, az orosz követ és Bercsényi mindent megtettek Virmont munkája ellensúlyozására. Bercsényi írásban jelentette a portának, hogy hírei szerint az orosz sereg átlépte a sziléziai határt s így nem kell többé félni a császártól. A követ makacssága azonban lassankint meghozta a kívánt gyümölcsöket. A nagyvezír már 1719 novemberében, négyhavi ostrom után, megígérte, hogy a magyarokat átküldi az ázsiai partra, de írásban nem volt hajlandó ígéretet tenni.¹⁰⁹

A fejedelem feszült figyelemmel kísérte a meg-

beszéléseket, melyek az ő szomorú sorsát még szomorúbbá változtathatták. A spanyol remény meg-
 hiúsulása s a *Quadruple Alliance* megkötése óta nem
 állt többé rendelkezésére biztos támaszpont a portán
 teendő lépésekben s diplomatai működésében inkább
 saját vágyaitól és félelmétől, mint a reális viszonyok
 mérlegeléséből indult ki. A konstantináyi diplomata-
 világban joggal tarthatták olyan hajónak, mely kor-
 mányát vesztve, a habok kénye szerint vettetik ide-oda.
 A gyakorlati élettől végkép elfordulva, lehetetlen ter-
 veikkel állott elő, melyeket a számító diplomaták
 rosszul leplezett' mosolylyal hallgattak végig. Néha
 megint a régi álomról ábrándozott, mikor majd az
 egyesített Oláhország és Moldva fejedelme lenne, az
 oláhok belügyi gondját a két vajdára bízna s Ő felet-
 tük egyedül az Erdélybe visszavezető út előkészíté-
 sével tölthetné idejét. Majd komolyan közölte Bonnac-
 kal egy másik, nem kevésbé csodálatos tervét. Esze-
 rint a svéd-orosz-lengyel béketárgyalások folytonos
 meghiúsulásának oka Livland volna, a melyet egyik
 fél sem akar a másiknak engedni. Igen egyszerű
 megoldás volna, ha a tartományt reábíznák s így
 egyik fél sem irigyelhetné azt a másiktól. Igaz ugyan,
 hogy Livlandot Nagy Péter már egyszer felajánlta
 neki, és ő nem fogadta el; de most nem ártana, ha a
 francia király ajánlaná ezt a megoldást a svéd és
 lengyel királynak és orosz czárnak. A francia ud-
 variásan megköszönte a bizalmat s Rákóczit a moszkvai
 követhoz utasította, a ki sokkal gyorsabban végezheti
 el a dolgot, mint ő a nagy kerülő úton, Párison át.¹¹⁰

A francia követ hűvös közönnyel gondolta magá-
 ban, hogy a fejedelem ilyen „kevésbé solid“ terveken
 töri fejét. De gyorsan közelgett az idő, melyben még

az ilyen ártatlan, futólagos, de lelkileg szükséges tervek kovácsolása is szinte lehetetlenné vált. Az európai színpadról régóta letűnt már s most még a konstantinápolyi miniature diplomatavilágból is kiszorították. Az 1720. év elején Virmontnak végre sikerült kieszközölni, hogy az Oláhországban tartózkodó magyarok, köztük Eszterházy és Csáky tábornokok, a vad Macedoniának egyik elhagyott szögletébe, Demirhisszárba bellebeztessenek s hogy a jenikói emigránsoknak Konstantinápoly tói távolabb jelöltessék ki lakóhely. A szultán tehát nem vette le kezét pártfogoltjairól és nem engedte meg, hogy Kis-Ázsiába üzessenek. A határozat közlésének külső formájával is lehetőleg kímélték a fejedelem jogos érzékenységét. A nagyvezír Horvát Ferencz által üzente neki a kegyes hírt, hogy a szultán jobb és alkalmasabb helyet akar rendelni a magyaroknak, tehát legyen elkészülve a közeli utazásra. „A mi urunk, mint igaz keresztény fejedelem, csendes elmével vette ezt azt izenetet“ — így látták ezt körülötte lévő hű szolgálai. Ügyvivője által tiltakozott az oláhországi magyaroknak Demirhisszárba való száműzetése ellen s a maga számára Silivria kijelölését kérte, a mely falu Konstantinápolytól nem messze nyugat felé, a Márvány-tenger partján fekszik. Virmont persze kézzel-lábbal iparkodott a portát rávenni, hogy ha már Ázsiába nem, legalább a fővárostól távolabb küldjék el a nyugtalan száműzöttöt, a hol nehezebben értesülhet a politikai eseményekről. Így aztán a nagyvezír tekintete Rodostóra fordult, szintén a Márvány-tenger, vagy mint a törökök hívták, a Fehér-tenger partján, de már kétnapi járó földre Konstantinápolytól. A fejedelem még egy utolsó erőfeszítést tett. Az orosz követ által rábeszél-

tette a nagyvezírt, eltávolíttatása előtt hallgassa meg még egyszer személyesen. A szállítóhajók már Jenikőnél álltak, mikor április 15-én Rákóczi utoljára beszélt Ibrahim nagyvezírral ünnepélyes audientián. Keserűen panaszkodott neki, hogy Virmont megérkezése előtt elégszer kérte elbocsáttatását, spanyol földre is mehetett volna, de a porta folyton halasztotta az engedélyt s ezáltal most ilyen szégyenteljes helyzetbe jutott. Ibrahim könnyedén vetett oda néhány méltóságos vigasztalást: hogy a spanyol király ígéretei úgyszólamint hamisak voltak s még örülhet, hogy nem ült fel nekik, Rodostó pedig nincs is oly messze, az egész költözés nem olyan nagy dolog. Végül megkérte, hogy ha a portára ír, ne más vezíreknek, hanem egyedül neki írjon.¹¹¹ A miből Rákóczi megértette, hogy még a törökökkel való érintkezését is felügyelet alá veszik. A Rodostóba költözés, Virmont kívánságának teljesen megfelelően, valóban megszüntette a politikai ténykedés lehetőségét.

A következő napon Rákóczi ágyúörgés között, a törökök illő tiszteletnyilvánításaitól kísérve, a szultántól küldött díszhajóra szállt — Bercsényiért külön hajó jött Therapiába — és különböző kikötőkben való álldogálás után április 24-én mindnyájan megérkeztek Rodostóba.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Rodostóban.

I.

A görögök barátságtalan Hellespontusát északról szegélyező Tekir-Dagh-hegység kelet felé egyre vido rabb arczkifejezést ölt magára, s Rodostó mellett zöldelő mezók, mosolygó szőlők közt ereszkedik alá a tengerbe. A számúzott fejedelem legutolsó reményeinek hajótöréséből halálosan megsebesültén ért oda, földi vándorlásának ez utolsó állomására, melynek állandó napsütése csak az ő lelke borúját nem tudta többé felderíteni. Első pillanatra úgy látszott, mintha annyi hiú reménykedés után végre megérkezett volna a szenvedélytelenség, a vágynélküliség halotti nyugal mába. Az utolsó szalmaszálban, az orosz követ ígéreteiben, már jenikői tartózkodása alatt sem bízott oly erősen, a hogy még nem sokkal előbb Alberoni hasonlókép hiú üzeneteiben. Daskov nem átalott a számúzottnek diplomatiái járatlanságával szükségte lenül is visszaélni: a valósággal homlokegyenest ellenke zve jelentette neki az orosz-svéd béke megkötését, s hogy Nagy Péter végre komolyan elszánta magát a császár elleni háborúra, a melyben birodalmi fejedelmek: a bajor és a kölni választók, a hossen-casseli

herczeg, sőt még a római pápa is segíteni fogják Pedig a fejedelem ekkor már lassan-lassan, bár félve és vissza-visszaesve a régi hiszékenységbe, kezdett belenézni a valóság vigasztalanságába. „A törökök saját hasznukat nézik — vette észre végre, kétévi törökországi tartózkodás után — és csak saját hasznuk reményében pártfogolnak engemet a bécsi udvarral szemben, hogy egy orosz-császári háború esetén visszazerezzék maguknak Magyarországot és Erdélyt. Mi lesz velem, ha a czár eldobja magától a császárral való háború gondolatát!“ így hányódott kétségbeesés és remény között, míg végre a török fővárosból való eltávolítás megnyitotta szemeit a vigasztalanságban. „Nincs többé hova forduljak a mostani helyzetben. Szomjúzom a magányosságra, melytől az Úr parancsára örökre megváltam; rettegek ittmaradni a pogányok közt, de nem kisebb borzadálylyal tölt el a gondolat, hogy a czár udvarába menjek; háború és embervér kiontása visszariasztanak, pedig jól tudom, hogy kötelességem fejedelemségemet a szolgaságból kiszabadítani, de már ezt sem kívánom a világi élet veszélyei miatt, melyek lelkemnek kárára szolgálnának. Mutasd meg, Úristen, az utat, mely reám vár, mert mindaz, a mit magam előtt látok, telve van veszedelemmel.“¹¹² A sors megújuló csapásai alatt a fejedelemnek azelőtt oly gyors növésű reményei most a porban heverték, s a Bosporus partján már egy bizalmavesztett, lemondáshoz és politikai megsemmisüléshez közel álló ember várta a legeslegutolsó csapást. Virmont követelése hírére még egyszer megrázódtak idegszájai, kétségbeesett erőfeszítéssel vetette meg lábát a Bosporusnál, Konstantinápoly kapujánál, a hol a nyugati keresztény világ legutolsó szájai fut-

nak össze, mielőtt a keleti pogányság útvesztőjében örökre eltűnnének. De török földön egyetlenegy győzelem sem adatott meg neki. A rodostói számkivetés lett minden küzdelmei végső jutalma, s ő a szultáni hajó pompájából, janicsár díszőrség sorai között, borzadva lépett a partra, melynek pogány világából út már csak a sír felé vezetett.

A rodostói tartózkodás első idejében a berendezkedés kicsinyes gondjai jótevően vonták el figyelmét a lelki nagy seb szüntelen sajgásától. Az új állomás már nem átmeneti volt többé, mint Drinápoly, Bujukdere és Jenikő. Bármennyire tiltakozott is a fejedelem a rodostói bellebbezés ellen, most, a keserű valóság kényszerében, intézkedéseket kellett tennie, melyek az életet a száműzetés napi egyformaságában elviselhetővé teszik. Házi szabályok, napirend, étkezés rendje és egyéb kicsiny, de szükséges rendelkezések foglalták el most idejét. Az anyagi szükségletekről a porta elég bőkezűen gondoskodott. A fejedelem napi száz, majd hatvan piaszter segélydíjat, „taint“, húzott emberei ellátására a török kincstárból, Bercsényi pedig külön tartásdíjban részesült. A rodostói örömeny negyedben, a leggazdagabb városrészben, huszonnégy ház tulajdonosait lakoltatták ki, s ezekbe a házakba vonultak be Rákóczi száműzetésének osztályrészesei. A görög, örmény, török lakosság csak magyaroknak hívta őket, s fejedelmüket magyar király névvel tisztelték meg. Eleinte tartózkodással, sőt némi rettegéssel nézték az idegeneket, a kiktől különösen feleségeiknek úgysem igen biztos lábon álló erényét féltették. Később azonban, mikor Rákóczi szigorú rendtartását gyümölcsében, a magyarok tisztesség, visszavonult életmódjában szemlélhették,

kezdték velük megbarátkozni, s a száműzötteket nem egy szüreti vagy lakodalmi meghívásban részesítették. Az élelmes örmények és görögök csakhamar felfedezték, hogyan húzhatnak hasznot az idegenekből. Az élelmiszerek árát felszöktették, sőt mikor Rákóczi szolganépségét a pestis megtizedelte, siettek szolgálataikat felajánlani neki, hogy mint Rákóczi király alattvalói megszabaduljanak a török fejadó fizetésétől. A szigorú török pénzügyi hatóság csakhamar véget vetett örömüknek, véglegesen kimondván, hogy a fejadótól egyedül Rákóczi magyar és franczia emberei mentetnek fel. Külsőleg a fejedelem valóban úgy élt ott a maga huszonnégy házában — melyért a béreösszeget a török kormány fizette a tulajdonosoknak —, mintha független fejedelem volna.

Alattvalói lassacskán szállingóztak köréje. Mint egy nagy száműzött, Victor Hugo, mondta, a száműzöttek sorsa a hamuhoz hasonlít, melyre ha ráfujnak, a világ minden tája felé szétszóródik. Újra összeszedni szinte lehetetlen. A fejedelemmel együtt jöttek Rodostóba régi hű szolgálói, bejárói közül Sibrik, Zay, Mikes, Ilosvay János, s néhány franczia tiszt, kik még Magyarországon, a kuruczok sorában harczoltak ügyéért: Charriéres nevű idősebb, megállapodott életű volt ezredese, leányával együtt, a ki évtizedek múlva bekövetkezett holtáig ott maradt a magyar bujdosásban; Molitard, s egy Geneviére nevű különben ismeretlen franczia. Udvarának papja, Radulovics János, orvosa, dr. Lang Ambrus, mindketten régóta társai a száműzetésben. Elkísérte még az utolsó állomásra az öreg Forgách tábornok, könnyelmű fiával, Zsigmond gróffal, együtt. Bercsényi külön udvartartásnak parancsolt, mely ha kevesebb személyből állott

ugyan, de sokkal vidámabb színekben pompázott. Második felesége, Csáky grófnő, magával hozta három komornáját, köztük az idősebb Kaidacsynét, s a Mikes szerelmi regénye fényében tündöklő Kőszeghy Zsuzsit. Egészen véve tiz-tizenöt úri rendhez számítható egyén, a kikkel az igazi nagyurak, Rákóczi és Bercsényi, szóba állhatták. A többi nemtelen szolganép, pár francia lakáj, s néhány magyar hajdú lehetett.¹¹³ A huszonnégy házban kényelmesen elfértek. Mikes szolgájával azt sem tudta, mit csináljon abban az egész házban, melyet rendelkezésére bocsátottak. Az egyedüllét unalma ráfeküdt volna lelkére, ha el nem űzi, mint többi társai, állandó látogatásokkal; persze leginkább Bercsényiné házába, a komorna miatt. Pedig nem kis feladat volt Bercsényinél tiszteletét tenni. A Csáky-leány a száműzetésben sem felejtette el, hogy az ország bárói közé tartozik családja, s ő is, mint különben Rákóczi és Bercsényi is, megkülönböztetett tiszteletet kívánt az egyszerű nemesektől. Kétoldalt karonfogva kellett pompával vezetni, mikor egyik szobából a másikba ment, csak egyetlenegyszer esett ki méltóságos szerepéből, még Jenikőben egy földinduláskor, mikor „nem várta, hogyj?fel-emeljék helyéből, mert futva ment a kertbe és az ijedtség volt a hopmestere“. Különben sem örvendezett nagy kedveltségnek a pár fiatal személy között, mivel igen okosan és igen sokat beszélt nekik. Nem volt titok a kis társaságban, hogy férje szemet vetett a fiatal komornára, a ki egyelőre Mikes székely vidámságai hallgatásával töltötte a társaságbeli órákat.

A később jött emigránsok nem emelték a rodostói társasélet kedélyességét. Emlékszünk, hogy a porta Virmont sürgetésére parancsot adott a dunai határon

tartózkodó száműzöttek eltávolítására. Eszterházy tábornok ekkor Bender környékén táborozott ötven katonával; ennyi maradt ugyanis neki a tavaly Moldvában vele lévő százhatvankilencz lovasból. Máriássy hasonlóképen csak ötven embert tudott együtt tartani a korábbi százharminczötéből. A császári parancsra mindnyájan a Dunától délre szállítottak, mivel „a helyzet követelményeivel nem egyezik meg többé, hogy ezentúl is a határok közelében lakjanak“ — a mint a szultáni rendelet ártatlan macchiavellismussal megjegyezte. A szegény lerongyolódott lovasok, kiknek már valóban semmijük sincsen, könnyű szívvel mondtak búcsút Oláhországnak, hol a ravasz, pénzéhes görög vajdák sohase fizették rendesen a portától kiutalt segélypénzt, s ha a kuruczok maguk szereztek maguknak élelmet, nagy jajveszékeléssel panaszkodtak a portán a rabló magyarokra. Egyedül Pápai János maradt a Dunától északra még éveken át, a kire úgy látszik Rákóczi ránézni sem szeretett, mint törökországi nyomorúságának előidézőjére.¹¹⁴ Eszterházy és Máriássy lovasai, kik között különben kevés igaz magyar lehetett, 1720 telén már Viddintől délre, elpusztult török falvakban tengetik életüket a portai segélypénzből; tábornokaik, Máriássy, Csáky, Eszterházy, lassankint lehúzódnak Rodostóba. Legkésőbb, 1721 nyarán, ér oda Eszterházy, a kinek félnivalója volt száműzött társai, de különösen Bercsényi gúnyos megjegyzéseitől, harapós nyelvétől. Az öreg tábornok ugyanis elkövette azt a könnyelműséget, hogy moldvai elhagyatottságában előző, talán már második, feleségének egy lengyel szolgálóját választotta feleségéül, a kit korábban ő maga adott egy tót nemes szolgálójához. Maga özvegygyé válván, elválasztotta a lengyel

asszonyt urától, s papok előtt házasságra lépett vele. A rodostói papok, Radulovics és káplánja, az akkor érkezett Le Roux nevű francia abbé, szigorúbb felfogás híveinek mutatkoztak, s nem ismerték el a házasságot törvényesnek. A minnek persze az lett a sajnos következése, hogy Bercsényiné nem érintkezett Eszterházy feleségével, s az öreg tábornok száműzetésének társai között is amolyan kiközösített életet folytatott. Gyászos egyedülletben, elhagyatottságban várta be a következő nyáron Rodostóban kiütött pestist, a mely elől az egész társaság a friss szellőknek kitett szabad mezőkre vonult, sátrak alá. Eszterházy a többiektől illő távolságban, jó messze, egyedül ütött magának és feleségének sátrat, a honnan csak ünnepnapokon járt be lovon misére a fejedelemhez. Egyszer csak, harmadnapra az egyik ünnep után, keserves processiót látnak a bujdosók: a szegény asszony jött sírva, egyetlen szolgálta és egy kis leány kíséretében a hírrel, hogy Eszterházy a sátor alatt pestisben meghalt. A mint halva látta urát, „elbódult állapotában“ fejét vesztette, s egyedül hagyva a testet a mezőn, két mérföldnyi utat gyalog tett meg Rákóczihoz. A fejedelem azután intézkedést tett a szegény fraknói gróf holttestének illő eltakarítására, a ki valóban mindent feláldozott az ő ügyéért.¹¹⁵

„A nevetés pedig olyan ritka nálunk, hogyha még így leszünk sokáig, a természet azt is elfelejteni velünk és csodálni fogjuk, ha másokat látunk nevetni.“ A sokféle szomorúság között a honvágy vájt legmélyebb, de láthatatlan sebeket a bujdosók leikébe. A fiatalok könnyebben viselték, mint az öregek. Mikes és Ilosvay, Zay érdeklődve nézegették a színes keleti életet, a melynek hullámverése el-elhőmpölygött a

magyarok csendes utczájáig. Az öregek, Forgách és Csáky, nehezebben tudták elfordítani gondolataikat az elhagyott hazától. *Akarattal* sehogy sem ment; a honvágy csak a fiatalok gondtalansága elől futott meg, de nem az öregek komor tépelődésétől. A mint híre kelt Yirmont megérkezésével, hogy egy Batthyányi van kíséretében, a két öreg tábornok üzengetni kezdett a honfitársnak, a ki ezt maga védelmére is bejelentette főnökének. Forgách csakhamar nekibátorodva, magához a követhez fordult, s beszélgetést kért tőle. Yirmont egy ideig kérte magát, majd a palotája mellett lévő franciscanusok kertjében titkos találkozást adott neki. A beszélgetés sehogy sem elégítette ki a császári követet, a ki Rákóczi terveiről akart volna értesülni és mindenáron veszedelmet szimatolt Rákócziék felől. Forgách esküdözött neki, hogy a szegény száműzöttek semmit sem akarnak, csak békében élni, legföllebb Bercsényitől telik ki valami meggondolatlanság nagy elkeseredésében. Őmaga a császár kegyelméhez folyamodik, hogy magyar földön, kolostorban fejezhesse be életét, elkobzott birtokait nem kívánja vissza. Yirmont megígérte kérése továbbítását, de magában megfogadta, hogy ily üres fecsegést többé nem fog meghallgatni. A Forgách után jelentkező Csákynek már nem is adott kihallgatást.

Az előbbi azonban nagy reményekkel ment vissza Rodostóba, s jámboran várta királya kegyelmét, melyet pedig már a Yirmontnál tett rossz benyomás miatt sem kaphatott meg. Az 1720. év végén már nem bírta ki a várakozást, s a galatai franczia kapuczinusok házába ment, hogy ott, közelebb, gyorsabban vegye kézhez a kegyelmet. A fényes portáról csakhamar csausz jött érte, nem a kegyelemlevéllel, hanem

parancsossal, hogy térjen vissza Rodostóba, a száműzöttek kijelölt helyére. Helyzete azonban ott folyton rosszabbodott. A Virmont-nal való érintkezés híre — bizonyára Virmont vagy inkább Theyls, a magyarok legnagyobb ellensége útján — valamely európai hírlapba is bekerült és Rodostóba is útat talált magának. Itt, főként Bercsényinél, a felháborodás viharátkeltette fel. A megtört, aggságtól és szenvedésektől elgyengült Forgách nem sokáig viselte el Bercsényi kíméletlen szúrásait, nem várt többé a császári kegyelemre, hanem a portától kért engedelmet, hogy Lengyelországba mehessen. Az engedély 1721 januárjában megjött, az öreg még félénél tovább kétségben hányódott, míg el tudta magát határozni Rákóczi elhagyására. Szeptemberi távozásakor Mikes nem tudta eldönteni, az idevaló lakást únta-e meg, vagy Bercsényivel nem lakhatott egy városban.¹¹⁶ Lengyel földön, nagy szegénységben tengette még pár évig életét, de legalább közelebbről érezhette a magyar élet lüktetését.¹¹⁷

Az ő távozása és Eszterházy halála után Bercsényi és Csáky egyedül maradtak a kurucz tábornokok közül fejedelmük mellett. Az utóbbi istenes öregúr volt már ekkor, a ki a légynek sem vétett, buzgalommal végezte a fejedelemtől megszabott lelki gyakorlatokat. Egy havasalföldi utazás alkalmával örökre megvált feleségétől és gyermekeitől, kiknek a hatalmas Csákyrokonság otthon kegyelmet és visszatérési engedélyt eszközölt ki, s most már Ő is egyedül, az emberi társaság és család minden örömétől megválva hallgatta ura oldalán „tenger mormolását“. A száműzöttek kis körében mindvégig kevés vizet zavart, annál többet beszélgetett magáról a másik tábornok, a legelső személy Rákóczi után Bercsényi Miklós.

Nem mindenki hull le, mint ágáról az érett gyümölcs az alkony fuvalmában, mondta a száműzöttekről egyszer Szalay László. Az öregség megbékült nyugalma mindvégig távol maradt Bercsényi izmos és mégis ideges alakjától. Ez a talpig akarát- és szenvedélyember a száműzetés kényszerű semmittevésében is úgy forrt és buzogott bensejében, mintha még most is a fölkelő sereg teljhatalmú generalissimusa, élet-halál ura volna. A rodostói viszonyokban tetterejének semmi tér sem nyílt; nem volt többé, akinek parancsoljon, s legföllebb epés megjegyzésekkel folyhatott be a rodostói kis világ forgásába. A fejedelem kedvéért, megszokásból eljárt ugyan a szentmisékre, egyéb egyházi kötelességeinek is eleget tett, de lelke megtisztulására és embertársai megbecsülésére, a felebaráti szeretet belső alapjára soha nem tett szert. Kalitkába zárt oroszlánként járt-kelt a rodostói jámbor nép között, mely tisztelettel tért ki útjából. Éles politikai pillantása régóta felismerte a helyzet reménytelenségét; Rákóczi új és új kísérleteit az európai helyzet megváltoztatására érdek nélkül, közönnyel szemlélte, jól tudván, hogy azok úgysem egyebek gyermekjátéknál és egy diplomáciai játékokban megöregedett ember időtöltésénél. Életereje sokkal könnyebben járható utakat mutatott neki a rodostói élet elviselhetőbbé tételére. Az 1723. év tavaszán nálánál idősebb felesége hatvankilenczéves korában pár napi nehéz betegség után meghalt. A fejedelem és a fiatal száműzöttek fogták be szemeit, mert a férjet nem akarták felébreszteni délutáni álmából, hogy túlságosan fel ne izgassa magát. Midőn felébredt és megtudta, hogy a szegény asszony nincs többé a világon, egy kissé könnyezett. A bujdosók azt gondolták, hogy „majd

nagy zokogást fog tenni, de sokkal csendesebben volt, mintsem gondoltuk volna, és a keserűség mellett a ládákról gondolkodott. Ilyen a világ! Vájjon nem házasodik-e még meg?“ S ez nem volt hiábavaló kérdés: félévre rá valóban elvette Bercsényi az egyetlen férjhezmenendő rodostói leányt, a fiatal Köszegehy Zsuzsit, egy régi nemes szolgájának a leányát. Az öreg nagyúr kellemes időtöltést keresett az új házassággal, s lehet, hogy örömet szerzett neki szemeit a szegény Mikesnek, Zsuzsi reménytelen szerelmesének, komikus szomorúságán legeltetni. Annyi bizonyos, hogy a házasság a száműzetés keservét nem egy pillanatra el-elűzte tőle. Már vőlegénysége alatt sem kínoztta úgy a köszvény, mint korábban, sőt gyakrabban meg is mosdott menyasszonyáért. A leány is boldog volt: grófnői titulus mégis csak szebb dolog, mint a fejedelem szegény bejárójának lenni feleségévé. Bercsényinek a porta Rákóczitól függetlenül adott évdíjat, melyet nem költött diplomatai utakra, s így mindvégig jómódban, szinte bőségben töltötte a száműzetés éveit. Kétévi házaseslet után keresztényhez illő halállal múlt ki. Hosszú betegségében felesége hűségesen ápolta. Testamentumában néhai felesége, a Csáky-leány nádpálczáját hagyta Mikesnek, legyőzött vetélytársának. Mikes újra megkérdezte a fiatal özvegyet, akarna-e felesége lenni, de szegény újra kossarat kapott. »Attól van-e, hogy a grófné titlust nem akarja letenni, vagy attól, hogy a legénynek nem igen villog ládájában az arany?“ Az özvegy Bercsényi grófné fiatalsága virágában hagyta el Rodostót és a száműzötteket, a kikhez semmi sem kötötte s Lengyelországban, Jaroslóban, ütötte fel udvarát, a hol egykori komornatársa, Kajdacsynó, mindvégig hűséggel szolgált. ¹¹⁸

A tábornokok sorra kimúlása vagy eltávozása nem tehetette Rákóczi életét magánosabbá. A rodostói társaság minden tagját összefűzte ugyan valami a középpontban álló fejedelemmel: a fiatalokat a „vak-szeretet” Rákóczi személye iránt, az öregeket a hűség egykori vezérlőfejedelmükhöz s az évtizedes közös küzdelem emléke. A fejedelem közöttük mégis lelki egyedülvalóságban töltötte napjait: a hódolatot és szeretetet elfogadta, jóakaró kegyességgel viszonzta, de senkinek sem adott jogot, hogy belsejének mozgalmába, a fájdalom és remény, lemondás, majd tehetetlen elkeseredés hullámvászába beletekinthesen. A török földre érkezése óta megállapított udvari szertartásokat most Rodostóban egész szabályzattá dolgozta ki, pontosan felügyelt annak megtartására s így udvarában minden egyes személynek körülírt hatáskört jelölve ki, lehetlenné tette, hogy bárki is túlságos közel lépjen hozzá, a fejedelemhez. Rendtartása értelmében az egyhangú rodostói napokat reggel hatodfél órakor dobszóval kezdték meg; a cselédség erre elhagyta az éjjeli nyugodalmat. Hat órakor újabb dobszóra a fejedelem kelt fel, öltöztetésénél — a versaillesi „nagy fölkelések” csekély utánezaként — az öltöztető szolgákon kívül Mikesnek, az első bejáró nemesembernek, kellett jelen lennie. Akkor a kápolnába ment s misét hallgatott, mise után nemesei társaságában „ebédlőházában” kávézt reggelizett és dohányozott. Nyolcz órakor három dobszó figyelmeztette az egész házat a nyilvános misére. E második mise után a fejedelem visszavonult termeibe, a hol tizenkét óráig egyedül foglalatoskodott politikai levelezése lebonyolításával vagy egyéb írásmunkával. Legfőlebb francia vagy magyar titkár-

ját, íródeákját tartotta magánál. A szintén dobszóval hirdetett ebéd, melyen ismét egész udvara résztvett, tizenkettőtől harmadfél óráig tartott, akkor félórán át ismét egyedül imádkozott a kápolnában, utána megint egyedül dolgozott, de már nem szellemi munkát, hanem az időt hasznosan űző testedző kézimunkát: asztalosságot, esztergályosságot, vagy terveket rajzolt különös, rejtekfiókos bútorokhoz, avagy festéssel, csatarajzok készítésével foglalatoskodott öt óráig, a mikor megint dobverés gyűjtötte össze az udvart a kápolnában. Újabb ájtatoskodás után ismét egyedüllét a hetedfél óraker kezdődő vacsoráig. Nyolcz óraker, a reggeli szertartáshoz hasonlóan az udvar tagjai jelenlétében, a levetkőzés s ettől kezdve a hatórai felkelésig senkivel sem érintkezett többé, bár nyolcz óraker még nem szokott lefeküdni s már két óraker talpon volt. A nyolczórai vetkeződési szertartás azonban megszabadította udvaronczaitól és az egyedüllét szabadságát szerezte meg neki. Bizalmasabban csakis a reggeli, ebéd és vacsora idején lehetett hozzá közeledni. Természetes, hogy a közös étkezés nem nyújtott senkinek alkalmat a fejedelem lelki életét fedő lepel meglebbentésére. Az ebédnél, mint Mikes mondta, a „tyúkokra tettek törvényt“ s beszédtárgyul aligha szolgált komolyabb és fontosabb dolog, mint a rodostói élet napi eseményei, melyekről udvaronczai komoly vagy tréfás nézeteit a fejedelem kegyesen mosolyogva hallgatta meg. Lelke pedig valahol egyebütt, talán olyan messze kalandozott, hogy ez egyszerű, fiatal nemesek bizonyára követni sem tudták volna, még ha beavatja is őket bizalmába.

A gondolatkör, melyben egyedülléte alatt legszívesebben mozgott, a vallásnak természetfölötti, az innenső

világtól elszakadt birodalma volt. A grosboisi napok óta az egyház parancsai szerint szigorúan vallásos életet folytatott, mint ez napirendjéből is látszik: naponként két misét hallgatott, délután újra kétszer felkereste a kápolnát. S a mint a virradat félhomályában álmatlanság, a lelki bánat és öregség e hű kísérője, kínozza, már reggeli két órától kezdve, gondolatai ismét csak a vallás vigasztalását keresték. Mindig új és új gyönyörűséget talált a grosboisi megtérésre emlékezve, a mikor az Úr kegyelme világi dolgoktól elfordította és magasztosabb „megnevezhetetlen élvezeteket“ szerzett neki. Mostani életében bármily messze szakadt is el az igénytelen klostrom nyugalmatól, sikerült neki a drinápolyi politikai izgatottság után újra visszaszereznie „a magánosság azon valódi édességét, a mely az emberben vágyakat gyulaszt, hogy jól éljen és Isten jelenlétének tudatával bírjon“. Valóban elérte a földi boldogság azon fokát, melyen a teremtmény meg van győződve, hogy teremtőjével, a mindenség hatalmas urával, állandóan érintkezésben van, vele társalog, bajait, a legghiábavalóbbakat is, elmondja neki. A teremtő végtelen jóságával mosolyogva hallgatja őt, szorongatásaiban utat mutat neki s állandó kegyelmében tartja az érdemtelen, bűnös embert. A fejedelem Rodostóban már egyetlen lépést sem tett, a nélkül, hogy mennyei atyjának törvényeihez ne mérte volna saját szándékát, egyetlen elhatározást sem hagyott lelkében megfogamzani, a melyről teljes bizonyossággal meg nem állapította, hogy az Isten akaratának és az egyház tanításának teljesen megfelel. Ha emberi szenvedély, hiúság vagy kívánságok néha-néha megszakították is Istenével való összeköttetését és lelki összhangját,

csakhamar visszaállították azt az egyház kegszerei: gyónás és áldozás, melyekkel gyakorta élt az úgyis állandó imádság és misehallgatás mellett.

A mint a grosboisi megtérés — hogy az egyház kifejezésével éljünk — a kegyelem ez állapotát megalapozta nála, ugyancsak ott, lehet hogy valamely tapasztalt kamalduli lelkiatya tanácsára, kezdte meg azt a szokást, hogy az imádság rendes formáján kívül írásbeli munka segítségével is fenntartotta a teremtőjével való állandó érintkezést. Ebből a célból valóban nem akadhatott volna megfelelőbb mintára Szent Ágoston vallomásainál. Az egykori pogány rhetor Isten színe előtt mondta el addigi bűnös életének történetét, Istenét tegezve gyermeki bizalommal, a bocsánat birtokában panaszolta el neki földi nyomorúságát, gonoszságainak szinte végtelen sorozatát mindaddig, míg az isteni kegyelem végre reá is ki nem áradt. Szent Ágoston utánzása Rákóczinak lehetővé tette, hogy a munka folyama alatt, évek során át, Istenével állandó érintkezésben legyen még azon az időn kívül is, melyet úgyis az imádságnak és egyéb vallásos gyakorlatoknak szentelt. „Vallomásával“ jenkői tartózkodása alatt készült el, a mikor világossá vált előtte, hogy ezutáni élete inkább a visszatekintés és a magábanzés, mint a kifelé hatás és világi tevékenység élete lesz. Jól sejtette, hogy a rodostói tartózkodás nem fog neki eseményeket hozni, melyek akaratát és érzelmi világát próbára tehetnék,¹¹⁰

Mivel művét saját lelki nyeresége céljából írta meg és általa egyéb bűnösöket akart az igaz útra vezérelni, méltánytalanság volna munkáját irodalmi szempontból s még inkább Szent Ágoston vallomásai mellé állítva szemlélni. A latin egyház legnagyobb atyja

nemcsak nagy szent, de minden koroknak egyik legnagyobb írója, nyelvész és legélesebb, legvilágosabb gondolkodója is volt. Az ő megtérésének története a legnyíltabb őszinteség mellett az istenfélelem és istenszeretet oly féktelen, szinte megdöbbentő, elemi erővel tobzódo hevétől rendkívüli, a milyennek kifejezése csak a legnagyobb művészeknek, a legforróbb képzelő erő tulajdonosainak adatott meg. Szent Ágoston mellett Rákóczi vallomása kissé színtelen, a bűnbánat érzelmeit egyhangúan ismétlő irodalmi munka benyomását kelti fel. Műélvezetet már csak azért sem szerezhethet az olvasónak, mert az előadás folyamán állandóan két egymást zavaró gondolatkör kerül egymással kapcsolatba. Rákóczi élete megtéréseig, egészen más világban játszódo le, mint Szent Ágostoné. A hippoi püspök egész életében, mint manicheus is, az igazságot, a lét okát, az Istent kereste s tévelygéseiben folyton szellemi dolgokkal foglalkozott. Így bűnös élete előadásában minden új fejezet egyöntetűen, eltérés és idegen terekre való kalandozás nélkül vezet el a megtéréshez, az igazság megtalálásához, melynek az előző bűnök szinte csak előkészítő fokozatai. Vallomása egy gondolkodó életét adják, a ki a testi élet állandó bűneiben is tulajdonképpen belső életet él. Rákóczi azonban Grosbois előtt nem szokott gondolkodni a belső, szellemi dolgok felett. Életmódja, nevelése, életének későbbi feladatai mind a világban, még pedig a befelé fordultságtól távol álló, nagyon is tevékeny világban mutattak neki helyet. Politikus, kissé hadvezér, később diplomata, de sohasem bölcsész; mindig a külső világot nézte s csak Grosboisban fedezte fel, hogy belső élete is érdemes a megfigyelésre. Vallomása megírása-

sában tehát politikai, hadi eseményeket, diplomatai cselfogásokat kellett előadnia, melyeket persze csak külsőleg tudott a későbbi belső fejlődés menetével összekötni. Istenéhez szóló, valóban őszinte és meghatározó imák után, átmenet nélkül vagy egypár gyors bevezető szó után jön a francziákkal, vagy az orosz czárral folytatott tárgyalásainak fárasztó leírása. A munkának második felét pedig Drinápolyban és Jenikőben állította össze s benne a török földön történt eseményeket adta elő, úgy a hogy ezek éppen akkor megtörténtek vele. Láttuk előbb, miféle megszegényítésekkel kellett Drinápolyban eltűnnie s csak természetesen, hogy ezen eseményeket azon melegiben nem tudta helyesen rajzolni, inkább úgy, a hogy akkori izgatott állapotában értékelte őket. Ez a második rész inkább emlékirat, önéletrajz, mint vallásos visszapillantás. Az önéletrajzok rendes hibáiban ez is osztozik.

Drinápolyi élményei leírásuk közben mélyen leikébe vájódtak s folyton fájó hatásuk alatt a politikai érdeklődéstől nem tud többé szabadulni. A diplomatai tárgyalásokat és azok politikai következményeit Istenhez tért állapotában is csorbítatlan érdeklődéssel kíséri. El volt ugyan készülve világi törekvései sikertelenségére: „Azonban ha az, amire vállalkozom, tőlem indulna ki és nem tőled, rendelkezél, hogy vállalataim, mint a viasz a tűzben, folyjanak széjjel, gondolataim, mint a por a szélben, szálljanak el, az én romlásom is szolgáljon a Te dicsőítésedre és magasztalásodra. Örömet belegegyezem, csak lelkemnek, téged szerető, utánad sóvárgó, hozzád fohászoló jegyessednek légy irgalmas. Ne találd romlásában gyönyörűségedet; testemen e földön gyakorold

ítéleteid szigorát.” Megtérő bűnös nem omolhat el mélyebben Ura előtt. Az ember azt hinné, hogy az, ki a világi törekvések hiábavalóságát ily világosan felismerte s a kinek oly gyönyörűséget szerez az Isten akaratában való megnyugvás, a rodostói kényszerűségben a teremtőjével megtalált harmóniát nem fogja zavarni világi törekvésekkel, földi helyzetéért hiú erőfeszítésekkel. Rákócziban nagy volt a hit, de világi törekvése, a fejedelemség keresése — mint láttuk — maga is vallásos meggyőződésében gyökerezett s így a grosboisi remete, a mint egyszer elhagyta a magányt s visszakerült a világba, sohasem lett többé újra remetévé s mindvégig megmaradt az emigráns, a trónkövetelő szomorú szerepében. A rodostói délelőttökön vallásos munkái mellett diplomatiái memorandumokat szerkesztett, melyeket bíborosok, kiknek hite az övé mellett gyenge nádszál volt, vetettek közönyösen papírkosarukba.

Az emigráns megmaradt emigránsnak, a ki továbbra is, újra és újra kitette magát a hatalmasok megszegyenítő visszautasításainak, de a szégyen égető fájdalmát vallásossága mindegyre megenyhítette. Istenes gondolatait naponkint papírra vetette s így keletkeztek „a keresztény fejedelemnek áhításai“, imádságok gyűjteménye a napi élet különböző alkalmaira, valamint szent elmélkedések az Úr teste vétele, az áldozás dolgában. Világi tekintetek itt többé nem zavarták s akadály nélkül szárnyalhatott erős hite a magasság felé. A kifejezésmód gyarlósága, a latin és francia stylusban való járatlansága mellett is vallásos munkáinak egyes helyei az élő hit erejénél fogva szinte megközelítik Szent Ágoston hatalmas dictióját. Érzelmének őszintesége minden kétségen felül áll.

Nem nehéz kiéreznünk a küzdelmet, melyet a megigazulásra, Istenével egyesülésre törekvő ember folytat földi hajlandóságaival. Még le nem igazott képzelődése folyvást új és új képeket tol eléje, melyek magukban véve nem ártalmasak és tilalmasak, *gyönyörűséget* nem szereznek neki, de közönyösbe nem jó, se nem rossz, langyos mivoltukban elfordítják Istenétől. „Végtelen sorban jönnek eléem e képek, hiába taszítom el őket magamtól, makacsul visszatérnek s ha könyörületességed, Uram, nem segít, terméketlenné teszik imáimat s meztelen, üres szavak tagolásán kapom rajta magamat. Oh örök hatalom, világosságnak és lelkemnek világossága, tekintsd meg törekenységemet és nyomorult állapotomat.“ A megtérés állapotában is folyton felmerülő önvád mardosása, az önmagával meg nem elégedés, az isteni kegyelemnek folytonos sürgetése Rákóczinál olyan jellemvonás, melyben Szent Ágostonnal találkozik. Mindketten tisztában vannak saját gyengeségükkel. Hogy kétségbe ne kelljen esniök az örök bíró előtt, hatalmasul döngetik bebocsátásért a kegyelem kapuját. Szent Ágostonról különösen a XVII. században el volt terjedve az a nézet, hogy túlságosan sokat kíván az embertől a megigazulásra. Az akkori teológiának egyik iránya, a moraltheologia nem kedvelte az afrikai egyházatyát s lehetőleg tartózkodott írásainak felhasználásától. Ennek az iskolának vezetői, spanyol és francia dominicanusok és jezsuiták, elsősorban azon módok felfedezésére fordították figyelmüket, hogyan lehet a világban élő gyenge akarató embereknek minél biztosabban s lehetőleg könnyű utakon a megtéréshez vezetni. Praktikus célból írt elmélkedéseiknél Szent Ágoston felfogása csak hátrál-

tatta volna őket, hisz jól tudták, hogy az emberek legnagyobb részétől hiába kívánnának olyan hitet, a milyen Szent Ágoston lelkében égett. Ezek a körök nem szívesen hallották az egyházatya nevét, annál kevésbbé, mivel a század közepe óta a divatos moral-theologia, casuistica ellen fellépő jansenisták éppen ezt a nevet írták volt zászlójukra. A Port-Royal körül csoportosuló komor, szigorú pillantású férfiak Szent Ágostontól tanult merevséggel követelték az egész ember megtérését s nem elégedtek meg azzal, hogy a világi zajban élő ember esetről esetre, mintegy részletekben viselkedjék az egyház parancsaihoz illően. A nagy theologiai és politikai küzdelemben a jansenisták és a gallikán egyház hívei ellenzék szerepére szorultak s a győzelmes jezsuiták az egyházi és világi hatalom minden eszközét mozgásba hozták üldözésükre és végleges kiirtásukra. Rákóczi franciaországi tartózkodása idején javában folyt a harcz s a francia egyház feje, Noailles bíbornok bátorítólag állott a XIY. Lajostól lesújtott jansenisták mellett és vonakodott elismerni a pápa elítélő határozatait. A körülötte tomboló theologiai viharnek közepette Rákóczi Grosboisban éppen Szent Ágostont választotta magának mintaképül s ezzel magára vont a jansenista eretnekségtől irtózó jezsuiták gyanúját. A fejedelem Rodostóban gyakran panaszkodott a francia jezsuiták ellen, kik vele igazságtalanul bántak és jansenista hírébe keverték.¹²¹ A vád sok szomorúságot okozott neki, mivel gyermekkor óta hü fia volt egyházának és a római pápa tekintélye előtt mindenben hívő tisztelettel meghajolt.

Az eretnekség vádját azonban nehezen lehetett elcsittítani. Új anyagot a Vallomás könyvéből nyer-

tek a lappangó hibáztatók. A Groisboisban és Drinápolyban készült részeket Rákóczi átadta Gallani érseknek, a konstantinápolyi róm. kath. apostoli vicariusnak, hogy ez véleményt mondjon neki, vajjon megtalálta-e a megtérés igazi útját. Az érsek alapos vizsgálat alá vette a kéziratot, mintha csak nyomtatásra készült theologiai munka lett volna s nem egy egyszerű léleknek a nagyvilág elé nem tartozó bizalmas közlekedése úristenével. Sőt, hogy minél megbízhatóbb ítéletre tegyen szert, átadta azt két olasz szerzetesnek, egy dominicanusnak s egy ferenczesnek, a kik nagy pápaszemet illesztvén orrukra, theologusi szigorral vetették mérlegre a szöveg állításait és kifejezéseit s nem késtek a gonosz jansenista hírében álló fejedelmet a római egyház tanításától elszakadt eretneknek nyilvánítani. A szegény fejedelem javításokkal és megjegyzésekkel terheltén kapta vissza munkáját az érsektől s a széljegyzetekben a harcos kedvű szerzetesek a pápai bullák egész sorát olvasták rá a szerző fejére, melyek az ő állítólagos nézeteit már elkárhoztatták. Nagy lelki fájdalommal vette a fejedelem az ítélezést tudomásul, de nem érezte magát hibásnak, mivel az egész dolgot egyéb foglalkozásban szükölködő theologusok munkájának tartotta. A pápai tekintély ellen sohasem szándékozott legcsekélyebb dologban is felkelni s a jansenistákat elítélő Unigenitus-bullát egyházához való gyermeki ragaszkodással vette tudomásul. Saját kárán okulva, vallomása végén ki is jelentette, hogy theologiai képzettség híján talán nem kerülhetett el néhány hibás kifejezést, de ezt nem szándékosan tette és hibájáról felvilágosítva, bármikor hajlandó azt visszavonni.¹²²

Mielőtt elhagynék ezt a tárgyat, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a fejedelem vallásos életében mégis voltak mozzanatok, melyek az ő száműzötti lelki fejlődését nem ismerő szemlélőket könnyen vissza-riasztották. Grosboisban szerzett meggyőződése, hogy fejedelemségét keresnie kell, egyéni színezetet nyomott gondolkodásmódjára, a mely vallásos tárgyú beszélgetéseiben szokatlan, idegeneknek érthetetlen módon nyilvánult meg. Az említett konstantinápolyi vicarius gyakran meglátogatta Jenikőben és Rodostóban s ilyenkor a beszélgetést már csak papi érdeklődésből is arra a kérdésre terelte, hogyan ítéli meg Rákóczi a törökök, pogányok közt való kényszerű tartózkodást. A fejedelem minden hányattatása kiindulópontjaként az erdélyi fejedelmi választást jelölte meg. Soha nem hagyta volna el franciaországi nyugalmát, ha esküt nem tesz az erdélyi rendeknek, hogy nem hagyja el és megtartja őket ősi szabadságukban. Célja elérésében egyedül a törökök nyújthattak segítséget. Nem mulasztotta el, hogy meg ne kérdezze a Sorbonne theologusait és egyéb bölcs egyházi embereket, szabad-e neki a pogányoktól nyújtott segélyvel élni. Ezek egyhangúan biztosították, hogy hasonló helyzetben a különben tilos eszközökkel is joga van élni s hogy egyébként a többi fejedelem is az állam javát s nem a vallásos dolgokat szokta politikai elhatározásaiban tekinteni. Biztosította azonban az érseket, hogyha Franciaországban értesül a tatár beütésről, soha be nem teszi lábát a török földre. Most már vógvég belátta ez egyetlen eszköz használhatatlan voltát s a törököt sohasem fogja háborúra biztatni. Kötelessége azonban továbbra is fennmarad, az erdélyieknek adott szava mindörökké kötni fogja,

tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségeire. Ettől az eskütől senki, még a római pápa sem oldozhatja fel, egyedül azok, kiknek kezébe letette.¹²³ Az apostoli vicarius ezt a felfogást legalább is különösnek, ha nem eretneknek találta. A galatai jezsuita rendház egyik tagja, Cachod atya, kivel még találkozni fogunk, Rodostóban rövid beszélgetés után komolyan meggyőződött, hogy Rákóczi a jansenisták „sectájához“ tartozik.¹²⁴ Abban a pillanatban, a mint fejedelemségének kérdése előkerült, nem lehetett többé vele alkudozni. Az erdélyi rendeknek letett eskühöz minden körülmények közt hű akart maradni, ezt tartotta földi vándorlása egyetlen céljának s még attól sem rettent vissza, ha vallásos alapon nyugvó ragaszkodását mások megátalkodottságnak, az egyház tanai megvetésének, kárhuzatos eretnekségnek tartották. A rodostói egyhangúságban épp úgy a fejedelemség keresésének sziklaszilárd alapelvén áll, mint a hogy ugyanez a felfogás üzte-hajtotta el Grosboisból Törökországba.

Őszinte, mély istenfélelemtől áthatva is, továbbra is minden ízében fejedelemnek érzi magát. Ellenséges érzületű emberek nem ritkán botrányköre vélték találni abban, hogy vallásosságában is folyton kimutatja fejedelmi méltóságát. Rodostóban nem remeteként, hanem mint fejedelem élt. Szent tárgyú elmélkedéseit át meg átszótték az Ő elképzelt souverainitásának pókhálósálai. Vallásos életének ez ad tulajdonképen egyéni színezetet. Ez mutatja egyszersmind, mily mélyen belenőtt lelkébe erdélyi fejedelemségének s ezzel együtt souverainitásának a tudata. Ha lemondott volna róluk, saját lelkét kellett volna magából kiszakítania. A „keresztény fejedelem állításaiban“ a napi

élet minden alkalmához szabott imákat készített, de ezek az alkalmak csak hatalmas fejedelem életében fordulhatnak elő. Lelke mélyéből jövő imádságot ír, *a la vue du throne*, azon alkalomra, mikor a fejedelem udvaroncainak reggeli tiszteletnyilvánítása után a tróntermen át megy házi kápolnájába. »íme, Úristen, dicsőségemnek külső jele, ha segélyeddel eljutok az uralkodáshoz; add, hogy e múlandó trónon ülve megadjam az embereknek, a mit kívánok, hogy megadjanak nekem.“ Imádságokat, Istenhez emelő sóhajokat írt a fejedelmi élet olyan alkalmaira, melyek a száműzött életében soha elő nem fordulhatnak. A »nagy felkelésre“, a hogy XIY. Lajos szokta egész udvara jelenlétében reggelenként a napot megkezdeni, a fejedelmi tanács ülésére, háború esetére, győzelemkor, vereségkor, az elesettek holttetemeinek megszemlélésére. A fejedelmi souverainitas álmába merülve a szomorú valóság messze távolba húzódott tőle s ő háborítatlanul, tökéletes boldogságban szöhetett tovább ártatlan álmait, melyekben vallásos érzelmei és világi érvényesülésre törekvő vágyai egyaránt kielégülésre találtak.

Vallásossága és politikai meggyőződése ily módon elválaszthatatlan gomolyaggá fonódtak össze egymással és kölcsönös egymásrahatásukban még inkább feloldhatatlanná tették a csomót. Vallásos hite egész életére, a száműzetés végnélküli éveire megszilárdította politikai álláspontját, — politikai elvei viszont vallásos nézeteire gyakoroltak nem egy esetben eldöntő befolyást. Legvilágosabban látható ez utóbbi jelenség Bossuet-hoz való viszonyában. A francia abszolút monarchiának legékesebben szóló védelmezője Rákóczi souveraini öntudata kifejlődésére nem csekély hatást

gyakorolt. A fejedelmeknek Istentől nyert magasztos megbízását illető nézetei, a mint ezek még Grosboisban meggyökereztek benne, kétségtelenül arra a mintára vezethetők vissza, melyet Bossuet adott XIY. Lajos absolut hatalmának nyomán. A mint XIV. Lajos végtelen komoly, minden egyéb földi állásnál súlyosabb felelősségű hivatalt látott királyi voltában s a mint Bossuet szigorúan utasítja a fejedelmeket magas hivatásukhoz illő komoly életre, ugyanezt a felfogást láttuk Rákóczinál is. A souverainitas azonban csak egyik oldala volt az Ő politikai rendszerének. Soha nem felejtette el, hogy ő rendektől, azaz akkori felfogás szerint a néptől kapta fejedelemségét. Bossuet könyveinek olvasása közben sok olyan nézetre talált, melyek az ő fejedelemségének törvényes voltát könnyen meg-ingathatták. Így lett előbbi mintaképéből, pontosabb vizsgálat után, megczáfolásra érdemes ellenfél. A rodostói tartózkodás első, nyugalmasabb éveiben újra és újra átnézte Bossuet tanait s e vizsgálat eredményeként hosszabb, francia nyelvű munkát készített „Traite de la puissance” címmel.¹²⁵ Benne Bossuet politikájának külső utánzásával a szentírásból próbálja a törvényes, Istennek tetsző, emberek fölé rendelt hatalom mibenlétét megállapítani. Mindketten meg-egyeznek abban, hogy a paradicsomi állapot után az emberek bűnökben tobzódva, törvénytelen állapotba jutottak. Ennek a törvénytelen, bűnös állapotnak Bossuet szerint Isten vetett véget azért, hogy királyokat adott középük. Az uralkodók tehát Istentől nyerik hatalmukat, melyet a nép javára, saját lelkük üdvére és Isten dicsőségére kell gyakorolniok. A királyok ellen bármi okból való lázadást Bossuet, XIV. Lajos bámulója, a legszigorúbban elítéli. Rákóczi azonban

az Istentől állított uralkodó elleni felkeléssel, lázadással kezdte politikai pályáját, melynek során a meglevő dynastiát trónjától is megfosztotta. Az ő souverainitásának legfőbb életfeltétele volt egy már meglevő souverainitas megsemmisítése. Kénytelen volt tehát Bossuet rendszerén néhány vonást kiigazítani. Ezt a munkát nagyon finoman és óvatosan, Bossuet tekintélyének legkisebb sérelme nélkül végezte el. Felfogása szerint az ótestamentum figyelmes olvasásából látható, hogy a bűnbeesés után, a királyi hatalom felállításáig tartó törvénytelen állapotban mégis volt valami rend. Abból, hogy Isten a Sinaihegyen Mózesnek adta át a törvényeket, nem következtethető, mintha Isten szóba sem akart volna állani a néppel. A királyság megalapítása előtt a törvényes hatalom a zsidó nép kezében nyugodott s az szabad akaratból és egyhangúlag ruházta a saját hatalmát a királyra. „A fejedelmeknek tehát törvényes hatalmuk van, melyet a népnek szabad és egyhangú beleegyezése adott nekik és tart fenn.“¹²⁶ Ezen tény megállapítása már magában véve eléggé igazolja az erdélyi választásból eredő souverainitást. A korábbi souverain elűzését szintén sikerrel igazolja, nem minden ügyesség nélkül éppen Bossuet, az „örökös monarchia buzgó védelmezője” segítségével. Bossuet maga is elismerte, hogy a makkabeusok harcra kelése jogos háború volt, a milyent népek indítanak, hogy „az igaztalanul rájuk nehezedő igát lerázzák és szabadságuk elnyomásáért bosszút álljanak”. A makkabeusok közel állanak Rákóczi szívéhez s nem nehéz felismerni, hogy bennük saját magát, a zsidó népben pedig a magyarokat akarja példázni: „Arról a népről van szó, a mely a pharaók birodalmában 430 éven át lakott, ott szüle-

tett és szaporodott, a rabság súlya alatt görnyedezve Istenhez fordult, a ki csodálatosan megszabadította, később pedig a makkabeusokat fegyverre szólítván, népét győzelemre segítette ellenségei felett és felhatalmazta, hogy saját kebeléből válaszsza fejedelmeit.”¹⁸⁷ Az absolut monarchiának ez a védelmezője bizonyára megrémülve nézte volna, ha megéri, miként vezeti le saját tanaiból Rákóczi a fölkelőktől választott souverain tulajdonságait és az értekezés végén logikus úton II. András aranybullájából az alattvalók fegyveres ellenállási jogát állapítja meg. Bossuet absolutista tanításából kiindulva, megérkezik ahhoz a törvényhez, melyet még a rendi magyar országgyűlés is túlságos szabadosnak tartott és mind e beláthatatlan nagy út csak azért, mivel az erdélyi fejedelem souverainitasa egyedül e törvény érvénybenlételével igazolható. A mint azonban sikerült bebizonyítania a trónhoz való jogát, szívből helyesli Bossuetnek a szentírásból merített maximáját: „A souverainok földön lakozó Istenek!” őt ugyan a nép választotta csak, de az ő souverainitasa épp oly korlátlan, egyedül Istentől korlátozott, mint az örökös dynastiák tagjaié.¹²⁸

II.

A vallásnak és politikának ez a szerves kapcsolata Rákóczi lelki életének talán legegységesebb, de mindenesetre — az ő szempontjából — legszerencsésebb *productuma* volt. Az egyetlen, a mi neki Rodostóban tiszta örömet szerzett s a mi mindvégig megóvta a kétségbeeséstől, úgy mint helyzetének pontos felismerésétől. A megérkezésekor mutatkozó lemondás, apathia jelenségei csakhamar háttérbe szorultak.

A Konstantinápolyból való erőszakos eltávolítás keserűt kiheverte, nemsokára újra, bátran felegyenesedett és a régi alaptalan bizalommal, hiú reménnyel kereste fejedelemségének útját. Újabb tapasztalataiból megtanulta, hogy a töröktől nem várhat többé semmi kezdeményező lépést — Savoyai Eugen hosszú időre elvette a muzulmánok kedvét a háborútól s így törekvései most elsősorban a török föld elhagyására s a nyugati kereszténységbe visszatérésre irányultak.

Ebbéli fáradozásai a legelső lépésnél is szinte leküzdhetetlen akadályra találtak. Rodostói gazdája, a török kormány, semmi esetre sem volt hajlandó vendégét elbocsátani. A szultán a keleti lovagiasság túlzásával kijelentette, hogy pártfogoltját mindenki ellen megvédi, és meg van győződve arról, hogy Rákóczinak sehol a világon nem lehet olyan jó dolga, mint a hatalmas porta árnyékában. A fejedelem tapogatózásai Ibrahim nagyvezírnél udvarias, sőt szinte megtisztelő visszautasításra találtak. A törökök lovasbarátsága azonban inkább ily nemleges jelenségekben merült ki: nem eresztették el, de a legelső egy-két év kivételével ott tartózkodása anyagi feltételeire sem fordítottak nagy gondot. A napi segélypénzt már 1721 tavaszán leszállították: korábban Rákóczi maga hatvan, a vele lévő tábornokokkal együtt hetvenöt piasztér „taint“ élvezett, a mit most egyszerre ötvenre szállítottak le. A fejedelem ugyan sietett tiltakozni a nagyvezírnél: igen ügyesen bebizonyította neki, hogy a szultán becsülete kívánja az egykor megígért összeg megtartását. A nagyvezír bele is egyezett a régi helyzet visszaállításába, de az alkudozás végén mégis csak hatvan piasztert engedélyezett.¹²⁹ A fejedelem ettől kezdve állandóan harcra

készen várta az újabb megrövidítési kísérleteket, mivel a nagyvezír államháztartási elmélete egyetlen szóban, a „takarékosságban“ összpontosult.

Ibrahim a rodostói élet túlnyomó részében, egész 1731-ig, megtartotta helyét Ahmed szultán mellett. Az uralkodó és ministere kormányzási elvekben meg-egyeztek egymással. Mindkettőnek egyetlen célja a hatalom csendes, háborítatlan élvezete volt. A nagyvezír ura gyengeségei legyezésével tette magát nélkülözhetetlenné. A konstantinápolyi nagy mecseteket ünnepnapokon bonyolult apparátusok segítségével tündén világitásba helyezte a gyermekként bámuló szultán multságára. Tulipánünnepek és kivilágítások rendezésében felülmúlta parancsolóját. Hogy a szultánnak magánszórakozásai minél fényesebbek lehessenek, az állam kiadásait kérlelhetetlen szigorral szállította le minden elképzelhető módon. A költséges ünnepek és építkezések kedvéért új adókon törte fejét, a női ruhaluxust megrendszabályozta, sőt még a tulipánhagymákra is adót vetett ki. Fáradozásait szultánja elismeréssel méltányolta, sőt a kitűnő nagyvezírtől elkényeztetve, az állam jövedelmeit tisztán kincstára számára akarta lefoglalni és fősvénységével nem egyszer Ibrahimot is zavarba hozta. Az egyik szultánfinak egyszer elfogyván zsebpénze, a nagyvezírtől kért és kapott is kis összeget, a mit a fiú ártatlan örömben játszótársai között szétosztott. A szultánnak fülébe ment a dolog s Ibrahimot felelősségre vonta, hogy mer így pazarolni. A mire a nagyvezír bölcsen felelte: „Felséged okosan teszi, hogy kincset kincstre halmoz saját magának, én azonban kénytelen vagyok Felséged helyett is egy-egy cseppet a nép közé csurgatni, különben elégedetlen lesz és mindkettőnknek meggyűlik

a bajunk vele.” Ilyen felfogás mellett a töröknek „magyarbarát lovagiassága” különös világításban jelentkezik és érthető, miért akart Rákóczi mindenáron elkerülni Törökországból. Maga korán észrevette, hogy a szultán kormányzati bölcsesége kimerül abban, hogy a tehetségesebb embereket távoli tartományokba száműzi és így a fővárosban az akarattalan és tehetségtelen tespedés uralmát tartja fenn.¹³⁰ A fejedelemnek másutt kellett segedelemért kopogtatnia.

Ismét az „európai constellatióra” fordította szemét, mely egyszer már oly kegyetlenül megcsalta. Spanyolországnak a négyesszövetséghez való csatlakozása Európa pacificatióját teljessé tette. Néhány kisebb jelentőségű függő kérdés elintézésére a hatalmak követei Cambrayban congressusra gyűltek össze. Mivel a fontos kérdéseket már a Quadruple Alliance okmányai megállapították s ezeken nem volt szabad többé változtatni, a követek tárgyalásai a spanyol kívánságoknak valamivel lejjebbszállítása körül folytak. A cambrayi dolog ennél fogva senkit sem érdekelt, a megbízottak éveken át húzták a tárgyalást, míg végre eredmény nélkül szétmentek. Rákóczi azonban, emigránsi szűk látókörében, az utrechti congressus feléledését remélte Cambraytól s mindjárt a legelső hírre lépéseket tett érdekei megóvására. Még 1720 végén elküldött egy szolgálatában állott francia mérnököt, Bont, Spanyolországba, mint a honnan leginkább várhatta ügye felkarolását. A Boissiméne-féle szegény emlékét már szerencsésen elhessegette magától. Bon a francia miniszternél, Duboisnál, is jelentkezett s az állítólag megígérte neki, hogy Rákóczi érdekeiről Cambrayban nem fog megfélekedni.¹³¹ V. Fülöp természetesen semmi kedvet sem mutatott, hogy saját

helyzetét oly súlyos kolonc magáravállalásával súlyosbítsa, a milyen volt Rákóczi erdélyi fejedelemsége. A kiküldött eredmény nélkül tért vissza Párisba, a hol ettől kezdve ura ügyeit állandó hűséggel, de a helyzetből folyó teljes sikertelenséggel képviselte.

Jó hír, rossz hír egyaránt lomha szárnyakon járt a fejedelemhez Rodostóba. Néha félévig is hírek nélkül maradt. S így az „európai constellatiót“ illető nézetei legtöbnyire tévedéseken alapultak és szomorú csalódásban végződtek. Kósza hírnek bizonyult az is, hogy a két Sicilia királyságát III. Jakab, a Rómában tartózkodó pretendens, fogja megkapni a cambrayak jóvoltából. A fejedelmet azonban felvillanyozta a hír, repülve sietett volna Nyugatra, hogy az egyik pretendens sikere után az ő követeléseit is előterjeszsze. A nagyvezír és a francia követ, Bonnac, kiknek franciaországi útja szándékát bejelentette, nem helyeselték azt. Mégis hozatott magának egy francia kereskedelmi hajót; Bonnac nagy rettegésben volt, hogy megjelenése Franciaországban Dubois császárbarátságát compromittálni fogja s így az elutazás megakadályozására saját szolgálatába fogadta és visszaküldte a hajót.

Kézzelfogható kudarczok sem tudták Rákóczit útjától eltéríteni. Újabb sikertelenségek után folyton fokozódó izgatottsággal rohan újra és újra az áttörhetetlen falnak, mely az elhagyott keresztény világtól elválasztja. Soha sem tudja elfogadni a megváltozhatatlant. Talán maga sem hiszi, hogy új lépése eredménynyel kecsagetné, de belső lázától űzve új és új kétségbeesett erőfeszítéseket tesz. Az 1720. év végén a francia diplomacia nagy diadalt aratott a portán: a francia királynak s nem VI. Károlynak engedtetett

meg a jeruzsálemi szentsír kupolájának kijavíttatása. Ez örömhírrrel külön nagykövet ment Párisba a padisah levelét átadandó. A francia udvar nagy pompával fogadta a követet, Mehemet pasát, kövér jóképű török urat, a ki a francia asszonyok szépségével alig tudott betelni. Elmenetelekor Rákóczi megkérte, ajánlja alkalomadtán az ő ügyét is Dubois figyelmébe. A becsületes török visszaérkezve sajnálattal jelentette, hogy a dolgot kilátástalannak találta és inkább hallgatott róla, semhogy visszautasításnak tegye ki. Duboisról különben nem éppen hízelgő képet hozott magával: háromszor beszélt vele, de az soha se mondott egyebet hazugságnál. Utoljára csak azért búcsúzott el tőle személyesen, hogy lássa, miféle új hazugságokkal áll elő ez a „dervis, a ki arany szöveten ülve fogadja az embert, de egy igaz szava nincsen.“¹³²

A visszautasításokhoz Rákóczi már régóta hozzászokott. Pár hónappal Mehemed visszaérkezéte magáért Duboisnak, az új kardinálisnak. Szerencsét kívánt a bíborhoz, s bátorkodott leveléhez az európai constellatiót illető nézeteit emlékirat formájában mellékelni. Széles összefoglalásban képet adott a régi francia politikáról: Franciaországnak a német-római császár örök ellensége, egyetlen érdeke tehát ezt ártalmatlanná tenni. Richelieu és Mazarin korában a császár valóban félelmes ellenség volt: állandóan szövetségben lóvén Spanyolországgal, két oldalról fenyegette Franciaországot. A régi francia politika azonban igen bölcsen védekezett ellene: a Habsburg-hatalom hátában állandó szövetségeseket tartott magának: ezek francia pénzzel támogatva sikerrel lekötötték a császár erejét. A svéd király a német tartományokat nyugtalanította, az erdélyi fejedelem a magyar nem-

zet szabadsága fenntartásáért Ausztriát, Morvaországot, Sziléziát pusztította és akárhányszor saját székvárosában fenyegette meg a császárt. A szövetségesek végezték a háborút s Franciaország nyugalomban élvezhette a béke áldásait. Ami kis sereg, 40—60,000 ember kellett a Németalföldek őrzésére, azt könnyen kiállította az ország. Ez volt az ideális állapot, melyben, hála a bölcs külpolitikának, ipar, kereskedelem, művészetek virágoztak, öröm volt élni. XIV. Lajos azonban fiatalos megdöntöttségében maga kezdett háborút viselni, ahelyett, hogy ezt szövetségeseinek hagyta volna. A svéd- és az erdélyi fejedelem barátságát elhanyagolta és sorsukra hagyta őket.

A szomorú következmények nem vártak magukra. Szerencsétlen háborúk, a jólét megsemmisülése, a császár megerősödése. Következtetés: vissza kell térni a régi politikához. Mintha csak francia ember tollából került volna ki e rajz. Ha aláírás nélkül találnók meg e szöveget, semmi esetre sem gondolhatnánk magyar szerzőre. Legkevésbé olyanra, a ki a Rákóczi-mozgalom után irt volna. Rákóczi valóban legutolsó képviselője volt a harminczéves háborúbeli erdélyi politikának. A magyar szabadságot egyedül Franciaország, a császár ellenségei tarthatják fenn. Ilyen világosan, szinte karrikaturai egyszerűséggel sem Bethlen Gábor, sem Rákóczi György nem gondolkoztak, mert Ők tudatában voltak saját erejüknek. Rákóczi főid- és nép nélkül, száműzetésben, a külpolitikai szempontokba kapaszkodik, melyek elődjéinél minden fontosságuk mellett, csak másodsorban jöttek számba.

A régi jó idők visszakozására — folytatja előadását Dubois előtt — most is megvan az alkalom. Csehország és Magyarország elégedetlenek, s várva

várják Franciaországnak felkelésre hívó szózatát. Nehogy azonban Dubois elbízza magát és még sokáig halogassa a támadást, az előző ígékezésnek ellentmondva arról is biztosítja a bíbornokot, hogy VI. Károly császár most jobban bánik a magyarokkal, s ha ezt a fejlődést nem akasztják meg, egész Franciaország remeghet, oly erős lesz a császár. Különben még igen részletes felvilágosításokkal szolgált az európai helyzetről, de állandóan abból a hibás álláspontból, hogy a pretendens meg fogja kapni Nápolyi és Siciliát.

A bíbornok feleletre sem érdemesítette. Három hónap múlva az orleansi herceghez fordul, és szemérmes kéregetőként bocsánatot kér tőle, hogy nem miniszterének, Duboisnak, ír, mivelhogy ezt nem ismeri. A regenssel való ismeretsége folytán nem erőlteti magára a diplomatai hidegséget, őszintébben rajzolja a vigasztalan jelent, s gyermekes őszinteséggel tárja fel vágyait. A törökben való csalódást elpanaszolva a török háború veszélyeit rajzolja előtte: ha Magyarországba török sereg jutna, a szultán soha ki nem adná azt kezéből. Még a legutolsó török katona is úgy beszél Magyarországról, mintha az a török birodalom része volna, melyet vissza kell hódítani. Ezekről tehát semmi sem remélhető. Hanem az európai helyzettől! S itt súlyos kifogásai vannak a Quadruple Alliance ellen, a mely a régensnek legszemélyesebb munkája volt! Sokkal hasznosabb volna egy angol-francia-savoyai szövetség. Legközelebbi reménye azonban Nagy Péterben van. A régens szólítsa fel a czárt a császár ellen való támadásra. Ez a háború Anglia érdekével is meg egyeznék, mert annak kívánatos lehetne, ha a czár Mecklenburgtól eltéríttetnék. Franciaország nyugodtan

nézhetné „azt a játékot, melyet én játszánék a czárral együtt Magyarország színpadján”. A mint a czár magyar földre lépne, az egész lakosság melléje állana. Magyarország igen termékeny, nagy benne a jólét, a czár seregét könnyen lehetne élelmezni. Tízezer katonával olyan sikereket érhet el ott, mint egyebütt nyolczvanezerrel. Három hadjáratban vége lenne a császárnak, mert seregei kénytelenek volnának télire kivonulni az országból, nem lévén ott elég erődített hely, a hol megvonhatnák magukat. S így tovább, a czár magyarországi hadjáratának igen lelkiismeretesen kidolgozott, s részletekben valószerő képét adta. S ha már a császári seregek földre tiporva hevernek, az eddigi szemlélők, Francia-, Spanyol- és Angolország közbeléphetnek, mediatiót ajánlhatnak fel azzal a kikötéssel, hogy a mely fél nem fogadja el közbenjárásukat, azt közösen megtámadják. A császár ész nélkül egyeznék bele mindenbe. Az egész terv megvalósítása igen kevés áldozatba kerülne. A régens bízza meg Rákóczit, hogy nevében tárgyaljon Nagy Péterrel. A czár neki régi ismerőse és nagyon szereti a magyar bort. Miniszterei hasonlóképen, főként a mindenható Mencsikoff, a ki Rákóczitól már máskor is szívesen fogadta a tokaji bort. A czárné is szereti az ajándékot, Franciaország 2—3000 tallért koczkáztatna. Mind-ehhez azonban legelső lépés, hogy ő maga török földről Párisba mehessen, és ott, valamint Madridban személyesen beszélhesse meg a dolgot.¹³³

A fejedelem komolyan hitte, hogy az orleansi herczeg, ha nem fogadja is el, legalább megbeszélésre méltatja tervét. Egy darabig türelmesen várt a feleletre. Párisi barátjaival, Tessó maréchallal és marquis d'O-val, állandó levelezésben volt; nekik panaszolta el a francia

kormány makacs hallgatásán érzett keservét. Az 1723-óvelején egykori ideáljához, Conti hercegnéhez, fordul panaszaival. Boldognak nevezi a hercegnét, a ki sohasem fogja tapasztalni, mennyivel keservesebb a lelki és testi halálnál a politikai halál, ő már csak annyiban él e világban, hogy elfelejtették eltemetni. A hercegné viruló fiatalságával szemben mégis erőt vesz magán, hálát ad Istennek, hogy az európai politika reá nézve „magasztos ábrándok“ távolába került, s a rodostói szüreti szokások leírásával próbálja leplezni elkeseredését. Tíz hónapba került, míg a hercegné felelete Rodostóba jutott. Közölte benne egykori lovagjával, hogy az orleansi herceg legnagyobb sajnálatára nem engedheti meg a Franciaországba való visszatérést. A nagyszerű orosz-magyar együttműködés tervét hallgatással mellőzte a levél, a melyhez a hercegné a régens megbízásából a Quadruple Alliance szövegét is mellékelte. A fejedelem újra a londoni szerződéssel, az angol-francia-hollandus-császári szövetséggel találta magát szemben, melynek okiratát egyszer már Bonnac útján kézhez vette.

A rossz hír ritkán jár magában. Ugyanezen időben jött értesítés párisi képviselőjének, Brenner apátnak tragikus sorsáról is. A Cellamare-összeesküvés óta Rákóczi nem bízott rája politikai ügyeket, sőt a Hôtel de Ville-en való követelése kezelését is elvette kezéből. Még Párisban felfedezte, nála szokatlan emberismerettel, Brenner jellembeli fogyatékoságát. A szepesi prépost korábban Széchenyi Pál, a nagy kalocsai érsek, titkára volt, tőle állott Rákóczi mellé. A kurucz-ügy bukása a nagyravágyó pap reményeit tönkretette. A fejedelem maga látta, hogy „Brenner remény nélkül maradt, ő, ki fejét arravalónak hitte, hogy püspöki

mitrát, hogy bíbornoki süveget viseljen. Kétségbeesett jövendőm iránt, kenyér nélkül látta magát halálom után. Arczán olvastam e gondolatokat, midőn a mania Őt megrohanta.¹³⁴ A fejedelem nézete szerint még árulásra is képes volna, annyira lenyűgözte akarát a világi dicsőség és jólét kívánása. Tanácsait mégis éveken át meghallgatta; a kártyabarlang felállításánál is, mint láttuk, Brenner volt a mozgató és kezdeményező erő. A rodostói száműzetés idején sikerült Brennernek a fejedelem értékpapírjait kezébe keríteni, illetőleg kezelésükben magát atoulouse-i gróftól és Rákócz párisi bankárjától, Héliissantól függetleníteni. Az a szédületes forgatag, melyet Lawnak Missisipi-társasága, s egyéb óriási méretű szédelgései felkeltettek, Brennert is magával ragadta. Egész Páris a pénzhőség visszataszító tülekedésével kapkodta szét Law részvényeit. A királyi család tagjai legelői rohantak, s a ki közülök idején, bölcs mérséklettel visszavonult az örült játékból, milliókat harácsolt össze az ezerszámra tönkretett kis existenciák vagyonából. Brenner sietett fejedelme egész vagyonát, a Hotel de Ville-re szóló értékpapírokat, Law bankjában részvényekre felváltani. A katastropha nem sokáig késett, a skót bankár és systemája 1720 nyarán megbukott, a részvényesek mindenüket elvesztették. Ez volt a legnagyobb pénzügyi krízis, mely eddig Franciaországot megrázkódtatta. A liquidationál a két milliárdnyi követelést 222 millióra korlátozták. Brenner nem sokáig viselte a szégyent, hogy urát vagyoniilag tönkrejutatta, s nem-sokára öngyilkos módon vetett véget életének. A fejedelem mellől egymásután ragadta el a kétségbeesés azokat, kik földi pályájukat érette feláldozták.

Law bukásával nemcsak az ó Párisban kezelt

vagyona vált semmivé, hanem a francia államháztartás ügysem szilárd alapja is megingott, s az orleansi herceg a pensiókat kénytelen volt szigorúan leszállítani. Rákóczi most már a török tainon kívül alig számíthatott egyéb jövedelmekre. A lelki kínokat így tetézték anyagi gondok, az emigránsi élet szükségszerű kísérői. Brenner halála hírére és az orleansi herceg újabb visszautasítására ezeket írja: „A jövőbe nem merek nézni, a jelen is elég volna arra, hogy eszemet megzavarja, ha hitem és Isten akaratában való megnyugvásom nem segítenének.”¹³⁵ Ebben a borzasztó helyzetben sem képes a változhatatlanban megnyugodni. A visszautasítás semmi egyéb hatással nincs rá, minthogy kéréseit megismétli. A négyesszövetség okmányával kezében újra esedezik Conti hercegné közvetítésével a régensnél, hogy legalább a Grosboisba visszatérést engedje meg neki. Hajlandó megfogadni, hogy a kamalduliak házát soha nem hagyja el és nem teszi lábát Párisba. De ha ezt sem remélheti, legalább járjon közbe az orleansi herceg, hogy Spanyolországban találhasson menedéket.

Levele már aligha találta életben a régent, a kit az 1723. évben, pár hónappal minisztere, Dubois bíbornok halála után, hallatlan kicsapongásai kidöntöttek az életből. A gyermekkirály nevében Bourbon herceg, fiatal, üresfejű, gőgös ember vette át a kormányt, és Franciaország sorsát szeretője, marquise de Prie, egy alig húszéves szép asszony szeszélyei szerint intézte. Sem az általános külpolitikában, sem Rákóczi helyzetében nem állott be ezzel nagyobb változás. Továbbra is az angol szövetség maradt a diplomácia súlypontja, s az új külügyi államtitkár, Morville, Duboisnak hű tanítványa, továbbra is a béke fenntartásán dolgozott.

Már Dubois megpróbálta az európai összeütközések lehetőségét kisebbiteni azáltal, hogy Spanyolországgal az őszinte kibékülést kereste. A négyesszövetségben belül külön spanyol-francia, majd spanyol-francia-angol szerződések jöttek létre, a melyek a békét még szilárdabb alapokra fektették. A császár és V. Fülöp között ugyan továbbra is megmaradt az olasz birtokok folytán bizonyos érdekellentét, de a spanyol-angol-francia védelmi szövetség a császári politikát nagy mérsékletre készítette, nehogy a három hatalmas monarchia egyesült erejével találja magát szemben. A spanyol-francia barátságot az uralkodócsaládok összeházasodása pecsételte meg. A régens leányait spanyol infansok jegyezték el, XV. Lajos pedig egy négyéves infánsnőt kapott menyasszonyul.

Ilyen viszonyok között ki volt zárva annak a lehetősége, hogy a francia kormány Spanyolországnál Rákóczi érdekében közbenjárhasson. Morville legelső feladatát a spanyol-császári horzsolófelületnek minél simábbá tételében látta. Rákóczi kérése ismét, mint annyiszor korábban és utóbb, politikai abszurdumnak tűnt fel a diplomatiát intéző egyének előtt. A fejedlem azonban makacsul megmaradt terve mellett. Az európai helyzetről mint láttuk, nagyon hiányos értesülésekkel rendelkezett és elégnak találta, ha a négyesszövetség okmányának betűit tanulmányozza. Az emigransi látkör sajátságos ferdeségéből következik, hogy a valódi, folyton változó helyzet mellőzésével az emigráns egész jövőjét nem egyszer egy-egy szerződés száraz szavaira alapítja, s megfelelkezik arról, hogy alig van államszerződés, melyet minden pontjában, betűszerinti értelem szerint végrehajtottak volna. A Quadruple Alliance okiratában

Rákóczi felfedezte, hogy V. Fülöp és VI. Károly kölcsönösen amnestiát adnak azon alattvalóiknak, kik az ellenség pártján harczoltak. Azt csak senki nem vonhatja kétségbe, gondolta magában, hogy a spanyol háborúban ő is a spanyol király pártján harczol. A szerződés értelmében tehát őt is teljes amnestia illeti, melylyel azonban nem kíván élni, de a bécsi udvarban élő fiainak és a rodostói száműzötteknek vissza kell nyerniök birtokaikat Magyarországon, ő pedig vissza fog térni Spanyolországba, a hol mint egykori szövetségest bizonyára meg fogják becsülni. A Boissiméne-féle szégyen nyom nélkül elrepült feje felett, emigransi tervkovácsolása közben. A hű Bon ismét elindult a madridi és párisi udvarok közti utazásra, de természetesen a legcsekélyebb eredmény nélkül.

A török földről szabadulás reménye sem Párisból, sem Madridból nem integetett Rákóczi felé. A várakozásban gyötrelmei folyton fokozódtak s mindinkább elvesztette annak a lehetőségét, hogy logikusan, az eseményektől szolgáltatott előzményekből következtetve állapítsa meg cselekvésének célját és irányát. Folytonos kísérletei a keresztény világba való visszatérésre és európai háború felkeltésére nem tekinthetők többé diplomatai lépéseknek. A közönyös francia és spanyol udvarok nem állottak szóba ügynökeivel, Angliától a négyesszövetség megkötése után jó ideig nem mert semmit sem kérni. Legfollebb a lengyel és porosz királyok hallgatták meg üzeneteit, mint egy sorsüldözött szerencsétlen ember hiábavaló panaszait. A rodostói tíz-tizenöt év alatt Rákóczi a nyugati országok államkancelláriáiban javíthatatlan querulánsként szerepel, a ki hosszadalmas tervei elő-

adásával csak elrabolja a miniszterek drága idejét. Az új miniszterek hivatalba lépésükkor csakhamar megismerkednek vele, mert szegény ott a világ végén azt hiszi, hogy minden új miniszterrel javulhat szomorú helyzete. Duboistól Morville örökölte a Rákóczi memorandumait előterjesztő Bont, 1726 után Fleury lesz az első miniszter s őt zaklatja Rákóczi fáradhatatlan ügynöke. A fejedelem megdöbbenő következetességgel fúrja be magát álmaiba, akárcsak a strucczmadár a homokba. Minden elhatározását a régmúlt szemléletére alapítja. Az utrechti congressuson az angol és hollandus követek még erdélyi fejedelemnek nevezték, ebből a rég kialudt tényből következteti, hogy ez a két hatalom meg fogja segíteni, mert „hisz az ő érdekük Erdély függetlensége“. S mikor e sorokat írta, asztalán feküdt a négyes-zövetség okmánya! A fejedelmi önérzet nem akadályozza abban, hogy a büszkeség utolsó foszlányait is letéve szívrehatóan panaszkodják. A közömbös francia miniszter előtt helyzetét *misérable situation*-nak nevezi. Önuralmát mindinkább elveszíti, s belső láztól hevítve Öntudatlanul jut olyan utakra, melyekre korábban a világ semmi kincséért sem lépett volna. 1726-ból reánk maradt egy levele marquis d'O-hoz, egyik legkiáltóbb documentuma annak, mennyire leigázza és átalakítja az emigransi élet a társasághoz és politikai működéshez szokott ember akaratát és érzelmi világát. Ez a barátja az egyetlen Franciaországban, ki előtt „szívét egész szabadon kiöntheti.“ Nincs itt szó a magyar nép javáról, a kuruczok boldogulásáról. Az európai közösségből kizárt fejedelem oda jutott, a hova a magyar puszták hatalmas kivert bikája: egyetlen célja létezésének a puszta élet

fenntartása. Fejedelmi önérzettel beszéli el, mennyire megsértette őt Fleury bíbornok és Morville, a kik képviselőjének Bonnak, azt mondták, hogy XIV. Lajos az utrechti congressus óta nem állott többé Rákóczi-val szóba, s azóta nem is adta meg neki az erdélyi fejedelmi címet. És hogy nekik mindegy, elismeri-e őt Spanyolország, vagy nem. Szinte idegrohamban kiált fel: „a ki egyszer elismert fejedelemnek, kell hogy mindvégig annak tartson, *c'est pour toujours!*“ Kéri, sőt „könyörög barátja irgalmához“, beszéljen a bibornokkal, mert ha semmi nem történik érte és ha véletlenül a török is megvonja a taint, nem marad más hátra, mint hogy a császár elé járuljon, nyakán kötéllel. Rodostói tartózkodása alatt most másodszer érzi a pestis halálangyalának szárnycsapásait, szolgálai mind lázbeteg, s az egyik ajtajában esett össze, ő maga is most kelt fel súlyos lázból, mely egészen összetörte. „Istennek hála, nem félek a haláltól. De embertelenség volna, ha a mostani nyomorúságban sorsukra kellene hagyni gyermekeimet és hozzám ragaszkodó híveimet, kiknek még annyit sem tudnék hátrahagyni, a mennyit egyhónapi fizetésük kitesz. Nincs rámnézve többre sem politikai eszély, sem becsület, egyedül lelkiismeretem szerint fogok cselekedni, s ha a szomorú szükség úgy kívánja, a császárral való kiegyezésem nem fog nehezen menni.“ Eddig még megsegítette Isten, török földre jövetelének is meg volt a haszna: a kurucz magyarok megmaradtak hitükben és nem lettek renegátok. Házában az eretnekek megtértek az igaz hitre. Mielőtt azonban koldusbotra jutna és engedné, „hogy darabokra tépjék“, kötelessége a legutolsót is megpróbálni: a császárral való kibékülést. Bonnak erre nézve utasítás

adott, reméli, hogy ez az elhatározása hatni fog Fleury bíbornokra. Csakis az tarthatja vissza, ha Fleury kieszközli neki a Spanyolországba való visszatérést. Mindez nem volt csak szóbeszéd. Az orosz követ közbenjárásával már az előző évben csakugyan tárgyalni kezdett Dirling konstantinápolyi császári residenssel, Virmont utódjával. Dirling nem nagy bizalommal fogott a dolghoz és megkérdeztette, mivel akarja jó szándékát megmutatni. A mire Rákóczi első lépésként azt kérte, engedtesék meg neki a nyugati kereszténységbe való visszatérés. Dirling megjelentette a kérést kormányának mely azután, Savoyai Eugén közbelépésére, eltiltotta a további lépésektől.¹³⁶

Sem Spanyolországba, sem hazájába nem térhetett többé vissza. Bon fáradásainak annyi eredménye lett, hogy a toulouse-i gróf komolyan kezébe vette a fejedelem pénzügyeinek rendezését és Law bankja összeomlásából eredt tartozásai levonásával mégis sikerült neki a kormánytól összesen hatezer livres évi pensiót kieszközölni. Ezt az eredményt is csak három év múlva élvezhette Rákóczi.¹³⁷ Az évek egyforma komorságban lomhán múltak felette el. De mint Szent Ágoston mondta, az idő nem repül el tétlenül fejük felett, hanem csodálatos munkát végez a lélekben. A végtelen nyomorúságok a fejedelem öles természetét megtörték, lelke szabad mozgását megakasztották, gondolatait kicsiny kis körre szorították, melyből a haza, nemzet fogalmai lassan kiszorultak. Mindvégig ragaszkodott a meggyőződéshez, hogy szenvedéseit fejedelemsége, hű erdélyi népe szabadságáért szenvedni, de öntudatában mind ritkábban merült fel a távoli haza. Annyi bánat között észre-

vétlenül hozzászólt a jelen bajokkal foglalkozni. Magyarország dolgai ködtávolban elmosódva jelentkeztek előtte, ha ugyan ideje volt saját gyötrelmei mellett rájuk gondolni. A nemzet vágyaival, fejlődésével a legutolsó szálak is elszakadtak. A *pragmatica sanctio* hírért Istenben való megnyugvással fogadja és a helyzet tökéletes félreismerésével keresi létrejöttének okait. Mivel mindent saját emigránsi szempontjából ítél meg, azt hiszi, hogy a Virmont kíséretében volt magyarok látták Konstantinápolyban az ő nyomorúságát, hazatérve elhíresztelték, erre a nemzet lemondott az utolsó reményről és elfogadta a Habsburg-ház női örökösödését.¹³⁸

Korábbi életének kísérőtársai lassanként kidőltek mellőle, minden új levél Francziaországból új halálesetet jelentett. Az öreg orleansi hercegné, fia a régens, majd 1725-ben Tessé maréchal, egymásután meghaltak, még korábban, 1722 tavaszán értesült felesége haláláról. Fiatalságának emlékei mind előtolultak a gyász hírre, s megbocsátást szereztek a bűnös asszonynak. Feleségének a sorsa állandóan sok gondot szerzett neki. Emigráns korában féltékenyen vigyázott arra, hogy felesége lengyel- és francziaországi kóborlásaiiban fejedelmi rangjához méltóan éljen. Halálhíre óta egész életében szakállt viselt, s valóban szakálla volt az egyetlen, mint maga mosolyogva jegyezte meg, a mi beteg testében még élet erősen növekszik, de az is a *föld felé!* Két fia során is sokat aggódott, de szerencsére ritkán hallott róluk hírt, s istenfélően megnyugodott abban, hogy a bécsi udvar tisztességesen ellátja őket.

Lelki fejlődését a rodostói élet annyira egyszerűsítette, annyira egyetlenegy irányba hajtotta, hogy

még apró örömei is a korábban vázolt vallásos-politikai akaraterzés gomolyagából nőttek ki. Fejedelmi voltának tudata nem engedte meg neki a magánéletbe visszavonulást és semmi sem okozott neki szomorú létében olyan örömet, mint mikor a konstantinápolyi diplomácia ügyeibe beleszólhatott, vagy még inkább, ha a portának tárgyalásaiban közvetítő szerepet játszhatott. Bonnac követsége idején ez nem igen sikerült neki. A francia követ mindvégig azon az állásponton maradt, hogy Rákóczi csak a saját hiúságát keresi, s ettől elvakultan a dolgokat hibásan fogja fel. Ajánkozásait tehát ridegen visszautasította. A fejedelem vallásos meggyőződését és politikai tettvágját egyaránt érdekelte a török földön levő katolikusok sorsa, a kiket a törökök, valamint a görög-keletiek nem igen jó bánásmóddhoz szoktattak. A katolikus misszionáriusokkal is sok baj volt, az olasz és francia szerzetesek folyton czivakodtak. Rákóczi ezeken a bajokon — emigránsi rövidlátással — egy csapással akart segíteni s 1721 végén memorandumot küldött be e tárgyról Bonnac útján Duboishoz. Egyszerűen azt ajánlja, hogy az olasz szerzetesek helyébe Perába és Galatába francziák küldessenek, s ezentúl Konstantinápolyban csak francia papok működjenek. Az apostoli vicariust is a francia király nevezze ki. A memorandumot Bonnac savanyú képpel fogadta, de nem árulta el Rákóczinak, miért. Éppen akkor akarta a pápával a raguzai érsekségre áthelyezett Gallani helyébe a saját öcscsét, egy domokosrendűt, vicariussá kineveztetni, de a római udvar úgy tett, mintha elkésve kapta volna meg kórósét és sietve betöltötte a helyet egy olaszszal, Mauri érsekkel. Bonnac tehát az egész tervet chimerikusnak találta: „Nekem úgy látszik, írta Du-

boisnak, hogy Eminenciádnak nem érdemes magát ez ügyben egyetlen lépéssel is fárasztani.“¹³⁹ Bonnac követsége idején valóban nem nyílt Rákóczinak tér a katolikusok ügyében való közbelépésre, ámbár állandóan fegyellemmel kísérte sorsukat.

Sokkal hálásabb szerepet nyújtott neki az orosz diplomácia. A csár régi barátja volt, az első orosz követ, Daskov küldetése az ő közbelépése folytán érte el célját, s így Daskov utódja, Neplujeff Iván állandóan kikérte a rodostói száműzött tanácsait. Az orosz követ pedig csakhamar középpontjává lett a konstantinápolyi diplomáciai világnak. Ebben az időben lépett előtérbe a perzsa-örmény kérdés, a mely most már nemcsak Törökországot, hanem Nagy Péter hódításai óta a muszka birodalmat is érdekelte. A kérdés diplomáciai megoldásában Rákóczi sokat fáradozott Neplujeff oldalán, ez a ténykedése nem csekély mértékben járult hozzá, hogy nagy szomorúságait, úgy a hogy, mégis el tudta viselni. Legyen szabad itt e perzsa-orosz kérdés legfőbb pontjait körvonaloznunk.

A perzsa kérdést tulajdonképen az afghánok idézték elő. Ez a szabadságszerető nép a XVII. század végén a mongolok állandó támadásai kikerülésére a nyugati szomszédokra, a perzsákra vetette magát. A kan daliári afghán khán, Mir Yaisz, majd 1715 óta ennek vad, kegyetlen energiájú fia, Mir Mahmud több háborúban megdöntötték a Perzsiában kétszáz év óta uralkodó Sophiak dynastiáját, melynek uralmát amúgy is megingatták már az északi törzsek, a lesghiek és kurdok lázadásai. A fiatal perzsa sah, Tahmasp, 1722-ben székvárosát, Ispahant, is elvesztette, s a győző Mir Mahmud majdnem egész Perzsiát kezébe kerítette. Még teljes győzelme előtt összeütközésbe került Nagy

Péterrel. A meghódolt lesghiek Sirvánban, a Kaspi-tenger nyugati partján orosz kereskedőket raboltak ki, a csár elégtételt kért Mir Mahmudtól, s 1720-ban maga vezetett bosszúálló sereget a már korábban kikémlt Daghestanba. Csakhamar bevonult Derbentbe, csapatai egész Daghestant elfoglalták.

Derbent elfoglalásának és Tahmasp szorongattatásának híre egyszerre ért Konstantinápolyba. A porta felelősségre vonta Neplujeffet; az oroszok ellen segélyt kérő lesghieket és a georgiai fejedelmeket szívesen fogadta, két ilyen földönfutó georgiai herceg Rákóczinál is tisztelgett. Török követ ment Pétervárra, hogy Nagy Péter szándékait kitudakolja. A tárgyalások alatt mindkét fél iparkodott terjeszkedni, az oroszok Bakut, az erzerumi pasa Tiflist és Georgiát szállotta meg. A helyzetet még bonyolultabbá tette, hogy az országát veszített Tahmasp orosz segítséget kért és egy szerződésben a Kaspi-tenger egész déli mellékét átadta Nagy Péternek. A törököket nagy izgatottság fogta el az akkor még szokatlan hírre, hogy muzulmánok jutnának gyaurok uralma alá. A Konstantinápolyban és Pétervárott folyó tárgyalásokat minden pillanatban hadüzenet válthatta fel, a császári és angol követ titokban háborúra is biztatták a nagyvezírt, abban a reményben, hogy vagy a török, vagy az orosz meggyöngyülve fog a háborúból kikerülni.

Ebben a helyzetben Rákóczinak állásfoglalása nem lehetett kétséges. Általános európai politikájának mindvégig egy nagy, Habsburg-ellencs háború volt a végcélja, a melyben a császár legveszélyesebb ellensége éppen a török és orosz lehetett. A nagyvezírnél sietett tehát minden befolyását felhasználni az orosz török feszültség eltávoztatására. Tervezetet dolgozott ki,

hogyan lehetne a kaukázusi tartományokat a két fél közt megosztani,¹⁴⁰ s felajánlta ez ügyben való mediációját. Nem csekély bosszúságára szolgált azonban, hogy a sikerrel biztató tárgyalások vezetését Bonnac kivette kezéből. A francia követnek tulajdonképen az angollal együtt kellett volna működnie, de — mint láttuk — a konstantinápolyi állás neki bizonyos függetlenséget, kormányától való önállóságot biztosított. Bonnac ministere tudta nélkül kezébe vette a közvetítést és saját unokaöccsét, a fiatal d'Alliont küldötte Nagy Péterhez, hogy a porta iránt engedékenységre hangolja. Rákóczi teljesen háttérbe szorult, s Bonnac fáradozásainak sikerült 1724. nyarán a két fél között szerződést hozni létre, a melyben a Kaukázust és Kaspi-tenger mellékét megosztották egymás között. Törökország megkapta Georgiát és Sirvánt, az oroszok eddigi hódításaikat megtartották és a Kaspi-tenger déli partjain végkép megvetették lábukat. A határ pontos kijelölésére vegyes, orosz-török bizottság küldetett ki, melynek tagjául a francia kormány képviselőjében Bonnac d'Alliont jelölte ki.

A francia követ sikerét kormánya szívesen fogadta . ugyan, de Bourbon herceg általában véve nem volt megelégedve Bonnac oroszbarát magatartásával. A tehetségtelen és lelkiismeretlen herceg egész politikáját madame de Prie szempontjai szerint irányította és nem csekély sikerrel dolgozott Franciaország elszigetelésén és tekintélye aláásásán. Az asszony, hogy befolyását mindörökre megtarthassa, olyan feleséget keresett XV. Lajos számára, a kinek nincs hatalmas rokonsága és a kit az első minister szeretője kezében tarthat. Nagy Péternek régi kedves gondolata volt a francia szövetség, melyet éveken át meghiúsított Dubois angol-

barát iránya. Dubois halála után újabb ajánlatokat tett a francia kormánynak, s szerette volna, ha leánya, Erzsébet, XV. Lajos felesége lehetne. Bourbon herceg egy ideig hitegette a nagy czárt, a ki nem is értő meg az ügy elintézését. 1725-ben a házassági kilátásokban bízva halt meg. Madame de Prie azonban csakhamar megtalálta a királynét, a ki neki trónjáért örökre hálás fog lenni, a száműzött lengyel király, Lescinsky Szaniszló leánya, Mária személyében. Bourbon herceg egy szép napon visszaküldte a királyi menyasszonyt, a spanyol infánsnőt, hazájába és anélkül hogy I. Katalin czárnót, Nagy Péter utódját, értesítette volna, megtartatta a királylyal és a lengyel száműzött leányával az eljegyzést és házasságot. Ezzel a spanyol Bourbonok Franciaország halálos ellenségeivé lettek, s a visszautasított Oroszország a Habsburgoknál keresett magának újabb szövetséget.

Bonnacot azonban, oroszbarát múltja miatt, nem használhatta többé Bourbon herceg. Helyébe még a házasság megkötése előtt, 1724 őszén, marquis D'Andrezel nevezte ki konstantinápolyi követnek.¹⁴¹ Rákóczi régi ellensége végkép letűnt a színpadról. Távozásakor azt a váratlan szívességet tette a fejedelemnek, hogy utódjával az ügyek átadása közbeu összeveszett s így ezt saját ellenségei iránt jóindulatra hangolta. D'Andrezel sietett a Bonnac-féle uralom utolsó maradványait is elpusztítani: d'Alliont elmozdította a perzsa határkijelölő bizottságból, a melyben francia küldött nem vett többé részt. Sietett Rákóczival — írásbelileg — *érintkezésbe* lépni, megadta neki a fenség, *Altesse Sérénissime* címet s mivel ő maga teljesen járatlan volt a török politikában, tőle iparkodott tájékozódni benne. Rákóczi nagy örömmel ragadta meg

a ritka alkalmat, hogy legalább ily kerülő úton befolyást gyakoroljon a magas diplomacia folyására. Gyakorlati haszonnal különben nem járt az érintkezés, sőt éppen D'Andrezel követsége idején szakadtak el az utolsó vékony szálak, melyek sorsát még a francia hivatalos politikával összekötötték. A lengyel leánynyal való házasság tanulságait Mór vilié csakhamar levonta, 1725 októberében eltiltotta a szentpétervári követet, Campredont az orosz-francia barátság ápolásától. Török- és Oroszország ismét harmadrendű tényezők lettek a francia politikában, akárcsak Dubois korában. Bourbon herczeg magukra hagyta a keleti hatalmakat, keressék a megélhetés módját maguk között, a hogy akarják. Neki teljesen mindegy volt, mit csinál ott a Márvány-tengernél a mindenkitől elhagyott Rákóczi. D'Andrezel maga is érezte a helyzet ferdeségét, hogy ő maga Rákócziból minden elképzelhető segítséget kipróbál s hála fejében semmit sem adhat neki. Érintkezésük elején a fejedelem megkérdezte tőle, milyen utasítása van az ő sorsát illetőleg, mire D'Andrezel kissé zavarba jutva biztosította, hogy Morville elindulásakor figyelmébe ajánlta neki Rákóczi érdekeit, de részletesebb utasítást csak most vár tőle. Az örökké reménykedő fejedelem hároméves levelezésük alatt többször érdeklődött, megjött-e az utasítás, a követ azonban mindvégig kitérő feleleteket adott. Az emigránst D'Andrezel talán még inkább^ kihasználta, mint korábban Daskov és Neplujeff, de a francziának finom modora, állandó tiszteletnyilvánításai elfeledtették Rákóczival a szomorú valóságot. D'Andrezel nem mulasztotta el leveleiben a fejedelem fényes diplomatai tehetségéről elismerő szavakban nyilatkozni s kitűnő tanácsaiért hamisítatlan francia

udvariassággal hálálkodni.¹⁴² A versaillesi udvarra emlékeztető finom illat áradt ki leveleiből, a mit a fejedelem annyi év egyhangú ridegsége után vágyakozva szívott magába. Boldognak érezte magát legalább akkor, mikor D'Andrezel tájékoztatására dél-előttönként dolgozószobája magányában memorandumokat írogatott.

A francia követ a legkülönbözőbb kérdésekben igénybe vette Rákóczi szívességét, a kinek évtizedes törökországi tartózkodása alatt elég alkalma nyílt a török kormány elveit és hivatali apparátusának működését tanulmányozni. Rögtön megérkezése után felkérte a hivatali elődje alatt lefolyt orosz-perzsa tárgyalások tájékoztató összefoglalására. Az ily módon létrejött, dialógus formájában írt memorandumból nem csekély örömmel értesült arról, hogy az osztozkodási szerződés gondolata tulajdonképen Rodostóban merült fel először s így Bonnac idegen toliakkal ékeskedett. A hányszor csak a portai miniszterekkel nehézségei támadtak, sietett Rákóczi közbenjárását igénybe venni. Így mikor az angol követ arra csábította a nagyvezírt, vessen ki minden bejövő áruira az érték egy huszadát kitévő vámot, a mi a szultán kincstárát bizonyára meg fogja tölteni, de — tette hozzá a kereskedő ország képviselője — vegye ki e vám alól a Livornón át behozott angol árúczikkeket. A terv a virágzó levantei kereskedést angol kézbe játszotta volna, annak daczára, hogy a Törökbirodalom kereskedelmét eddig francia hajók közvetítették s Marseille-nek szinte monopóliuma volt a levantei vizekben, a mint-hogy a konstantinápolyi francia követ fizetése egy részét is a marseillo-i kereskedelmi kamara szolgáltatta. D'Andrezel az angol tervről két kis mémoire-t

készített s azokat Rákóczi elé terjesztette. Rákóczi sohasem tagadta meg közreműködését. A magyar száműzöttek a nagyvezírrrel való érintkezését egy befolyásos renegát, Ibrahim effendi, közvetítette, egykori debreczeni deák, a ki az első nyomdát állította fel török földön. Ibrahim nagyvezír pedig, ha nem is segíthetett és fősvénysége miatt nem is akart segíteni Rákóczi helyzetén, jó tanácsait szívesen fogadta, jól tudván, hogy a török birodalom jóléte a száműzöttek is életfeltétele.

Rákóczi gondolatait ezekben az években mégis leginkább az orosz-perzsa kérdés és a keleti keresztények helyzete foglalkoztatta. Az ügyes francia is ezekkel a kérdésekkel mulattatta őt leveleiben. Az orosz-török szerződés egyelőre csak papíron volt meg s végrehajtása elé sokféle nehézséget gördítettek maguk az érdekelt felek is. Elsősorban a törökök. A közhangulat fellázadt a híre, hogy egész muzulmán tartományokról mondott le a szultán. A határkijelölő bizottság feje, Rumjanzoff, két évig nem kapott a portától engedélyt az Örményországba utazásra. Nep-lujeff és Rumjanzoff állandóan biztatták Rákóczit, lépjen közbe érdekükben, de a fejedelem úgy találta, hogy az orosz követek Nagy Péter halála óta „aluszékonyak“. Inkább a francia követnek szolgált útbaigazításokkal. A szerződés végrehajtásának Mir Mahmud, majd ennek meggyilkoltatása után fővezére, Esreff, nyíltan elleneszegült s a bagdadi pasát két hadjáratban megverte. Konstantinápoly hangulata mind izgatottabbá vált. A török kormány kénytelen volt 1727-ben Esreffet perzsa sahnak elismerni és Tahmasp megvédéséről lemondani. Ezekbe a bonyolult viszonyokba Rákóczi kitűnően beleélte magát.

D'Andrezel az orosz követtel és a nagyvezírral folytatott beszélgetéseiről részletes jelentésekkel látta el, úgy hogy könnyen beleképzelhette magát D'Andrezel helyzetébe. 1725-ben két mémoire-t készített D'Andrezel használatára, melyeknek alapelve, hogy a szultán ne egyesítse hatalma alatt Törökországgal Perzsiát is. Ha a török egészen le akarja nyelni Perzsiát, az orosz nem tűrheti tovább a szultán túlhatalmát, mely három oldalról is, a Duna-Dnjeszter mellől, a krimi tatárok és Azov felől, a Kaspi-tó vidékéről fogja Oroszországot összeroppantással fenyegetni. Ez esetben az oroszoknak egyetlen menedéke a császárral való szövetség volna, valamint a töröktől feláldozott Tahmasp-nak megsegítése. Ily módon a császár, Oroszország és Tahmasp együttesen ütnének a törökre, a ki ennek a támadásnak semmi esetre sem tudna sikeresen ellenállni. Hogy tehát mind a két baj: orosz-császári szövetség, majd Törökország meggyengítése, kikerültessék, rá kell venni a törököt, hogy Esreffel kiegyezzen, legjobb volna Perzsiát Esreff és Tahmasp közt felosztani.¹⁴⁴ A terv igen tetszetősnek látszott, a francia követ nem is késett megjegyezni magának a terv részleteit, hogy alkalom adtán felhasználja a nagyvezírral való tárgyalásaiban. S a szegény, tehetetlenségben tespedő rodostói száinűzöttnek valóban nagy örömet szerzett hálája nyilvánításával.

A latin keresztények helyzete is sok álmatlan éjszakát okozott a francia követnek. Mióta a régi XIV. Lajos-féle politika abbamaradt s a konstantinápolyi követeknek nem kellett minden erejük megfeszítésével a törököt a császár ellen háborúra biztatniok, a francia kereskedelem védelme mellett ez maradt legfőbb gondjuk. A keleti katolikusok pártfogójukat

Franciaország igen keresztény királyában tisztelték s ha a görög vallásúaktól vagy törököktől elnyomatást szenvedtek, panaszaikkal a konstantinápolyi követ fülét ostromolták, a kinek azonban alig állt valami hathatósabb eszköz rendelkezésére. A francia király kötött ugyan még 1673-ban egy „capitulatiót“ a szultánnal a keresztények védelmére, de ez oklevélben a szultán csak általánosságban biztosította a keresztények szabad járását Jeruzsálemben s hogy a francia papok ezután is nyugodtan élhessenek ott, a hol eddig.¹⁴⁵ A török kormányt a francia követek azóta sem tudták egyéb engedményre bírni. A bajt legtöbbször nem is a törökök, hanem maguk a keresztények támasztották. A különböző latin szerzetesrendek, domokosok, jezsuiták, ferenczesek, missioliázakat tartottak fenn a birodalomban s a rendeknek egymásközi féltékenysége a nyugati jó modor nyomásától szabadon a keleti egyházban szokásos türelmetlenséggel és fanatizmussal tört ki. Görög és latin keresztények, francia és olasz szerzetesek, maroniták, örmény és syriai keresztények, orosz rítusú óhitűek igazán keleti zűrzavarban éltek és civakodtak a reájuk úri megvetéssel lenéző török pasák kormánypálczája alatt. Mikor már megsokalta a pasa a lármát, az egész missioházaat fogságba vetette, másként nem tudván a harcos feleket elcsittítani. A papok pedig a francia követhöz szaladtak és capitulatiójukra hivatkozva elégtételt követeltek. A szegény követ hiába mondta, hogy a capitulatióban tulajdonképen semmi sincs. Hiába ajánlta nekik, hogy a török jóindulatát csendes életmóddal, feltűnés nélkül érdemeljék meg. Bonnacot nem egyszer hozták haragba a védelmére bízott keresztények. Keserűen panaszkodott királyának, hogy

a szerzetesek nem hagyják a maronitákat békében élni s hogy egyetlen jezsuita superior büszkesége miatt az egész latin egyház ki van téve az üldözésnek.¹⁴⁶

Hasonló kellemetlenségei voltak D'Andrezelnek is, melyeket Rákóczinak állandóan el szokott panaszolni. A fejedelem vallásos lelkének őszintén fájt a keresztények egyenlenségét látni és istenfélő szavakban magyarázta meg D'Andrezelnek, mennyire megjavulna a helyzet, ha a missionariusok az apostolok példáját követnék térítési munkájukban. A francia ugyan nevetve felelte, hogy naivitás kell ahhoz, hogy „a mi modern missionariusainkat“ az apostolokhoz hasonlítsuk, most ugyan valamivel okosabban viselkednek, de most is azt hiszik, hogy capitulációjukból mindent ki lehet magyarázni. A görög szertartásúak lassankint úgylis el fogják hitetni a portán, hogy ők az igazi katolikusok. 1726-ban a porta a diárbekiri kapuczinus-házat feloszlatta azzal a inegokolással, hogy csak ott szabad a szerzeteseknek letelepedniök, a hol már francia consulatus van. Úgy látszott, mintha a latin egyház újabb üldöztetés előestéjén állana. Ezekben az időkben Rákóczi bátran megszólalt hitsorsosai érdekében. Talán visszaemlékezett arra is, hogy a török nyomorúságba jövelekor már az első audien-tián a szultántól a latin egyház helyzetének javítását kérte. Most egy hosszú memorandumot adott be a portára, melyben a latin szertartásúak értelmetlen voltát magyarázta meg a törököknek, lehetőleg alkalmazkodva a török hivatalos stylus ismétlési szokásához. Igen ügyesen azt a kiindulópontot választja, melyik keresztény felekezet pártolásából nyerhetne a porta legtöbbet. A görögöktől és örményektől semmit sem

várhat, ezek alattvalók, de annál többet a latinok pártolásától, a mivel a francia király barátságát szerzi meg magának. A görögök és örmények ugyan sokféle rágalmat szórnak a latinokra, de ne hallgasson rájuk a porta. Ilyen rágalom az, mintha a latinok a törököket akarnák megtéríteni: a latin missionariusok csakis a keresztény egyház régi egységét akarják helyreállítani és egyedül a görögök és örmények között működnek. Hasonlóképen rágalom az is, mintha a latinok a pápa alattvalói volnának és parancsára felkelnének a törökök ellen. Ők a pápának csak egyházi ügyekben vannak alávetve, polgári ügyekben annak a fejedelemnek, a kinek országában élnek s így a latin keresztények a szultánnak. Őszinte hittől sugalt dictióban kéri a portát, bánják kegyesebben a keresztényekkel: az ő lelke sírig nem fog megvigasztalódni és még ott is könnyezni fog, ha vallásának szegény papjai éppen az ő portai tartózkodása idején szenvednének üldöztetést.¹⁴⁷

Vallásos elmékedéseiben igen sokat foglalkoztatta ez az ügy, melynek egyes pontjait hosszabb időn át alaposan meghányta-vetette. A dolog bökkenőjét abban látta, hogyan lehetne a törököknek az egyházi és világi hatalomnak nyugati kereszténységben szokásos megkülönböztetését érthetően megmagyarázni. A szultán a törököknek épp úgy vallási, mint politikai feje s a mohammedán gondolkodásmód számára teljességgel érthetetlen, hogy a pápa csak lelkiekben, a királyok csak világi dolgokban uralkodnak a keresztények felett. A míg pedig a porta ezt a különbséget meg nem érti, az óhitűek rágalmai a török minisztereknél mindig jóakaró fülekre fognak találni. Ily módon, tisztán gyakorlati célból, írta meg a Musztafa

és Pelerin párbeszédét latin nyelven. Pelerin egy latin katolikus, a ki régi ismerősével, Musztafa nevű méltóságos maga viseletű, lassú észjárású törökkel találkozik s megmagyarázza a gyanakvóan és bizalmatlanul hallgató töröknek a latin és egyéb keresztények között fennforgó nézeteltéréseket. Bebizonyítja, hogy a görög, örmény, latin felekezet tulajdonképpen egy: a két első eltért a régi hittől s most kell őket visszatéríteni. A pápa nem egyéb, mint egyházi dolgokban a „legfőbb magyarázó és bíró“. A latinoknál kettős törvény van, egyházi és világi, de nehogy a török azt képzelje, mintha a világi törvény nem volna Istennek alávetve. Jézus törvénye mindennek az alapja, de a pápa csak egyházi dolgokban csinálja a törvényt, világi dolgokban doktorok és bölcsek. Az sem igaz, hogy a pápák a kereszténységet egj'esíteni akarnák a törökök ellen. Igen, egyszer, valamikor, de a királyok akkor sem a pápa kedvéért, hanem istenfélelemből indultak harczba. A pápák az utóbbi századokban is folyton kereszteshadat prédikáltak, mégse jött senki se, nem is fog jönni addig, míg a törökök nem üldözik a keresztényeket. Kissé részletesen beszéli el a pápák 1700 óta való szakadatlan sorozatát, valamint a Photiustól felkeltett schismát. Ez utóbbi részt művelt törökök sem igen érthették meg. Végül a felebaráti szeretetre hivatkozva, igen megnyerő szavakban magasztalja a korábban nyilvánul örök igazságot s kijelenti, hogy ha nem volna is eddig még capitulatio a francia királyijai, csinálniok kellene egyet.

A párbeszédet D'And rezei egy galatai francia ferenczesnek adta, a ki azt egyházi szempontból komoly vizsgálat alá vetette s néhány kifejezését ki-

fogásolta. Így a szöveg „prophetánk“ szava helyébe Jézust tett be, mivelhogy „nem illik még a törökök előtt sem Jézust Mohammeddel egy sorba állítani“. A javításokkal nem emelkedtek a munka kilátásai, hogy a törökök meg fogják érteni. A francia követség titkára, Fontone, francziára fordította s a szeráj egyik irattárnoka törökre. Ez a szöveg azután egy a portára bejáratos törökre bízott, hogy adja át a külügyek vezetőjének, a reisz effendinek. A közbenjáró hat napig magánál tartotta, végül sem mert vele a miniszter elé állani. A kézirat így visszakerült Rákóczihoz, a ki egyenesen a reisz effendihez akarta ugyan elküldeni, de végtére alighanem lemondott szándékáról. A száműzöttnek örülnie kellett, hogy a munka készítésében heteken át kellemes foglalkozást talált, a mely nyomorúságaitól elfordította figyelmét. A világ dolgainak még oly kis mértékben való alakítása is régóta kisiklott kezei közül.¹⁴⁸

III.

A rodostói napok egyhangúsága mind súlyosabban nehezedett lelkére. A keresztény világba visszatérés reménye mindinkább halványult s magának is észre kellett vennie, hogy politikai érvényesülés nem nyílik többé számára. Magányos tépelődései közben, nyugtalan éjszakák álmatlanságában, nem zárhatta el magát a szomorú valóságtól: az ősi birtokát kereső, a szultánnal egyenrangú uralkodóból idegen kegyelemkenyéren élő magánember vált. Az évek múltával az európai viszonyok megváltoztak; a kormányférfiak között már alig volt ember, a kit személyesen ismert volna. Az orleansi herceg, majd Nagy Péter halá-

Iával, politikai álmaiban teljesen egyedül maradt. Nem volt többé senki, a kitől bármi csekély jóindulatot, barátságot, vagy elnézést remélhetett volna. Csupa idegen, közömbös emberek — egyedül régi ellenfelei állottak még most is visszautasítólag a kereszténységbe visszavezető út bejáratánál. A bécsi kormányrudat most is Savoyai Eugén vezette, a ki az öregedő ember elzárkózott következetességével Rákócziban még mindig a veszélyes lázadót látta, a kinek Magyarország határaihoz közeledése új nyugtalanság és lázadás lángját keltené fel a hamu alól.

A Konstantinápolyban lévő császári követek tőle kapták utasításait, melyek szerint a Rodostóban történetek iránt érdeklődniük s az udvart állandóan értesíteniök kellett. A követek az udvari haditanácsnak voltak alárendelve — a tanács elnöke maga Savoyai Eugén volt — s a követi állás számukra lépcsőül szolgált a hadi titkárságtól a tanácsossághoz. Pontos hivatalnokokként teljesítették a rájuk bízott feladatot. Virmont után Dirling, majd 1728 december óta Talman, a passaroviczi béke szerzője, töltötték be ez állást. Hű szolgálói voltak a császárnak, nemzeti érzést hiába keresték bennük, épp oly kevésbé gyűlöletet a száműzött magyarok iránt. Konstantinápolyban egyetlenegy ellenségük volt a magyaroknak, a jellemtelen hollandus követségi titkár, Theyls, a ki korábban orosz, majd francia és császári zsoldban kémszolgálatokat teljesített, ekkor azonban már Bécsben élvezte jutalmát, egy hivatalt a haditanácsnál, melyet Savoyai Eugén hosszas habozás után adott neki. A rodostói viszonyokról a követeket egyrészt Rákóczi török tolmácsa, Musztafa, értesítette, egy bajor születésű renegát, másrészt egy galatai jezsuita, Cachod

atya, a ki még Zrínyi Ilona mellett Izmidben gyóntatói szerepet töltött be, most pedig az emigránsokkal való sokszoros összeköttetéseit felhasználva, iparkodott Rákócziból világfelforgató terveit kitudni. A konstantinápolyi apostoli vicarius, Gallani érsek, majd utóda, Mauri is gyakran meglátogatták Rákóczit s vele folytatott beszélgetéseikről Diríinget rendesen értesítették. Ezek az egyházi férfiak a német-római császárban a kereszténység világi fejét tisztelték, egyházaik és szentcélú működésük támogatásaként tőle állandóan pénzbeli segílyt élveztek és erős volt a meggyőződésük, hogy a császár ellenségei egyúttal rossz keresztények is. Rákóczi vallásos életmódját ily módon színlelésnek tartották, melylyel a császár elleni megátalkodott érzületét takargatja. A császár képviselőjének, a hatalmas követnek, kinek jóindulatától egyházuk jóléte függött, szívesen megtették, hogy alkalom adtán Rákócziról hírekkel szolgáltak. Cachod maga szent életéről volt híres a török fővárosban. Az öreg keresztény rab-szolgaasszonyokat, a kiket urok már semmire se tudott használni s egyszerűen kivetett az utcára, felszedte és összekéregtetett pénzéből kórházat tartva, iparkodott ez elhagyott és elvadult személyeknek ismét emberi formát adni. Rodostói útjairól rendesen azzal tért vissza, hogy Rákóczit „nem penetrálhatta“. A fejedelem óvakodott politikai terveiről idegeneknek beszélni. Különben is hozzászókkott idők folyamán az egyedülvalóságához és belső lényének szinte légmentes elzárásához, A császári követek tehát nem sokat ismertek meg a Rodostóban szótt szálakból. Működésük e tekintetben inkább arra szorítkozott, hogy a száműzötteknek honfitársaikkal való érintkezését megakadályozzák. Ez aztán sikerült is nekik: Rákóczi nemcsak

közvetlen levelezést nem folytathatott magyarokkal, de még másod harmadkézből való híreket sem kapott Magyarországból. Az ottani események, a nemzet csendes, szótlan megbékülése a dynastiával, a lassú, biztos erőgyűjtés és művelődés nem olyan természetűek voltak, hogy a már akkor is feltűnésre vágyó, sensatio-éhes hírlapok érdeklődtek volna irántuk. A fejedelem pedig híreit mindinkább csak a francia, hollandus és bécsi nyomtatott lapokból merítette, melyeket D'Andrezel vagy saját ügynökei, Bon, Máriássy közvetítésével, nagy elkésve kapott kézhez. Az új magyar világ idegennek tetszett volna neki, ha mesebeli csoda folytán hirtelen közibe cseppent volna. Az ő emigransi múltjának fordulása még a saját felkelésének idejét is túlságos újnak találta s ha Magyarország képe felmerült álomvilághoz szokott szemei előtt, ez már inkább a Bethlen és Rákóczi György-korabeli országhoz hasonlított, semhogy a *pragmatica sanctio*t létrehozó nemzedékéhez. Rodostót csak a múlt kötötte össze Magyarországgal, a fejedelem és társai hazájuktól tökéletes elszigeteltségben éltek napjaikat. Az öreg Csáky Mihály leánya házasságáról nyolcz év múlva értesült. A száműzöttek nem ok nélkül sóhajtoztak az elhagyott haza után. Örökre kiszakadtak abból a gondolati és érzelmi körből, melyet a haza fogalmában foglalunk össze.¹⁴⁹

Vallásos gyakorlatok és tervekjavácsolás közt folytak a fejedelem egyhangú napjai. Az egyházi irodalomban mind szélesebb körű olvasottságra tett szert. Bossuot, Bourdaloue, Félidőn mellett sokat forgatta XIV. Lajos versaillesi szónokának, Massillonnak, munkáit, a kit szinte jansenista szigorúsága miatt az udvaroncok nem szívesen hallgattak. Vallásos fejlődése a rodostói

évek alatt ugyanazon régi irányban haladt, a melyet korábban volt alkalmunk szemügyre venni. A janzenismusnak körülötte ólalkodó vádjával nem törődve, mindvégig olvasgatta a főjanenistáknak, Quesnelnek és Nicole-nak műveit, valamint Sacy bibliafordítását, melynek újszövetségi része, az előbbiekhöz hasonlóan, az egyház rosszalását vonta magára.¹⁵⁰ A belső életet illető szigorú felfogását kielégítették és megnyugtatták e művek. Udvari papjai nem nagy hatással voltak lelki fejlődésére: Le Rouxt rendetlen élete miatt kénytelen volt elküldeni, helyébe Grosboisból Mullot abbét kapta, a kit a pestis ragadott el. Utóda a fiatal olasz Damofili lett. Radulovich mindvégig megmaradt mellette.

Az olvasás után az írás nyújtott neki szerény változatosságot. Fiai okulására megírta a „Traité de la politesse” czímen ismeretes munkáját, melyben a francia udvarban gyűjtött tapasztalatait adta át nekik, hogy hercegi rangjukhoz illően, a világgal egyességben, de lelki javuk megóvása mellett rendezzék be életüket.¹⁵¹ A világtól való elzárkózás utolsó éveiben szívesen vette elő a „magyar forradalmak történetét”, melyet még franciaországi tartózkodása első idejében állított össze az ő parancsára a szomorú véget ért Brenner apát. A munka a magyarság függetlenségi törekvéseinek történetét foglalta össze kissé durva, idegenszerű francziassággal s egyúttal minden különösebb mély érzés nélkül. Az apát igazi udvari történetíróhoz illően a Rákóczi család dicsőségét a középkor sötét századaiból is előkereste. Többek között felfedezte, hogy III. Béla korában még nem voltak hercegségek és grófságok, a legtöbb mai főúri család még az ismeretlenség homályában rejtőzött,

egyedül a szepesi és besztercei uradalmak tulajdonosai viselték a grófi, a munkácsi, makoviczai és somogyiaké pedig a hercegi czimet.¹⁵² Németgyűlölet és a rendi uralom tisztelete voltak felfogásának sarkkövei. Szent Istvánt persze szerinte a nemesek megegyező akarata választotta királylyá s bár ez a jogérvényes választás magában véve is elég lett volna, a szent király még a pápával is megerősítette azt. Az aranybulla, s benne természetesen a felkelési záradék örökérvényű monumentuma II. András szeretetének népei iránt! Verbőczinek pedig sikerült a király és a „respublica“ közös tulajdonát, a legfőbb hatalmat igazságosan megosztania. A németektől Magyarországon okozott zavarokat 1526-ig végigkíséri s ekkor megjegyzi, hogy eddig is sok revolutio volt ugyan az országban, de ettől kezdve kétszáz éven át megszakítás nélkül tart a forradalom. Azóta eltűnt az ország kormányzásából az igazság és méltányosság. Már az I. Ferdinánd alatti törvényeket a „haldokló szabadság utolsó zokogásának“ tartja s a bécsi udvar gonosz kezét a legkisebb dolgokban is felfedezi. Az egyik Vay egyszer Béla királynak egy oklevelét mutatta be, melyen a király „saját aláírása“ volt látható; a gonosz bécsi udvar mégis kétségbe merete vonni az oklevél hitelességét. E gyűlöletes és szűkkörű pártiratban a protestánsok sem maradnak szárazon. Bethlen Gábor szabadsághős volt ugyan, de „nem restéit a vallás gyönyörű eszméjéből paradét csinálni“. A magyar történet egészben véve nem egyéb, mint a csupa önzetlen hősből álló nemeseknek harca az alávaló németekkel. A harcz Rákóczi felkelésében érte el tetőpontját, a melynek történetét maga a fejedelem, Brenner segítségével, de inkább saját dispositiója szerint az egész

munka függeléke gyanánt írta meg. A rodostói szomorú jelenben kapva kapott az alkalmon, hogy elmerülhet a múlt emlékeibe, a hogy azokat bujdosásának hű embere az ó lelki szükségleteinek megfelelő köntösben bemutatta. Az egész munkában egyetlenegy mondatra sem akadt, mely politikai irrealismusából felébresztette volna. Forгатása után újabb bizalommal folytatta tovább hiábavaló erőlködéseit.

Rodostóban ily módon sikerült magát az emberi cselekvés körében szinte nélkülözhetetlen ellenmondástól és vitától elzárnia, a hogy csak beteg, halálra szánt emberek óvják magukat levegőtől, egészséges szélfúvástól. Bercsényi és Eszterházy halála, Forgách eltávozása óta egyedül Csáky volt mellette, a többi száműzött hozzá képest mind olyan fiatal, hogy nem igen beszélhetett velük komoly dolgokról még akkor sem, ha fejedelmi önérzete megengedte volna neki a hozzájuk ereszkedést. Fialat nemesei gyermekkoruktól kezdve szolgálták s a régi szolga hűségével s egyszerűsmind a magyar ember tiszteletével fejedelme iránt végezték el körülötte napi munkájukat. Mikes, Zay, Ilosvay neki ajándékozták fiatal szívük minden melegségét, mely a száműzetés családnélküliségében felhasználatlanul maradt volna. Illő távolból, de illő tisztelettel és szeretettel nézték, hogyan tölti fejedelmük napjait írásban, olvasásban, fűrés-faragásban, úgy hogy „gyönyörű szakálla” csupa forgácsból lesz tele. Az idő elmúlt a fiatalok feje fölött is; gyakran kérdezték maguktól, miért is kell ily hiábavaló semmittevétségben eltölteniök egyetlen életüket. Az „öreg fejedelemhez való vakszeretet“ tartotta ott a száműzetésben őket, a kiknek tulajdonképen semmi okuk sem volt a felkelésnek elesett, soha fel nem emel-

hető zászlajához kötni életüket. Mikes Kelemen meghatóan foglalja össze a szegény rodostóiak történet-philosófiáját: „Nem kellene soha egy jó haza fiának zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szín alatt. Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat egyaránt kell az ő kezeiből venni; a jó áldás, a rossz büntetés. Ő tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak és mikor kell annak végét szakasztani, hogy meddig tartson a rossz idő s mikor legyen jó idő. “ Az országok vezérlése Isten kezében van. „Nem szabad tehát egy embernek, nem is lehet abban változást tenni.“ Rákóczi valóban szerencsésnek érezhette magát, hogy fejedelemsége magaslatáról sohasem szállott le kísérei lelki életéhez és sohasem vetett beléjük egyetlen kutató pillantást. Nem kellett észrevennie, hogy az új nemzedéket még a rodostói magány sem tudta elszakítani az otthonmaradottaktól, a kik Károlyival együtt a fegyvert letéve, a béke munkáján dolgoztak, egy kis lemondással, de nagy reménységben és Istenbe vetett bizalommal.¹⁵³ A nemzet békés fejlődési irányát nem tudta megakasztani s most látnia kellett volna, miként ragadja magával ez a gyűlölt folyamat száműzetésének utolsó társait.

A fejedelem azonban nem szokott politikai beszélgetésbe bocsátkozni nemes szolgálival. Maguk között keseregték urok szomorú sorsán, a ki nyugtalan vágyódásában hiábavaló erőfeszítésekre pazarolja el minden tehetségét. „Az eltöltött idő soha vissza nem jő... De mégis szerencsések volnánk, hogyha másoknak például lehetnénk; de nem leszünk . . . hát minékünk nem volt-e példa előttünk? Volt; de tanultunk-e rajta? Mások is csak úgy cselekeszcnck, megtanulják, de el nem kerülnek. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb,

hanem a nyughatatlanság és a nagyravágyódás. Felinek sincsen esziben az ország java, de mindenik teli torokkal kiáltja a szabadságot . . . Ettől vagyton, hogy soha az ember nem lehet boldoggá, mert sohasem becsüli a maga állapotját, se azt, a mit bír, hanem aztat, a mit nem bírhat. A bizonytalanért a bizonyost semminek tartja és a nyughatatlan nagyravágyó elme mindenkor arra ingerli, hogy jobban volna ott, a hol nincsen.“ A fejedelem dolgozószobájában sisyphusi kísérleteket tett törökországi bilincsei szét-törésére, hogy hazájában a szabadság szent nevével újabb változást, újabb nyugtalanságot keltsen fel; a mellette lévő házikóban ugyanakkor éppen az ítéli el életének minden törekvését, a ki magányos napjainak reggeltől estig hű társa és önfeláldozó szolgája. Az utóbbi századokban hiába keresünk még egy emigránst, a ki oly tökéletes lelki elszigeteltségben lett volna kénytelen napjait tengetni. Rákóczi egy százados eszmének legeslegutolsó képviselője volt s utolsó éveiben villám csapott fatörzsként lombtalan koronával, száraz ágakkal állott ott a fiatalság színeiben pompázó gyorsnövéssű, cserjék között. Rodostóban nem volt többé kivel beszélni és ha mégis megszólalt volna, a körülötte lévők nem értették volna meg beszédét. A világ ismét, mint annyiszor már, megújult s a réginek pusztulnia kellett.

A rodostói magyarok azonban őszintén szerették fejedelmüket és személyes vonzalmukban a mennyire csak tehették, megóvták a kiábrándulástól. Mindennapi érintkezésük vele inkább a napi élet kicsiny dolgaira szorítkozott, bár e téren sem hiányoztak egészen sür-lődést előidéző alkalmak. A fejedelem szigorú rend-tartást tartott házában, a mit a tisztességes magyar

fiúk szívesen elviseltek, de annál inkább nehezükre esett évtizedeken át francia szokások, francia udvari szertartás szerint élni. A rodostói udvar, a körülötte lévő janicsár díszőrséget leszámítva, francia hercegi háztartáshoz hasonlított, francia elnevezések, francia tiszték és nemesek, francia köntös még a magyarokon is. A becsületes Mikes nagy megkönnyeb-
büléssel dobta le magáról a fejedelem halála után egy hónappal a francia nadrágot s boldogan jegyezte meg: „Eddig csak belső képen voltam magyar vagy székely; de már külsőképen is: mert huszonkét esztendő múltván ma tettem le a francia köntöst.“ Rákóczinak fejedelmi öntudatában soha eszébe sem juthatott kísé-
rőinek lelki szükségletei iránt érdeklődni s udvarában vaskövetkezetességgel tartotta fenn az akkori nemzet-
közi formákat, a francia etiquette szabályait, mintha a rodostói kilincset külföldi követek adnák egymás kezébe.

Az idők jártával szigorúsága mindinkább növe-
kedett. A világtól jóformán teljesen elzárkózott, lát-
köre mind szűkebbé vált s nem volt mértéke többé a körülötte lévő emberek és események megítélésében. A háztartáshoz szükséges tárgyakat Mikes vásárolta, a fizetómester fizette ki s a tőle kiállított számadást Mikes terjesztette eléje. A számadásban pedig „egy-
néhány poltura érő portékán“ szokott a szeme meg-
akadni, nem a nagy összegeken, akárcsak a többi nagyurak, a kik a pénz értékét nem ismerik s mégis takarékoskodni kénytelenek. Egyszer Mikest is meg-
dorgálta, hogy drágán vett valamit. A szegény bejáró „szokása ellenére“ felindult és mondá, ha „bennem kételkedik, parancsolja másnak“, hogy vásároljon. A fejedelem szó nélkül kezébe adja a számadást,

elfordul tőle és három napig egy szót sem szól hozzá. Harmadnap Mikes nem bírta tovább, bement dolgozószobájába, elébe borulva könnyes szemmel csókolta kezét, ő pedig felemelve őt mondá: „Megbocsátok. Sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet; de akkor késő lesz.“ Szegény Mikes sírva hallgatta s mindig könnybelábadt szeme, ha később e szavakra emlékezett. Az ilyen mély kedélyekre soha el nem mosódó benyomást tett az öreg fejedelem, ha néha, nagynéha kilépett francia szertartásosságából. Ő szegény mindenesetre sok lelki gyönyörűségtől fosztotta meg magát, hogy nem az eleveneszű, őszinte érzésű fiatal magyarokkal töltötte napja legnagyobb részét, hanem francia titkársaival, francia ágenseivel, a kik diplomatiai tervei kifőzésében voltak segítségére. Mikeséket ilyenre valóban nem lehetett használni.

A rodostói szomorú életnek ez egyik legszomorúbb oldala: a francia ágensek, az idegen kalandorok. Egyetlen trónkövetelő sem tudja elkerülni, hogy ne csatlakozzanak hozzája önérdeküket kereső emberek, kik az emberi társaságot kerülik, vagy az kivetette Őket magából. A trónkövetelők tervei alkalmat nyújtanak, hogy tönkrement emberek újra reményhez kapjanak és a zavarosban halászszanak. Az emigránsok helyzete magában véve is annyira kérdéses, oly kevésbé állandó, hogy az életet komoly munkának néző férfiak nem csatlakozhatnak hozzájuk Rákóczi helyzete pedig minden emigránsé közt az elképzelhető legrosszabb volt. Ugyan akadhatott-e az idegenek között komoly, becsületes ember, a ki mindenét feláldozva, mindenét elhagyva, a szultán pártfogoltjához, a kis keleti tartomány, Erdély trónkövetelőjéhez kösse a sorsát?

Az erdélyi trónkövetelőtől nem várhatni olyan jutalmat, melyért érdemes valakinek nyakát kockáztatnia. Ritka madár volt az olyan becsületes francia, mint a párisi Bon, de róla is valószínű, hogy mint mérnök-tiszt a magyar felkelésben részt vett s mint ilyen maradt Rákóczi szolgálatában. Az újak közönséges kalandorok voltak, a kik már semmit sem veszthettek, ha Rodostóba mentek. Rákóczi mégis szívesen fogadta Őket. Jól esett neki, hogy látszólag elfogulatlan, idegen emberek ajánlják fel karjukat ügye támogatására. Soha, a mindennapi érintkezésben sem vette rajtuk észre a kalandorok tipikus tulajdonságait: nagyszájú henczeget, hidegvérű hazudozást, az egész világnak felületes ismeretét, lovagiasság színébe burkolózó önérdeket és bátorságnak látszó megvetését az életnek.

A magyarok szomorúan látták, milyen nagy becsülete van nála az idegennek. A mi nemcsak így, érzelmi szempontból okozott nekik keserűséget. Az idegenek nem ingyen szolgálták a fejedelmet, a kinek jövedelmei azonban nem emelkedtek arányosan a szolgálatában lévők számával. A taint a porta nem emelte, inkább leszállította. A francziákat Rákóczi többnyire kiilországi küldetésben használta, s az ilyen alkalmak a szerencselovagoknak kapóra jöttek, hogy új fejedelmük költségére nagyúri lábon éljenek. Az ő párisi, varsói, drezdai mulatozásuk költségét Rákóczi kénytelen volt a rodostói udvartartáson takarítani meg. Pedig ott azelőtt se volt bőviben a pénz. A magyar emigránsoknak a tainon kívül sem égen, sem földön nem volt több vagyonuk. Még a szelíd Mikes se tudja megállni panasz nélkül mindjárt a száműzetés elején: „Tahint eleget ad a porta, de ruhásabbak azzal nem

vagyunk. A mi urunknak pedig természete a, hogy kéretlen nem ad. Annyi esztendőktől fogvást hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemesemberhez nem illik, a ki jobban szereti szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hivatalom a, hogy szolgáljam híven és hagyjam az Istenre a többit. Istenes megnyugvása és fejedelme iránti tisztelete sem akadályozzák, hogy észre ne vegye az igazságtalanságot: idegenek, jöttmentek kapják azt, a mi őket illetné. „A kik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valami-jük? A való, hogy kivált minékünk, ketten-hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. Az erdélyi vér nem az adómért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis hálaadatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti“.¹⁵⁴

Pedig a rodostói tartózkodás első idejében sokkal kevesebb alkalmuk volt a magyaroknak háttérbe szorításuk miatt panaszkodni, mint később, 1725—1726 óta. A fejedelem külországi küldetéseit eleinte a tisztességes Bon, továbbá Máriássy, Lengyelországban Já-vorka végezték el. Nem sokáig tartott azonban, hogy az akkori Európában hemzsegő kalandorok felfedezték a távoli Rodostót és benne a fejedelem gyanútlan, a külvilágot nem ismerő alakját. A nagy spanyol örökösödési háború befejezésével egész sereg szerencselovag kenyér nélkül maradt, volt katonatisztek, mérnökök, azaz sánckészítéshez értő katonák, a kik az évtizedeken át tartó háborúban hol egyik, hol másik uralkodó szolgálatában állottak. Család és haza rég ismeretlen fogalmakká váltak rájuk nézve. A békés viszonyokba nem tudtak többé beilleszkedni, mivel polgári munkához sohasem szoktak hozzá. A kisebb

európai udvarokat elárasztották ajánlataikkal: rendszeren romantikus, kivihetetlen tervekkel állottak elő, melyek az illető országot a jólét legmagasabb fokára emelnék, ha a kitűnő terv tulajdonosa illő méltánylásban részesülne. A diplomaták, az államok hivatalos képviselői mellett is egész sereg ily kalandor ólalkodott, kik pénzért szívesen vállalkoztak olyan »intrikákra«, a milyennel a diplomaták nem akarták saját magukat beszennyezni. Igazi Eldorádójuk azonban a trónkövetelők udvara volt, a hol nem szokták oly szigorú erkölcsi vizsgálat alá vetni azokat, kik önzetlen szándék hangoztatásával ajánlták fel szolgálataikat az elhagyatott száműzöttnek. III. Jakab udvara is teli volt ilyenekkel. Rodostó nem képezhetett kivételt a szabály alól.

A legelső ilyen kalandor, kit Rákóczihoz vetett sorsa, egy Ploutman nevű angol volt, még az ártatlanabb fajtából. Az Aegei tenger szigetein, török kikötőkben bolyongott, s a portát beadványokkal zaklatta. Felfedte előtte, hogy Madagaszkár szigeténél tizennégy angol kalózhajó gyűlt össze. A kalózok kezében mérhetetlen gazdagság van. Szeretnének lemondani a hányatott életről, hogy rablott kincseiket háborítatlanul élvezhessék. Annak az uralkodónak, a ki országában földet ad nekik letelepedésükre, egész vagyonuk egy nyolczadrészét, s még évi jövedelmük hat perczentjét ígéri. A szultánnak kitűnő alkalom volna, hogy ingyen tegyen szert elsőrendű tengeri hatalomra. Engedje meg nekik, hogy Suezig feljöjjenek s onnan szállítsa át őket Tunisba, vagy egyebüvő saját tartományaiba. Legtöbb hasznot hozna azonban, ha az Archipelagus szigeteire telepítené őket, a szigetekből pedig olyan hűbéres fejedelemséget alakítana,

mint Oláhország és Moldva, vagy Barberia, az afrikai kalózállam, Ezek a kitűnő hajósok egy fejedelem vagy bej kormánya alatt nagyszerűen harcolnának a maltaiak ellen. Ezzel a tervvel Plontman Konstantinápolyba ment, a hol az angol követ nem túlságos lelkesedéssel fogadta honfitársát. Az egész dolgot „extravagantiának” tartotta. Nem így Rákóczi, a ki ott Rodostóban sóváran várt minden hírt, a mi csak változásról, a meglevő helyzet megváltoztatásáról regélt. Magához kérte tehát Ploutmant, s több napon át tárgyalásokat folytatott vele, hogy a letelepítendő kalózkodnak ő legyen a fejedelme, s az Aegei-tenger szigeteiből az ő számára hasíttassék ki a fejedelemség. Az angol azonban követjének nem jelentette be távozását, visszatértekor a követ nagy haraggal fogadta. A vihar előtt Ploutman Cachod atya jóindulatához menekült. A jámbor szerzetes magához vette a galatai jezsuita-házba, anélkül, hogy felsegítési törekvésében superiorjának és a ház védőjének, a francia követnek, engedélyt kieszközölte volna. Ebből újabb bonyodalmak lettek, D’Andrezel karhatalommal akarta a nyughatatlan angolt a francia kolostorból eltávolítani, Rákóczi előtt sem hallgatta el neheztelését, annál kevésbé, mert már korábban is óvta a fejedelmet, ne bocsátkozzék érintkezésbe a megbízhatatlan angollal. Általános megkönnyebbülés állott be, mikor végre Ploutman Tunis felé elvitorlázott. Egyedül Rákóczi vette komolyan a dolgot: párisi megbízottjával, Bonnal, a francia miniszter figyelmébe ajánlta az angol terveit, melyek szerinte a portára rendkívüli haszonnal járnának. A dologból természetesen semmi sem lett. Morville-t egész másképen értesítette D’Andrezel Ploutman tervei megbízhatóságáról.¹⁵⁵

Sokkal veszélyesebb embert fogadott házába és bizalmába Rákóczi, Ploutman távozására pár hónappal, az 1727. év elején. Ez egy dán származású mérnök-tiszt volt, Bohn Pál Vilmos. Meg kell különböztetnünk őt a francia Bontól, a ki 1720 óta megszakítás nélkül képviselte Párisban ura érdekeit, s nem az ő hűségén múlt, hogy nem tudta a Franciaországba visszatérés engedélyét kieszközölni.¹⁵⁶ A dán tiszt ügyesen tudott az ecsettel bánni és nem minden képzettség nélkül rajzolt csataterveket, sánczépítés metszeteit, s hasonló dolgokat, a mikkel a béke idején akkoriban is elszórakoztak a katonatisztek. Rákóczinak titkára éppen Bohn török földre érkezésekor halt meg; helyére Bohnt fogadta fel. Csakhamar kiderült, hogy az új titkár szorgalmas, munkaszerető ember, a kinek a háború régóta várt, de lassan közelgő órájában is hasznát lehet majd venni. Császári szolgálatban résztvett olasz és török hadjáratokban. A fejedelem, mint maga is katona, bajtársának is tarthatta, nem úgy, mint Mikest és társait, kik még soha löport nem szagoltak és csatatervek rajzolásához nem értettek. A becsületes dán azonban rögtön Rodostóba érkezése után felajánlta szolgálatait a császári követnek is, Diringnek. Szerencséje úgy hozta magával, hogy Cachod atya is ekkor múlt ki a világból. Diring kapott az alkalmon, s állandó fizetéssel alkalmazta őt rodostói kémszolgálatokra. A császári követ épp oly kevéssé panaszkodhatott rá, mint a rodostói száműzött. Kötelességét minden irányban pontosan teljesítette. A mi utasítást vagy levelet tollba mondott neki a fejedelem, sietett megküldeni a császári követnek, a ki most sokkal pontosabban értesült Rákóczi mozgólódásairól, mint Cachod jámbor szándékú kérdezősködései révén.

Óvatlan pillanatokban a fejedelem dolgozóasztalán maradt régebbi actákat is lemásolta, úgy hogy a mi a végzett munkát illeti, ugyancsak megérdemelte a fizetést. A rodostói magyarokkal nem sokat érintkezett, kerülte a bizalmaskodást már csak „hivatala“ miatt is. Egyedül egy Kovács János nevű magyar ifjúval barátkozott, a kinek atyja kurucz volt Rákóczi idejében, később alispán lett valahol Magyarországon, ő maga pedig emberölés miatt menekült hazájából. A fejedelem másolói teendőkre alkalmazta irodájában; vele, Bohonnal és egy Bechon nevű francia titkárával végeztette délelőttönként levelezését.¹⁵⁷

Az „extravagáns“ angol és az áruló dán még mindig nem okoztak annyi kárt Rákóczi testének-lelkének, mint a francia kegyencz, a ki ugyanebben az időben jött Rodostóba. Mikes Kelemen ezt jegyezte fel érkezéséről naplójába: „Azt írod, édes nénikém, hogy micsoda ember az a francia, a ki nemrégén jött hozzánk, mert igen hazug. A colonelus volt a muszka czárnál, de ott kiadtak rajta, mert senkivel meg nem alkudhatott. Mindennel azt akarja elhitetni, hogy mindent tud és mindent látott. Ha húszat szól, tizenkilenc szava hazugság. Már itt némellyel elhitette, hogy ő tud aranyat csinálni. Gondolom, a mint látom, hogy talán megakad itt közöttünk, mert az olyan sokbeszédű, síknyelvű sehonnain itt igen kapnak. Annak a neve Viguru“.

Vigouroux csakugyan ottragadt Rodostóban, s az ő nevét az utolsó években nem lehet elválasztani Rákócziétól.¹⁵⁸ Dióhéjba foglalt élettörténete talán nem fogja untatni az olvasót. Lüttichi születésű francia ember volt, bárónak tiszteltette magát, de a rangját Rákóczin kívül nem szokták neki elhinni. Egy ellen-

sége szerint lüttichi szabó fia volt. A fejedelem Rodostóban nemessé tette. Korábban XIV. Lajos hadseregében szolgált, s állítólag 1717-ben orosz szolgálatba lépett. Nagy Péter sokra becsülte az idegeneket, s nincs kizárva, hogy nála ezredességig emelkedett. Ő maga azt szokta mondani, hogy az „astrakáni drago-nyos-ezred tulajdonosa“ volt. Onnan Ausztriába ment, sőt — szintén saját állítása szerint — egy császári ügynök csalta el ezredétől Prágába, hogy ott az osztrákokat a selyemgyártás titkaiba avassa be. Fel is állított egy selyemgyárat, de a császáriak nem tartották meg ígéreteiket, nem fizették meg szolgálatait érdeme szerint, erre ő otthagyta őket. Franciaországba ment, éppen jó helyre. A francziákhoz már eljutott selyemgyárának a híre. Borzasztóan elkeseredtek, hogy a selyemgyártás titkát elárulta az osztrákoknak, s ezzel tönkretette a virágzó francia ipart. Már el akarták fogni, a rendőrminister közegei megjelentek Versaillesben a lakásán, de ő két levelet mutatott nekik, melyekben Rákóczi magához hívja és szolgálatába fogadja. Nem bántották, de a francia minister bizalmasan közölte vele, hogy XV. Lajos előtt nem titok, milyen szellemdús és használható ember ő és nem szeretné országából kibocsátani. A lovagias Vigouroux ilyen fényes ajánlatok közt is hű maradt a szegény rodostói fejedelemhez és 1726 augusztusában felnőtt fia és egy Baraillon nevű francia társaságában megérkezett Rodostóba. A francia követ — nem lévén kormányától értesítve ily kiváló személyiség érkezéséről — felajánlta Rákóczinak, hogy kitudja, milyen járatban jöttek ezek hozzá, de a fejedelem nem reflectált ez ügyben szolgálatára. A minthogy Rákóczit hiába figyelmeztette D'Androzel másokkal szemben is

nagyobb óvatosságra. Többször írta neki, hogy portai közvetítőjének, a magyar születésű Ibrahim effendinek magaviseleté gyanúsnak tetszik előtte. A fejedelem nem hajtott reá, pedig Ibrahim, Bohnhoz hasonlóan Dirlinget látta el rodostói hírekkel.

Az újonnan jött francziák is csakhamar megmeglekedtek ott, a hol a gazda szemei földi dolgoktól elfordulva, elérhetetlen magasságokban jártak. Jellemző, hogy a kalandorok maguktól egyformán rájöttek, hogyan lehet új uruk kegyeibe férközniük. Bohn, Vigouroux és Baraillon egyaránt áttértek a rodostói kápolnában a protestáns hitről fejedelmük vallására. Baraillon nem sok vizet zavart; a fejedelem levelezését közvetítette Konstantinápolylyal, a mikor a fáradhatatlan Máriássyt levette lábáról a kór. Vigouroux azonban nem ilyen alantas szolgálatokra született. Nem hiányzott belőle a kalandorok szeretetreméltósága, mely jóhiszemű, rosszat nem szívesen gondoló embereket oly könnyen el tud bájolni. Rákóczi csakhamar teljes bizalmával ajándékozta meg, annál inkább, mert a francia az európai diplomatiában igen jártasnak bizonyult. Alig volt miniszter és követ a nyugati országokban, a kit ne ismert volna személyesen — legalább így mutatta. Annyi bizonyos, hogy Orosz-, Franciaországon és Ausztrián kívül egyéb udvarokban is megfordult, bár nem a legjobb emléket hagyta maga után. A porosz minister, Manteuffel, mikor később látogatását várta, azt mondta róla, hogy a legnagyobb hazugok és széltolók közül való, a kit csak valaha látott, ha még most is olyan, mint régebben, mikor ismerte.¹⁵⁹ A fejedelem azonban, még ha kiismerte volna is, nem hagyhatta volna szolgálatait külországi megbízásokban felhasználatlanul. Ügyes, életrevaló ember kellett neki,

a kit ha egyszer kidobnak az ajtón, az ablakon át megy vissza. Erő, energia nem segíthetett többé rajta; hajlós, simulékony eszélyességtől még mindig remélt valamit. Az utolsó hét-nyolcz évben Vigouroux csaknem mindig úton volt, egyik európai udvartól a másikba, különösen a tengeri hatalmaknál, Angliában és Hollandiában, meg Lengyel- és Poroszországban. Mindenütt a fejedelemnek Franciaországba való visszatérhetését szorgalmazta. Küldetéseiből siker nélkül tért ugyan haza, de a fejedelem kegyében folyton emelkedett. Rákóczi szívből megszerette ezt a méltatlan egyént. Pedig ugyancsak sok bajt okozott neki. Első útjában Anglia felé már Konstantinápolyban megállt, s annyira lerészegedett, hogy a fejedelem kénytelen volt bejárója, Ilosvay által, ki Vigouroux benső barátja volt, komolyan megfeddeni.¹⁶⁰ Egyik küldetéséből oly bizalmaskodó jelentéseket küldött Rákóczinak, hogy ez a felolvasó Ilosvay előtt kénytelen volt pirulni. Erre aztán bocsánatot kérő levelet írt, melyben egyúttal lemondott a fejedelemnél viselt állásairól. Szegény Rákóczi, becsületes jóhízeműségében, sokáig tépelődött a dolgon. Végtelen fájdalmat okozott neki, hogy ez az ember, kinek lelkét megmentette, most el akarja hagyni. Hisz a szolgálatába állással egyidejűleg a rodostói kápolnában az igaz hitre is megtért, s ő bizonyosnak tartotta, hogy isteni sugallatra lépett az Ó szolgálatába. Most Vigouroux e szolgálattal együtt lelke üdvösségét is elveszteni.¹⁶¹ Nem késett tehát visszafogadni a Rodostóba visszatérőt, a kit minden hibája daczára, maga biztosított atyai szeretetéről.

Ezt a vonzalmat a francia ugyancsak kihasználta. Külföldi útjain havi kétszáz piaszter fizetést húzott, a mi mellett még adósságokat csinált¹⁶² Egyik kül-

detéséből visszatérve, engedélyt kért arra, hogy a szolgálatban szerzett betegségét Franciaországban gyógyíttathassa. A fejedelem 3000 piasztert akart erre a célra adni, de „az irigyek morogtak“, a magyarok savanyú arcot vágtak, mire csak előleg címén adta kezébe az összeget. Az utolsó években a rodostói telep vezetését teljesen hatalmába kerítette. Mikes már korábban elkedvetlenedve, visszalépett a számadások kezelésétől. A fejedelem egy tanácsot alkotott, melynek tagjai a titkárok és a ház tisztjei voltak, elnöke pedig, *président du conseil*, maga Vigouroux.¹⁶³ A tanács hetenkint kétszer gyűlt össze, hatáskörébe tartoztak a rodostói telep minden, de különösen anyagi ügyei. Elnöke azt fogadta a fejedelemnek, hogy évi 6000 frankkal kevesebb lesz a kiadás az ő kezelésében. Persze, hogy 2000-rel több lett, bár mindenki kénytelen volt maga venni az ebédre a bort, mivel a tőle vezetett háztartásban megihatatlan bor került az asztalra. Az első év ily módon nem hozta meg a kívánt eredményt. Vigouroux tanácsülésben, *en plein conseil*, szemébe vágta a számadást vezető titkárnak, hogy a deficités mérleg hamis. A titkár, a már említett Kovács, elnökére dobta vissza a hamisítás vádját, mire ez panaszra ment a fejedelemhez. Rákóczi Kovácsot a porta engedelmével pár hónapra Drinápolyba száműzte.¹⁶⁴ Az udvarmester, Sibrik, közbevetette ugyan magát Kovács érdekében és iparkodott a fejedelem szemeit felnyitni, de a francziának befolyását sem ő, sem Máriássy nem tudták megdönteni. Vigouroux semmi sem tudta kiszakítani Rákóczi jóindulatából: a fejedelem vallásos érzelmeinek és politikai álmainak egyaránt alkotórészévé tudott válni. A magyaroknak csak az volt a szerencsésük, hogy többet volt úton, mint

Rodostóban. Az utazás többet hozott a konyhára és több multságot is szerzett neki.

Az egyetlen magyar, a kivel bensőbb viszonyba került, Ilosvay volt, Mikes társa a bejáróságban. Ilosvay ekkor már kinőtt a suhanczorból, harmincz éven felül járt, de úgy látszik, nem rendelkezett túlságosan éles ítélőképességgel. Vigouroux az első pillanatra meghódította. Ő az, a kit Mikes említ, hogy elhitte a francziáról, hogy aranyat tud csinálni. A franczia nagyhangú beszédmodorában chemiai titkok felfedezését ígérte neki, ha szorgalmasan megfogadja tanácsait. Utazásairól savakat és érczet hoz neki, s a szegény magyar áhítatosan lesi ajkairól a megváltó szót, mely egyszerre gazdaggá fogja tenni.¹⁶⁵ Vigouroux maga igen jól tudta, mennyire uralkodik barátján. Ő, a jöttment idegen arra számított, hogy a száműzött magyart minden nehézség nélkül kiragadhatja a rodostói társaságból, mely neki családot, hazát, mindent jelentett.

Vigouroux ugyanis fejedelme kegyében, fényes anyagi helyzetében sem tudta megtagadni kalandor természetét, mely a hűségnek még fogalmát sem ismerte. Alig lépett Rákóczi szolgálatába, mikor már elárulta új parancsolóját. Maga később rágalomnak jelentette ki a smyrnai franczia consul, d'Allion, állítását, mintha Konstantinápolyba érkezésekor a legelső napon elment volna Diriinghez. Nem, a franczia lovag nem hagyta magán száradni a szégyent, s bebizonyította, hogy csak két hét múlva ajánlta fel Dirliugnek szolgálatait. Ettől kezdve azonban állandóan értesítette őt D'Andrezel és Rákóczi érintkezéséről. Diriing confidenceinek jó hírnevét tisztázta a hiszékeny Rákóczi előtt, D'Andrezel gyanúja alól. 1729 elején ajánlatot tett Dirlingnek, hogy ismerős marseille-i tőkepenzesekből

hajóstársaságot alakít, mely Triest székhelylyel az egész levantei kereskedést a császár birodalmába terelhetné. Részletes előterjesztéseit Bécsben szeretné megtenni, ha útlevelet kap maga és Ilosvay számára, a ki a fejedelemnek bizalmasa és sok mindent elárulhatna. A császári követ nem vette komolyan a francia nagyhangú beszédét, s előterjesztéseit felelet nélkül hagyta. Vigouroux nem csüggedt. Ugyanazon év végén a berlini udvarba küldte fejedelme; ez alkalmat felhasznált arra, hogy ajánlatait a berlini császári követnél megújítsa. Egész élettörténetét előterjesztette, melyből kiderült, hogy minden lépését eddig a császár iránti tisztelet és hódolat vezette. Érdemeit tudják Lyon körül utazó osztrák grófok, a francia államférfiak, nápolyi tűzértisztek, konstantinápolyi papok és zsidók — csak meg kell őket kérdezni.¹⁶⁶ Mindezen szolgálataiért szerényen grófi rangot kér, megfelelő birtokkal. A császári udvar ismét nem reflectált szolgálatára, de ő már előzőleg megbeszélte Ilosvayval az ügyet. Rákóczi bejárójának nehezére esett fejedelme tudta nélkül a sötétben tapogatózni, de Vigouroux könnyen elkábította hiszékenységét. Megígérte, nehi, hogy ha utasításait megfogadja, óriási vagyon birtokába juttatja és a császárnál kegyelmet eszközöl ki neki. Biztatásaira Ilosvay fehér lapot, carta biancát, küldött neki és összeírta azon máramarosi birtokokat, melyeket adományba szeretne kapni, bár nagy részük a Dolhaiak kezén van, s azok nem szívesen fogják kiadni. A jámbor bejáró még grófi címet és *maréchal de camp* rangot is kért a császártól megtérése jutalmául. Vigouroux a compromittáló nyilatkozatok birtokában az együgyű magyart saját céljaira használta ki s általa Rákóczinak egyéb ügynökeivel való titkos írá-

sos levelezéséről állandóan értesült. A fejedelem pedig csodálattal látta, mennyire járatos az ő diplomatai dolgaiban ez a francia, a kit bizonyára Isten vezérelt hozzá!¹⁶⁷

Bizalmas embereinek méltatlan magaviseletéről soha sem tudott meg semmit sem. Politikai és vallásos álmaiban elfogulva, sohasem vette észre, miféle sárban járnak lábai. Az egyik kalandor nyomába pedig rajként tódult a többi. Egész gyarmatuk szállott partra Rodostóban, Rákóczi György, a fejedelem kisebb fia kíséretében, 1727-ben.

Fia megérkezésekor a fejedelemnek régi hő vágyát teljesítette a sors, de az ő életében öröm sohasem jelent meg árnyék nélkül. Rákóczi György idősebb testvérével, Józseffel, együtt a bécsi udvarban nevelkedett. A Rákóczi-birtokok ugyan Magyarországon idegenek, részben a kamara kezére jutottak, a két testvér neveléséről azonban maga a császár gondoskodott. Az akkori főúri fiatalsághoz hasonlóan vallásos nevelésben részesültek, különben pedig meglehetősen kevés tanultságra tettek szert. Bécsben vígan élték világukat, a főúri társaságban, kártya, lovaglás, vadászat, gáláns kalandok közepeit. Akárcsak Rákóczi maga a Bercsényivel kötött ismeretség előtt. A serdülő korba jutva, a császár nagy birtokokat ajándékozott nekik a nápolyi királyságban, távol Magyarországtól, a hol jelenlétük könnyen újabb nyugtalanságot okozott volna. A rodostói száműzöttekhez nagy ritkán szállingózott egy-egy hír fiairól. Saját nyomorúságában megnyugvást szerzett neki az a tudat, hogy fiai békésen, rangjukhoz illő, nyugodt életkörben élik napjaikat és hogy sohasem lesznek az övéhez hasonló megpróbáltatásoknak kitéve, ő maga esküt tett feje-

delemsége keresésére, esküjéhez híven feláldozza egész élete, öregsége nyugalját, de legalább fiai maradjanak távol a politika veszélyes játéktól. Nagy nyugtalansággal hallotta azt a fel-felmerülő kósza hírt, hogy hol egyik, hol másik fia megszökött volna a császári udvartól és útban van Rodostó felé. Bármennyire vágyott atyai szíve a soha nem látott felnőtt fiúk ölelésére, ezt az örömet nem kívánta azon az áron, hogy fiainak jövője feldúlassék.¹⁶⁸ Egész lelkét felkavarta az a hír, hogy nem az idősebb, hanem György, a fiatalabbik, itáliai útjában megszökött, Párisba ment és ott összeszedett kíséretével Rodostó felé hajókázik.

Az atyai szeretet a megérkezéskor elűzte a komor gondokat. »Másnak nem lehet azt megfogni, hogy micsoda szeretetet éreznek az atyák a fiúkhöz; azért atyának kell lenni.“ Az erdélyi fejedelem trónjának örökösét fogadta a Márvány-tengem él, megajándékozta a makoviczai hercegi címmel, a mely herczegségnek ősi voltát már udvari történetírója kimutatta. A fiatal herczeg teljesen idegen környezetbe csöppent, idegen feladatok vártak reá, melyeket nem szívesen vállalt magára. Semmi kedvet sem mutatott arra, hogy a rodostói gyarmat trónörököse legyen. Atyja megható szeretettel mindent megtett ugyan, hogy az otttartózkodást megkedveltesse vele. Szigorú életrendje betartásáról is lemondott kedvéért, újra eljárt vele vadászni, pedig ezt a világias multságát már rég feláldozta engesztelésül Úristenének. Az öregnek a multságai azonban nem lehettek ínyére a fiatalnak. A Rodostótól nem messze lévő iszapfürdőbe szívesen mentek a magyarok: mert otthoni magányuk után a fürdő körül zsongó sokadalom, a görög, török vásárosnép, parasz-
tok és kolduló vénasszonyok zűrzavara a változatos-

ság ingerével hatott reájuk. Az ott fürdő asszonyok „felkendőzik magukat sárral és olyanok, mint az ijesz-
tők sárosan, de nem másként“; György herceg ott sóhajtozva gondolt az olasz grófkisasszonyokra és a barátságos bécsi polgárleányokra. Az egyik emigráns, Kiss István, moralphilosophiára próbálta tanítani, mikor öneki egyetlen vágya volt, hogy fiatal életét korlátlanul élvezhesse.¹⁶⁹ A fejedelem csakhamar belátta, hogy imént feltalált fiáról újra le kell mondania: a rodostói társaságba nem való olyan, a ki még vár valamit az élettől. Távozását előkészítendő, Vigouroux Párisba küldötte, s a mint ez kieszközölte az útlevelet, Rákóczi György félévi ottartózkodás után örökre elhagyta atyját. Vele ment mind az a sok kalandor, a kiket Vigouroux fia, a fiatal herceg majordomusa, fogadott fel szolgálatára.¹⁷⁰ A rodostói magyarok megkönnyebbültek e nyugtalan, lármás nép távozásával; az öreg fejedelem pedig atyai szíve sajtóját elnyomva, ismét a vallás vigasztalásához fordult. S arra valóban szüksége volt; fia szökése az ő gondjait is megkét-szerezte. A portai kegyelemkenyérből fiát is el kellett tartania ezután, még pedig a párisi udvarban, rangjához méltóan. Ismét Istenhez fordult szorongattatásában, a ki annyiszor utat mutatott neki. Hosszas tépelődés után sikerült olyan tervet kifőznie, mely a maga és fia jövőjét állandó biztos alapokra fektethetné. Késedelem nélkül hozzáfogott a terv megvalósításához, melyben egyelőre kegyenczének, Vigourouxnak jutott a legfőbb szerep.

HATODIK FEJEZET. Az utolsó lobbanások.

I.

A lomhán járó évek szakadatlan csalódásaikkal mély nyomokat hagytak a fejedelem lelkében. Mégis megadással tűrt mindent, a mivel az ő erős hite szerint a teremtő kiválasztottjait teszi próbára. A török háború kudarcza óta forró vágygyal, megszakítás nélkül dolgozott azon, hogy a kereszténységbe újra visszatérhessen és nagyobb siker reményével kezdhesse meg a Habsburgok ellen a régi harcznak új folytatását. Mindez most megváltozott. A mit az évek tapasztalatai nem tudtak elvégezni, elvégezte egy hatalmas emberi érzés, az atyai szeretet. Mindeddig egyedül járva az úton, szinte észre sem vette annak göröngyeit, hisz a fáradalmak után az istenétől kijelölt, régóta megmutatott juttalom várakozott reá. Most azonban, a mint fiát is erre az útra kellett volna vezetnie, visszariadt benne az ember, az atya. A fejedelemnek és politikusnak háttérbe kellett szorulnia ezek előtt. Fiának rövid rodostói tartózkodása alatt mély szomorúsággal vette észre, hogy az utolsó Rákóczi nem fogja az ő életcélját magáévá tenni.

A további küzdelemnek nincs többé értelme. Még ha elnyerné is egyszer fejedelemségét, az odavezető út olyan nehézségekkel van összekötve, melyekkel a fiú gyenge akaratereje és értelmisége, fiatalos elvtelensége aligha fog megküzdhetni. Ő maga szinte húsz év óta szenvedett fejedelemségéért, s most elkorcsozott fia látásakor el tudta magát határozni, hogy a reményt kitepje szívéből. Húsz év óta tűrte a szegénységet, nélkülözést, megalázásokat, mivel Európa leghatalmasabb uralkodójának esküdt ellenségeként viselkedett, most gyermeke boldogulásáért hajlandó volt arra, a mire egykor Pálffy és Károlyi minden rábeszélése sem tudta rávenni: térdet hajtani a Habsburg-uralkodó előtt. A száműzetés egyedüllétében mind távolabb szakadt az elhagyott hazától; lelkivilága már régóta a magyartól idegen tárgyakkal foglalkozott; érzelmei is idegenekké váltak. Nem volt többé magyar a Duna-Tisza mellett, a ki az ő egyéni gondolkodásmódját meg tudta volna érteni s elhatározásait méltányolhatta volna. A kuruczok egykori vezéréből, a kit a valóság és költészet minden szála egybekapcsolt a magyarsággal, idők folytán egyszerű trónkövetelő lett, a kiről az elhagyott országban senki sem akart tudni. Ez a szomorú, de az adott viszonyokból természetesen folyó fejlődés most meghatóan emberi fordulattal készült a vég felé sietni. Az atya kész volt feláldozni nyomorúságos jelenének egyetlen reményét fia jövőjéért.

Ez az egyetlen magyarázat, melynek segítségével hívásával Rákóczinak most következő lépését megérthetjük. Fiának a bécsi udvartól eltávolozása sürgősen szükségessé tette jövőjének biztos alapokra fektetését. A császári hatalom beleegyezése nélkül a

keresztény világban nem gondolhatott állandó megtelepedésre. Komoly megfontolás alá kellett tehát vennie a VI. Károly császárhoz való viszony rendezését. Eddigi lépései a császári kegyelem kieszközlésére inkább alkalmilag, futólagos benyomások alapján jöttek létre. A felmerülő legelső nehézségekre abbahagyta azokat, hogy egyéb módon keresse a Rodostóból kivezető utat. Ez a kibékülés most elengedhetetlen feltételévé vált fia jövője megalapozásának. Mint láttuk, nem örült fia szökésének, de mikor már ezen nem lehetett segíteni, szilárd kézzel nyúlt az egyetlen eszközhöz. A francia szertartásosságban merevült rodostói fejedelem sohasem mutatta meg annyira, hogy ő is melegszívű ember, mint most, a mikor életének ezt a nagy következetlenségét elkövette.

A meggondolás világossága és a célzat tisztasága nem hiányzott nála, de a kivitelben sokféle idegen momentum akadályozta. Ő sem adhatta át magát büntetlenül annyi éven át az emigransi hiú álmodozásnak. Az emigráns most, mikor hirtelen elhatározással ki akarta magát szakítani álmaiból, magaszötte pókhálók fonadékában akadt meg. Terve kivitelében csak gyenge, megbízhatatlan eszközök álltak rendelkezésére. A köréje gyűlt kalandoroktól senki sem kívánhatta, hogy becsülettel szolgálják kenyéradójukat a kibékülés munkájában. Hisz ha Rákóczi lemond fejedelemségéről és kibékül a császárral, ők kenyérüket veszítik. Ki tudja, találnak-e még egyszer ily könnyen kezelhető gazdára. A kibékülés gondolata Rákóczi lelki előzményeiből természet szerint folyt, de kezdettől fogva kevés kilátással bírt a megvalósulásra.

Rákóczi már az 1727. évben világosan látta, mily hiábavaló döngetni a falat, mely kirekeszti őt a keresztény Európából. „Én részemről már felöltöttem a türelem köpenyegét a folyvást csurgó eső és az eljövendő jégverés ellen: a bécsi udvar sokkal jobban ismer, semhogy valaha megengedné, Franciaországba visszatérnem; a portának adott tanácsaimra csak azért nem féltékeny, mivel igen jól tudja, hogy a törökök úgyszemint fogadják meg azokat. Szenvedés és kereszt az én sorsom és örülnöm kell, ha ezek árán lelkem üdvösségét megszerezhetem.“ Minden törekvése zárt ajtókra talál, melyeket a bécsi udvar iránti figyelmesség csap be előtte. „Ennek felismerése helyzetem bizonytalanságával párosulva, különös érzést kelt bennem és összeszorítja szívemet.“¹⁷¹ Ettől a komor meggondolástól a kibékülés kereséséig egyetlen lépés hiányzott csak. E lépés szükségességére parancsolóan mutatott rá a következő év egyik fontos eseménye.

Fiának megérkezése után, 1728-ban, tapintatos módon, kéz alatt kérdezősködött Lengyelországban, nem volna-e hajlandó egyik régi ismerőse, Jablonovski Konstantina hercegnő, arra, hogy kezét neki, az erdélyi fejedelemnek és a szent római birodalom hercegének, ajándékozza. A hercegnő a lengyel főnemesség egyik legelőkelőbb családjából származott, óriási uradalmak felett rendelkezett, s Lescinsky Szaniszlóval való rokonsága folytán királyi hercegnőnek czimezték. Rákóczi még lengyel földön ismerte meg, s úgy mondták, hogy „régii vonzalom és bizalom“ kötötte őket egymáshoz.¹⁷³ A rodostói nyomorúságban, fia jövőjén aggódva, felmerült előtte a régi jó idők emléke, mikor Lengyelországban, Sioniawski

kastélyaiban függetlenül, kiskirályként élt, hajdú és lovascsapatok vették körül személyét, akárcsak testörök a királyokét. A lengyeleknek volt ugyan királyuk, de ez csak úgy tudta magát trónján fenntartani, ha minden nagyúrnak megengedte, hogy kiskirály legyen. Ezt hívták akkor „lengyel szabadságnak”. A hercegnő kezével Rákóczi ismét hatalmas nagyúr lehetne, fiának rangjához illő neveltetést adhatna, sőt az anyagi függetlenség még politikai működésének is biztos alapokat nyújthatna. Fia azután, ha egyszer atyai vezetés nélkül magára marad e földön, maga választhatna: keresse-e tovább atyja fejedelemségét, avagy nyugodtan éljen-e birtokán lengyel hercegeként, a ki senki előtt sem hajtja meg büszke nyakát. A hercegnőnek úgy látszik, kellemes emlékezetében volt Rákóczi férfiasán szép alakja, mert nem utasította vissza egykori ismerősének öszülő fővel tett ajánlatát, csupán arra figyelmeztette, hogy míg ügyeit, elsősorban a császárral, nem rendezi, semmiféle ígéretet nem tehet neki. A nyugalom és jólét útja egybeesett tehát a Törökországból kivezető úttal.

A hercegnő hajlandóságára alapította Rákóczi a következő évben egész tervét, amelylyel saját és fia jövőjét egy csapásra akarta biztosítani. Az 1729. év nyarán legügyesebb emberét, Vigouroux, részletes utasítással ellátva elküldötte Lengyelországba, s onnan a porosz királyhoz. Melléje adott még egy Konstantinápolyban tartózkodó német orvost, Bachstrom doc-
tort, a ki az akkoriban oly gyakori tudományos kalandoroknak egy aránylag tiszteletreméltó példánya volt. Régebben, mint a thorni gymnasium tanára, Leibnitz modorában a keresztény vallásfelekezetek egyesítésén fáradozott röpirataival és szónoklataival, míg a thorni

jezsuiták fel nem léptek ellene és állását el nem vesztette. Ettől kezdve Lengyel-, Szász-, Poroszországban izgatott becsületesen kigondolt, de kivihetetlen tervei érdekében. Nyugtalan szelleme mindennel foglalkozott: a vallások kibékítése mellett a porcelánkészítés, úszásművészet, hanggymnasztika terén tett felfedezéseket. A magasabb nőképzés dolgában is önálló nézetekkel rendelkezett, s talán ő volt a legelső, a ki leányait egyetemre akarta küldeni, de persze egyik főiskola sem nyitotta meg előttük kapuját. Egy-két év óta a török fővárosban élt, a minisztereket tervekkel és ajánlatokkal zaklatta, melyek a török cultura kiművelését, egy török tudományos akadémia és könyvnyomda felállítását célozták.¹⁷³ Ez az ártatlan, felhők közt járó kalandor épp úgy megtalálta útját a rodostói fejedelemhez, mint a többi, kevésbbé ártalmatlan, Ploutman, Bohn, Vigouroux. Rákóczi pedig mindenkit szívesen fogadott és azt hitte, hogy minden ily világjáró idegen, haszonnal lesz alkalmazható az ő tervei kivitelében.

Az utasítás értelmében Vigouroux és Bachstrom átadják a lengyel királynak Rákóczi tiszteletét és hódolatát. Megmagyarázzák neki a rodostói helyzet tarthatatlanságát és hogy mennyire érdekében van neki is, hogy Rákóczi visszanyerje cselekvési szabadságát és kiszabaduljon a törökök karmaiból. Ennek megkönnyítésére a király küldje vissza Bachstromot és kérje meg általa a portát, hogy Rákóczi visszabocsáttassék a kereszténységbe, Bachstrom azzal nyerheti meg a porta beleegyezését, ha azt mondja, hogy a lengyel királynak végtelen fontos okai vannak Rákóczi meghívására, s bár ezek a porta érdekeivel megegyeznek, de most még nem fedheti fel azokat.

Ehhez a ponthoz elérve a szegény száműzött képzelőereje mindinkább fékét vesztette. Lengyelországba érkezése után a lengyel király közölheti majd a császárral, hogy menedéket adott neki, kezeskedhetik a császár iránt való Jó magaviseletéről“ és így megnyugtathatja a császárt, hogy Rákóczi részéről semmiféle veszély nem fogja többé fenyegetni. Hogy azonban rangjának megfelelően élhessen a lengyel főurak sorában, megfelelő birtokról kell majd gondoskodni. Neki most semmije sincs, a francziák elvették mindenét, a mit XIV. Lajos ajándékából élvezett. Rangjához illő házasság útján könnyen megszerezhetné a szükségeseket, Jablonovski hercegnővel való házasságának nem is áll útjában egyéb, mint hogy mostani szegénységében nem tudna illő főnnyel fellépni Lengyelországban. Ezért adjon a király a hercegnőnek néhány sztarosztiaát még a házasság előtt, hogy odaérkezése után semmiféle anyagi nehézséggel ne kelljen többé küzdenie. Miután a saját *établissement*-ja ily módon méltóan végbemenne, fia jövőjéről is részletesen megemlékezett. A „makoviczai herceg“ számára egykori szeretőjének, Sieniawskinének leányát, az özvegygyé vált Dönhoff grófnét választotta ki.¹⁷⁴ A grófné gazdag és fiatal özvegy lévén, sokfelől volt ostromnak kitéve. Pedig nagy veszedelem keletkezhetett volna az ő újabb házasságából. A lengyelországi magyarok tanyája, Jarosló, tulajdonképen Sieniawski-birtok volt. A határ egyik fele most is Dönhoffné kezén volt, a másik felét Rákóczi birtokolta ugyan, de nem örökjogon, hanem csak zálogban. XIV. Lajos fizetett érte egyszer valamely összeget Sieniawskinak, s ha a család visszaadja a zálogpénzt Rákóczinak, az ottani magyarok hajléktala-

nokká lesznek. Már pedig hire járt, hogy egy lengyel herceg udvarol Dönhoff grófnének, s ha sikerül neki az örökös nő kezét elnyernie, bizonyára élni fog a visszaváltási jogával A jaroslói uradalom kezelője, Krucsay, különben sem állott jó lábón a grófnéval, s Jávorkának, a fejedelem lengyelországi ágensének, már többször kellett ez ügyben közbenjárnia, az igaz, hogy nem nagy sikerrel. A birtokügyben felmerült ízetlenségek elkedvetlenítették a grófnét. Most Vigouroux szeretetreméltó egyéniségének kellett volna őt kibékíteni és kezét Rákóczi György számára megnyerni. Így aztán a jaroslói birtok is a családban maradna.

A lengyel ügyek végeztével Vigourouxnak a porosz királyhoz kellett mennie. A porosz király most jó lábón van a császárral, a kivel különben is könnyebben lehet beszélni, mivelhogy a fiág kihalása esetére szüksége van Európa jóindulatára. A porosz király mindig pártolta a Rákócziakat, nem egyszer szövetségben is állott velük, s így Rákóczi helyénvalónak találta, hogy a császárral való kibékülés ügyét a lengyel király mellett rája bizza. A király adja tudtára VI. Károlynak Rákóczi őszinte békülési szándékát. Már régebben hajlandó volna a hódolásra, de sajnos, török földön ez tisztára lehetetlen. Intő például van előtte Báthory Zsigmondnak és Thökölyinek sorsa, a kik szerinte szintén hűséget fogadtak a császárnak, de ez közölte leveleiket a törökkel és ezáltal tönkretette őket. Egyedül ez az ok, a mi miatt Rákóczi el akarja hagyni Törökországot. Engedje meg tehát a császár, hogy ő és fia Lengyelországba mehessenek, ismerje őt el erdélyi fejedelemnek, fiának pedig adja oda az elő-ausztriai Burgau-örgrófságot

és Nellenburg landgrafságot legalább is 200,000 tallér évi jövedelemmel. Őtöle ne követeljen hűségesküt, de ha szükséges, hajlandó lesz Lengyelországból egy tiszteletteljes levélben hódolatát kifejezni a császárnak.

Nem tagadhatni, Rákóczi sokat kért egyszerre, de maga meg volt győződve arról, hogy egyenlő súlyú ellenértékekkel szolgálhat a császárnak. A porosz és lengyel kormány értesítheti a császárt, hogy Rákóczi nem olyan elhagyott, ártalmatlan száműzött, a kivel szóba sem érdemes többé állani. Ha akarna, még mindig sokat árthatna a császárnak. Hisz a török még mindig nem nyugodott bele a belgrádi vereségbe és bosszúra szomjúzik; a francia, valamint a tatár khán folyton biztatják a császár ellen, háborúra. A khán Rákóczinak is ajánlatot tett, hogy jöjjön az ő országába és onnan próbálja meg Magyarországba törni. Könnyebb ez onnan, a moldvai székelyek segítségével, mint Rodostóból. Ha a tatár sereget Rákóczi európai módon szervezné, nagy veszedelem hárulna a Habsburg-országokra. A császár viszont senkiben sem bízhatik, sem Savoyában, sem az oroszban, de még a német fejedelmekben sem. A keleti béke egyedül Rákóczitól függ: ha ő lebeszelné a törököt a háborúról, a császár nyugodtan élhetne. Utoljára hagyta a legsúlyosabb érvet: az ő kielégítésétől függ Magyarország nyugalma is. Az erdélyiek visszavágyódnak a német uralom alól a török uralom alá, az oláhok hasonlóképen, a magyarokat meg a legutóbbi országgyűlés kedvetlenítette el és követeik most is itt vannak Rákóczinál. A császár nem tehet hasznosabban a saját érdekében, mint hogy Rákóczi ajánlatát elfogadja. Arról nyugodt lehet, hogy őszin-

tén óhajtja a békülést, sőt hajlandó Magyarországtól távol, szász földön, vagy akár Hamburgban is lakni. A császár ne féljen tehát és ne késlekedjék, hanem ragadja meg ezt a ritka alkalmat, melyet egyébként sok millión sem szerezhethet meg magának.¹⁷⁵

Hosszasabban időztünk az utasításoknál, de az emigránsi életnek a tervekjavácsolás a középpontja: hónapokig és évekig készül egy-egy terv, melyhez a száműzött lelkének minden idegszálát hozzáköti, míg egyszer csak rajta ütnek a rideg tények és egy szakítással széttépik az egész alkotást. Így történt ez a mostani, szélesen megalapozott és részletesen kidolgozott tervvel is. Egészen bizonyos, hogy Rákóczi valóban jóhiszeműen járt el: a folytonos anyagi zavarok, fiának bizonytalan jövője végre megtörték makacsságát, melylyel éveken át a sikernek oly csekély reményétől bátorítva próbálkozott Habsburgellenes háború felidézésével és ezáltal erdélyi fejedelemsége visszaszerzésével. Az egyik, a háború, eszköz volt, a másik, a fejedelemség elérésére. A fejedelemség viszont kezdetben eszköz lett volna a magyar szabadság visszaállítására, a hogy ezt annak idején Bethlen és a Rákócziak Erdélyországa őrizte és védelmezte. A viszonyok azonban mind rosszabbra fordultak, a fejedelem mind távolabb esett hazájától, s a mi előbb eszköz volt, már Grosboisban is önczüllá változott. A magyar közösségből elszakadva, egyedül a fejedelemségét kereste, s mikor Erdély elérhetetlen távolba került, meglegedett volna egyelőre egyéb független állásokkal is. Így futott egyszer az oláh fejedelemség, máskor a livlandi hercegség, majd az archipelagusi kalózkirályság után. Semmi sem sikerült neki, s most, a végső szükségben, nem

került nagy fáradságába, hogy a fejedelemségről a független lengyel élet és a fejedelmi cím fejében lemondjon. Ez valóban őszinte szándéka volt, a mit az is bizonyít, hogy a tervet oly részletesen kidolgozta és a császárral való viszonyát oly módon szándékozott rendezni, hogy — nézete szerint — a császár is ki legyen elégítve, de ő maga csak épp a legszükségesebb hódolatot tanúsítsa. A terv megvalósulása attól függött, vajjon a császár megelégszik-e azzal a kevéssel, a mit Rákóczi nyújtani akar.

Vigouroux és Bachstrom elsősorban a hercegnővel beszéltek, a ki szívesen késznek nyilatkozott a fejedelemnek Törökországból elvezető útját egyengetni. Úgy látszik, a házasságról addig nem akart beszélni. A hercegnő maga ajánlta ügyét a lengyel király, egyúttal szász választó, drezdai miniszterének, Manteuffelnek, a kivel régi bizalmas ismeretség kötötte össze. Ennek az ajánlatnak köszönhette Vigouroux, hogy Manteuffel elég barátságosan fogadta személyes tisztelgését, bár nem valami jó véleménye volt a kalandor francziáról, a kivel évekkal előbb találkozott. Azt is igen jól tudta, hogy Vigouroux jogtalanul használja a bárói címet. Manteuffel Jablonovski hercegnő érdekében kezébe vett a közvetítést. Arról szó sem volt, hogy Rákóczi a császár beleegyezésének kieszközlése előtt jöjjön el Törökországból. Bachstromot sem küldte vissza Konstantinápolyba a lengyel király, mivelhogy a fanatikus békebarát a protestáns és katolikus vallás egyesítését hirdető szónoklataival ismét botrányt csinált és a katolikus lengyelek közt kénytelen volt rejtekhelyre menekülni. Vigouroux tovább ment Drezdából Berlinbe, a porosz udvarba. Az ottani császári követet,

Seckendorfort, már Manteuffel értesítette jöveteléről. Seckendorf a bécsi kormánynál már ekkor is nagy tekintélynek örvendett, s Manteuffel, valamint a porosz udvar kérésére ő vállalkozott arra a kellemetlen feladatra, hogy Vigouroux ajánlatait Bécsbe küldje. A lengyel és porosz királyok minisztereik útján kifejezték Seckendorfnál jámbor óhajtásukat, hogy a császár elégítse ki Rákóczi kívánságait, mivel ez valóban, őszintén meg akar térni, a császárnak többé nem fog ártani; már régóta vallásos kérdések foglalják le egész érdeklődését és most is a Törökországból való kivágyódás egyetlen célja, hogy a vele lévő és renegáttá készülő emigránsok lelke üdvét megmentse. Mindezt azonban kissé egykedvűen, s nem túlságos nyomatékkal fejezték ki a felséges urak, a kik nem szándékoztak a császárral való barátságot Rákóczi miatt kockára tenni.

Annál bátrabban és a kalandorok természetes könnyedségével lépett fel Vigouroux. Manteuffel útján Seckendorf kezébe juttatott emlékirataiban Rákóczi követeléseit világosan összefoglalta s támogatásukra — Rákóczi utasításához híven — élénk színekkel ecsetelte a veszedelmeket, melyek a császárt fenyegetik, ha nem fogadja el a feltételeket. Elmondhatjuk, hogy ez volt az elképzelhető legrosszabb taktika. A két király biztosítja a császárt, hogy Rákóczi lemondott a világi dolgokról és semmi zavart nem fog többé kelteni s ugyanekkor a császári udvar magától a követtől értesül, miféle ártalmas terveken töri fejét a rodostói száműzött. Az ügyetlenséget Vigouroux hűtlenséggel tetézte. Seckendorfnál megismételte Dirringnek tett ajánlatait. Vissza akar térni a császár hűségére, a kinek jogara alatt született Liittichben.

A császári követhoz benyújtott memorandumában összefoglaló történetét nyújtotta az ő hű működésének a császár iránt. Dicsekedve sorolta fel azon eseteket, mikor a francia követ, D'Andrezel bosszújától megmentette Dirlingnek kémjeit. Felfedezte Rákóczinak D'Andrezellel való állandó érintkezését, a melyről a bécsi kormánynak csak halvány sejtelme volt, annyira titokban tudta azt a félénk francia követ tartani. Ha ő, Vigouroux, nem óvakodik és nem ügyel fel saszemével D'Andrezel és Rákóczi lépéseire, a császári érdekek Konstantinápolyban már rég háttérbe szorultak volna. A francia kalandor, hogy saját maga számára kegyelmet eszközöljön ki, ura érdekeit feláldozta és Rákóczit a bécsi kormány szemében még feketébbnek rajzolta, mint a hogy az eddig látta.

Az eredmény nem lehetett kétséges. Savoyai Eugén, a bécsi kormány feje, Seckendorf útján november elején értesült az ügyről, melyet november közepén a bécsi szász követ, Wackerbarth is figyelmébe ajánlott. Nem kellett Rákóczi személyes ellenségének lennie, hogy a rodostói ajánlatot kereken visszaautasítsa. Seckendorf december havában kapott végleges feleletet tőle. Eszerint, ha Rákóczi igazán óhajtja a nyugalmat, forduljon egyenesen, feltételek kikötése nélkül könyörögve a császárhoz, a hogy ez egy alattvalóhoz illik. Nem az akarata, hanem az ereje hiányzik ahhoz, hogy újabb bajt okozzon. A császár becsülete ellen volna, hogy szóbaálljon egy rebellissal, a ki annyi sok gonosztettel szennyezte be magát. A lengyel királynak sem érdeke, hogy Rákóczi kijöjjön Törökországból, mivelhogy Jablonovszki hercegnő Lescinsky Szaniszlónak, az állandó lengyel trónkövetelőnek rokonságához tartozik. Rákóczi meg akar

házasodni, hogy a rodostói kényszerű tétlenségből kiszabadulva, tovább szöhesse ármányait. Eugén csodálkozását fejezte ki, hogy tudott Seckendorf embe-
rével szóbaállani.¹⁷⁶

Ez a merev elutasítás szinte természetes következménye volt Rákóczi kérelmének. Az emigráns ennél az őszinte lépésnél nem tudott eléggé őszintének mutatkozni. Nem tudott szabadulni azoktól a kicsinyes fogásoktól, melyek a konstantinápolyi diplomatai játékban szinte második természetévé váltak. Vigou-
roux által előterjesztett fenyegetései, hogy ha akarna, így meg úgy árthatna a császárnak, Savoyai Eugént, Európa legünnepeltebb hadvezérét, megvető vállvonogatásra indították. Emellett a rodostói Bohntól szinte hetenkint jöttek hírek Rákóczi fáradozásairól, hogy a francziával, oroszszal, angollal érintkezésbe kerüljön. Csendes időkben, mikor Bohn semmi újat sem hallott, Rákóczi régebbi memorandumait kotorásztta elő az asztalfiókból, melyekben hol a portát, hol a francziát biztatta VI. Károly elleni háborúra. Ezen másolatok birtokában Eugén sziklaszilárdan meg volt győződve, hogy Rákóczi kérelme nem egyéb álnok tettetésnél, nem is szólva arról, hogy ő, császárnak örökhűségű paladinja, el sem tudta képzelni azt az esetet, hogy egy rebellis, a megátalkodott gonosztevők leggonoszabika, valaha őszintén, hátsó gondolat nélkül megjavuljon.

A kereszténységbe visszatérés reménye ismét a semmibe foszlott, vele a herczegnővel való házasság terve is. A lengyel herczegnőtől maga Rákóczi sem kívánhatta, hogy eljőjön hozzá a török száműzetésbe. Zrínyi Ilona ezt megtehetette forró szerelemből; Rákóczi házassága azonban nem egyéb lett volna, mint rideg

érdekházasság. A császári felelet után ez az ügy is elaludt, hasonlóképpen Rákóczi György dolga is. A Dönhoffnéval kötendő házasság, úgy látszik, az öreg Rákóczi mellett Sieniawskinénak, a grófné özvegy anyjának, volt kedves terve. Már 1728-ban sokat levelezett Rákóczi ez ügyben egykori imárottjával, a ki azonban az ügy szerencsés véghez vezethetése előtt, 1729 márcziusában meghalt. Halála híre Rákóczit nagy szomorúságba ejtette; nemcsak a régi viszony emlékei miatt, hanem mert sejthette, hogy az anya sürgetése nélkül a leány nem fogja sorsát egy földönfutóhoz kötni.¹⁷⁷ Valóban Rákóczi 1729 végén ezt a házassági tervet is eltemethette a többi, kudarczott vallott próbálkozás mellé. A jaroslói birtok azonban megmaradt kezén s az ottani emigránsok háborítatlanul élhették le egyforma napjaikat.

Vigouroux távolléte alatt Rákóczi idegzete teljes megfeszítésével várta a tárgyalások eredményét. A mellékszobában alvó lakáj egész éjjeleken át hallotta, a mint nyugtalanul jár fel s alá szobájában. A rossz hírek nem késtek ugyan, de különösebb hatást nem gyakoroltak reá. Ez volt az utolsó erőfeszítés, melylyel helyzetét a való élet viszonyaival összhangzásba akarta volna hozni. Nem sikerült neki és most menthetetlenül visszaesett az emigránsi betegségbe, melytől már csak a halál tudta megszabadítani. A valóság iránt való érzéke végképen eltompult, a világi dolgokat soha többé nem tudta helyes szemmértékkel tekinteni. Újra belemerült az „európai constellatio“ hiú szemléletébe, újabb és újabb európai congressust várt, melyen a francia király pártfogolni fogja ügyét; majd a perzsa háborún bosszankodott, hogy ez elfoglalja a törököket a nyugati dolgoktól és a Habs-

burg-hatalom megtámadásától.¹⁷⁸ A rossz hírek elvesztették lelke felett uralmukat, horderejüket nem tudta többé kimérni, az apathia különös fájába esett, melyben az emigráns jellemző makacsságával visszatartással nem törődve, újra és újra megismételte a korábbi lépéseket. Szinte fel kell tennünk, hogy új gondolatok nem fogamzottak meg többé elméjében s a mindvégig rossznak bizonyult régi tervekből táplálkozott. Láttuk, hogy a Vigouroux-Bachstrom-féle küldetést mily pontosan előkészítette s hogy a lengyel és porosz király, lengyel hercegnő és szász miniszter minden jóakarata daczára kudarcot vallott vele. Vájjon nem mutat az emigráns beteges, szinte beszámíthatatlan lelkiállapotára, hogy ezt a tervet lényegesen rosszabb viszonyok között újra megkísérelte? Az 1733. évben Bohnt elküldötte a konstantinápolyi latin érsekhez, Maurihoz, azzal a kéréssel, hogy az érsek tapogassa ki Dirling utódját, Talmann császári követet, hogyan fogadná a császár Rákóczi újabb „békülési“ kísérletét. Ha Talmann jóakaratot tanúsít, közölje vele az érsek, hogy Rákóczi megtérése fejében a lotharingiai hercegséget kívánja fiainak, a mely most meg fog üresedni, mivel a herceg, Mária Teréziának férje, úgysis VI. Károly császár utóda lesz. Rákóczi az ajánlatot *coup de pistolet*-nek nevezte: legalább a Bohnnak szóló utasításban úgy tett, mintha ez csak bevezető lépés volna. Az érsek persze nem merte Talmannal közölni, előre is sejtván, mennyire megbotránkoznék a követ azon, hogy a megátalkodott rebellis éppen a császár vejének a birtokát szemeli ki magának. Rákóczi szinte közönyösen vette tudomásul az érsek vonakodását: „Ne beszéljünk többé róla, ez is egy ostorcsapás a vízbe.“¹⁷⁰ A való

élet szinte souverain megvetésével gyártotta terveit s ha nem sikerültek, nem érezte többé a visszautasítás szégyenét. Az utolsó években a politikai halott megdöböntő látványát nyújtja, a ki nem tudja elhinni, hogy meghalt és kísérteties merevséggel próbálkozik, hogy karjait még egyszer kinyújtsa az elérhetetlen felé.

II.

Helyzete még mindig nem volt olyan rossz, hogy ne rosszabbodhatott volna. A rodostói kis társaságban csak most merültek fel igazán a tűrhetetlen házi bajok, melyeket Vigouroux teljhatalma okozott. A drezdai és berlini út óta a francia legtöbbször Rodostóban tartózkodott, arczátlan henczegésével és kapzsiságával megkeserítette a szegény magyar bujdosók életét, a kik úgymint kisebbségben voltak a kalandor francziák mellett. A fejedelem rendelkezéseivel olyan kipróbált híve is elégedetlen volt, mint Zay, sőt még Mikes Kelemenről is az a hír kelt szárnyra, hogy el akarja hagyni fejedelmét. Ilosvay annyira megúnta a rodostói életet, hogy a portán, saját szakállára, tárgyalást kezdett, hogy Moldva határain egy üres pusztaságon fejedelemséget kapjon, a melynek „souverainitása“ családjában öröklődjék. A kissé nehézfajú bejáró Vigouroux hatása alatt mindinkább megzavarodott.¹⁸⁰ Az öreg Forgáchnak rendetlen életmódot folytató fia csak rövid ideig tartózkodott Rodostóban, a hova még az özvegy Sieniawskiné leveleivel jött, de a rövid idő is elég volt neki, hogy Rákóczit elátkozza, mert jövedelméből „nem ád a szegény magyarnak“.¹⁸¹ Annyi bizonyos, hogy a francziáknak mindvégig jobb dolguk volt. 1733-ban a konstanti-

nápolyi angol követnek egy fiatal francia nemese az új lengyel követ dáridóin elrontotta a gyomrát a nehéz magyar boroktól és egészsége helyreállítására hat hétre Rodostóba vonult. A csendes élet, valamint a társainál nagyobb francia műveltséggel rendelkező Zay társasága annyira megtetszett neki, hogy gyomorégéséből felépülvén, ottragadt Rodostóban, mint a fejedelem udvari nemese. A sok kalandor és áruló között szinte egyetlen tisztességes francia, a ki a fejedelem méltóságos szomorúságát megkedvelte és emlékirataiban igazi francziás felületességének közepette szeretettel emlékezett meg róla.¹⁸² A kegyenez azonban Vigouroux maradt, a ki két fiát is Rodostóba hozta „udvari nemesnek“.

A rodostói viszonyok mellett a konstantinápolyink is mindinkább rosszabbodtak. D'Andrezelt még 1727-ben sírba vitte régi szívbaja, utódja, marquis de Villeneuve, 1728 végén foglalta el a konstantinápolyi állást, melyben elődje állandó udvariasságával annyi apró örömet szerzett a rodostói száműzöttnek. Villeneuve most üres kézzel jött. Első utasításában a külügyi államtitkár, Chauvelin, lelkére kötötte neki, hogy Konstantinápolyban bármiféle politikai lépésektől is tartózkodjék. A török hatalom annyira lehanyatlott, hogy egyelőre nem számbavehető tényező Franciaország számára. Hivatalos teendőit tehát egyedül a latin keresztények vallásszabadságának védelmére, valamint a francia kereskedelmi érdekek megóvására korlátozza. Ahmed szultánnal és Ibrahim nagyvezírral kedveltesse meg magát, de ne avatkozzék be a törökök dolgaiba. Ez az utasítás kezdettől fogva megsabta Villeneuve magatartását Rákóczival szemben, Megérkezése után pár napra Rákóczi elküldte hozzá

Vigouroux, hogy megtudja, miféle utasítása van neki az ő dolgaira vonatkozólag és hogy hajlandó-e őt erdélyi fejedelemnek elismerni, ehhez képest megérkezéséről neki jelentést tenni és őt elsőnek üdvözölni. Vigouroux visszajött a rossz hírrel: Villeneuve-nek Rákóczira nézve semmiféle utasítása nincs és nem is ismerheti el őt erdélyi fejedelemnek. Azaz a Bonnac-féle nehézségek megismétlődtek. Rákóczi most már hozzászokott a visszautasításokhoz és hosszabb habozás nélkül elküldte szerencsekívánatait egyik francia nemese által a követhez.¹⁸³ Az etiquette kérdés azonban kezdettől fogva megakadályozta nemcsak a személyes, de még a levélbeli érintkezést is közöttük. Rákóczinak még arra az ártatlan időtöltésére sem nyílt alkalma, hogy a francia követet ügyes-bajos dolgaiban tanácsosal, memorandumkészítéssel segíthesse.

Villeneuve megérkezése után nemsokára különben is nagy változások állottak be a portai viszonyokban, a melyek Rákóczit teljesen idegenné tették Konstantinápolyban. A szultán és a nagyvezír, Ibrahim pasa, mégis csak személyes ismerősei voltak, a kik érezték, hogy egy évtizeddel előbb egészen más jövővel kecsegtették, mint a mit a rodostói árnyélet nyújtott neki. Ibrahim ugyan fősvénységében a hol csak tehette, le-lecsípett a fejedelem tainjából, de nem viseltetett iránta rosszindulattal és szívesen meghallgatta véleményét a rodostói vesszőparipáról: az „európai constellatióról“. A szultán és első szolgája most váratlanul letűntek a színpadról, elsöpörte őket a perzsa háború szele. Emlékszünk, hogy a perzsa zavarokat 1727-ben béke zárta le, melyben a szultán elismerte Esreffet perzsa sahnak. Ugyanezen évben

sikerült végre az orosz-török határrendező jegyzőkönyvet is aláírni, úgy hogy a két hatalom megnyugodva kezdett berendezkedni a Perzsiától elszakított új tartományokban. A rejtélyes, távoli Kelet azonban új és új meglepetésekkel szolgált. Esreff, új méltóságában tetszelegve, nem vigyázott eléggé a birodalom egyik sarkába száműzött Tahmaspra, a ki csakhamar szolgálatába fogadott egy tatár születésű khorasszáni rablóvezért, Nadir Kulit. Ez a fékezhetetlen, vad lovas halomra döntötte az orosz-török-perzsa béke megállapításait. Rövid hadjáratban elűzte Esreffet, a ki életét is elvesztette trónjával együtt, diadalmasan vitte Tahmaspot Ispahanba és ősei trónjára ültette. Érde mei jutalmául Kuli khán nevet nyert és a perzsa sereg fővezérségét. A hatalom birtokában lovasaival elárasztotta a törökök kezében levő tartományokat s az ellene merészkedő pasákat sorra megfutamította.

E vereségek hírére nagy izgatottság kelt fel a török fővárosban, nagy elkeseredés az eretnek síiták arczatlanságán. A közvélemény, hodzsák és janicsárok szent háborút követeltek. A szultán és Ibrahim fősvénységből halogatták és megelégedtek félrendsabályokkal. Mikor végre a szultán átadta a seregnek a szent zászlót, késő volt: a janicsárok fellázadtak egy albán közkatona, Padrona Halil vezetésével. A szultán megfogadta nővére tanácsát, hogy a zavarok idején vezíreit tartsa maga mellett, hogy fejük kiadásával a lázadókat lecsillapíthassa. Egyedül Ibrahim mutatkozott nagy nak a veszélyben: „En holt ember vagyok, mon dotta, egyedül a szultánt kell megmentenünk.“ A szul tán, hogy ne kelljen nagyvezírjét élve kiadni, megölette és testét kiszolgáltatta a janicsároknak. Ismét elkésett, a fellázadt katonák nem elégedtek meg a

nagyvezír halálával, Ahmed kénytelen volt az előző szultán, II. Mustafa fia, I. Mahmud javára lemondani. Ezzel még nem volt vége a comoediának, mint Mikes Kelemen megjegyezte. A szultán egy ideig Padrona hatalmában volt, a ki janicsárjaival vérfürdőket rendezett Konstantinápolyban, míg végre a pasák össze nem szedték magukat és engedelmességre nem szorították a lázadó katonákat. Padronát pár hónapi uralom után, 1730 novemberében, a divánban szét vagdalták. Az új nagyvezír Ibrahim, majd utóda, a hetven éves Topái Ozmán, kegyetlen bosszút vettek, egy év alatt Konstantinápolyban ötvenezernél több ember mészároltatott le.

A rodostóik borzadálylally nézték a távolból az embertelenségeket. Anyagi helyzetükre azonban nem volt hatással a szultánváltás. Rákóczi tisztességes ellátása a török becsület védőpajzsa alatt állott: tainját Padrona idejében épp úgy megkapta, mint a nagy Ibrahim korában. Annál súlyosabb következményekkel járt a trónváltás politikai tekintetben. Ibrahim hosszú nagyvezírsége alatt, a nagy takarékoság és a kalandos vállalatoktól óvakodás folytán, a birodalom a felépülés útján haladt, melyen a Savoyai Eugéntól vert sebek lassankint behegedtek. Az új kormány most nem rendelkezett elég tekintélylyel, hogy a felizgatott közvélemény háborús nyomásának ellenállhasson s kénytelen volt a perzsa-kérdés elintézését a kardra bízni. Ozmán pasa korábban boszniai helytartó volt, nem szívesen bocsátkozott bele a perzsa dolgokba és jóindulattal hallgatta meg Rákóczi tanácsait, hogy a perzsa háborút minél előbb be kell fejezni és a császártól visszafoglalni a Passarovicznál elvesztett birtokokat. 1732-ban Tahmasppal békét kötött, melyben a törökök néhány örmény tartományt átengedtek

a perzsa sahnak. A béke hírére Konstantinápolyban új lázadás készült, Ozmán letétetett és a perzsa háború mondatott ki. Végzetes pillanat Rákóczira ez a háború: Kuli khán, rettenthetetlen bátorsága és hadvezéri tehetsége folytán, a török birodalom egész erejét éveken át, jóval a rodostói száműzött halálán túl, lekötötte. A tatár rablóvezér csodálatos energiával használta ki a perzsa birodalom erejét az árnykirálylyá vált Tahmasp, majd ennek gyermekfia mellett, míg végre birtokába nem vette Nadir sah néven a perzsák trónját. Rákóczi szorongva kísérte mindinkább fátyolos szemével a keleti háború fordulatait, a gyorsan váltokozó nagyvezéreket szorgalmasan intette gyors békekötésre, de már nem érte meg a török hadierőnek a keleti harctérről nyugatra fordulását.¹⁸⁴

A török ebben az időben valóban számbavehetetlen tényező volt az európai politikában. Az emigráns balsorsa hozta magával, hogy éppen most tolultak fel háborús fellegek a nyugati szemhatárról. IL Ágost lengyel király 1733-ban meghalt, utódjául francia befolyás XV. Lajos apósát, az örök trónkövetelőt, Lescinsky Szaniszlót választatta meg. A Bourbon hercegtől oly durván eltaszított Oroszország ekkor már a császár szövetségében állott és vele egyetértésben az előbbi király fia, Ágost, választatását vitte keresztül a meghasonlásra természetből fogva hajlandó lengyelek között. Lescinsky Danzigba szorult s még mielőtt az orosz hadak bevették volna a polgáraitól hősiiesen védett várost, a porosz király vendégbarátságába menekült. A francia király sértett családi gögijében bosszút kívánt s mivel Oroszország túlságos távol volt, Ausztriát támadta meg. Chauvelin államtitkár, a kire az óvatos első minister, Fleury bíboros,

néha rábízta a külügyek vezetését, Spanyolországot és Savoyát szerezte meg szövetségesül, Farnese Erzsébet fiainak a két Szicília királyságát, Savoyának Milánót és Mantuát ígérve. A tengeri hatalmak és Poroszország semlegesek maradtak. A háború 1733 végén ütött ki, a spanyol-francia sereg majd egész Itáliát elfoglalta ugyan, de a rajnai döntő harctéren, a hol az aggkori gyöngeségében is használható Savoyai Eugén parancsnokolt, egyik fél sem tudott elhatározó előnyre szert tenni.

A régóta oly esengve várt háború megjött tehát, XV. Lajos a napkirály nyomdokába lépett. „De mindezekből nekünk mi hasznunk lesz? Talán csak semmi“, mondták a lemondáshoz szokott rodostóiak. „A szegény urunk a mit a pennájával tehet, el nem mulasztja.“ Mindenki előtt világos volt, hogy a francia háború egymagában nem fogja Rákóczit Rodostóból Erdélybe vetni. Ehhez török háború is kellett volna. A legutóbbi orosz—török szerződés értelmében Oroszországnak nem volt szabad lengyel földön sereget tartania. A danzigi ostrom hírére sietett is a porta tiltakozni» de egyéb lépésre nem volt hajlandó, bármennyire bízta is Ali pasa nagyvezírt Rákóczi és Villeneuve, külön-külön, mivelhogy nem érintkeztek egymással, így aztán Rákóczi kénytelenségből arra szorítkozott, hogy Lescinskynek küldött jó tanácsokat és ígérte, hogy magyar tiszteket ad segítségére, fiát is Lengyelországba küldi, hogy jelenléte több magyart csaljon ki az elűzött lengyel király zászlója alá.¹⁸⁵ Ezt az ábrándos irományt a fejedelem „mon systeme“-nek nevezte és Jávorka útján akarta Lescinsky kezébe juttatni, a ki azonban a levél elküldésekor Danzigba, s lassankint onnan is kiszorult.

A gonosz indulatú balsors ironikus kaczaja hangzott ki az európai fegyverzajból. A nagy háború itt van! A török azonban tehetetlen és hasznavehetetlen, a francziával szóba sem tud bocsátkozni a fejedelem, a ki maga testileg-lelkileg megöregedett és az új helyzettel szemben csak régi, elnyűtt fegyvereket tartott diplomatiájának pókhálós tárházában. A rodostói száműzöttek a legalkalmatlanabb pillanatban jött a háború, melyből saját meggyengült szellemi mozgékonyága és a francia követtel való rossz viszonya miatt aligha tudott volna még csak reményt is kovácsolni, ha nem veti oda Konstantinápolyba a kacskaringós járású sors Savoyai Eugén legnagyobb ellenségét, Bonneval pasát.

A XVIII. századi kalandorok királyának nevezhetnék ezt az érdekes embert, ki Rákóczi legutolsó éveinek irányt adott. Franciaország egyik legelőkelőbb grófi családjából származott, rangjához illően hősiessen harczolt XIV. Lajos seregeiben, de vitézségét felülmúlta becsvágya, melynek kielégítésére osztrák szolgálatba lépett és Savoyai Eugén mellett harczolt éveken át hazája ellen. Hősiességével cynikus erkölcstelenség és hasonlithatatlan szeretetreméltóság párosult. Megnyerő megjelenése, nyílt kék szeme elbájolta az embereket, a kik között legendás hírek keringtek róla. Tizenegy sebet viselt, beleit érczlap óvta, hogy ki ne essenek egy gyógyíthatatlan sebnyíláson át. A tollat épp oly kitűnően kezelte, mint a kardot, Fénelonnal, majd Voltaire-rel állandó levelezést tartott fenn. A császári seregben tábornoki rangot viselt; azt mondták róla, hogy Eugén jobbkeze. Becsvágya még magasabbra tört és mindinkább veszélyes kalandokba sodorta. 1724-ben európai botrányt csinált Flandriában, halálosan megsértvén a nyilvánosság előtt a császári

kormányzót és feleségét, azon ürügy alatt, hogy a spanyol királynénak, az orleánsi herceg leányának a becsületét védi meg. Mert ez kötelessége neki, mivelhogy az ő családja rokonságban van a Bourbonokkal. A külpolitikai szempontból is kínos botrányt röpiratok kiadásával növelte, úgy hogy a császár kénytelen volt elfogatni és Savoyai Eugén komoly megbüntetését kívánta. Bonneval megszökött a fogságból, Velenczében élt egy ideig, majd 1729-ben a török birodalomba ment, hogy megbosszulja magát a császáron, de főként a Savoyai herczegen, a ki iránt olthatatlan gyűlölet támadt szívében.¹⁸⁶

Eleinte Travnikban, a boszniai pasánál tartózkodott s innen írt a nagyvezírhez, a francia követhoz és Rákóczihoz, hogy segítsék elő Konstantinápolyba jövetelét. Villeneuve külön audienttiát kért magának a nagyvezírnél, hogy honfitársát, mint hasznavehető katonát beajánlja. Mindamellett a porta nem merte a császár haragját magára vonni és megtiltotta Bonnevalnak Travnik elhagyását. Voltaire tanítványa, a ki nyíltan deistának vallotta magát és hitt ugyan valami távoli Istenben, de mindegy volt neki, hogyan gyakorolja hitét, megragadta az egyetlen lehetőséget helyzete javítására és mohammedánná lett. Erre kavallai kormányzóvá nevezte ki a szultán az egylófarkú pasa rangjában. Itt ugyan elég közel jutott Rákóczihoz, de a szertartásosság köztük is válaszfalat emelt. Bonneval még hozzá Bonnacnak volt a sógora, ő is Bírón leányt vett el, bár feleségét egynapi házasság után elhagyta, de sógornője és sógora ellenszenvét Rákóczi fejedelmi külsőségei iránt magáévá tette. Az első időkben nem érintkeztek egymással, legfőlebb nagynéha levélben, különösen Ozmán pasa rövid nagyvezírsége alatt, kitől

mindketten császári háború felkeltését várták. Csak 1732-ben jutottak egymáshoz közelebbi viszonyba, a mikor Bonneval beleegyezett, hogy Rákóczit fenségnek fogja tisztelni és a barátság megpecsételésére személyesen is meglátogatta egy napra Rodostóban.¹⁸⁷ Az ő helyzete most már hasonlíthatatlanul előnyösebb volt, mint Rákóczié. Tanácsaival, melyek az európai diplomacia és hadászat alapos ismeretéről tanúskodtak, csakhamar megnyerte a nagyvezírek bizalmát, a török tüzérség főparancsnoki állását érte el és megbízták az egész török seregnek nyugati minta szerint való újjászervezésével. Rákóczira kitüntetés számba ment, ha ilyen előkelő török úr barátságot tanúsít iránta. Bonnevalnak már Villeneuve-re sem volt szüksége, a ki különben is utasítást kapott Chauvelintól, hogy ne érintkezzék vele. Konstantinápolyba érkezését jelentette a francia követnek, hivatkozva arra, hogy ő is francia, de még csak feleletet sem kapott. A keresztény hatalmak diplomatái vallásos sajnálkozással tértek ki a renegát útjából. Talmann, hitehagyásáról beszélvén, a „szerencsétlenül járt Bonneval”-nak nevezte.¹⁸⁸

Annál nagyobb becsülete lett Bonnevalnak a francia háború kitörésekor. A császári követ annyira megtisztelte, hogy minden lépését figyelemmel kísérte, jól tudván, hogy egyedül Bonneval képes a törököt harczra ingerelni. A porta valóban tanácsot kért tőle a háború dolgában, mire ő terjedelmes emlékiratban fejtette ki, hogy az alkalmat meg kell ragadni a legutóbbi békénél elveszett dunai tartományok visszahódítására, de csak akkor, ha Franciaország kötelezi magát, hogy a törökkel együtt kitart a küzdelemben és nem köt egymagában békét a császárral. A renegát nem akarta

új hazáját annak a veszélynek kitenni, hogy a császári hadak nyugaton felszabadulva, újabb belgrádi győzelmet arassanak rajta. Villeneuve nek be kellett látnia, milyen nagy hibát követett el, mikor Bonnevalt megsértette. Lescinskynek Danzigba szorulása után a francia kormány a portát mindenáron háborúra akarta rávenni, hogy a császár és az orosz megtámadásával Lescinsky kiszabaduljon és Lengyelország a francia hűségben megmaradjon. Villeneuve szakadatlanul sürgette, hogy a török bevonuljon Lengyelországba, de a Bonnevaltól sugalmazott nagyvezír állhatatosan kitartott a francia-török véd- és dacszövetség előzetes követelése mellett. A római egyház bíborosa, Fleury azonban visszariadt a pogánynyal való formszerinti szerződés gondolatától és folyton halogató válaszokat adott Villeneuve sürgetéseire. Danzig elesett ugyan, de Villeneuve tovább folytatta a háborús játékot, melynek érdekében végre maga kereste Bonnevallal az érintkezést.

Így jutott ez még a háború folyása alatt Villeneuvevel és Rákóczival közelebbi érintkezésbe. Különös képet nyújtott ez a három ember, kik mindnyájan idegenkedtek egymástól, de a közös németgyűlölet egy pillanatra egyesítette őket. A triumvirátusban határozottan Bonneval játszotta a főszerepet, nemcsak szellemének elevensége, de a török kormányval való szoros összeköttetése folytán is. A közvetítést közöttük — mivel Rákóczi nem érintkezett Villeneuvevel, ez pedig Bonnevallal nem akart a nyilvánosság előtt találkozni — a fejedelem titkárja, Bohn végezte, a kit Bonneval kikölcsonzött magának, hogy a császár elleni haditerv kidolgozásánál rajzaival segítségére legyen. A francia követet is elragadta a háborúcsi-

nálás, a tervkovácsolás láza: kormányának felhatalmazása nélkül elküldte a rendelkezésére álló báró Tóth András francia tisztet, egykori magyar emigránst, a tatár khánhoz, hogy felbiztassa az oroszok megtámadására. Hasonlóképen számított a magyarok felkelésére, de csakhamar belátta, hogy Rákóczi nélkül terve jámbor szándék marad, anélkül hogy a fellázítandó magyarok tudomást szerezniének felőle. Rákóczi azonban kereken visszautasította próbálkozását 1734 elején: „A magyarok felkelésébe én nem keveredem bele, folytassa az, a ki elkezdte a dolgot. A követ úr nem ismer sem engemet, sem a háborút, innen van, hogy e tárgyat illető gondolatai igen felületesek.“¹⁸⁹

Ezt a sértő feleletet Rákóczinak a követ iránt való régi ellenszenve sugalmazta. A valóságban nem idegenkedett a háborúnak Magyarországra való kiterjesztésétől. Egyedül azt óhajtotta kikerülni, hogy török hadak lépjenek magyar földre. Talán még eszében volt az Eszterházy Antaltól kísért tatárjárás. Villeneuve ajánlatára Bonnevaltól felszólítás jött, együttes működésre. A francia renegát, Bohn által Rodostóba küldött emlékiratában abból indult ki, hogy Franciaországnak egyik legelőkelőbb érdeke Magyarországnak a császártól való elszakítása. A Habsburg uralkodó Magyarország nélkül 30—40,000 emberrel rendelkező apró kis fejedelemmé süllyed le. A francia királynak és szövetségeseinek annyi katonájuk van az olasz és rajnai harctereken, hogy könnyen nélkülözhetnek ily fontos dolog érdekében 50,000 embert. Ez a sereg szárazföldről Friaulon át, tengeren Triestből Horvátországba nyomulhat. A horvát városok nincsenek megerősítve, sem falaik, sem árkaik. Károly-

városon, majd Zágrábon és Gradiskán át Csáktornyát és Kanizsát kardcsapás nélkül birtokukba vehetik, Budát körülfoghatják, mely hasonlóképen igen gyönges kis erődtény. Rákóczinak Bosznián át kell csatlakoznia a sereghez, Buda ostrománál jelen lennie és a főváros elfoglalása után magyar királylyá kell magát kiáltatnia. A rendet szerető generalis még hozzátette, hogy az új király rögtön nevezzen ki egy nádort, országbíró, kancellárt és az országot tisztviselőivel rendben tartassa. Moldva felől Rákóczi György jöjjön be, a ki most Párisban van ugyan, de az erdélyi fejedelemséget lehet neki adni.¹⁹⁰

Az ajánlatot Rákóczi szívesen fogadta, a Budaváraig hatolando sereg útjának rajzával együtt, melyet Bonneval felügyelete alatt Bohn készített nagy ügyességgel. Végre egy terv, mely a török-tatár fegyverbarátságtól megszabadítaná. A törökre úgysem lehet már számítani. Az olaszországi sikereken felbuzdult Fleury szabadjára eresztette vallásos érzését és eltiltotta Villeneuve-t a török szövetség munkálásától. Villeneuve még hozzá elárulta Bohnnak, hogy Franciaország csak a látszat kedvéért tárgyal a törökkel, de sohasem fog vele szövetséget kötni, a mit Bohn sietett Talmannal közölni, ez pedig a törökökkel.¹⁹¹ A porta tehát igen jól tudta, hányadán van a francia barátsággal, s ehhez képest semmiféle harci kedvet nem mutatott. Rákóczi örülhetett, hogy a rodostói zsákutczából Bonneval mégis tudott kivezető utat mutatni.

Félévvel előbb még Lotharingiát kérte a császártól, most meg gondolkodás nélkül hozzájárult ehhez a tervhez, mely a császár hatalmát gyökereiben fenyegette ugyan, de igen csekély valószínűséggel biztatott. Az öregedő fejedelem szinte akarattalanul hanyódot

egyik végtől a másikig, a közelébe jutó idegenek befolyásának puha viaszként engedve. Vájjon ki tudna a lélekbe látni és ki merné eldönteni, ott volt-e annak mélységén a régi magyar szabadság kívánása Bonneval sorai olvasásakor vagy főleg a fejedelemség és királyság gondolata merült fel benne, mint a lotharingiai és lengyel tervek idején? A hazától oly régen elszakadt, hogy a nemzet *valódi, élő* kívánságai elérhetetlen idegenségben lebegtek előtte; de vájjon a száműzetésnek mindent megórló nyomorúsága nem szenvedtette-e el azokat a finom gyökérszalakat is, melyek az egykori erdélyi fejedelmet nemzetének legalább *múltjával* összekötötték? Vájjon a livlandi és archipelagusi trónkövetelő gondolt-e most hazája javára és boldogságára, mikor oly könnyen késznek nyilatkozott idegen sereg élén bevonulni a Dunántúl mosolygó halmain át Hunyadi Mátyás székvárosába?

A fejedelem öreg volt és a tervkovácsolás, a Habsburg háború szítása évtizedek óta kenyerere. Mátyás király dicsősége bizonyára nem merült fel a száműzött lelkében, mely már régóta elszokott a mindennapi kívánságokon túl is gondolkodni. Bonneval terve azonban ellenállhatatlan erővel ragadta meg, mert kilátást nyújtott a száműzetés keserű helyének, Rodostónak elhagyására. A renegát ugyan úgy számította, hogy a fejedelem Törökországból Bosznián át fog a francia sereghez csatlakozni, Rákóczi azonban inkább célravezetőnek találta, ha már most Franciaországba megy és az ottani kormány nyal személyesen készíti elő az istriai támadás tervét. Bonneval ajánlatának elolvasása után hosszas beszélgetést folytatott Bohonnal a kivitel részleteit illetőleg. Rögtön szerette volna a dán tisztet Raguzán át Itáliába, a francia fővezérhez, Villarshoz

küldeni, hogy ez a magyarországi vállalathoz szükséges ötvenezer embert rendelkezésére bocsássa. Bizonyosra vette, hogy az istriai expedícióval egyidejűleg a tatár khán is készen lesz a Habsburg-hatalom ellen való támadásra; egyedül attól félt, hogy a török nem fog a krimi harcosoknak engedélyt adni. Lengyelországból is jó hírek jöttek: A Lescinsky pártján álló lublini palatinus levelet írt Rodostóba, a lengyel-magyar testvériséget dicsőítette és a németek ellen való közös támadást helyezte kilátásba.¹⁹² Mindamellett a fejedelem egy perczig sem lehetett kétségben, hogy tervének kivitele sem a tatártól, sem a lengyeltől, hanem egyedül a francziától és a porta jóakaratótól függ. Ha a porta nem bocsátja el rodostói kedves vendégét, ismét távolból kell néznie, mint viselnek mások hadat és mint érik el saját céljaikat. A portán egyelőre csak félnéken tapogatózott Ozmán pasa utóda a nagyvezírségben, a „doktor fia“, Ali pasa óvakodott a nyugati bonyodalmakba keveredni, hogy a perzsa ügyet annál biztosabban jó véghez vezethesse. Tőle Rákóczi nem igen remélhette, hogy elbocsátásával ki fogja magát tenni a császári követ haragjának. 1734 októberében formasierinti kéréssel küldte be a tízéves moldvai száműzetéséből visszabocsátott Pápaít, de a nagyvezír nem egyezett bele Rodostó elhagyásába. Hasonlóképen szomorú kilátásai voltak a francia kormány segélynyújtási készségét illetőleg. Villeneuve-től hiába kérte volna, hogy Bonneval tervét közvetítse a versaillesi udvarhoz. A francia követ lassankint felismerte, hogy a porta makacsságát, melylyel szerződés-kötést követel az orosz háború feltételeként, tulajdonképpen a színfalak mögött álló Bonneval tartja fenn, a ki saját ereje tudatában a követről

szeretett kicsinylőleg nyilatkozni. Rákóczi tehát kénytelen volt Villeneuve kikerülésével egyenesen Chauvelinhez fordulni.

Ezen lépés előkészítése előtt egy teljesen haszontalan kísérletet tett, a mely azonban könnyen megérthető emigransi lelkiállapotából. A Villeneuve részéről tapasztalt hidegség már korábban is arra indította, hogy az angol követnél keressen támaszt magának, miután a francia cserbenhagyta. Múltba fordult lelke könnyen megtalálta az érintkezési pontot, melyben az angol érdek az övével összehajlik. Az angol király a legelső protestáns hatalom s így bizonyára érdekében van a protestáns Erdély fejedelmét pártolni a katolikus Habsburgok ellenében. Visszaemlékezett a barátságra, mely a Rákócziakat Cromwell Angolországához kötötte és a teljesen eltérő valóságtól eltekintve remélte, hogy a mai Anglia hasonló jóindulatot fog tanúsítani az unoka iránt. A francia követtel való feszültség közepette már 1731-ben ajánlatot tett a konstantinápolyi angol követnek, Kinnoul lordnak, hogy hajlandó volna Anglia pártfogása alá helyezkedni, mire a követ kétértelmű, kitérő feleletet adott. A mostani krisiben is kinyújtotta kezét a protestáns hatalom felé, esengve várta, hogy a francia helyett talán az angol követ fogja kieszközölni elbocsáttatását a portánál. A Franciaországtól szenvedett lealázások még nem múltak el nyom nélkül feje felett: az istriai vállalatnál nem nélkülözheti ugyan a francia segítséget, de ha egyszer visszatér fejedelemségébe, atyái példáját követve nem a francziára, hanem a protestáns angol hatalomra fog támaszkodni. Legalább ilyen ígéretet tett Bohn által Kinnoul lordnak, a ki persze csodálkozással hallgatta, hisz bár Anglia e háborúban

semleges is volt, de sokkal nagyobb jóindulatot tanúsított a császár, mint Franciaország iránt. Az angol politika ekkoriban is a háborús mozgalom elszigetelésén fáradozott: a trónkövetelő, régmúltban gyökeröző érzelmeitől vezetve, ismét zárt ajtón kopogtatott.¹⁹³

A fejedelemnek meg kellett kísérelnie az egyetlen észszerű módot: a francia kormányval való egyenes tárgyalást. A Bonneval-terv felmerülése után két hónappal útnak indította Bohnt Páris felé, hogy a francia kormány beleegyezését az istriai diversióra kieszközölje. Mint annyiszor az ő sajtósági száműzetésében, most is megható emberi momentumok vegyültek egybe a hiú politikai törekvésekkel. György fia Rodostóból távozása óta Avignonban és Párisban élt, a hol az idegen világban szabadjára bocsátva könnyelmű életmódjával keserítette lelki javáért aggódó atyját. Rákóczi könnyes szemmel panaszkodott bizalmas embereinek fia rendetlen élete miatt, melylyel az emberek megvetését vonja magára, a helyett hogy megszeretteté magát, a mire egy száműzöttnek oly nagy szüksége van.¹⁹⁴ Bohnnak most lelkére kötötte, hogy a fiatal herczeggel beszéljen, közölje vele az atya szomorúságát és iparkodjék jó útra vezetni. A dán tisztnek a fejedelem összes párisi ügyeit kezébe kellett vennie: az évtizedek óta híven szolgáló Bonnall nem volt meglegedve, mivel ez a francia kormány jóindulatát nem tudta megnyerni számára; büntetésből az utóbbi időkben a Hotel de Ville-ből járó fizetését is felére szállította.

Bohn útra indulása előtt kézhez vette Talmantól titkos szolgálatai jutalmául a császári alezredesi kinevezést,¹⁹⁵ miután az egész Bonneval-tervet, Rákóczi

és Villeneuve tárgyalásait, nemcsak a császári követnek, de Neplujeffnek, az orosz residensnak is elárulta. Küldetése ilymódon tragikomikus farsangi tréfává változott, melyen a beavatottak mosolyogtak, egyedül a száműzött csüggött rajta lelke minden idegszálával. Párisban átadta Rákóczi ajánlólevelét Maine hercegnek, a ki régi barátja kérésére kihallgatást eszközölt ki számára a külügyi államtitkárnál, Chauvelinuél. Az államférfiú nyugodtan meghallgatta Rákóczi és Bonneval ajánlatait és nem sietett a felelettel. Vele folyó tárgyalásairól Bohn titokban értesítette a párisi hollandus követet — újabban a császári és orosz zsold mellett a hollandusokkal is fizettette magát —, valamint a hágai császári követ útján a bécsi kormányt. A régi hű szolga, Bon, szomorúan tűrte, hogy az ügyek kivétessenek kezéből, bizalmatlan szemmel kísérte Bohnnak lépéseit és vigyázatosságának sikerült a dán titkos levelezésének nyomára jutni. A figyelmessé tett párisi rendőrfőnök a dán tisztet október végén elfogatta és a Bastille-ba záratta. November havában többszöri kihallgatáson bevallotta a császári követtel való összeköttetését, Bonneval és Villeneuve portai lépéseiről igen részletesen kidolgozott képet nyújtott, Rákóczi terveiről megkérdeztetve, biztosította Chauvelint, hogy a fejedelem francia segély nélkül semmibe se fogna, a törökre már régebben nem számít, de a Villeneuve-vel való ízetlenség miatt Angliához viseltetik legnagyobb bizalommal.

Bohn árulásáról és leleplezéséről Rákóczi az 1735. év első napjaiban értesült hív szolgája, a párisi Bon leveléből. A végzet ismét súlyos kézzel nyomta a földre, mikor annyi sikertelen kísérlet után újra felgyenesedni készült. Bon leveleiből részletesen értesült

az áruló vallomásáról, melyben különösen az angol barátkozás előadása ragadta meg Chauvelin figyelmét. Rákóczi magától rájött, hogy e leleplezés a francia kormány féltékenységét joggal felkeltheti, de arra nem volt elkészülve, hogy Chauvelin a párisi Bon útján keserű szemrehányásokat tegyen neki magaviseletéért, inelylyel állítólag a francia érdekeket veszélyeztette Konstantinápolyban. A francia miniszter részben Bohn kétértelmű vallomásából, részben Villeneuve adataiból nyerte ezt a Rákóczira sértő meggyőződést. Villeneuve értesülvén Bohn tízeiméiről, sietett Rákóczit és Bonnevalt hiszékenységgel vádolni kormánya előtt, hogy saját magát tisztázza. A fejedelemtől elterjesztette, hogy a törököt mindenáron a császár ellen való támadásra izgatja, a helyett hogy a francia kormány lengyel terveit támogatná, melyeken csupán egy orosz-török háború segíthetne. Most, mikor Chauvelin ilyen vádakat vágott Bon és általa ura arczába, XIV. Lajos egykori pártfogoltjában új keserűséggel éledt fel mind az a nyomor és megaláztatás, mit a francia Ígéretkebe vetett bizalma hozott évtizedeken át szegény fejére. Az árulás nem fáj úgy, mint a francziák hálátlansága, a kik feltették róla, hogy elárulja érdekeiket, az ő nagy királyának, jótevőjének, XIV. Lajosnak érdekeit. Elkeseredve tiltakozik Bonhoz írt leveleiben a rágalom ellen. Pontokba szedi az okokat, melyeket ha Chauvelin meggondol, maga is beláthatta volna Bohn és egyéb forrásai rágalmainak feketeségét. A felháborodás részletességével magyarázza, hogy a töröknek a felbízgatására nem is gondolhatott, először őszintesége, másodszer ideái, harmadszor a józan ész miatt. Villeneuve, Chauvelintől kapott utasítása értelmében, hivatalosan

is értesítette Bohn mindkét gazdáját az árulás kiderítéséről; Bonneval röviden, természetes hangon felelt: beismerte, hogy a dáif becsapta és megköszönte a francziáknak, hogy további rászédését megakadályozták. Rákóczi ideges ömlengésben iparkodott a Bohonnal való közösséget megtagadni, „mintha sohasem ajándékozta volna meg bizalmával“ és keserűen panaszkodott Chauvelinnek sértő gyanúsításai miatt.

A száműzöttnek ugyanolyan krisist kellett átszenvednie, a milyenen a spanyol remény meghíúsultakor ment volt keresztül. Tizenhét évvel előbb elkeseredése és méltatlankodása heves szavakban, szokatlan szigorral kiadott hatalmas parancsokban tört ki, melyekre a gyáva Boissiméne megrettent és életét kezdte félteni. A halálos bántalom most is felkavarta ugyan egész belsejét, de a harag kitörései távolmaradtak a megöregedett és szent gyakorlataiban belsőleg fegyelmezett embertől. A méltatlan vád feletti fájdalmát magába fojtotta még bizalmas emberei előtt is, a kikről úgysem tudta, melyik lehet közülök Bohonnal tilos összeköttetésben. A hálóterme melletti kamarában alvó lakáj éjjelente hallotta, a mint nyugtalanul hánykolódik párnáján, még kevesebbet alszik mint azelőtt és gyakorta mélyen felsóhajt, a mi azelőtt nem volt szokása. Reggelre kelve azonban ismét magára öltötte a fejedelmi szertartásosság közönyét és tovább végezte napi dolgait, a Bohntól összebogozott szálak rendbehozatalát.

Helyzete tisztázására pedig most nagyobb szükség volt, mint valaha. Idősebbik fia, József, öcscso példáját követve, megszökött a császári udvarból — augusztus végén ért el a hír Rodostóba —, bármennyire kívánta is atyja, hogy a bécsi csendes nyu-

galmat ne áldozza fel a bizonytalan, sötét emigránsi életért.¹⁹⁶ Most már mindkét fiának ellátásáról kellett a szegényes portai tainból gondoskodnia és ha nem sikerül a rodostói nyomorúságból a nyugati kereszténységbe visszajutnia, mindkét fiát kénytelen a világ kísértései közt magukra hagyni. Pedig György már megmutatta, hogy nem abból a fából való, a miből atyja és ősei. A fejedelem kétségbeesett erőfeszítésekkel iparkodott a Bonneval-tervnek kátyúba esett szekerét kivonni onnan. Bon útján javított kiadását terjesztette elő a francia kormánynál az istriai tervnek.¹⁹⁷ Eszerint az istriai és magyar tengermellék elfoglalása tulajdonképpen a nápolyi királyság biztosítása kedvéért volna ajánlatos, a mely a spanyol király fiának kezébe jutott a mostani hadjáratban. Spanyol hajók foglalják el Triest, Fiume, Buccari és Porto-Ró kikötőit és tegyenek partra 3—4000 gyalogost és pár száz lovast. Ez a hadierő teljesen elég arra, hogy a horvátokat a császár ellen felkelésre bírja. Vezetésükre legalkalmasabb személy az egykori |kurucz, most francia huszárezredes Rátky, a kinek nagy rokonsága van a Dráva-Duna tájékán. Kiáltványokban tegye közzé, hogy a horvát szabadságot akarja visszaállítani. A miben úgysem lehet kétség, mivelhogy Rákóczi a horvát szabadság ősi védelmezőinek, a Zrínyieknek és Frangepánoknak egyetlen sarjadéka. Ha a dolog itt sikerül, Villeneuve helyébe más, harcziasabb kedvű követ küldendő a portára, a ki kieszközölje az ő elbocsáttatását. Ő maga tízezer gyalogos és négyezer lovas élén a török határról törne be Magyarországra, embere lesz elég, a francziák csak pénzt, fegyvert és tisztet küldjenek neki. A magyarok készen vannak a felkelésre: a szatmári béke csak flastrommal látta el,

de nem hegesztette be sebeiket, melyek a passaroviczi béke óta újra feltéptek. Ő maga a régi buzgalommal van hazája iránt és különben is köti esküje, hogy erdélyi fejedelemségének jogait és szabadságát sértetlenül megóvja. A déli támadással egyidejűleg lehetne északról, Lengyelországból és Sziléziából kiindulva harczra szólítani a magyarságot, a minnek előkészítésére már el is küldte ügyesebb tisztjeit Lengyelországba.¹⁹⁸

A rodostói száműzöttek egy része ekkor valóban lengyel földön tartózkodott, Máriássyt és Ilosvayt 1734 nyarán küldötte oda, hogy Krucsayval és Jávorkával tanácskozzanak a további teendők felett, Ilosvay talán még fejedelemsége elérését is remélte, de bizonyára örült, hogy a rodostói unalomból kiszabadult. Vigouroux valahol Franciaországban uraskodott a fejedelem költségén, Rodostóban nem maradt más, mint az öreg Csáky tábornok, Sibrik, Zay, Pápai és Mikes, néhány rangnélküli magyar, az idegenek közül az öreg kurucz ezredes Charriéres, a fejedelem titkára Bechon és a szeleburdi fiatal Saussure.¹⁹⁹ A magyarok sóhajtozva várták a lengyelországiak híreit: 1734 őszén járt náluk évtizedek óta újra magyar ember, az erőszakosságai, sőt emberölés miatt Lengyelországba menekült, tönkrement két Gombos bárónak az inasa. Sibrik és Zay kérdezősködtek tőle a hazai állapotok felől, de jól látták, hogy felkelésre, újabb kurucz mozgalomra semmi reménység nincsen. Zayból elemi erővel tört ki a bujdosó honvágya: „Van itt ugyan valamicském, de egy ümögben is hazamennék, ha lehetne.”²⁰⁰

A Rodostóban maradt bujdosók a fiatalabb kor elszántságával néztek farkasszem a kétségtelen sorssal s mindnyájan leszámoltak már az étellel. Egyedül a sír

szélén álló öreg fejedelem áltatta még magát új fegyverrekeléssel, francia segítséggel, horvátok és magyarok kuruczmozgalmával. Az említett emlékiratot 1735 február havában küldte el Bonnak; az eredményre várakozás közben siettetette József fiának Rodostóba jövetelét és a jövő érdekében megpróbált Villeneuve-vel is kibékülni, hogy ez hatékonyan támogassa kormányánál az istriai hadjárat tervét. A szenvedett sérelem után valóban keserű pohár volt a követ jóindulatáért könyörögni: az emigráns edzett lelke ezt is elbírta. Márczius 20-ika körül újabb levélben kérte Villeneuve-öt terve pártolására. Esdekelve kérte, közölje vele a francia kormány szándékait, mely remélhetőleg a legutóbb felmerült bonyodalmak daczára is megtartja őt jóindulatában.²⁰¹ A lélek még kételyek nélkül haladt volna tovább az évtizedek óta járt göröngyös úton, de a romlandó test, mely ötvenkilencz éve bujdosott e siralomvölgyében, már törődötten készült a végső pihenésre. Mikes Kelemen már napok óta „éppen nem jó állapotban látta“ urát, a fejedelmet, s nem tudta megítélni, vájjon a szokottnál is gyötrőbb lelki fájdalom bántja-e, vagy súlyos betegség készül kitömi rajta. Márczius 23-án este kinyilatkoztatta magát betegsége. Hideg borzongatta; Mikes kérdésére megvallotta, hogy igen fázik. A lázhoz és hidegleléshez epeömlések járultak, nagy bágyadság, de kevés fájdalom. A ház napirendjét, ameddig bírta, megtartotta. A beköszöntő nagyhét ájtatosságait hívó lélekkel kezdte meg. Április 7-én felolvastatta magának pár évvel előbb készített végrendeletét, hogy fiát, Józsefet illetőleg változtatásokat tegyen rajta. A hosszú felolvasás, valamint még előbb a gyónás és a haldoklók szentségének felvétele annyira kimerítette,

hogy másnapra halasztotta a végrendeletkiegészítést. A száműzöttek a nagypéntekre virradóra egész éjszaka mellette voltak; mindvégig magánál volt: udvari papja vigasztalásaira fejével intett és könnyei hullottak. „Végtire szegény, három óra után reggel, az istennek adván lelkét, elaluvék — mivel úgy halt meg, mint egy gyermek.” „Itt — így végzi legszomorúbb levelét a hű Mikes Kelemen — irtóztató sívás rívás vagy on közöttünk. Az isten vigasztaljon meg minket“.

VÉGSZÓ.

A száműzetés keserűsége csak a földi vándorlás legvégén, a halál kapujában vált meg tőle. Szomorúság volt osztályrésze, nagyobb szomorúság, mint a mit a sors egyéb száműzöttekre szokott kimérni. Nem elég, hogy a hazától, a nemzet közösségétől elszakadt, utolsó évtizedeiben a keresztényvilág vigasztalását, a nyugati műveltség áldását is nélkülöznie kellett. Végtelen egyedülvalóság feküdt meg lelkét ember-telen súlylyal, senkitől tanácsot, senkitől útmutatást, senkitől segítséget nem remélhetett. Mindent saját magából, saját gondolat- és érzésvilágából kellett merítenie. Lelke tárházát még a fejedelemsége idején gyűjtött benyomások töltötték meg. A grosboisi boldog remeteségben és a rodostói kétségbeejtő elhagyatottságban ezekből táplálkozott: a magára maradt száműzött szemei befelé fordultak s nem fogtak fel többé idegen, külső hatásokat. A folyton megújuló, jövőt jelenné idéző és múlttá avító világban Rákóczi mereven állott, belső szükségletből megrögzített mozdatatlanságban. Egy darab megkövült múlt, mely mégis élni és mozogni akar, melyben még érző, fájdalmat szenvedni képes lélek lakozik. A hányszor csak összeszedte magát, hogy lelke mélyében gyökerező ideál-jaihoz közelebb jusson, a való élet mindannyiszor

könyörtelenül visszataszította a száműzetés tetszhalálába, a politikai lét és nemlét határmezejébe.

Politikai lépései mindvégig a régmúlt erdélyi fejedelemség helyreállítására irányultak. A Bethlenek és Rákócziak erdélyi fejedelemségére, mely a magyar koronától függetlenül, török pártfogás alatt élt és a magyar alkotmánynak és vallásszabadságnak mindvégig harczrakész védelmezője volt. De midőn a szatmári béke folytán a külön erdélyi fejedelemségen alapuló magyar államrendszert a Habsburg-király kezében egyesített új Magyarország váltotta fel, Rákóczi fejedelemsége mindörökké elsülyedt a történeté sűrűsödő múltjának ködében. Száműzetése vágyai egy visszahozhatatlan múlt helyreállítását czélozták: innen fáradásainak természetes eredménytelensége, a kudarczok hosszú sorozata.

Bármily erősen, bármennyire lelke legmélyén, a vallásos érzelmeknek legtitkosabb rétegeiben gyökerezett is fejedelemségének kívánása, a száműzötti élet kártékony hatásainak ő sem tudott évtizedek során át ellenállni. Lehetetlen volt fel nem ismernünk, hogy Rodostóban már nem a szabadsághős, hanem egy trónkövetelő élvezte a szultán pártfogását. Trónkövetelő, a ki országától távol, a szegénység nyomorúságát, visszautasítások és kudarczok szégyenét kénytelen eltűrni. Trónkövetelő, a ki a világtól elzárkózva szövi fejedelemsége álmait, de a rideg valóság érintésére ijedten rezzen fel. Az emberi gyarló, de természetes érzésekből ő sem tud kivetkőzni, épp oly kevéssé, mint más trónkövetelők és száműzöttek sem. Az anyagi zavarok közepeit csüggedten panaszkodik: szomorú helyzetéből való kiszabadulása érdekében nem vezeteti magát egyébtől, mint a mindnyájunkkal közös

létfenntartási ösztöntől. A végtelen távolságba zuhant erdélyi fejedelemség pótlásául izgatott rendszertelenséggel keres egyéb országokat, hogy rangjának és fejedelmi igényeinek megfelelően élhessenek. Családja tisztességes ellátása érdekében kész egész múltját eldobni magától: az anyagi függetlenség biztosítása mellett megelégednék a fejedelemség üres címével is. Ő is ember volt, nem maradt tőle idegen semmiféle emberi érzelem, nem az emberi lemondás mélasága sem.

A félszázados száműzetés Mikes Kelemennek lemondóan összezárt ajkait arra a keserű mondásra fakasztotta, hogy életét haszontalan bujdosásban töltötte el. „A haszontalant nem kellett volna mondanom — így javítja ki magát — mert az Isten rendelkezésiben nincsen haszontalanság, mert ő mindent a maga dicsőségére rendel.“ Minden száműzött élete a köznek haszontalan, hisz a száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán. Rákóczi törekvései életében hiábavaló eredménytelenséggel végződtek, mivel a nemzeti élet új fejlődésében nem maradt hely erdélyi fejedelemsége számára. A nemzeti történet folyamata azonban később sem tért vissza az egykor elhagyott, mindinkább kiszáradó mederbe.

A Bethlenek és Rákócziak államrendszere mindörökké a múlté lett s a rodostói törekvéseket — a mint azokat a maguk valóságában megismertük — még csak példakép sem használhatták a későbbi századok. Mindaz, a mi azóta új lökést adott a nemzeti életnek, a Rákóczi álláspontjától teljesen idegen tényező volt. Az elhatározó pillanatokban, mikor a jövő alakítására

kellett tekinteni, soha senki nem folyamodott az ő régmúlt ideáljához. A XVIII. század hatalmas erőgyűjtése, a II. József uralma végén fellobbanó szalma-tűz, majd nemsokára a magyar szellem és nemzetiség renaissance-a, a nagy katastropha s végül az új magyar állam szerencsés megalapozása: mind végbe ment, anélkül hogy végrehajtói, akár a vezetők, akár a tömeg, ajkukra vették volna Rákóczi nevét. A rodostói száműzött egy elmúlt korszak szülötte volt, azé a tragikus korszaké, mely évszázadnál tovább látta magyar ellen harcolni a magyart. A nemzet egységének helyreállításával, a régi sebek beheglesztésével a hatalmas nemzeti fejlődés büszkén nyomult tovább új feladatai felé, melyeket korábbi századok gyermekei még álmukban sem sejdíthettek. Rákóczi száműzetésének szenvedései következés nélkül maradtak és nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történeti erő. Kora s végzete a történelmi eljelentéktelenedés, a történelmi szerepvesztés meddő tragikumát szánta neki. A közéletből, melynek a felkelés idején alakítója volt, a magánélet súlytalanságába taszított Id, s az energiát, mely történelmi feladatokhoz volt szabva, egy mindörökre elveszített szerep visszaszerzésére kellett céltalan kísérletekkel elpazarolnia. Pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel fenekük meg a parton, míg társai elemi közönyvel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben.

JEGYZETEK ÉS BIZONYÍTÉKOK.

¹ A régensség történetének classikus felfogású előadása Lémontey könyve: *Histoire de la Régence et de la minorité de Louis XV jusqu'au ministere du Cardinal de Fleury*, Paris, 1832, két kötetben, melynek adatait az azóta nyomtatásban is megjelent mémoiresok, főként Saint-Simoné és Dangeau-é egészítik ki. V. ö. még Michelet: *Histoire de France* XV. kötetét, valamint Lavissee: *Histoire de France* VTII/2. kötetét, s a később idézendő monographiákat. Az orleansi hercegről való sokféle felfogás nem tartozik ide, v. ö. csak Duclos: *Mémoires secrets sur les régnes de Louis XIV. et de Louis XV*, Paris, 1791. I. kötet 144. l.: Ses premiers jugemens étoient les plus surs, la réflexion le rendüit indécis . . . il s'exprimoit avec vivacité et précision, ses réparties étoient promptes, justes et gaies.

² Idézve Pulay János: *Szathmári békesség*, kiadta Szalay László, 292., 294. l.

³ *Mémoires du maréchal de Villars*, kiadta Marquis de' Vogüé a *Société de V Histoire de France* kiadványai közt, I kötet 333. l. egy magyarról (Szirmayról?): né avec un esprit remuant, léger et porté a la révolte, caractère des Hongrois.

⁴ *Aktenstücke zur Geschichte Franz \Rákóczy's u. seiner Verbindungen mit dem Auslande. Aus den Papieren Ladislaus Kökényesdis von Vetes, seines Agenten in Baiern, Frankreich, Preussen u. Russland 1705—1715*, kiadta Joseph Fiedler a *Fontes Rerum Austriacarum* II. *Diplomata et acta* 9. kötetében, Bécs, 1855. 235. és 247. l. Azt hisszük, hogy az alább idézett két mondat nem tartozik Vetési későbbi gyártmányai közé. A hollandi követ lépésére l. L. B. T. de Lamberty: *Mémoires pour servir á l'histoire du 18. Siécle* VII. kötet 558. l.

⁵ Dangeau, *Journal*, kiadták E. Soulié és L. Dussieux, 14. kötet, 325. l.

⁶ u. az XIV. 434. l.

⁷ u. az XIV. 375. l.

⁸ Alfred Baudrillart: *Philippe V. et la cour de France*, Paris, öt kötetben, I. 636. l.

⁹ Nővére, az orleansi herceg felesége, trop réservé-nek találta, Édouard de Barthélemy: *Les filles du Régent*, Paris, 1874. I. köt. 17. l.

¹⁰ Szatmáry Király Ádám naplója: „Urunk ő Felséghe ment Sziöban Dümen herczegnéhez Marki Dansó.urammal, Marechallus Teszével és Marechallus Matinyóval, hatlovas hintón, délután három órakor; az holott is nem mulattanak tovább egy óránál, mindjárt visszajüttenek. Az Herczeg maga is ott volt akkor s úgy más egyéb úri rendek is, kik is complementirozni jöttének az Herczegnek és az herczeg-asszonynak: mivel Dümen Herczeg és Gróff Tuluz — kik is fattya az királynak — az egész successorival recognoscáltatott publice az parlamentumban az egész vérbéli Fejedelmek és tanácsoktul lehetni succedálni az koronához, mintha igaz ágybúi született vérbéli fejedelmek lettenek volna; ki is ezelőtt még sohasem volt megh” — kiadva Thaly Kálmán: Rákóczi-tár I. kötet, Pest, 1866 321. lap.

¹¹ Dangeau, id. m., V. 167., 170. l.

¹² Mindezen jellemzéseknél középutat kellett keresnünk Saint-Simonnak gyűlölettől elfogult előadása és az életrajzírók túlzó védőiratai közt. Le colonel de Piépape: *La duchesse du Maine*, Paris 1910, részletesen, bár zavarosan rajzolja ugyan hősnője politikai pályáját, de túlbecsüli képességeit. A szegény herczegnőt, a ki kevélysége miatt képtelen volt a tényleges viszonyokat mérlegelni, machiavellique-nek nevezi! (163.1.) Dangeau-ra l. St-Beuve cikkeit és az életrajzi bevezetést *Journalja* kiadásában.

¹³ Baudrillart id. m. II. köt. 546., 561. 11.

¹⁴ Dangeau id. m. XIV. 452. l.

¹⁵ Baudrillart id. m. I. köt. 670. sköv. 11.

¹⁶ Rákóczira vonatkozó levelei az 1713—1718. évekből valók, a stuttgarti Literarischer Verein kiadásának 107., 108., 122. köteteiben. Rákócziéhoz hasonló lelkiállapotára v. ö. az 1720. évből a 144. kötetet (234., 281., 368. 11.)

¹⁷ Wen das geschiecht, so wirdt der papst lutherisch werden. — L. a következő megjegyzést: Da kommen viel fürsten her; der fürst Ragotzi ist weg, da kombt printz Gorgen undt sagt mir adieu, wirdt übermorgen weg, da ist auch unsser printz von Birckenfeldt. Mein gott, wie offt wird einer interrompirt! Baldt werden wir gar keine teutsche fürsten hir haben, 1716 szept. 1-éről a 122. kötetben.

¹⁸ Fiedler, *Aktenstücke* II. kötet: *Aus den Papieren Johann Michael Element's, 1708—1715*, a Fontes Rer. Austr. II. 17. kötete, 494. 1.: Je escriv pas a la petite Faniche jusqu a une occasion plus sure, mais vous pouvez la assurer que je ne me souvien pas moins d'elle pour cela. — Későbbi aszkéta hangulatában is igen találóan jellemzi önmagát Rákóczi: Séd in tam presentaneo periculo quoque ego periculum juste timentes jocis et juvenili risu exceperam, páram de mundana ac longe minus de aeterna vita sollicitus, et malo malum superadderem, posteaquam superato fluminis impetu ad brachium ejus, quod per civitatem transit et portum navibus efficit, deflexissemus non de gratis tibi agendis cogitaveram, séd inter plebis ad ripas multitudinem fama adventus mei confluentis mulierum vultus perlustrabam, de illis jocos, fors et illicita desideria formabam et excitabam, quamvis navi egredi nec potui nec volui *Confessio*, 1876. akadémiai kiadás 220. 1. Márki Sándor *II. Rákóczi Ferencz*, III. kötet 334. 1. a hulli fogadtatás külső körülményeinek igen pontos leírása közben megjegyzi: „A nők szembetűnő érdeklődéssel nézték a daliás férfiút, a ki udvariasan és enyelegve viszonzta üdvözléseiket.“ Hasonlóképen 323. 1. „A kis Fanicheról, Rákóczi danczkai életének talán megédesítőjéről sajnos, nem tudunk többet.“

¹⁹ Király Ádám naplója 301., 305., 353. 1.

²⁰ Dangeau id. m. XV. kötet 152. 1. Forgáchot, Eszterházyt és Bercsényit nevezi meg, mint a kik ebből a segélyből részesültek, s kívülük két senatort említ és még két, nem előkelő, de Rákóczitól nagyrabecsült embert. II a outre ses pensions 200,000 écus sur la maison de vilie dönt on a retranché les deux cinquiemes et Fintérét mis au denier vingt-cinq. Ez az összeg túlságos nagy, semhogy helyes lehetne.

²¹ Márki Sándor id. m. III. kötet 430. 1. arra az eredményre jut, hogy Rákóczi nem tudott a kártyabarlangról és hogy Brenner abbé visszaélt bizalmával. Azt hiszszük, hogy a mi

előadásunk emberileg is érthetőbb. Meg kell gondolnunk azt is, hogy Brenner bizalmasa volt Rákóczi minden titkának, igen sokat találkoztak egymással, Rákóczi kártyázott vele többször is. A fejedelem szerepét teljesen megvilágítják a Léo Mouton-tól, *L' Hotel de Transylvanie* Paris, 1907-ben közölt adatok, melyek már Márkinak is rendelkezésére állottak. Különösen a két következő. Pontchartrain kancellár 1713 április 20-án közölte Brennerrel hivatalosan, hogy a király felfüggesztette a rendőrfőnöktől D'Absac és Péan ellen hozott ítélet végrehajtását, s reméli, hogy ha Rákóczi megtudja, mennyire el van tiltva a szerencsejáték és ő felségének mennyire nem tetszik a dolog, maga fogja azt eltiltani házában. A játék azonban éveken át folyt tovább, tehát Rákóczi nem tiltotta el, sőt mivel a rendőrség ettől kezdve kevesebb galibát okozott s D'Absac továbbra is megmaradt kegyeiben, feltehető, hogy Rákóczi is felhasználta befolyását a szerencsejáték további háborítatlan folyása érdekében. A másik adatot is Mouton közli: az erdélyi fejedelem nevében ágense, Brenner abbé 1716-ban kérvényt adott be a külügyi hivatalba, hogy a régens a királyi trésorból folyósítsa a fejedelem hátralékos fizetését, tekintettel igen rossz anyagi helyzetére és arra, hogy éppen most kénytelen kilakoltatni háznépét a Hótel de Transylvanieból, ce quil a résolu de faire, tant pour la convenance qua cause que le jeu cidevant établi dans ladite maison lui devient trop a charge. Ezt a lépést Rákóczi három évvel azután tette, hogy a rendőrség francia nemeseit elítélte. Három évig nem tudott volna arról, hogy házában kártyabarlang van és hogy háznépe résztvesz abban? S Brenner az ő háta mögött, tudta nélkül adott be kérvényeket a kártyabarlang érdekében három éven át, anélkül, hogy Rákóczi abban a nagy pletykafészekben, a mi a francia udvar volt, valamit is hallott volna róla, mikor maga is elégszer érintkezett személyesen a külügyi hivatal vezetőivel? Es Mikcsék, Király Ádám és más hű emberei három éven át titkolták volna előtte, mi történik házában, a hol ők laktak? Brenner nem volt ugyan római karakter, do méltánytalanság volna ezt a dolgot is az ő lelkén hagyni száradni. Különben a kártyabarlang tartása is, látogatása is akkoriban olyan megszokott dolog volt, hogy senki sem ütközött meg rajta, s Rákóczinak — a rendőrfőnök túlbuzgóságától eltekintve — senki sem tett érte szemrehányást. Lcgföllebb anyagi hely-

zetén sajnálkozhattak, hogy ilyen eszközökhöz kénytelen nyúlni. — Álláspontunkat támogatja még a következő két, egymástól teljesen független, de egybehangzó adat. Az egyiket Prévost abbé nyújtja önéletrajzi regényében (idézve Moutonnál): a Hôtel de Transylvanie egy termében és a galérián szokott kártyázni.

Cette académie se tenait au profit de M. le prince de R..... qui demeurait alors à Clagny, et la plupart de ses officiers étaient de notre société. A másik a párisi császári követ Pentenriedter jelentése 1715 decz. 15-éről: Rákóczi jövedelme abból van, hogy meg van neki engedve in seinem haus alhier alle sonst verbottene grosse spill treiben zu lassen, welches ihm jährlich biss 40 tausend livres an Carten geld eintragen solle, de ő maga nem lakik ebben a házban, hanem Rambouilletban a kamalduliaknál, a honnan hetenkint egy-kétszer jön be a toulouse-i gróf látogatására, welcher noch sein einziger guthätter ist (bécsi udv. és áll. levéltár, francia osztály).

²² Saint-Simon, Chéruelet kiadásában, XV. kötet, 61. 1. sans talents et sans esprit-nek mondja, a Dangeau naplójához írt jegyzetekben, XIV. kötet 343. 1. fort peu d'esprit-nek.

²³ A dúc de Noailles mémoire-jai, Collection des mémoires, Petitot et Monmerqué, LXXIII. köt. 129. 1.

²⁴ A rastatti béke első pontjában: en sorté que l'une n'entreprene aucune chose, sous quelque prétexte que ce soit à la mine, ou au préjudice de l'autre, et ne prête aucun secours, sous quelque nom que ce soit, à ceux, qui voudroient l'entreprendre ou faire quelque dommage en quelque manière que ce pût être, Dumont: *Corps universel diplomatique du droit des gens* VIII/1. köt. 415. 1. A bádeni béke I. pontjában: ut neutra pars in alterius pemiciem vei detrimentum sub quolibet colore quicquam moliatur aut molientibus seu quodvis damnum inferre volentibus ullum auxilium quocunque nomine veniat praestare, alteriusve subditos rebelles seu refractarios recipere protegere aut juvare quavis ratione possit aut debeat, sed potius utraque pars alterius utilitatem, honorem ac commodum serio promoveat, non obstantibus quibuscunque in contrarium facientibus promissionibus, tractatibus et foederibus quomodo-cunque factis aut faciendis, u. o. 436.1.

²⁵ Imhoff jelentése 1715 szeptember 16-áról a bécsi udv. és áll. levéltár francia osztályában: Pour mon particulier j'auois à prier son Excellence, de ne faire pas mêler avec

nous l'Abbé Brenner Hongrois, qui se disoit, et qui étoit regardé id a la Cour comme Ministre de Ragotsky, avec lequel je ne pouvois avoir aucune communication, et qu'en trouvant cet homme en passe de vouloir prendre audience, même après nous, que je serois obligé de laisser la l'audience et de m'en retourner au logis stb.

³⁶ Pentenriedter 1716 apr. 6-iki jelentésének melléklete a bécsi áll. levéltár francia osztályában:

Extrait des ordres de l'Empereur au S* de Penterridter conseiller de son conseil aullque de l'Empire, étant chargé de see affaires á la Cour de France, Vienne, 18® Mars 1716.

Que Sa Me Imp[®] avoit appris avec plaisir les bonnes intentions, que son Altesse R. le Duc Regent faisoit paroître pour l'execution fidelle des Traités, et les assurances, que ce Prince donnoit, que par cette couronne il ne seroit apporté aucun empchement aux progrès, que l'Empereur pourroit faire avec l'aide de Dien contre l'ennemij commun de la Crétienté.

Sa Mté I. ne désirant de son côté rien plus, que d'observer avec la même exactitude les engagemens des Traités, de cultiver une amitié sincere et bonne harmonie avec cette Couronne et de donner en particulier á Son A. R. le Duc Regent beaucoup des marques de son estime et affection, ne pouvoit cependant pas s' empcher, de donner á connoître, combién Elle avoit sujet de se plaindre, de [ce que contre la teneur des Traités de Paix de Rastad, de même que de Bade, on continuoit en France de donner retraite, entretien, et subside *h* Ragozzi quoyque rebelle public et connu, moyens qui luj servent á susciter non seulement les nouveaux troubles en Hongrie par ses adherens, qui il y entretient, mais á soulever même les Turcs contra la Crétienté, et sur tout contre L'Empereur son souverain, ayant dans ce dessein abominable envoyé depuis peu un hómme exprés á la Porte, ce qui n'auroit pü faire, si les moyens ne lui eussent pás été suppedités.

Que les susdits Traités néanmoins portoient en termes claires et precis Article premier: .Que L'Empereur et l'Empire, de même, que Sa M. Tres Chr. ne protegeront ny aideront en quelque sorté, que ce soit, les sujets rebelles et desobeissant a l'une on & l'autre, mais au contrairo qu'Elles procureront serieusement l'utilité, l'honneur et l'avantagc l'une de l'autre

non obstant toutes promesses, Traités et alliances contraires faites ou à faire en quelque sorté que ce soit.“

Que suivant cecy l'Empereur pourroit avec justice regarder le procedé susdit comme une contravention á la Paix, mais que Sa Mté attendoit de l'equité et de la justice de son Altesse R. le Duc Regent, que ce Prince loing de l'approuver ne tardera point d'y remedier conformement aux engagemens solennels cy dessus rapportés en eloignant non seulement ce sujet rebelle et desobeissant de la capitale, et hors du Royaume de France, mais aussy en luy refusant desormais toute protection entretien oü assistance de quelque nature qu eile puisse être.

Qu'enfin n'exigeant rien en cecy, qui ne soit conforme á ce qui a été stipulé á cet égard dans les susdits Traités de Paix, Sa M^{te} I. s'en promettoit un accomplissement sincere et parfait, et une reponse telle, qui puisse entierement l'en persuader.

Presenté á Paris le 2e d'Avrill 1716.

²⁷ Pentenriedter jelentései 1716 április 6-áról és 20-áról a bécsi udv. és állami levéltár francia osztályában. Az idézett részletekből kiderül, hogy ezen ügy további adatai egyrészt a régensi tanács jegyzőkönyveiben keresendők, a mennyiben ezek megvannak, másrészt a császári udvarban akkreditált francia követnek megbízójával való levelezésében. — Pentenriedter fellépéséről emlékezik Dangeau 1716 ápr. 10-én, *Journal*, XYI. köt. 359. l.

²⁸ Rákóczi Confessiója 271—273.11.

²⁹ Saint-Simon, ed. Chéruel, XV. köt. 62. l.

³⁰ Vetési, id. m. 135. l. 1709 július 4-éről: «Il est vrai, Monseigneur, que je n'ai pas l'honneur d'avoir jusqu'à présent bien connu les intentions de V. A. S., car j'ai toujours cru, que vous pourries estre persuadé, que jamais cette cour ne scaura obliger l'Empereur, de vous ceder la Transylvanie, et par consequent, que vous aures la bonté de nous conserver et de vous conserver pour nous. Mais puisqu'il vous piait de me marquer, que vous continuerez la gverre jusqu'à ce que cette principauté vous soit cedé, ou que vous vous exilerez plustost que de vous accommoder avec l'Empereur autrement, qu'en obtenant de lui la Transylvanie, je me garderai bien de vous parier seulement á l'avenir de Taccommodement.

³¹ Vetési id. m. 225. 1. 1711 május 23-áról: „Il ne s'agit plus de la souverainité de Transylvanie, mais de la vie.“

³² Az erdélyi fejedelmválasztás dolgában való nem egyenes magatartást megállapította Rugonfalvi Kiss István az 1704 gyulafejérvári országgyűlés történetében, *Századok* 1906. 14. s köv. 1. — V. ö. *Confessio* 156., 158. 11.

³³ *Confessio* 69. 1.: abfuit a me ambitio et dignitatis majoris aut coronae acquirendae desiderium, sed eo non obstante regebat me vanum illud desiderium aut potius delectamentum contentationis propriae . . .

³⁴ id. m. 172. 1.: Vetabat -renunciare principatui Transylvaniae juramentum statibus depositum, et ad illud manutenendum honestas ac vana gloria incitabat.

³⁵ Az 1707. marosvásárhelyi beiktató országgyűlés határozatait kiadta Thaly Kálmán, *Történelmi Tár* 1908. 581., 584. 11. — V. ö. *Confessio* 176. 1.: inter quas essentialis loco habendam duxere eam, qua me obligatum voluerunt, ne unquam principatui absque consensu statuum renunciarem aut de illò cum quopiam tractarem.

³⁶ *Confessio* 311., 312. 1.: quod verò principatum attinet, idein juramentum quo obligor ad querendum illum, vetat me petere; — 319. 1.: Noveram periculosum proprio fidere lumini sed ex hac parte quoque deerant consultores; persuasus fueram quaerere me debere principatum, sed viis et modis a te praeceptis.

³⁷ *Histoire des révolutions de Hongrie*, hat kötetes kiadás, V. köt. (Rákóczi mémoire-jai) 95. 1.

³⁸ *Confessio* 57. 1.: Aula Viennensis comperta interea veritate et origine motuum, cum insurrectione huic nullum praeseo caput comperisset, sed omnia ex motu et consensu insolenter tumultuantis plebis ági; nobiles et omnem substantiam illorum depraedari a propriis subditis . . . Mindezt már Grosboisban a nagy felkelés után, politikai evolúciója végén írta Rákóczi.

³⁹ *Confessio* 162., 164. II.

⁴⁰ V. ö. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, V. köt. 461. s köv. 11. — Hammer, *Gesch. des osmanischen Reiches*, VII. köt. 439. s köv. 11. a hol az egykorú császári követek jelentései vannak felhasználva, — Vandal, *Une*

ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve 84. 1. a ki a francia követjelentésekből mesteri rajzát adja III. Ahmed udvarának.

⁴¹ V. ö. Hammer és Zinkeisen id. munkáit, továbbá *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, herausgeg. von der kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. und k. Kriegs-Archivs, II. Serie, VII. köt., valamint Karácson Imre, *A Rákóczi emigráció török okmányai 1717—1803*, Budapest, 1911. — Angyal Dávid, *Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigratio történetéről*, a Történelmi Tár 1905. évfolyamában 112. és 185. 1L s ugyanattól *Adalékok II. Rákóczi Ferencz törökországi bujdosása történetéhez*, a Századok 1905. évfolyamában, 197. 1. a mely utóbbi az előző publicatio adatainak feldolgozását nyújtja. Mind a három legutóbb idézett munka előadásunkban hosszabb ideig fog bennünket adatokkal ellátni.

⁴² 1716 júl. 24. törökországi jelentés szerint: li loro Principali, cio e il Racozi, Berczini, Forgatz, ed altri molti di tál pessima sorté si trouino in Leouia condissegno di trasferirsi a Hottin, kiadva Hurmuzaki, *Documente privitore la Istoria Románilor* VI. köt., 155. 1.

⁴³ quod illuc ibunt, quo desiderabunt penes illos existentes Hungari Domini, Hurmuzaki id. m. VI. köt., 156. 1.

⁴⁴ Bercsényi memorandumait kiadta magyar fordításban Karácson, id. m. 11. s köv. 11. — Mozgolódásairól Savoyai Eugén pontosan értesült a konstantinápolyi hollandus követ titkára, Nicolaus Theyls által, a ki ekkor, változatosság kedvéért, osztrák kémszolgálatokat végzett és a bécsi haditanácsot állandóan értesítette a portai eseményekről — melyeket különben irodalmilag is feldolgozott a moreai és magyarországi háborúról irt munkájában. Hogy mily kitűnő szolgálatokat tett a bécsi udvarnak, s mily pontosan ismertette a portai dolgokat, jellemző, hogy Bercsényi memorandumáról is részletes és helyes tudomása volt. 1717. április 17-iki jelentésében írja: H rebelle Berecseni coll amb^{re} di Francia hanno trattato collá Porta, e fecero un regolamento per allevare della Militia alia maniera Christiana, cioè tre sorti di Reggimenti, Infanteria, Dragoni, Ussari, La Porta diede al detto Berecseni un Comissário per somministrargli tanto denaro ehe vorrá per la leva della Militia; già li diedero 150 borse, ed ultimamente é partito di qui, e si trova a Urusnik, costui promise alli Turchi di

fare un corpo di 24,000 soldati, intendendosi con il soldo del Sultano secondi li awisi del detto Bercseni; da Urusnik scrive ehe giá dalia Polonia aveva ricevuto armi per 2000 soldati. La Porta promise al Bercseni, ehe se pótra allevare della milizia come hã promesso li fomira piu di 1000. borsé per la paga della Soldatesca. Non si puó credere in questa corte, quante carezze ehe si fa a questa canaglia. H Ribelle Esterhasy e Forgaz con alcuni loro aderenti eran'arrivati a Cozim ... (Bécsi udv. és áll. levéltár, Turcica).

⁴⁵ Karácson id. m. 20., 21., 28. s köv. 1L — Bercsényinek Hurmuzaki id. m. VI. köt, 174. 1. szerint 1717 május havában háromszáz embere volt.

⁴⁶ 1716 július 19-iki és augusztus 16-iki névtelen jelentések a bécsi udv. és áll. levéltár Turcica osztályában.

⁴⁷ V. ö. Marczali Henrik világos előadását Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története* VIII. köt., 151. s köv. 11.

⁴⁸ Takáts Sándor, *Szalay Barkóczy Krisztina 1671—1724*, Budapest, 1910, 183. s köv. 11. és Károlyi nyilatkozatai Éble kiadásában, *Századok* 1905, 336. 1.

⁴⁹ *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* II/8. köt. 230. s köv. 11., a mely előadást Károlyi önéletírása, kiadta Szalay László, a *Magyar Történelmi Emlékekben*, I. köt. 114. s köv. 11. egészíti ki. Savoyai Eugén proclamatíóját a magyar vármeigyékhez 1. *Feldzüge* id. kötet, Supplement, 52. 1., Eszterházy esküfönnuláját és proclamatíóit kiadta Hurmuzaki id. m. VI. köt. 170. s köv. 1L

⁵⁰ Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* IV. köt. 40—41. 11. — Ez az egész munka nem egyéb, mint a bécsi udv. és áll. levéltár Turcica osztálya anyagának többé-kevésbé ügyes és pontos, de mindig hajmeresztő németiséggel való kivonatolása.

⁵¹ *Confessio* 260. 1. folyton 1716-ról beszél, világos tévedésből. V. ö. Hurmuzaki, *Fragmente* IV. köt, 88. 1.

⁵² Bonnac mémoire-jai kiadva a *Revue d'histoire diplomatique*-ban, 1889, G09. s köv. 11.

⁵³ V. ö. Bonnac levelezését Angyal Dávid kiadásában, *Történelmi Tár* 1905, 116. s köv. 11. — Bercsényi szerepére *Confessio* 272. 1. honnan nem lehet kiolvasni, mintha Bercsényi önző szempontokból akadályozta volna Rákóczi meghívását, a mint ezt Pápaiák mondták. Egyes vonások Theyls 1717 ápr.

17-iki jelentéséből és egy névtelen, 1717 június 28-iki brassói jelentésből, mindkettő a bécsi udv. és áll. levéltár Turcica osztályában. Ugyanott egy június 8-iki jelentés szerint Bercsényi és a szeraszker Ruscsukban haditanácsot tartottak, melyben elhatározták, hogy az Öltől keletre fogják az erdélyi határt megtámadni, de az oláh vajda ajándékokkal rávette őket az Öltől nyugatra való felvonulásra. Forgách Bercsényivel együtt van, a kinek családja is Oláhországban tartózkodik Talaba gondviselése alatt. Bercsényi két Déváról szökött német katonát fogadott fel csapatja kiképzésére.

⁵⁴ A szultáni levélnek Bonnac iratai közt maradt meglehetősen hibás francia fordítását kiadta Angyal Dávid, *Történelmi Tár* 1905, 124. 1., az eredeti török nyelvű fogalmazványt a konstantinápolyi állami levéltárban megtalálta Karácson Imre, s most jelenik meg az ő hátrahagyott gyűjteményének Fraknoi Vilmos áldozatkészségéből készített kiadásában. A szultáni levél tartalmát Rákóczi a pápához írt 1717 július 18. levelében így adta vissza: *Invitor S^{mc} Pater per litteras et legatum Turcarum Imperatoris, cum previa declaratione et assecuratione restituendae juri suo Regno Hungáriáié, reddendaeque mihi Transylvaniae: quod si unum et alterum armorum progressu receptum fuerit, promittitur utriusque regni incolarum a depredatione et incapacitatione immunitas, captivorum Christianorum exercitui meo nomina dare volentium eliberatio, nervus pecuniarum ad proprium conducendum exercitum et paciscendi voluntas, s ugyanott elhatározása okai között: et postmodum inauguratus in Transylvaniae principem deposito solenni juramento, super conditiones propositas, quarum principalior fűit illa, ne principatum ulli unquam dederem, aut illi renuntiarem* (Bohntól készített más. az 1727 október 1. jelentés mellett, udv. és áll. levéltár, Turcica).

⁵⁵ Ezen feladat megoldásánál igen kellemes helyzetben vagyunk, a mennyiben a tárgyalt korszak diplomáciai története igen komoly munkákban van feldolgozva. Franciaországnak Spanyolországhoz való viszonyát Baudrillart írta meg, *Philippe V. et la Cour de France* ez. ötkötetes munkájában, melynek két első kötete foglalkozik a régens spanyol politikájával. A francia-angol érintkezések történetére, a melyek az egész akkori európai diplomáciának sarokkövét tették, Wiesener munkája áll rendelkezésünkre, *Le Bégent, l'abbé Dubois et les*

Anglais három kötetben. Míg Baudrillart a francia levéltárak mellett elsősorban a spanyol miniszter és követeinek levelezését értékesítette, Wiesener az angol levéltárak óriási actatömegét dolgozta fel oly részletes idézetek és közlések útján, hogy munkája az angol állam- és magánlevéltárak idevonatkozó anyagát teljesen kimeríti. A nyugati hatalmaknak a császárhoz való viszonyáról O. Weber munkája, *Die Quadrupel-Allianz vom Jahre 1718, Ein Beitrag zur Geschichte der Diplomatie im XVIII. Jht.* világosít fel. Mindezen munkák adatait összefoglalta, s a legszélesebb körű, Párisban, spanyol, olasz és német levéltárakban és Bécsben folytatott levéltári kutatás alapján felülvizsgálta és az akkori diplomátának kimerítő történetét adta Emile Bourgeois óriási méretű, *La Diplomatie secrete au XVIII siècle. Ses débuts* ez. munkája első két-három kötetében. A következőkben erre a négy műre, első sorban Bourgeois-éra támaszkodunk, a részletkérdésekre felhasznált kisebb munkákat a maguk helyén említjük meg.

⁵⁶ Először idézte Aubertin, *Vesprit public an XVIII siecle* 1878, 81. l., utána az előbb említett munkák legnagyobb része.

⁵⁷ Baudrillart id. m. I. köt. 670. l.

⁵⁸ Duolos, *Mémoires secrets sur les regnes de Louis XIV. et de Louis XV*, Paris, 1791, I. köt. 155. l.

⁵⁹ Bliard, *Dubois, cardinal et premier ministre*, II. köt., 6. s köv. 11., a mely munka igen korlátolt felfogása mellett is sok adatot tartalmaz.

⁶⁰ Az 1716 júniusi westministeri szerződés titkos pontjában, kiadta Pribram, *Österreichische Staatsverträge. England*, I. köt. 348. l.

⁶¹ Az 1716 április elseji császári mémoire ma is megvan a párisi francia követ, Stair lord iratai között, a Stair-esalád levéltárában, a skóciai Oxenfoord Castle-ban, Edinburgh mellett, v. ö. Wiesener id. m. II. köt. 200. l. Nincs kizárva, hogy ott egyéb Rákócziána is volna található.

⁶² V. ö. Bourgeois id. m. I. köt. 141. s köv., 454. s köv. 11. — Lemontey id. m. I. köt. 194. s köv. II.

⁶³ Dangeau id. m. XIV. köt. 480. l.

⁶⁴ *Confessio* 275. l.

⁶⁵ Porro ne quid intentatum rolinouerem, comitem D'Absac Galium, oléin tribitinum legionis equesi is, ante abitum ad regem Hispaniae delegavi, per quera exposui regi causas itineris mei

et instructiones meas, petiique, ut secum ad me delegaret ministrum ita instructum, ut posteaquam tractatum meum cum Porta conclusissem et rebus Christianitatis providissem, medio mei seu cum Porta, seu mecum mutuam in rem communem et contra communem hostem colligationem iniremus, *Confessio* 275. lap.

⁶⁶ V. ö. Bourgeois id. munkája mellett Gabriel Syveton, *L'Erreur de Goertz*, megjelent a *Revue d*histoire diplomatique* 1895. és 1896. évfolyamaiban.

⁶⁷ Nagy Péter párisi látogatása eseményeit igen sokszor megírták, a külső dolgokat Saint-Simon és újabban Buvat, *Journal de la Régence*, kiadta Campardon, I. köt. 263. s köv. 11. alapján. V. ö. *Confessio* 273. 1.

⁶⁸ Márki Sándor id. m. HL köt. 455. 1. ennek az augusztusi orosz-porosz-francia szerződésnek olyan nagy fontosságot tulajdonít, a milyennel semmi esetre sem bírt a szerződést kötő felek szemében. Rákóczi diplomatai lépéseinek horderejét egyedül az általános európai összefüggésből lehet megítélni. Márki előadása szerint Rákóczi Orosz-, Francia- és Törökország egyesülését remélte a császár ellen, mikor Franciaországot elhagyta. Sőt azt is megpróbálja kimutatni, hogy nem ok* nélkül remélte. Az általános helyzet mérlegeléséből kitűnik, hogy Franciaország részvételét nem remélte, de komolyan nem is remélhette egy pillanatig sem. A régi udvarnak ekkor már, a Triple Alliance megkötése után, nem reményei, legfőllebb pium desiderumai lehettek. Hogy Márki nagy szorgalommal összegyűjtött adataiból nem' mindig helyes következtetésekre jut, ennek egyik oka Saint-Simon előadásába vetett túlságos bizalma. Bármennyire jó lábon állt is ez a tanácstag az orleansi herczeggel, a nagypolitikában nem vett részt, az a régensnek és Duboisnak személyes munkája volt. Saint-Simon diplomatai adatai részben a régi udvar vágyait tükröztetik, részben szerzőjük e téren való tudatlanságának bátor elleplezésére szolgálnak. Különben közismert tény, hogy az orleansi herczeg szokott cynismusával nem egyszer szándékosan hamis hírekkel szolgált barátja tudásvágyának. A másik ok, mely Márkinál a diplomatai történet rajzában távlati csalódást okoz, az úgynevezett Rákóczi-cultus. Rákóczi mint emigráns, az emigránsok lealázó sorsát szenvedte, Márki azonban iránta való tiszteletből, nem hajlandó felismerni a szégyenteljes helyzeteket, s hogy úgy

mondjuk, ugyanazon a szemüvegen át nézi a dolgokat, melylyel Rákóczi áltatta önmagát. Az a tisztelet, melylyel Márkinak óriási szorgalommal végzett munkája iránt viseltetünk, tartóztat e kérdés részleteibe való hatolástól. Egyedül arra legyen szabad a figyelmet felhívunk, hogy Márki könyve egyik fejezetének, „A magyar-török-spanyol szövetség“ címét adja! Akkor, mikor 1. Magyarország törvényes királyával egyetértésben osztatlanul harczolt a török ellen, 2. mikor a török óvakodott — nem Magyarországgal, amelylyel harczban állt, hanem — Rákóczival is szerződést kötni és 3. mikor Spanyolországnek esze ágában sem volt Rákóczival (még kevésbé a császár uralma alatt lévő Magyarországgal) és a törökökkel szövetséget kötni, sőt még azt is tagadta, hogy valaha Rákóczival szóba is állott volna. Márki itt a Rákóczi-cultustól inspirált költői felfogással adja elő az eseményeket.

⁶⁹ Madame írta, hogy ha Rákóczi Spanyolországba ment, ez Tessé műve, v. ö. stuttgarti kiadás, 122. köt. 394. 1. — Tessé működésére később is fogunk adatokat találni.

⁷⁰ V. ö. *Confessio* 279. s köv. 11., továbbá *Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt*, 1717, 652. s köv. 11., a melynek előadásával a *Theatrum Europaeum*, 1717, 463^a—464^b szösz szerint egyezik. Mindkettő a bécsi udvari haditanácshoz érkezett jelentéseket használta fel. *Confessio* 282. 1.: impressio et spes quam hoc actu extemo dare volebam Transsylvanis . . . Séd his omnibus nonobstantibus, nonnisi tu scis Domine, num haec rationes verae fuerint, vei tantummodo repraesentationes amoris illius proprii et cupiditatis, quas homo sine speciali tua gratia discemere nequiiit, et pro quibus, mihi ignotis, te cum omni humilitate deprecor.

⁷¹ *Confessio* 284—286. 11.

⁷² V. ö. Fiedler II. kötet 534. s köv. 11.. Hurmuzalri VI. kötet 254. A *Confessio* hiányos voltára jellemző, hogy Rákóczi ott egyedül a spanyol követ távozása után emlékezik meg Bonnacról. Az említett levelet Hurmuzaki id. h. adta ki, s mint Rákóczi lelki életére fontos, eddig még fel nem használt adalékot, közöljük itt: Étant entièrement persuadé de rainitié et de la sincerite de Mr. l'Ambassadeur, pour mettro entièrement á couvert ma dignité et celle de son caracté, comme il est certain que par rapport á rétiquette de la Cour á laquello il est destiné, estant obligé de rendre les premiéres visites aux Ministres,

j'aurois esté fort embarrassé de recevoir la sienne, quand mesme il n'auroit pás cherché la raison qu'il m'a fait dénoncer et de laquelle naturelement ny le public ny moy ne scauroient se contenter ny m'exemter de plaider cette cause et par consequent estre obligé de témoigner vne froideur de bienséance qui scandaliserait les Tûrését féróit trop de plaisir a nos ennemis, pour abolir done entièrement cette question, je crois qu'il seroit bon que Mr. l'Ambassadeur m'envoyat quelcqu'vn de sa part, que connoissant très bien le rapport des interets du Roy son maitre, malgré la situation dans laquelle les affaires de France se trouvent aujourd'huy ä l'égard de l'Empereur aussytost qu'il auroit satisfait á son devoir indispensable envers les Ministres de la Porte, il cherchera avec empressement l'occasion de me voir, la dessus, je repliqueray que je très obligé á l'honesteté de Mr. l'Ambassadeur, mais que par le respect et l'attachement que j'ay pour le Roy son maitre, connoissant ä fonds ce que je dois á son Ambassadeur et ä son caractère, je suis en mesme temps persuadé que je ne sgaurois le recevoir avec assez de dignité hors de mes Estats, et qu'ainsy je le prie de me dispenser d'vn ceremonial qui ne pourroit estre que fort genant de part et d'autres, mais de trouver bon que je cherche d'autres occasions et rencontres de nous entrevoir souvent et de nous communiquer avec toute la sincerité requise et que les conjunctures presentes exigent de part et de autre.

78

A nagyvezírrrel való beszélgetést azon melegében megírta Rákóczi Cellamare-nak 1717 november 26. keltű levelében, melyet a császáriak elfogtak, s a róla készített másolatból kiadott Hurmuzaki VI. kötet 206. 1. A levél hitelessége ellen Márki Sándor id. m. III. kötet 486.1. kifogást emelt azon okból, hogy a nagyvezír csak november 29-én ért Drinápolyba és Rákóczi csak december 17-én volt nála audientián. Meg kell vallanunk, hogy a levél datuma és a nagyvezír megérkezésének napja egyaránt nehezen állapítható meg teljes pontossággal, annyi azonban bizonyos, hogy az audientia még december 14-ike előtt volt, mivel a Drinápolyban lévő hollandus követ, Colyers, ezen napról keltezett levélben jelenti Rákóczi audientiáját, s egyúttal a másnapi titkos tanácsot és a tatár khánnak visszautazását (bécsi udv. és áll. levéltár, Turcica). Ha tehát felteszszük, hogy a hollandus követ mindjárt a titkos tanács ülése után megírta levelét, ez esetben is legkésőbb december

13-án megvolt az audientia. Colyers azonban levelében a november 26-ika óta történeteket foglalja össze. A datum kérdése azonban a levél hitelességénél teljesen irreleváns, a hamisítónak kitűnően kellett volna ismernie nemcsak Rákóczi és Cellamare, hanem D’Absac spanyolországi tárgyalásait is, a mikről Rákóczin kívül senki, legkevésbé a császáriak emberei tudhattak. V. ö. Angyal megjegyzését: Rákóczi levele bizonyára hiteles. (Századok 1905. 207. 1.) Igaz, hogy a *Confessio* nem szól a spanyol kérdés szőnyegrehozataláról az audientian (286. 1.), de ez csak azt bizonyítja, hogy Rákóczi Jenőben nem szívesen emlékezett vissza a spanyol dolgokra, melyek intézésében könnyelmű optimizmusa és hiúsága folytán akkora blamage-t szenvedett. Eddig is láttuk, de a következőkben is látni fogjuk, mennyire megbízhatatlan a *Confessio* a diplomatai tárgyalások előadásában.

⁷⁴ *Confessio* 289. 1. A szultán felelete török nyelven [és latin fordításban, Schmidt András török dragomántól, az udv. és áll. levéltárban. A fogadásra v. ö. Mikes Kelemen előadását, Bonnacot Angyalnál 185. 1., valamint Talmann jelentését 1718 január 14-éről Belgrádból, az udv. és áll. levéltárban. A toborzásra Talmann 1718 január 24-éről ugyanott

⁷⁵ Khotinba küldésére Theyls levele Safirofhoz 1718 január 12-éről; Rákóczi két levele Tesséhez és Cellamare-hoz, á quatre journée d’Andrinople en chemin faisant vers Nicopolis ce 20 de Janvier 1718 (1. 83. jegyzet), a mely útjáról a *Confessio* egy szóval sem emlékezik, pedig a levelek egy része titkosírással van, tehát Rákóczi irodája egy részét is magával vitte; v. ö. Dominique Fontana híreit 1718 elejéről (az udv. és áll. levéltárban, Turcica 1717, kelet nélküliek): Le Grand Sultan qui est vniue qui souhaite la guerre, dönt Tesprit qui est entièrement gâté par les mauvaises impressions des fausses idées que le Prince Ragotzi Íny a remply Imagination des entreprises redoutables, et des exploits inouis qui luy a promis de faire s’est rendu inflexible; ce qui a obligé son Grand Visir non seulement de se jeter du party le plus fort, et d’approuver la conduite et le sentiment vniversel du peuple et de la milice eouhaitant avec eux la paix; mais encore il fait tous ses efforts pour faire appercevoir á son Sultan que toutes les promesses et idéesdusudit Prince Ragotzi non seulement elles sonttrés fausses et très mal fondées, mais qu’elles sont encore tout á fait pemicieu-

ses a l'État, c'est que ce Prince etant un Rebel, fugitifet sans adveu, il tache de tantér la fortune ä quel prix que ce soit; faisant paroître ses faussettez et ses 'impostures pour des veritez réelles et essentielles, et sous le manteau de specieuses apparences d'un zéle insatiable pour la gloire de la Porte il expose á un danger très evident la monarchie ottomane. Plusieurs croient que si le Grand Visir sera bors d'Etat de guerir rimagination de son Sultan qui est frappée et ebranlée de toutes les esperances apparentes et de le desimpressioner de toutes ces fausses idées en faisant tomber le sus dit Prince Ragozi en disgrace, qua la fin il sera obligé de remuer d'autres ressorts pour faire perir ce Prince rebel, lequel il est impossible qu'il ne luy arrive quelque chose de bien extraordinaire. A tudósító nem ismerte a porta határozott békeszándékait, de a közvélemény valóban ilyen lehetett, a hogy lerajzolta. A tatár khán harmadszor kért most engedelmet a Magyarországra rohanásra, kétszer eddig még nem kapott. Egy másik jelentésében Rákóczinak Benderbe érkezése tervéről szól: Aprés l'arrivé du Prince Ragozi á Bender, la Porte y a envoyé un ordre á Hassém Bacha grand seraskier, dans lequel luy ordonne non seulement d'assembler auprès de luy, et de tenir prêtes dans un endroit toutes les troupes, qui sont dans le voisinage de sa jurisdiction, mais encore de les tenir aussi bien que sa personne a la disposition du susdite Prince Ragozi, pour marcher, et aller entreprendre tout ce, que le dite Prince ordonnera. Le Haan des tartares aussy bien, que Michel Prince de Moldavie ont receus des pareilles *ordres de la Porte, c'est ä dire, d'être prêts d'aller de concert et obeir á tout ce, que le susdite Ragozi leur ordonnera, afinque rien ne manque de tout ce que la Porte luy a promis, pour luy donner les moyens de s'acquitter de la promesse, qu'il a fait de soumettre la Transylvanie au Grand Sultan, ä quoy ils font tout leur possible, et ils n'oublient rien de tenter tout ce, qu'humainement l'on peut faire pour réussir ä ce dessein, ce qui me vient confirmé par plusieurs endroits, et particulièrement par un bon amy turque, qui demeure á Sistovi de l'autre costé du Danube, qui a eu soin de m'en faire avertir. Cependant non obstant toutes ces grandes entreprises et toutes ces gasconnades du Prince Ragozi, il n'y a rien de si certain, que les Turques sont fort consternés et ne souhaitent rien plus que la paix, étant très

epouvantez des deux campagnes precedentes, mais il n'y a, que le Grand Sultan, qui est d'un sentiment contraire endormy et enchanté par les belles promesses du Prince Ragozi. V. ö. Mikes észrevételeit: A nép itt már szalad Ázsiába, mintha már a német Drinápolynál volna, noha vagyon onnét másfélszáz mély földnyire. Hogy lehet ilyen néppel hadakozni? Eleget mondjuk, hogy mi azért jöttünk, hogy vélek hadakozzunk; — továbbá Wortley-Montague jelentését az angol államtitkárhoz 1717 november 30-áról (udv. és áll. levéltár, Turcica): Savoyai Eugéntől oly nagy volt a rémület Drinápolyban, hogy a lakosság egy része Konstantinápoly felé kezdett ingóival kiköltözni, s a nagyvezírnek külön rendeletben kellett a kivándorlást eltiltani.

⁷⁶ Alberoninak és Cellamare herczegnek erre vonatkozó levelezése nem ismeretes. Lehetséges, hogy Celiamare-nak Dubois-tól lefoglalt és a párisi külügyminiszteri levéltárban őrzött iratai között akadna valami adat. Hasonlóképen szükséges volna e szempontból a külügyminiszteri levéltár Espagne osztályát is átnézni, nemkevésbé a Torcy-féle Mémoires néven ismert gyűjteményt, mely a Torcytól mint postaminisztertől felbontott diplomatai iratok másolatait tartalmazza. A maréchal de Tessé levelezésének gyűjteménye Rambuteau állítása szerint: *Lettres du Maréchal de Tessé*, Paris 1888. bevezetés III. lap, tizenegy kötetből áll, s nagyon valószínű, hogy Rákóczi levelei is találhatók volnának benne. Az Alberoni-Cellamare-Rákóczi viszonyokra a következőkben meg kell elégednünk másodkézből vett forrásokkal: Bonnac levelezése Hurmuzaki és Angyal kiadásában, a fogadtatás leírása az *Europäische Fama*-ban, 1718, 86 s köv. 11., s továbbá Gallas beadványa a pápához és ennek hátrább közlendő mellékletei. Rákóczi *Confessio*-ja végtelen hiányos adatokat közöl, 290., 296. 11.

⁷⁷ Boissiméne jellemrajzát Schlossernek köszönjük, a ki a párisi nemzeti levéltárban megtalálta a kalandor iratait, s a kinek erre vonatkozó megjegyzései (*Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts*, Heidelberg, 1853, I. kötet, 294. és 299. 11.) mind a mai napig elkerülték a Rákóczi-kutatók figyelmét. Az említett levéltárban lévő, Carton K. 146. jelzésű actacsomó, *Correspondence intéressante à lire et à garder eur les démêlés entre la France et l'Espagne de 1717—1725* címmel még át volna vizsgálendő. A Rákóczihoz való küldetésről Boissiméne jelenti a francia kormánynak, hogy Rákóczi útján ki kell eszközölnie

a császári-török békekötés megakadályozását, és qu'il (Alberoni) promettoit de faire une diversion très-considérable en Italie pour la Campagne prochaine, de manière que les puissances qui donnoient des secours aux Vénitiens seroient obligées a garder leurs vaisaux dans leurs ports; reméli, bogy ba ebben a küldetésben szerencsével jár, Alberoni bizalmát megnyeri, il pourroit bien me faire passer dans les cours du Nord dont je donnerois certainement avis ä V. A. R. Mint „erdélyi követ“ 1500 pistole fizetést húzott Alberonitól.

⁷⁸ Az útasítást kiadta Hurmuzaki, VI. kötet, 207. 1. Belőle persze nem lehet török-magyar-spanyol szövetségre következtetni.

⁷⁹ A kihallgatás leírása Fontone, a francia követség tolmácsa tollából, a ki Boissiméne kérésére tolmácsi teendőtt végzett ott, Hurmuzakinál, VI. kötet. 252. 1.: Depuis ce temss-la jusques a cejourdhuy vingt trois May le Grand Vizir n'a rien fait dire ä l'Envoyé d'Espagne, ce qui fait juger qu'il n'a pas fait l'attention qu'il devoit aux propositions de cet Envoyé, ou qu'il attend pour luy repondre d'etre claircy sur les negociation de la paix qui sont actuelement commencées. Hammer id. m. 227. 1. alaptalanul azonosítja Fontone-t Fontanával.

⁸⁰ A Saint-Simontól, XV. kötet, 96. 1. említett rejtélyes Welez nevű ágens, kit korábban Rákóczi francia küldetésben alkalmazott, nem egyéb, mint az irodalomban jól ismert Vetési, kinek nevét Saint-Simon vagy másolója, avagy kiadói elferdítve adták vissza. Vetési, Königssegnek 1717 szeptember 24-iki jelentése szerint (udv. és áll. levéltár, francia osztály) valóban Rákóczi és emberei megfigyelésével foglalkozott. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a következőkben közölt párisi levelek Cellamare összeköttetéseiről is az ő tollából valók. A mi Rákóczi Avignonban való meggyilkoltatásának tervét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Saint-Simon hatalmas phantasiája a trónkövetelők rendőri felügyeletét nem tudta kevésbé véres formában elképzelni. Az angol követ, Stair, gazdaságairól rémületes dolgokat beszél el, hogyan fogadott orgyilkosokat a Szent-György lovag ellen, a mely vádaknak légből kapott voltát Wiesener id. munkájában eléggé kimutatta.

⁸¹ Hamel-Bruyninx levele 1718 április 22-éről, udv. és áll. levéltár, Romana, az 1718 május 11-iki útasítás melléklete.

⁸² *questa é una gran cosa*, a spanyol-török érintkezés dolgát Rákóczi is *noire grande affaire*-nak nevezte.

⁸³ A Gallashoz szóló utasítás 1718 február 23-áról s ugyanennek jelentése április 5-éről, udv. és áll. levéltár, Romana. Az egész ügyet az egykorú hírlapok nagyban szellőztették, s hazai történetirodalmunk előtt sem maradt ismeretlen, v. ö. Márki *id. m.* III. kötet, 507. 1. Gallas memorandumának német fordítása megjelent az *Europäische Fama* 1717. évfolyama 540—546. lapjain. A memorandumnak egy eredeti olasz nyomtatott példánya Gallas jelentése mellett van. Hasonlóképen itt találhatóak Vetési jelentéseinek kivonatai, valamint Rákóczinak három, 1718 január 23-áról, Nikápoly mellett Cellamare-hez, Tesséhez és Brennerhez írt levelének másolatai. A párisi jelentések adatait Márki S. *id. m.* III. kötet, 492. 1. felhasználta már a „*Historischer Bildersaal*” alapján, mi itt a Gallasnak küldött másolatokat a Romana-gyűjteményből közöljük:

Extrait

des différents lettres écrite de Paris.

Le 5 de Novembre 1717.

J'ai eu l'honneur de vous écrire Monsieur, que Ragozy quelque terns avant son depart de cette vilié, avoit envoyé en Espagne le nōmmé Dabsac soidisant son capitain des gardes, á son retour deli il est allé l'attendre a Marseille pour y faire preparer les choses necessaires pour son embarquement. Après le depart de Ragozy cet méme Dabsac a été renvoyé en Espagne, mais les nouvelles de Marseille portent, que la barque, qui devoit le transporter á Alicante, est choué sur les costes de Valence, et on ne s jait pas encor, s'il est peri on non dans cet naufrage.

Autre du 14. de Janvier 1718.

Le Secretaire do l'Ambassadeur d'Espagne, et un nōmmé Don Felix, qui a été ci-devant secretaire de l'Ambassado auprès le feu Duc d'Albe, et qui depuis, pendant qu'il n'a pas eu d'Ambassadeur d'Espagne en cetté Cour, y faisoit les affaires du Duc d'Anjou, et qui est nōmmé pour être son Envoyé en Suisse, ont été chez l'Abbó Brenner aux Camalduls, et ce dernier Ministro d'Espagno doit dans pcu partir pour Madrit. Le nōmmé Kisfaludy ot le banquier de Ragozy ont aussy été

chez le Prince Cellamare, et le Secretaire de cet Ministre a travaillé avec eux chez le dit Kisfaludy. Toutes ces démarches font confirmer la certitude que les Espagnols sont intentionné d'employer Ragozy ou à faire quelque traité avec les Turcs par sa médiation, ou se servir de luy pour d'autres entreprises contre S. Máj. Imp. et Cath., peut-être l'employeront ils pour Tun et l'autre sujet; selon toutes les apparences ils ne comptent pas à faire leur accommodement avec sa dite Máj. et encor moins veulent ils luy restituer ce qu'ils ont surpris sur eile.

Le 21. de Janvier 1718.

Le jour 14. le Prince de Cellamare a regu un Courier de Madrit; le lendemain il a-fait appeller chez luy le nommé Kisfaludy tresorier de Ragozy, avec qui il-a-eu une longue conference aussi bien qu'avec le banquier du dit rebel, après quoy ce Kisfaludy est allé au Camalduls y trouver l'Abbé Brenner. De Jardyn après avoir achepté 7000. fusils, 3000. paires de pistolets, 2000. carabins raiés, et 3000. musquetons, il les a-fait faire porter à Toulon, ou le tout a-été embarqué sur l'Ange Gabriel avec 37 balots; sur le même navire il-y-a eu des officiers, et autres gens semblants à soldats, qui vont à Constantinople, comme de passagers.

Le 28. de Janvier 1718.

Le navire l'Esperance a amené de Valence à Marseille un Espagnol, qui prend le nom de Don Josef avec trois ou quatre domestiques, qui doit aller en Turquie avec le nommé Dabsac soydisant Capitain des gardes de Ragozy que ce rebel avoit envoyé à la Cour de Madrit, d'où il est revenu depuis peu, et est toujours resté à Marseille, pour y attendre l'autre, qu'il sçavoit devoir le suivre; l'un et l'autre se font faire des équipages, et n'attendent que se départ d'une navire, qui doit les transporter; ledit Espagnol est un homme du Duc d'Anjou, qui va en qualité de son Envoyé auprès de Ragozy.

Lundi, Mardi et Mercredi derniers le Secretaire de l'Ambassadeur d'Espagne, Brenner et Kisfaludy ont eu aux Camalduls des continuelles assemblées, et ensuite hier jeudi Brenner a depeché en Turquie un nommé Rolain à qui le Prince de Cellamare a-fait donner l'argent pour faire son voyage.

Le 4. de Fevrier 1718.

Le nomme Dabsac soidisant Capitain des gardes de Ragozy, et le soidisant Don Josef, dont je vous ai parié Monsieur très particulièrement par ma lettre du 28. de Janvier, avec quatorze on queinze autres personnes tous officiers sont parti de Marseille le jour 26. du dit mois sur le navir de St. Jean Baptiste Capitain Denis Thomassin prenans la route de Constantinople. On me marque, que le dit soidisant Don Josef doit être un hõmmé de consideration, puisque outre un valet de chambre, un Chirurgien, et autres gens d'office, et de cusin il a-amené avec lui un escuier, et huit valet de livré habillés de neuf en gris double de feuille morte, et il s'est fait faire une tres belle equipage.

Le 18. de Fevrier 1718.

Par celle cy j'ai Fhonneur de vous rendre compte Monsieur, que le soidisant Don Josef n'est pás un Espagnol, il est née francois attaché au Duc d'Anjou, et son véritable nome est le Baron de Boxsemil; au rest je vous confirme Monsieur tout ce que j'ai eu Fhonneur de vous écrire sur ce sujet; c'est apparament un effect de la politique du Cardinal d'Alberoni, que le cependant le Duc d'Anjou a-choisi plutot un francois, qu'un Espagnol pour une pareille commission. L'adherent de Ragozy nouvellement arrivé de Turquie est allé a Madrit, il n'étoit venu icy, que pour s'abboucher avec l'Abbé Brenner, et l'Ambassadeur d'Espagne; le de Jardyn se prepare pour son voyage de Turquie, ou il va joindre son maître, mais on m'a assuré, qu'il ne pourra pas partir que vers la demy careme, vue que ce ne sera, que vers ce terns la, qu'il^ pourra toucher Fargent qu'il voit recevoir pour le Ragozy.

Le 10. de Mars 1718.

L'Abbé Brenner a reQu un grand paquet de lettres, que l'Ambassadeur d'Espagne lui envoyoit, et vndredy le 4. il est venu en vilié á cheval incognito habilié en scculier, il a laissé ses chevaux dans le fauxbourg, et ajant pris le premier fiaquer, qu'il a rencontré, il s'est fait voiturcr chez FAmbassadeur d'Espagne, avec qui il a été en conference depnis les huit heures jusqu'à minuit; il a couché chez le nõmmé de Jardyn, et dés les 4 heures du matin il est allé aux Camalduls.

Copie

d'une lettre interceptée au Marechal de Tesse.

Monsieur,

La lettre, que Vous m'avez fait l'honneur de m'écrire le 25. de Novembre, que j'ai reçu le 3me de ce mois, m'a donnée d'autant plus de satisfaction, et de plaisir, qu'elle est remplie des marques essentielles de cette amitié, dont j'ai si souvent ressenti les effets, et reconnu la candeur, il est trop consolant pour moi, d'avoir trouvé en Vous Mr. un ami, á qui je puisse communiquer les secrets de mon coeur sans reserve, je puis á mon tour Vous jurer que dans la triste situation, ou je me trouve, mon plus cuisant chagrin est, de n'avoir pas l'apparence, que je sois encor sitôt en état de pouvoir m'acquitter envers Vous d'une manière convenable et digne de Vous, et de moi.

Par mes precedentes je Vous ai fait Mr. une ample recit des particularités de mon voyage, arrivé, et reception en cette cour, et je Vous ai parié au long de l'état des affaires de cet Empire. Il est vrai, j'ai bien sceu, qu'en quittant la France, j'ai quitté aussi les plaisirs de la vie, et qe je devois preparer de m'armer d'une patience *k* tout épreuve, mais je Vous avoue Mr. que toutes les vicissitudes, et funestes evenemens, que j'ai essaye, ne m'ont pás été si sensibles, que me Test l'impossibilité, que je prevois de pouvoir m'accoutumer á la maniere d'agir de cette cour pour ne me plus mettre en peine de ses inconstances; j'ai bien la consolation de pouvoir m'assurer par tout ce, que je vois, qui y arrivent, que síje ne dois pas compter solidement sur les resolutions du conseil, je ne dois pas non plus me desesperer á ne pouvoir pas les faire changer, lorsqu'elles me sont contraires; mais le déplaisir, que la crainte et les inquietudes me causent, surpassent de beaucoup le plaisir, que me donne l'esperance.

A mon arrivé, comme je Vous l'ai marqué Mr, le Divan avoit pris pour la continuation de la guerre des resolutions des plus fortes, et le plus convenables pour mes interés, que je puisse souhaiter, mais lorsque j'y ai pensé le moins, la faction, qui est pour la paix, a sceu si bien menager ses intrigues, que tout d'un coup eile a prit le dessus, sur celle, qui lui est contraire, et pendant trois semaines, ou un mois, j'ai vescu

dans l'angoise, que pouvoit me donner la crainte d'avoir faite une voyage inutile, et peut être tout de plus funeste, car la paix se faisant dans les conjonctures, ou étoient alors les affaires, j'avois lieu de tout craindre. J'en suis quitte pour la peur. Il me sera impossible de Vous donner Mr. un just detail des intrigues, que j'ai employé pour soutenir ma faction, et pour rompre les mesures, que l'Ambassadeur d'Angleterre, et les factionnaires de la paix prenoient, pour faire reussir leur desseins . . . *sequuntur zifferae, so erst zu übersetzen.*

Vous voyez Monsieur, que j'ai eu *k* faire *k* une forte partié, et que j'ai eu bien des chagrins, mais l'idée, que j'ai toujours dans l'esprit, que j'ai travailló pour le bien de ma patrie, addoucit l'amertume de mes peines. Je respire donc, plais *k* Dieu, que ce soit pour long temps . . . *sequuntur rursus zifferae.*

C'est ainsi Monsieur, que l'on passent icj tout subitement d'une extremité *k* l'autre, de cet echantillon, que je Vous donne des affaires de ce pals-ci, Vous jugerez des peines, qu'on a de se bien conduire. A mon depart j'ai laissé la cour dans la situation, que je viens de Vous marquer, je crois, que Ton n'y changera pas par les arrangemens qu'on a pris, en tout cas, si y arrive quelque changement, j'en serai averti, et je quitterai tout pour ne pas manquer de m'y rendre, il m'est trop important d'être par moy même éclairci de touts ces, qui s'y passeront. Presentez, s'il Vous plait, Mr. mes respéts *k* S. A. R. et mes tres humbles remerciements pour les bontés, qu'il lui plait de me continuer; ayez la bontó, je Vous prie, d'aider l'Abbó Brenner de vos conseils, je lui ai ordonné de Vous obéire, et de ne rien faire sans votre approbation. Je baise tres-humblément les mains de nos Dammes, je salue tous mes amis, et je me fais l'honneur de vous jurer, que personnc au mondo n'est plus cordialement et plus sincerement, que moy,

Monsieur votre très obligó et très affectionne
 serviteur et fidcle ami

Francois Prince,

a quatre journées d'Andrinople en chemin faisant vers Nicopolis ce 20 de Janvier 1718.

Copie

d'une lettre interceptée au Prince de Cellemare.

Monsieur,

Par mes precedentes du 10. 19. de Decembre et o. de ce mois j'ai entretenu, Monsieur, Votre Excellence des mes peines;. il est juste done, que par ma presente je lui fasse parte de mon heureuse sortie du labyrinthe, dans lequel je m'étois trouvé engagé, mes dittes lettres n'ont pás pù Vous promettre un denouement des affaires aussi avantageux, que celui, que je Vous apprendrai, et je Vous advoue franchement, qu'ayant eu a voger dans la mer de cette cour orageuse contre vent et mares; la fortune, qui m'a été jusqu'a present peu propice, ne sembloit pas me promettre qu'un prochain naufrage, mais je vois par l'heureux changement des affaires, qui vient d'arriver en ma faveur, que la divine providence commence d'avoir pitié de moy, et qu'Elle a pris ma cause sous sa protection . . .
sequuntur zifferae.

Sans me decourager, j'ai caché mes inquietudes, et j'ai montré par tout bon visage, je commence à connoître mes gens, et je vois, qu'il ne faut pas plier devant eux, comme il sout accoutumés à une obeissance servile; ils appellent grandeur de coeur ce, qui ailleurs passe, pour une fierté insupportable, ils ne connoissent que trop les besoins, que Ton a d'eux, ainsi pour que ceux, qui sont à leur mercie, fassent bien leurs affaires, j'ai remarqué, qu'ils leur est necessaire, de garder avec eux un decorum et un exterieur d'un homme, qui leur est plus necessaire, qu'ils ne lui sont pas, sans qu'ils neanmoins le precieux avec eux. Le Caimacam partage la faveur de sa hauteesse avec le grand vezir, et quoique celui-cij ait l'autorité supreme entre ses mains et le menage a peu prez comme son egale, il le menagera peut être moins avec le temps, ce premier ministre est d'un esprit fougeux, il veut exercer son autorité dans tout son étendue, mais il connoit aussi la necessité, qu'il y a de menager chaqu'un, jusqu'a ce qu'il ait bien affermi la puissance, que sa charge lui donne ...
Herum sequuntur zifferae.

Telle est aujourdhui la situation des intrigues de cette Cour, et l'état des affaires, je ne doute pas, que nos Enemis comuns n'en debitent d'autres idées, ils ont leur raison de

parier á leur avantage, mais je parle en homme denouc de toutte prevention, pour et conti e et en hõmmé devoué au service de S. M. Catholique, qui a grand interét de ne lui pas cacher ce qui peut lui être prejudiciable, j a écrit en cour, et j'ai supplié S. M. qu'Elle me fasse la grace ae ne pas ajouter foi aux bruits que les Enemis pourront faire courrir aus des-avantages de cette cour, et qu'il lui plaise de s'assurer, que je ne manquerai pas de lui rendre fidelement compte en homme d'honneur et devoué serviteur de S. M. de tous ces, qui se passeront icj, je prie très iustement Votre Excellence qu'Elle me fasse l'amitié de joindre ses bons offices á mes instances, et d'écrire en cour conformement au contenu de cette lettre. Je me fais plaisir d'etre plus que personne, Monsieur, de Votre Excellence, le très obligé affectioné serviteur et ami

Francois Prince,

á quatres journées d'Andrinople en chemin faisant vers Nicopolis, ce 20. de Janvier 1718.

⁸⁴ Mindkét levél többször megjelent nyomtatásban, pl. Europäische Fama 1718, 80—85. 1., továbbá Zedler, Universal-Lexikon, Supplement, Leipzig, 1751. I. kötet, 896.1. és Histoire du Cardinal Alberoni, depuis sa naissance jusqu'au commencement de l'année 1719 par Mr. J. R**, traduit de l'Espagnol, á la Uaye, 1719, 257—268. 1.

⁸⁵ E pünkösdnapi audientiára vonatkozik *Confessio* 295. 1. és Bonnac jelentése június 8-áról Hurmuzakinál, VI. kötet, 255. 1.

⁸⁶ *Confessio* 296. 1.: tangebát me ille tactu intrinseco cordis humani et in illis rerum conjuncturis extremorum quorumlibet periculorum opinione subjicibat me (Boissiméne távozásának híre). — Boissiméne távozására v. ö. Bonnac jelentéseit Angyalnál és Hurmuzakinál, valamint D'Absac levelét 1718 június 15-éről, Boissiméne két levelét június 16-áról és 17-éről Angyalnál, *Tört. Tár* 1905, 201—205. 1. — A *Confessio* semmit sem szól Alberoni és Cellamare nyílt leveleiről, s Boissiméne távozásának sem tudja okát adni (v. ö. Márki S. id. m. III. kötet 508. 1.). Igaz, hogy június elején még nem kaphatta kezéhez Rákóczi a nyugati hírlapokat, melyek Gallas dolgát részletesen megbeszélték, de Bonnacnak már június 24-én tudomása volt a declamatiókról, que les Impériaux font contrc luy

(Alberoni) a Rome (Hurmuzak, VI. kötet, 256. 1.) s lehetetlen, hogy *Confessiója* írásakor Rákóczi, vagy Bonnac útján, vagy a rendesen olvasott újságokból ne értesült volna Alberoni sértő hazugságairól. Hogy vallomásában nem írta meg, ez csak annak a bizonyítéka, hogy nem szívesen gondolt arra a nagy szégyenre.

⁸⁷ A nagyvezír Rákóczihoz intézett levelének francia fordítása megvan az udv. és áll. levéltár török osztályában, felhasználta már Hammer *id. m.* VII. kötet, 227. 1., a ki hibásan teszi július 4-re a keltezés napját; az irat keltezetlen, de jelenleg július 4-iki sophiai levél mellékletét képezi. Valószínűleg június legvégéről való. Szövege a következő:

Vous qui êtes le plus glorieux d'entre ceux, qui professent la Religion du Messie, l'appuy de la loy de Jésus Christ, qui regles les affaires de tous les Chretiens, le Maitre des grandeurs, celuy de qui la parole est veritable, qui faites executer vos nobles ordres, l'illustre, l'aimable notre amy, le Prince Francois Ragoczi, que votre fin sóit comblée de prosperité, que Dieu vous fasse venir k bout de vos entreprises, que vous puissiez arriver á une fin heureuse, et que le chemin qui est ferme, vous sóit ouvert, enfin après vous avoir souhaitté toutes sortes de prosperitez, que Dieu eternise votre sincere amitiés vous sgaurez doncq en veritable amy — que

Nous avons receu la lettre, que vous nous avez écrit, et en avons sceu la contenu par sa traduction; vous nous y marques le depart de l'Ambassadeur d'Espagne,* et le votre pour Constantinople; où vous nous y avez demandé un logiment, sóit au bord de la mer, où autre part: c'est pourquoy le Caimacam d'Estrier a retenu de vous un ferman et une lettre; mais comme mardy vingtunesme de la lune de Redgeb,** nous sommes venus avec le camp Imperial loger á un endroit, nõmmé Jegnikan, distant de Sophie de six heures et que les lettres, que nous avons receu de nos plenipotentiaires, et les nouvelles de ceux, qui sont sur nos confins, commencent á verifier ce, dönt avant mon depart nous avions parié dans nos conferences touchant la finesse et subtilité, dönt les Allemans veulent user avec nous, ce qui me fait beaucoup douter de la paix, et je croy mérne qu'Elle ne se fera pás: ce qui m'a fait envoyer

* *Egykorú széljegyzet:* NB: le chevalier de Boissemene.

** *szintén:* le 21me de Juin.

des exprés aux plenipotenciaires, pour avoir les dernieres reponses, ainsy vous jugez bien qu'il est natúréi, et qu'il convient mérne que vous resticz á Adrianople en attendant les dernieres reponses, c'est pour cela, que je vous ay écrit ainsy en attendant vous pouvez rester ä Adrianople comme vous avez fait jusqu'a present, par ce que vous prevoyez bien, que, s'il n'y avoit point de paix, vous nous seres necessaire, ce qui fait qu'il faut, que vous ayez égard au temps present. Pour ce qui est de l'Ambassadeur cy-dessus nómme, il s'en retournera avec des lettres, selon que les affaires toumeront, en attendant faites le rester á Adrianople, quand il y aura quelque chose de Nouveau, je ne manqueray pas, de vous en faire part. Enfin Dieu veuille faire la grace á l'armée des fideles Musulmans, d'etre vainqueurs, et que leurs ennemis soyent terrasséz, ainsy soit il.

Écrite du Palais de Jegnikan.

⁸⁸ decreveram res Europeas maturiori examini subjicere, quid ex earum situatione de obtinendo meo spei supermaneret, *Confessio* 258. 1.

⁸⁹ *Confessio* 295. 1.

⁹⁰ Fontone jelentése, kiadva Angyal Dávidtól, *Tört. Tár* 1905. 192. 1.

⁹¹ u. itt 200. 1.

⁹² Qurmuzaki, *id. ni.* IV. kötet, 255. 1. — V. ö. Márki Sándor *id. m.* III. kötet, 507. 1.

⁹³ 1724 márczius 3-iki levele Morvillehoz Fiedler *id. ni.* II. k. 532 1.; — le retablissement de la gloire de la France en moy, — 538 1.: on a térní la gloire do la France en ma personne.

⁹⁴ Az utasítás 1718 április 20-áról az udv. és áll. levéltár Turcica osztályában: 18. In dem Carlovizischen Instrumento pacis ohne dehme schon enthalten, dass denen rebellischen Vntertkanen bey der ottomannischen Porten vnferschleif zu geben, noch Ihr gebiet zu betretten, weniger sich darinnen niederzulassen gestattet werde, cs ist jedoch solches von neuem ausztidingen, vnd anbey zubegehren, dass die hinubergetretteno hungarischo Rebellen vnd insonderheit der Ragozy auch andere deren capi, nemlich der Bercczeni, Forgatsch, Antonius Esterhazy, Michael Chacky, und Adam Vay per modum puncti preliminaris alsoglcich versichert, folgbahr solche nach geschlossenen Frieden zu behöriger abstracting atisgch Undiget um eben

dadurch ein wahres kenzeichen der künftigen auffrichtigkeit zu halten verlangenden freundschaft von Ihro Porthen gegeben werde, vnd obwohlen sie vnsere bottschafter darauf sehr starck zu tringen, so hätten doch selbe, so fern die handlung andurch sich zu zerschlagen hätte, mithinn die auslieferung vhomöglich zu erhalten wäre, in so weith herabzugehen, dass doch sie capita rebellium abgeschaffet, und aus dem Europäischen türkischen gebieth, auf der mit dem Tekly vorhin beobachte arth entfernt werden; was aber den zu Adrianople der zeit anwendenden Anjouinischen Minister betrifft, ist ihnen Turkhen lediglich zu erkennen zu geben, das vns zwar an seiner aldaisigen ahwesenheit wenig gelegend, vnd sie Porthen was sie diesfals zu thun, vnd wie weit sie vns Ihre wahre intention zum Frieden auch hierdurch zu erkennen geben wolte, schon wissen würde.

⁹⁵ Hammer és különösen Zinkeisen *id. m. V. kötet*, 568. 1., Márki *id. h. 512. 1.*

⁹⁶ Sutton levele Craggshoz jún. 6. (udv. és áll. levéltár, Turcica): Voila des commencements bien rüdes pour eux (törökökre). Il étoit peut être bon de les mortifier, mais si on ne se relache pas dans la suite de cette rigueur, je ne vois pas, comment on puisse conduire cette affaire á une bonne fin. Pour moj, je conte, que le Grand Seigneur ne pourra jamais se resoudre a livrer Ragozi et ses adherents, quoique Mons. Talmann semble se flatter. Les Turcs regardent cela comme une chose, qui est trop contre l'honneur, et le decorum de leur Empire. — A jánius 5-iki declaratio u. ott: Hungari illi, Ragozius nimirum, et Berczeni, Antonius Esterhazy, Forgatz, Vaj Adam, Czaki, neonon aly hujusmodi Hungaricae nationis, qui a subjectione Romanorum imperatoris secedentes, sese ad Excelsum Imperium receperunt, ut ii in inclitis ditionibus non detenti, ex regnis ottomannicis dimoveantur, et elongentur, similiter omnes ii, qui postea venturi essent, non recipiantur, imo retro dispellantur, et abigantur, quod punctum, unum ex preliminarium conditionibus reputetur et habeatur. Ratione veró eorum rebellium restitutionis seu extraditionis se ad Excelsum Imperium scripturos, id, que ei se notificaturos, promiserunt. Anno 1130, 6ta mensis Recep id est 5ta Juni 1718.

⁹⁷ A passaroviczí béke tizenötödik pontja: Ne tarnen aliquo modo confiniorum tranquillitas et subditorum quies per-

turbari queat, loca, ubi Ragoczius, Berezenius, Antonius Esterházy, Forgatsch, Adamus Vay et Michael Czacky, aliique Hungari, qui ab obedientia Augustissimi Romanorum Imperatoris desciverunt, et in Ottomanico imperio ad lubitum collocabuntur et disponentur, remota sint a limitaneis et confinariis partibus, et uxores tamen illorum non impediuntur maritos suos sequi et cum iis in assignato districtu commorari, kiadva többek között Lünig, *Des teutschen Reichs-Archivs partis generalis continuatio II.* 926. 1. — Savoyai Eugen megjegyzése, az említett levéltárban: ad art. 15. Hic articulus nullatenus correspondet intentioni Caesareo-Regiae meisque desuper ad plenipotentarios scriptis litteris, et magis favet rebellibus quam ille, qui ante ultimum rescriptum jam concertatus erat, quod mutationi huic ansam videtur dedisse.

⁹⁸ A nagyvezír levele július 4-éről az említett levéltárban: Nous avons reçu votre dernière lettre par la personne, que vous nous avez envoyés, où vous nous marqués que cela vous feroit plaisir, de pouvoir faire venir a Constantinople, les deux généraux Hongrois avec leurs familles, qui sont á Roussiouk, et merne vous demandes un ferman pour la permission du transport de leurs effets, et un tain pour leur subsistance; ils le pourront faire, s'ils veulent, quoyque cependant cela ne soit pas necessaire.

Vous nous y paries encore de l'envie que vous avez d'aller á Constantinople, mais vous devez considerer, que vous pouvez nous étre necessaire á l'endroit où vous étes, ainsy restez, comme vous avez fait jusqu'á present. Cette lettre n'a été écrite qu'au sujet et pour expedier votre homme.

Pour ce que vous me marques do l'Amb^r d'Espagne, il pent e'en retourner quand il faudra; j'ay écrit au Caimacam de l'Estrier Royal, pour luy faire avoir ce qui luy sera necessaire. Sachez le ainsy.

Donné en Notre Palais de Sofie de 5^m« do la lune do chahban. (Más kéztől: le 4me do Juilliet 1718.)

⁹⁹ Ez a levél, melyben Bonnac mesteri rajzát adta a nagyvezírnek, és Rákóczihoz való viszonyának, megjelent Hurmuzaki, id. m. VI. kötet, 255. 1.

¹⁰⁰ Mikes 18. *Törökországi levele*: Még a titulus iránt is vagyon valami akadály és az ilyen akadály megakadályoztatja, hogy az akadály elvettessék.

¹⁰¹ Mindezt Rákóczi maga rajzolja egy, az orleansi hercegnéhez írt 1720 június 10-iki levelében (megvan Bohn másolatában Dirling 1727 október 1. jelentése mellett az említett levéltárban): En verité, Madame, je ne puis encore sans frayer rappeler dans ma memoire cette facheuse cryse, dans laquelle je me trouvois alors . . . La France dis-je depuis la 5e generation a touj ours reconnu ma maison souveraine, qui a été en alliance avec mon bisayeul, dans laquelle toute sa posterité étoit comprise ... La misericorde de Dieu, laquelle par la consolation interieure soutenoit mes foiblesses et tenoit enchainés les mouvemens impétueux de mon malheureux naturel que vous connaissez si bien Madame et que vous avez si souvent á juste titre appellé ambition . . .

¹⁰² U. ott. — Rákóczi ezen levélben felfedi azt a politikai titkot, melyet Boissiméne-nek elmondott, s melyről olyan homályosan szól a Confessióban (v. ö. Márki *id. m.* III. kötet. 508. 1.). A fiatal Charolais herceg a török háborúban való részvétel miatt a bécsi udvarba ment, — Rákóczi még Franciaországból való távozása előtt megpróbálta Conti hercegnő által hatni rá, hogy a császáriak helyett a törökök soraiban vegyen részt a háborúban. Conti hercegnővel való beszélgetését elmondta Boissiméne-nek, a ki francia-spanyol szövetségről hazudozott, s megkérte, Alberoni lépjen közben ez ügyben a francia udvarnál. Boissiméne által Alberoni eut l'impudence de me faire assurer que la France etoit en liaison secrete avec l'Espagne contre l'Empereur et sur sa bonne foi j'ai débité cette nouvelle aux- Turcs, et peu s'en fallut, que sur un temoignage si avéré nous l'ayons persuadé á l'ambassadeur de France mérne, — ebben a hazugságban bízva mondta el a dolgot Boissiméne-nek, a ki ezt visszatérte után bizonyára felhasználta Alberoninál is, az orleansi hercegnél is az ő befeketésére. — Mint látható, ez a politikai titok egyszerű pletyka volt, melynek fontosságát Rákóczi, az ő nagy elhagyatottságában, túlbecsülte.

¹⁰³ Szavait Cellamare jelentéséből hibás, 1720. óvszámmal idézi Baudrillart, *id. m.* II. köt. 341. 1.

¹⁰⁴ Bourgeois *id. nt.* II. kötet, 315. 1.

¹⁰⁶ V. ö. Baudrillart, Wiesener, Bourgeois *id.* munkái mellett főként Lavisse-Rambaud, *Histoire générale* VII. kötetét; a négyes szövetségre Weber *id. m.* 64 s k. 1., a szövetség

okmánya Lünig, *Codex Germaniae diplomaticus* 1732, I. kötet, 811. s k. 1. — Cellamare összeesküvéséről igen világos képet rajzolt Márki Sándor, *Du Maine herceg és felesége* ez. Szent István-Társ. felolvasásában, Budapest 1912.

¹⁰⁶ Dangeau *id. m.* XVII. kötet, 400. 1. 1718 október 9-éről.

¹⁰⁷ Hammer, Zinkeisen *id. m.* mellett Übersberger, *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, 1913. I. kötet, 123. s k. 1., továbbá Angyal Dávid rövid, világos előadása *Századok* 1905. 209. s k. 1., a kútfők: *Confessio* S20—340.1., Hurmuzald *id. m.* VI. kötet, 287. 1., Hurmuzaki, *Fragmente* IV. kötet, 194., 200., 239. 1. s az ugyanitt már kivonatosan adott levelezés az udv. és áll. levéltár Turcicái között, főként Theyls jelentése 1719 május 27., Stanyan levelei St Saphorinhoz július 22. és szeptember 5.

¹⁰⁸ Virmont utasítása 1719 máj. 6-áról az udv. és áll. levéltár Turcica oszt.

¹⁰⁹ Az említett levéltárnak már Hammertől és Hurmuzakitól is felhasznált iratai alapján.

¹¹⁰ Az oláh fejedelemségre Hurmuzaki *id. ni.* VI. kötet, 256. 1., a livlandira Angyal Dávid cikke a *Századok* id. h. és *Történelmi Tár* 1905, 209., 210. 1.

¹¹¹ Virmont 1720 április 16-iki jelentése az id. levéltárban. — Mikes megjegyzése, 35. levél, hogy a nagyvezír úgy vizsgáltta Rákóczit: Rodosto nincs messze, ha a rizskását itt megfőzik, odavihetik melegen, — igen jellemző ugyan, de aligha alapszik valóságon.

¹¹⁰ *Confessio* 336., 346., 358. 11.: *Isescio ego quo me vertam inter has vias, quas status meus repraesentat mihi; solitudinem, quam te jubente deserui, anhelos, hic morari inter gentes metuo; ad Czaruin et aulam ejus transire horreo, bella et effusionem sanguinis humani abominor, Principatum tarnen meum e servitute eliberare veile obligationis meae esse duco; séd propter pericula vitae mundanae et per consequens animae meae, non desidero.*

^m A rodostói telep képét itt, s a következőkben, az alább említendő kiadatlan anyag mellett, természet szerint Mikes Kelemen *Törökországi Levelei*, valamint Karácson Imre említett publicatiója, *A Rákóczi-emigráció török okmányai* alapján állítottam össze. Igen sok adatot tartalmaz Thaly Kál mán műve, *Rákóczi-émlékek Törökországban és II. Rákóczi*

Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása, második, bővített és számos képpel illusztrált kiadás, Budapest, 1893. Hasonlóképen tekintetbe vettem Thalynek egyéb, alább idézendő kisebb cikkeit is, valamint Mikes Kelemen díszkiadásához írt bevezetését és élete legutolsó nagyobb művét: *De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és feljegyzései 1740-ből*, Budapest, 1909, bár Saussure a részletekben, miket hallomásból ad elő, nagyon megbízhatatlan. Kötelességemnek tartom e helyen kiemelni, hogy Thaly Kálmán adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad felhasználni. Állításom indokolására csak egyetlenegy, de symptomatikus példát hozok fel. A *Rákóczi-émlékek Törökországban* 68. lapján szó szerint idézi a rodostói minorita-missio latin nyelvű kéziratos történetéből a következő részt: „Ex traditione adhuc vivente apud Latinos Rodostes, scimus quemdam pium Principem catholicum Hungáriáé, nomine *Francisci Ragoschi* profugum ob passum bellicum vei politicum infortunium, Rodostem appulisse, forsitan initio saeculi praeteriti. Nominatus Princeps Franciscus Ragoschi *oratorium privatum* pro se suisque — *qui erant circiter sexdecim* — extruxit.“ (A dűlt betűvel szedés Thaly munkája.) Ezen részlet magyarázatában a 69. lapon így szól: „Azonban még egy érdekes történelmi adatra találunk Caratelli művében; azt írja t. i., hogy Rákóczinak Rodostóban *mintegy hatvan* bujdosó híve volt („qui erant circiter sexdecim“), a kiknek lelki gondozására a lelkészi állomást alapítá. Itt természetesen csak a r. katolikusok értendők.“ (Az aláhúzás és zárjeles beszúrás ismét Thaly műve.) S erre a 69—72. lapokon megszámozva összeállít ötvennyolcz bujdosót, a kikre szerinte Caratelli állítása vonatkozik. S végül örömmel constatálja a 72. lapon: „íme, ezen éppen nem teljes (sőt, jól tudjuk: még mindig hézagos!) névsor majd csaknem kiadja már a Caratelli által hozzávetőleg említett *hatvan* számot.“ (Ismét Thaly tette a súlyt a számjegyre!) — Kern szólunk arról, hogy az ötvennyolcz ember közül egy csomó csak Rákóczi halála *után* jött Rodostóba, továbbá hogy nem egyről elegendő alap nélkül állítja Thaly a rodostói tartózkodást. Latinul azonban jól tudott, s azzal tisztában volt, hogy *sexdecim* nem hatvanat, hanem tizenhatot jelent. Hogy mégis egész rendszert épített e tévedésre, s órakon, sőt napokon át, a míg u. i. az összeállítással foglalkozott,

abban a hiszemben maradt, hogy sexdecim hatvanat jelent; s hogy végre a szöveg nyomdai javításánál sem vette észre a tévedést: mindez már túlmegy azon a határon, melyen innen történetirodalmi hibákról, botlásokról, nyomdai vagy tollhibákról beszélhetünk. Hogy jóhiszeműleg járt el és meg volt győződve a sexdecim hatvan értelméről, világossá teszi, hogy a hibás fordítás mellé beszúrta az eredeti latin szöveget. A mennyire irodalmi munkáiból látható, fiatal kora óta nem tűrt korlátot szenvedélye útjában, s mióta állami hivataláról lemondott, erőteljes politikai meggyőződése vált uralkodó elvvé irodalmi nézetein is. Politikai ideálja Rákóczi Magyarországáé volt, s azért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére. A költészetén át jutott a történetíráshoz 8 politikai törekvéseivel kapcsolatban methodikai kételyektől teljesen mentesen — mert sohasem ment át módszeres iskolázáson — kereste a múltban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét. Régebbi bírálói igen éles körvonalú képeket adnak írói egyéniségéről. Panier Gyula 1870-ben (*Századok*. 248. 1.) hibáztatja egyik munkájában „főleg azon határozott pártállását, melyet a magyarok mellett, a németek ellen elfoglal, mit történetírónak tenni nem szabad. Úgy ír, mintha Rákóczinak hivatalos historiographusa volna és hasonlít Rous-selhez, ki a „Times“-be a szebasztopoli ostrom alatt irt híres leveleiben minden eseményt az angol védárkok- vagy táborból néz: holott a történetírónak mintegy madártávlatból — bocsánat ez ízetlen, de tán találó hasonlatért, — kell tekinteni a dolgokat. Vak Bottyánról irt életrajzát Gyulai Pál következőként kezdi bírálni: „Régóta nem olvastunk oly rosszul irt könyvet, mint a minő e történeti életrajz*, s részletesen kimutatja elfogultságát, mely miatt elhallgatja a hőse ellen valló forrásokat, — compositióbeli hibáit és történeti stylusbeli illetéktelenségét. A legnagyobb magyar kritikus már akkor, 1867-ben felismerte Thaly „hyper-kuruczos lclksülését” és bírálatát ezzel a, történetíróra végtelenül megszegényítő ítélettel fejezi be: „Lehetetlen volt e munkát, mint történeti művet méltányolnunk, de mint adatgyűjtemény becsét szívesen és ismételten elismerjük* (a bírálat újra megjelent Gyulai Pálnak a M. Tud. Akadémiától kiadott *Bírálataiban*, 1911) Panier és Gyulai Pál, mindkettőn remélték, hogy a fiatal író idővel le fogja vetni kárhoztatandó tulajdonságait. Tudjuk,

hogy az ellenkező történt. A mit Pauler történeti műveltsége 1870-ben még súlyos hibának nyilvánított, harmincz-negyven év múlva ugyanaz már szinte erényszámba ment a közönség szemében s Thaly Kálmán büszkén hirdette magáról, hogy ő a vezérlőfejedelem udvari történetírója. A miben tulajdonképen semmi rossz sem volna. Feltehetnők, hogy Thaly csak fiatal korában törekedett czéhbeli, a methodus szabályainak alávetett történetíró czímére, s a mint látta, hogy nem kisebbek, mint Gyulai Pál és Pauler Gyula utasítják el erről a térről, visszaverték a költészet elhagyott berkeihez, s tovább írta kuruczkeservből és saját politikai vágyódásaiból egybeszórt költeményeit. Valójában azonban nem így 'cselekedett, mert nem volt szüksége reá. Nem hajlott meg a Paulertől és Gyulaitól képviselt irány előtt, hanem előbb említett szenvedélyessége segítségével, a tömegek politikai és társadalmi iskolázatlanságára támaszkodva felvette a harcot és kivívta magának a győzelmet. Nyugati történeti képzettséggel és szélesebb irodalmi műveltséggel bíró historikus, kivált ha ízlés dolgában is kényesebb érzékenységű volt, nem vehette fel a versenyt Thaly vaskos polemikus modorával és inkább néma boszankodással hallgatta Thalyt, mint Rákóczi történetírójának az avatatlanok ajakáról zengő dicséretét. Igen tanulságosak Salamon Ferenczcel és Szilágyi Sándorral folytatott vitái a Századok első évfolyamaiban, valamint ugyanezen folyóirat 1882. évfolyamában az akkor még kezdő Lánczy Gyula személyének indulatos megtámadása, mivel ez egy labancznak, Széchenyi Pál érseknek, igazságot mert szolgáltatni. Sikertült keresztülvinnie a Rákóczi-kor történetének monopolizálását, s jaj volt annak, ki az ő szélbali-kurucz felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor tanulmányozásába. S e dictatura alatt nemcsak a Rákóczi-kor feldolgozása, hanem az egész magyar historiographia kárt szenvedett. A hatvanas években gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan felfedezett kútforrások friss színeiben. Csak Szalay László, Salamon Ferencz, Széchenyi Antal gróf, Szilágyi Sándor neveit kell említenem. De Thaly Kálmán ragadta magához a vezetést. S a legfőbb veszteség, mert legnehezebben: csak emberi keserv okozása által pótolható, a történeti kritikának elnémulása Thaly erőszakos fellépése folytán.

Thaly Kálmánnak senki sem állt ellen többé, a kritikusok

elhallgattak, s ő korlátlanul belevehette magát kurucz álmaiba, melyekből senki sem ébresztette fel. A Mikes Kelemen szerint kétségtelenül grófi rangért férjhezmenő Kőszeghy Zsuzsika szerint „fel bírta fogni, megérté ezt a nagy embert, kit most férjének nevezhetett”. A tárgyunkat tevő emigratio történetét Thaly nem írta meg összefüggően, de sok elszórt értekezése mutatja, mennyire nem fogta fel a fejedelméletében végbement változást. A rodostói udvar szegényes nyomorúságait nem veszi észre, 8 fényes udvartartás czafrangjait keresi ott, hol a szegénység egyszerűsége, sőt pénzszerű uralkodott. Se szeri se száma azoknak a hivataloknak, melyekkel az emigránsokat a rodostói udvarban ellátja. Nem tűrheti, hogy fejedelmének csak udvarmestere lett legyen s állandóan főudvarmesteri címmel ruházza fel a jámbor Sibriket. Rosszul esett volna lelkének, hogy fejedelme udvarában nincs főudvarmester, mikor a bécsi udvarban van. Nem vette észre, hogy a rodostói számkivetésnek Mikes Kelemen az igazi lantosa, a ki olyan mélabús mosolylyal nézte a bujdosók élete kicsinyes eseményeit. Thalynak fáj, hogy Mikes nem díszruhába öltözött herold, a ki csak fejedelme hatalmát zengené. Élete utolsó pillanatáig várta, mikor kerül elő valahonnan az a bujdosó „diplomata”, a ki urának földrengető, Európa nyugalalmát veszélyeztető, a Habsburg-monarchiát halomra döntő diplomatiái lépéseit írta meg Mikeséhez hasonló, de nálánál sokkalta komolyabb emlékiratban. Mikes művével nincs megalégedve: „Mikor ily mély értelmű, szép és találó hasonlatokat olvasunk Mikesnél, csak sajnálnunk kell: miért nem mélyed bele a Törökországi Levelek remektollú írója sűrűbben és bővebben is a saját kora történetének tárgyalásába? Valóban, véghetetlen kár, hogy nem tette.” Meg volt győződve arról, hogy Rákóczi bizonyosan megbízta egyik „diplomataját”, Pápai Jánost (!) vagy Zayt, a rodostói emigratio története megírásával, s abból ha előkerül, hasonlíthatatlanul többet tanulhatunk, mint Mikes művéből. Szinte személyes sérelemnek érzi, hogy Mikes a „diplomatiá” oly fontos történetét elhallgatta. Sok dicséző kifejezése mögött nem tudja elrejteni a szegény Mikes ellen élete utolsó éveiben meggyökerező — majdnem úgy mondhatnók antipathiáját. Szerinte a „történelem titkaiban kevésbé járatos irodalmárok eddigelé azt hitték, hogy Rákóczinak „az oly rokonszenves Mikes volt a leg-

fömládozóbb, a leghívebb híve. Nos, most már láthatják, hogy a szegény kibujdosott, nemeslelkű, áldozatkész magyar ifjak legjelesebbjeinek feles száma, egész serege, éppen ilyen „vak szeretettel ragaszkodott dicső urához, s így Mikes csak egyike vala a leghívebbeknek. A mivel legkevésbé sem akarjuk őt kisebbiteni, — csak a többieknek, a történelemnek igazságot szolgáltatni.“ S ugyanekkor ezt a teljesen indokolatlan szúrást ejti Mikesen: „A fejedelemnek és fiainak szintén mindvégig oldala mellett állott egy másik benső híve: Ilosvay János, talán még Mikes is felülmúló hűségben és ragaszkodásban“ (a Mikes-díszkiadás bevezetésében). A támadás annyival igazságtalanabb, mert olyannak az érdekében történt, a ki Mikesnek még a saruja szíját sem volt méltó megoldani, a mint ezt Thalynek magának kellett volna tudnia, hiszen az acták kezében voltak. Az udv. és áll. levéltár adataiból és a Vigouroux - levelezésből kiderült, hogy Ilosvay a császári követtel összeköttetésben levő Vigouroux biztatására grófi diplomáért hajlandó lett volna fejedelmét elhagyni és a császárhoz állani. A Mikes-díszkiadás megjelenésekor 1906-ban Thaly csak az udv. és áll. levéltár actáit ismerte, 1907-ben már a Vigouroux iratok is kezében voltak, átnézte azokat és vörös czeruzás megjegyzésekkel látta el. A kritikus helyekhez, melyek Vigouroux jellemtelenségét és Ilosvay gyermekes megbízhatatlanságát mutatják, semmiféle jelet sem tett. A Turul 1908. évf. 12—14. 11. részletesen ismerteti a Vigouroux-levelezést, s belőle arra az eredményre jut, hogy Vigouroux „derék viseletével a róla ugyancsak hibásan és elfogultan ítélt Mikes Kelemen rossz véleményét teljesen megczáfolta“. Az Ilosvay levelezés „egy mosolygó idyll a rodostói bús életből“. S az 1909-ben megjelent Saussure-kiadásban is Vigouroux-t „eszes, ügyes, fáradhatatlan francziának“, Rákóczi „legtevékenyebb diplomatájának“ nevezi, a Mikesnél Vigouroux-t illető becsmélő kifejezésekből csak a „siknyelvűt“ veszi át, hogy ezzel a franczia diplomata tehetségét bizonyítsa, s végül örömmel jegyzi fel, hogy a Vigouroux-Ilosvay levelek „a rodostói udvar és emigratio eddig alig ismert belső életére új, kedves világitást vetnek“. Nem hiszszük, hogy tudatosan hallgatta volna el a Vigourouxról és Ilosvayról nyert rossz bizonyítványokat. Az acták olvasása közben ő csak Rákóczi dicsőségét, a rodostói udvar fényét kereste, a kritikus helyeken unott pillantással futott

végig, elégedetlenül gondolva, hogy ebben a sok szóban semmi értelem sem található. A Rákóczi embereiről rosszat mondó szöveget egyszerűen nem tudta megérteni, mintha ismeretlen nyelven lett volna írva. (V. ö. hátrább 197. sz. jegyzetünkben a Czarienne-t illető megjegyzését) A hősével összekötetésben levő személyek, tárgyak és dolgok csak lelkesedését tudták felébreszteni; öreg korára meg az árnyoldalakkal szemben éppen színvakságba esett. Egyedül a rikító színek vonták magukra figyelmét, a feketeség elől beteges ösztönszerűséggel vonult vissza. Mikes színei nem voltak számára elég élénkek, ezért csinált a többi, részben nem is létező bujdosóból egész bujdosó sereget, melyben Mikes csak *egyike* lehetett a leghívebbeknek. Nem áttolja Mikest „semmitmondó száraz kifejezései” miatt megróni: „Mikesnek átkozottul pórias „kinyújtóztattuk” kifejezését De Saussure francia finomsággal és a valóságot jobban elképzeltető módon adja vissza: „gazdagon feldíszített ravatalra helyeztük.” (A *Saussure*-kiadás 70, 71. l.) *Üres formákat* keresett a kezében levő anyag *souverain*, de öntudatlan megvetésével, a *valót* és a *dolgok lelkét* nem tudta felfogni. A *sexdecim* olvasásakor nem gondolhatott tizenhatra, ez a szegénység nem illett volna fejedelme dicsőségéhez. Természetes, hogy hatvan emigráns volt, kevesebb csak nem, de bizonyára több lehetett. S kimutatta, hogy valóban legalább is ... ötvennyolczan voltak. — Thaly utolsó évtizedeinek irodalmi munkássága tehát, mely leginkább a Rákóczi-emigratiót illeti, alig tartozik a történetirodalom körébe. Általánosabb emberi szempontból mégis számot tarthatnak művei az olvasó érdeklődésére: olyan embert mutatnak, a ki évtizedeken át bátran, kétség nélkül írt, beszélt és könyvek bátyáját építette nem *egy* szer szüette, belsőleg szétmállott adatok koczkaiból; soha egy pillanatig kétely nem támadt szívében, hanem szinte öserőnek mondható szenvedéllyel tört a célra és soha észre nem vette, hogy a kezében hatalmasul fenyegető lándzsának hegye is, nyele is csak gyöngé. — Mindezt szükséges volt itt egybefoglalva elmondanunk. A következőkben Thaly nézeteire való hivatkozásoktól lehetőleg tartózkodni fogunk.

¹¹⁴ Szultáni rendeletek 1719, 1720 és 1731-ből, Karácson id. m. 65., 81. és 102. 11. A török háborúban szolgált magyarokat Bercsényi fia vitte magával később Franciaországba, mikor egy francia huszárezredet állított fel. Még mindig voltak vagy százötvenen, köztük több lengyel, kozák, oláh, mint magyar.

¹¹⁵ Mikes előadását az udv. és áll. levéltárban lévő Virmont- és Dirling-féle jelentések mindenben megerősítik. Diring 1721 július 29-én jelenti, hogy Eszterházyt rossz házassága miatt a rodostói magyarok megvetik.

¹¹⁶ Mikes adatait összevágóan kiegészítik a török okmányok Karácsonnál, 85. 1. és Virmont 1719 nov. 15., Diring 1720 júl. 31. és 1721, jan. 4-iki jelentése.

¹¹⁷ Lengyelországi helyzetére és fia szomorú sorsára l. Thaly czikkét, *Jávorka Ádám ezredes és a gróf Forgách és Rákóczi-levéltár, Századok* 1888. évf., 293. 1.

¹¹⁸ Dirling feljegyezte, hogy az özvegy Bercsényiné Lengyelországba ment, mivel Rákóczitól „schlecht beachtet“.—AzaP. E. grófné, a kihez Mikes állítólag írta volna leveleit, sohasem létező személy volt. Ez a száműzöttek viszonyainak pontosabb ismeretéből is teljes bizonyossággal kiderül. Mikes szerint a grófné családjával, fiával és leányával évtizedeken át Perában lakott, Konstantinápoly európai negyedében, a nyugati államok követei mellett. Itt rangjának megfelelő életmódot folytatott, nyáron, mint a követek, a Bosporus partján nyaralóban élvezte a hús tengeri levegőt; a papokkal igen sokat érintkezett. Ha ez így lett volna, ki van zárva, hogy a konstantinápolyi császári követek jelentéseiben nyomára ne lehetne találni, mikor a jelentések a legnagyobb részletességgel szólnak a Konstantinápolyban felbukkanó legutolsó császári alattvalókról is. Belőlük megállapítható, hogy magyar egyetlenny sem lakott az illető időközben Konstantinápolyban. Legkevésbé lakhatott ott P. E. egy Rákóczi-párti magyar grófnő, egy „rebellisné“ (Mikes 92. levele). Az utolsó rebellis Konstantinápolyban Bercsényi volt, neki is ki kellett költöznie Therapiába, mikor Virmont megérkezett. A császári követek jól felfogott hivatali érdekükben nem túrték Rákóczi párthíveinek a fényes portán való tartózkodását; — az erdélyi házban az egyetlenny Horvát Ferencz képviselte hivatalosan Rákóczi személyét 1723-ban bekövetkezett haláláig, később néha Pápai. Rebellis magyar grófnének családjával együtt Konstantinápolyban tartózkodása, s évtizedeken át állandó levelezése a rodostóiakkal a legnagyobb *non sens*, a mit csak az akkori viszonyokban elképzelhetünk. Mikes különben maga sem nagyon erőlködik, hogy P. E. költött voltát elleplezze. Eleinte ugyan, mikor konstantinápolyi híreket akar későbbi olvasóinak elmondani, elutaztatja nagynénjét a fővárosból, egy-

szer Paphlagoniába (! 91. levél), máskor Drinápolyba (94. levél.) Később azonban egyszerűen megfélekedzik nagynénjéről, maga is keresztülutazik Konstantinápolyon, majd éveken át konstantinápolyi hírekkel látja el, anélkül hogy eszébe jutna, hisz annak ezt jobban kell tudnia. Egyáltalán kizárt dolog a levelezésnek, bárhova lett volna is ezímezve, éveken át való fenntartása az akkori primitív levélszállítási viszonyok között és a császári követ, illetőleg a bécsi kormány engedelme nélkül. Adatainak meglepő pontossága csak úgy magyarázható meg, hogy a levelek teljesen vagy közelegykorúak, vagy pedig hogy igen részletes naplójegyzeteken alapulnak. De a bennük nyilatkozó hangulatoknak részletekben is nyomozható igaz volta az előbbi lehetőséget tételezi fel. A Mikesnél levő szokás- és egyéb leírások legnagyobb részét nem használtam fel munkámhoz, miután kimutatták róluk, hogy egyéb, francia és latin útleírások fordításai (v. ö. Irodalomtörténet 1913. évf.).

¹¹⁹ A *Confessio* méltatását l. Thaly Kálmántól, *Századok* 1876, 316. l., Karácsonyi Jánostól, *Katholikus Szemle* 1902, 627, de különösen, legszélesebb látókörből felfogva Fraknoi Vilmostól: *II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái*, különnyomat a *Katholikus Szemle* 1904. évfolyamából, a kitől a *Confessio* most említett két helyének magyar fordítását is átvettük.

¹²⁰ *Confessio* 327. l.

¹²¹ Rákóczinak Bomion atya, a galatai jezsuita házfőnök előtt tett kijelentéseit közölte Hurmuzaki, *Fragmente*, IV. kötet 378. l.

¹²² *Confessio* 318. és 377. 11.

¹²³ Gallani 1719 szeptember 1-iki levele Virmonthoz: si riconosceva obligato assisiére e procurare la ricupera della loro antica libertà,----- disse haverle consultata con persone religiose dotte et con la mednaa Sorbona, dalia quale fu persuaso et assicurato, puotersi prevalersi di simil congiuntura e servirsi di mezzi illeciti per ricuperare il suo, praticandosi cosi da tutti li Principi, ehe nelle loro pretese si regolano piu con le raassime della raggione di stato, che con quelle della Religione;-----egli si dimostra talmente fisso nella sua falsa opinione d'esser in virtù del giuramento prestato alli Transilvani, obligato á procurarsi la loro antica libertà, ehe asserisce, non puoter esser da un tál debito dispensato ne menó dal sommo Pontefico, ma da quelli soli, á quali s'era obligato. (Virmont szept. 6-iki jelentésének melléklete.)

¹²⁴ Diriiing 1722 decz. 4-iki jelentése.

¹²⁵ Megjelent a *Testament politique et moral du Prince Rákóczi* ez. munkában, á la Haye, 1751. Igen találóan azt mondja róla Fraknói Vilmos, id. m. 24. 1., hogy „túlterjengő volta mellett is értelmére és irányzatára nézve homályos“. Nekem úgy látszik, mintha a mű tisztán az erdélyi fejedelemsé választás, s az ebből eredő souverainitas igazolására készült volna. Ez lehetett a kiadónak a nézete is, ezért adta az egész könyvnek a főnnebbi czímet. Ámbár lehet, hogy a *Traité de la puissance-t* már Rákóczi is politikai végrendeletének tekintette. A benne foglalt nézetek közelebbi vizsgálatába a XVII. századi moraltheologusok politikai rendszerének pontosabb ismerete híján nem bocsátkozhatom. Lehet különben, hogy a munka megromlott szövegben maradt ránk.

¹²⁶ A fejedelmi hatalom nem más, mint l'autorité légitime conférée et reconnue par le libre et unanime consentement du peuple, *Testament politique* 58. 1.

¹²⁷ Fraknói fordítása id. m. 24., 25. 11.

¹²⁸ A világi hatalmak sont toutes images représentatives de la loi divine, ou pour parier encore plus énergiquement avec l'écriture: Les Souverains sont des Dieux sur la terre, *Testament politique* 77. 1.

¹²⁹ Hatvan piasztert említ Mikes. V. ö. Bonnac jelentését 1721 márcz. 22. Angyal kiadásában 214. 1., továbbá 1721 jún. 18-iki levelét Diriiing jún. 21-iki jelentése mellett.

¹³⁰ V. ö. Hammer id. m. VII. kötet, 281., 356., 388, 11. *Confessio* 299. 1. Bonnac végrelatióját, kiadva Charles Schefer, *Mémoire historique sur Vambassade de France a Constantinople par le marquis de Bonnac*, Paris, 1894, 153. 1.

¹³¹ Legalább ezt állítja később Rákóczi Duboishoz írt levelében, kiadva Fiedler id. m. II. kötet 501 s köv, 11. Ezen tárgyalásokat Fiedler mellett Bonnac jelentéseiből, Angyal kiadásában ismerjük. Igen világos összefoglalásukat adta Angyal, *Századok* 211. s köv. 11.

¹³² Mehemet pasának végtelen érdekes jelentését kiadta a *Revue d'histoire diplomatique* 1889-iki évfolyamában E. d'Aubigny, *Un ambassadeur tûre a Paris sous la Régence*. V. ö. Angyal, *Századok* 212. 1. Mehemet kíséretében volt Rákóczi ügynöke, Bon is, az egykorú Buvat szerint: Le sieur Bon, ingénieur framjais, son valet, et le sieur Lenoir, Provençal,

interpréte du Roi, qui étaient venus de Constantinople avec cet ambassadeur, étoient aussi á son entrée, *Journal de Régence*, II. kötet, 221. 1.

¹³³ Mindkét levél kiadva Fiedler II. kötet, 501. és 513. 11. 518. 1.: Franciaország spectatrice d'une piéce que je voudrois jouer avec ce prince sur le tkéatre de Hongrie.

¹³⁴ Szalay László fordítása Klementről szóló szép értekezésében, *Századok* 1870, 3. 1.

¹³⁵ Non, non, Madame, sans fouiller l'avenir, le present dönt je parle á V. Altesse Royale seroit capable de me faire tourner la tete, si la foy et ma resignation á la volenté de Dieu ne me rassuroient pás, kiadva Fiedler id. m. II. kötet 529. lap.

¹³⁴ Marquis d'O-hoz irt levél Fiedler id. h. 543. 1.1726 nov. 29-éről: Dieu mercy je ne croignoit pás la mórt; mais il auroit été inhumain de ne pás ressentir le malheureux sort dans lequel je laissois mes enfans, et tous ceux qui me sont attachez, á qui á peine aurois je pu laisser le courant de leurs gages. Je ne connois plus de raison de politique ni d'honneur lorsqu'il s'agit de ma conscience, et quand une triste necessité me prescrira des loix, mon accommodement avec l'Empereur deviendra facile. — Savoyai Eugén felterjesztése 1725 febr. 4-én, az udv. és áll. levéltár Turcicái között.

¹³⁷ A toulouse-i gróf levele Rákóczihoz 1729 október 31-éről az alább említendő D'Andrezel-iratok között.

¹³⁸ Rákóczi levele Morville-hoz 1724 márcz. 3., Fiedler id, h. 538. 1.: Je pourrois avancer hardiment que cet etat miserable dans lequel les Hongrois qui'etoient icy á la suite de l'ambassadeur de l'Empereur, m'ont βη être, a été en parti cause que la nation dechue de toute esperance, a si mai soutenu á la demiere diette de Presbourg la declaration que l'Empereur regnant leur fit á son avenement á la couronne, qu'après son decés sans héritier máié les Etats retoumassent dans leur primitive liberté d'élire leur Roy.

¹³⁹ Rákóczi memorandumát és Bonnac 1721 deczember 14-iki jelentését kiadta Angyal, *Tört. Tár* 1905, 216. s köv. 11.

¹⁴⁰ Ez a tervzet tudtommal nem maradt reánk. Említi Brückner, *Peter der Grosse*, Oncken gyűjteményében, V. kiadás, 481. 1., s utána Angyal és Márki.

¹⁴¹ V. ö. Schefcr, *Mémoire Jiistorique sur l'ambassade de France* LXI. 1., — az orosz perzsa dolgokra Zinkeisen igen

világos előadását, *id. m. V.* kötetében, továbbá Übersberger *id. m. 138. s. köv. 11.*, valamint a *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, VIII. Russie I.* kötetében található összeállítást. — Marquis d'Andrezelt illetőleg felhasználtuk Rákóczival folytatott levelezését azon másolatban, melyet a magyar kormány készítettett a konstantinápolyi francia nagykövetség, illetőleg most már a párisi külügyminisztérium levéltárában lévő eredetiekről. Az anyag felfedezése körülményeire 1. Thaly, *Saussure* 13. 1. — A levéltári ismeretekkel nem rendelkező francia másolótól készített másolatok jelenleg a M. Nemzeti Múzeumban őriztetnek, s legnagyobbbrészt d'Andrezeltől Rákóczihoz intézett leveleket, kis részben Rákóczi leveleit d'Andrezelhez foglalják magukban. Az 1725. évből d'Andrezelnek 29 levele van ott, Rákóczitól d'Andrezelhez 4 db. (aug. 17. és 21., nov. 2. és 6-áról), 3 db. Morville-hoz (júl. 13, 2 db., aug. 21.) s végül egy memorandum a portához s egy alább említett dialógusa. 1726-ból d'Andrezelnek 47 levele, Rákóczitól csak 2 db. (kelet nélkül és decz. 31.); 1727-ből d'Andrezeltől 13, Rákóczitól 2 levél (január 20. és egy kelet nélküli). Ugyanitt van még Rákóczi levele Duboishoz 1721. szept. 1. és a toulouse-i grófé Rákóczihoz 1729 okt. 31. — Természetes, hogy Thaly Kálmánnak az iratok óriási fontosságát hangoztató lelkesedése igen nagy túlzáson alapszik. D'Andrezel egyedül abból a czélból folytatta Rákóczival a levelezést, hogy török, különösen pedig perzsa viszonyokat illető felfogását és tanácsait saját diplomatiái lépéseinél felhasználja. Így a levelezés inkább a perzsa kérdést illető konstantinápolyi tárgyalásokra, mint Rákóczi történetére nyújt adatokat. A magyar emigránsokról semmit sem tudunk meg belőle, kivéve, hogy Máriássy, majd egy Martin nevű francia tiszt jártak Rákóczi postájával Konstantinápoly és Rodosto között. A rodostói emigratio történetének Mikes munkája marad a felülmúlhatatlan őszinteségű, hiteles kútforrása. Mivel azonban eddig ismeretlen anyagról van szó, a következő jegyzetekben megkíséreljük d'Andrezel levelezéséről lehámozni, a mi használható.

¹⁴² Pl. 1725 aug. 4-én: Vous penser toujours egalement juste sur toutes choses et quoi que vous me marquez que vous ne donniez plus d'attention aux affaires publiques que par manière de divertissement, l'usage et la pratique vous en ont acquis une si ample connoissance que le peu que vous

voulez bien en dire peut servir d'une très grande instruction. — 1726 márcz. 12-én: L'approbation que Votre Altesse veut bien donner aux démarches que j'ay faites me rassure sur les inquietudes qu'on a toujours quand on agit sans ordre quelque bonne intention qu'on ait. Je crois que V. A. pour estre instruite des intentions de la Porte et consultée par le Grand Visir ne pouvoit n'en imaginer de mieux que de laisser venir et de ne luy rien temoigner, eile connoit mieux son genie qu'un autre.

¹⁴³ D'Andrezel 1726 január 12-iki levele.

¹⁴⁴ Az 1725 szept. 15-iki mémoire-ban: Pour faire gouter aux Turcs cette proposition on pourroit leur représenter que toute la chretienté seroit trop jalouse si la Porte vouloit s'approprier toute la Perse, que si en contrevenant aux deraicrs traités on pousoit a bout les Moscovites, ccux-ci pourroient rechercher l'alliance de l'Empereur pour empêcher l'union des monarchies avec d'autant plus de raison que le Roy de Perse pere de Thamas avoit été allié des Roys Chrétiens pendant la guerre qui précéda la paix de Carlowitz. Cette consideration pourroit ainsi donner entrée aux allemands dans les affaires de Perse, en sorté qu'il seroit aussi profitable qu'honorable a la Porte d'agir de concert avec les Moscovites pour pacifier Escheref Kam avec Thamas, car la division qui regnra entre ces deux princes malgré leur paix assurera toujours á la Porte et aux Moscovites le partage qu'ils ont fait entre eux; ce raisonnement ne paroitra pas nouveau au Grand Visir, je le luy ay produit il y a deux ans á l'occasion qu'on vouloit rompre en dernier lieu les négociations, je ne le mets icy qu'en raccourcy mais on pourroit le détailler. — D'Andrezel megjegyzése ehhez: en temps et lieu je pouray me servir de ces considerations.

¹⁴⁵ A capitulatio kiadva A. Schopoff, Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673—1904, Paris 1904, 1, 1.

¹⁴⁶ Schefer, *id.* m. 183., 185. II. — A bevezetésben Schefer, színes képet nyújt ezekről a viszonyokról.

¹⁴⁷ A magyarból francziára fordított memorandum a d'Andrezel-iratok között Egyes részei igen jól vannak megírva. Depuis le commencement de l'Empire Ottoman il y a toujours eu des prêtres Latins dans son étendu. Ont ils converti! á leur religion les Grecs et les Armeniens? Il est certain qu'ils n'en ont pas converti la centième partié, et pourquoy?

sinon parceque ce n'est pas la parole des hommes; mais c'est Dieu seul qui peut changer l'entendement et le coeur de l'homme. Il est certain qu'ils ont fait embrasser leur religion á plusieurs milliers de Grecs et d'Armeniens; mais y a t-il un exemple que ceux-cy ayent jamais pris les armes contre la Porte. Le Czar de Moscovie de la communion des Grecs n'a t-il pás été en guerre avec eile; mais ce peuple innombrable de sa religion s'est-il remué en sa faveur? Non certes et pourquoi? parceque c'est Dieu qui a voulu qu'ils demeurassent assujettis á la Porte. Supposons done que tous les Grecs et les Armeniens s'unissent avec les Latins en embrassant leur religion, les Princes de leur communion seront-ils par la plus fort que n'a été le Czar; seront-ils, dis-je, plus capables de resister aux decrets de Dieu? H faudroit être insensé pour penser ainsi. Qui done peut induire la Porte á rompre avec la France pour une affaire, qui dépend d'un tel ressort, et non de raisonnement et de la puissance de homines. Qui peut, dis-je, persuader de rompre, dans le terns que la France, l'Empereur, l'Espagne et toute l'Italie se trouve en paix.

¹⁴⁸ A pábeszéd francia fordításban ugyanott. További sorsára d'Andrezel levelei az 1726. év első feléből. Ugyanitt említve egy *Cosmophile et Théophile* pábeszéd, melyet Rákóczi, úgy látszik, sur l'état présent du ministére russe készítet (1726 márcz. 12. levél).

¹⁴⁹ Musztafa és Cachod kémszolgálati régóta ismeretesek az irodalomban, v. ö. Hammer *id. m.* VII. kötet, 311. s köv. 11. — Thaly, *Saussure* 53. 1. Csáki Krisztina házasságáról Marczali Henrik, a Szilágyi-féle *Magyar Nemzet Története* VIII. kötet, 175.1.

¹⁵⁰ A hagyatékában talált könyvek jegyzékét kiadta Thaly, *Saussure*, 365. 1.

¹⁵¹ Teljes címe *Reflexions sur les prindepes de la vie civile, et de la politesse d'un chretien*, kiadva az 1751-iki *Testament politique et moral* 257. s köv. 11. — A benne leirt és ajánlt szertartások tisztán a francia udvar hatása alatt jöttek létre: grandmáitre d'un Prince, s a prince-nek viszonya a királyhoz, a préséance des Princes még sajnos nincsen rendezve; az udvaronezok közt szokásos házasságtörésekről; sur la maison des Princes; après la messe au conseil; a fejedelmi hivatás magasztos felfogására mutat e művében is a fejedelmi hatalom jellemzése az udvari cselszövények között: eile toière

tout, eile eroit tout, eile espère tout, eile souffre tout, 459. 1., tout faire avec charité, még ha az udvari papok mást is mondanak. Ezt a munkáját megküldte d'Andrezelnak, a ki gyermekeivel együtt nagy lelki épüléssel olvasta s leveleiben elragadtatással nyilatkozik róla, valamint általában Rákóczi irodalmi munkásságáról: Je ne pms mieux comparer vos sages reflexions qu'à ces viandes exquises dont le sue est nourrissant et delectable puisqu'en remplissant le coeur elles contentent l'esprit. — J'ay surtout admiré son esprit sublime qui developpe avec une parfaite netteté les matières de religion et de politique les appuyant de raisonnemens arrivés à son premier dessein de la gloire de Dieu, qu'elle ne perd pas de vue, et qu'elle traite d'une manière aussi élevée qu'édifiante, instructive et pleine d'onction. Rákóczi nem csekély elégtételt érezhetett e sorok olvasásakor.

^{IM} *Histoire des révolutions de Hongrie*, hatkötetes kiadás, I. kötet, 33. 1. Az első négy kötet semmiesetre sem Rákóczi munkája. Olyan túlzásokra a fejedelem még elkeseredése embergyűlölő pillanataiban sem volt képes, a milyenek sorozatából ez a munka áll. Tehetséges újságírói munka, olyan emberé, a ki a hazai viszonyokat gyorsan elfelejtette és beletalálta magát az újakba. Thaly Kálmán sokban innen kölcsönözte saját történetphilosophiáját. Kifejezései az akkori forradalom előtti francia politikai stylusával feltűnően megegyeznek; — Rákóczi stylusa inkább a XVII. századi thcologico-politikai Stylus. *Citoyen* előfordul ugyan benne városi polgár értelmében is, de inkább: *citoyen très zélé pour la patrie*. Valószínű különben, hogy a kiadó is sokat változtatott a styluson. A két utolsó kötetben lévő önéletírásban több a Rákóczinak tulajdonítható rész, de teljes bizonyossággal csak azokat a részeket tarthatjuk az övének, melyek *Confessiójával* megegyeznek. Saussure bizonyítgatja ugyan, hogy az egész munka a fejedelem tollából származik, de csak úgy, hogy ezt hallomásból tudja: Il est très certain que ce Prince est hauteur de ces ouvrages. (Thaly kiadása 102. 1.) Saussure egyedül azon állításában megbízható, melyek személyes tapasztalatain alapulnak. A mit ott Rodostóban gyermekes fővel hallott, nem jól jegyezte meg magának s később még rosszabbul írta le. Szerinte pl. Rákóczi Gallipoliban hallja a belgrádi csatavesztés híret és a passaroviczi congressust 1 (155. 1.) Rákóczi vele javíttatta ki az

orthographiai hibákat e munkában, s ha valóban ő volna a szerző, Saussure ezt másként bizonyítaná, nem ily általános, „trés certain“-nel. Ha Rákóczi volna a szerző, nem adja a kéziratot egyik nemesének (Zay, Mikes, Sibrik, több nem volt mellette halála előtt), hanem fiaira hagyja. — A munkáról egyebekben igen alaposan szól Márki *id. m. III. kötet*, 634. 1.

¹⁵³ Mikes 85. levele, 1727. évből. Az otthoni magyarság és Mikes párhuzamosságáról gyönyörűen szólt Beöthy Zsolt a Mikes emlékkiadás XXXIX. lapján.

¹⁵⁴ Mikes 22. és 34. levele.

¹⁵⁵ Az egész ügyről d'Andrezel 1725. végi és 1726 eleji levelezése nyújt felvilágosítást. A császári követek gyakran feljegyezték a róla elterjedt híreket: hol Tunisban, hol Albániában akar magának fejedelemséget, máskor a perzsa háború fővezérletét szerette volna elvállalni. Üres hírek ugyan, de Rákóczi lelkiállapotával nem ellenkeznek. — D'Andrezel Morville előtt igen elítélőleg nyilatkozott Ploutmanról (1725 júl. 13. jelentése); Rákóczihoz írt leveleiben a szokott udvariasság elhalványította szigorú kifejezéseit. 1726 febr. 25-iki levelében Bon megbízását illetőleg mondja, hogy ő maga hasonló lépést tett a portán. Je voudray fort que le Grand Visir vous eut au moins fait sgavoir qu'il n'a point d'éloignement pour le plan que vous luy avez fait et dans é'execution duquel la Porte pourroit trouver de grands avantages, ainsi que la nation de la manière que Votre Altesse pense sur les interets de la France. — D'Andrezel kénytelen volt Rákóczi kérését, hogy Ploutman egy ismerősének francia korcsmanyitási engedelmet adjon Konstantinápoly területére, visszautasítani. Az európai vendéglők Bonnac alatt túlságosan elszaparodtak, s így d'Andrezel nem adott többé senkinek concessiót. Rákóczinak aegei-tengeri kalózfejedelemségéről és ez ügyben való tárgyalásairól igen helyes képet adott Márki *id. m. III. kötet*, 622. 1. a Malagolatól kiadott velencei követjelentések alapján.

¹⁵⁶ Bohn legelső munkája Diriing számára a fejedelem egy Vigourouxhoz (az actán tévesen Bohnhoz) intézett utasításának megszerzése volt 1726 decz. 3-áról (melléklet Diriing 1727 márcz. 12-ki jelentéséhez). Az iromány szerint a küldöttnek az angol és hollandus kormány közbenjárását kell kieszközölnie, hogy Franciaországba visszatérhessen. Részletesen jellemzi a magyar nemzet törekvését az idegen járom lerázására Albert

király ideje óta (Brenner munkájának hatása!) Ő maga a kereszténység békéjét akarja ugyan, de non öblíti snmus obligationis nostrae principális. Erdély különállása történeti szükséglet. A hannoveri liga segítse elő Párisba visszatérését, de ő addig is ráveszi a portát, hogy a perzsa háborút befejezze és a császárt támadja meg. Háború után a tengeri hatalmak hívjanak össze általános európai congressust a westphaliai mintájára, hogy az azóta történt összes sérelmek jóvá tétessenek. Mindez a communis Európáé tranquillitatis conservatio érdekében volna szükséges. — Újat nem nyújt az utasítás, de újabb megdöbbenő bepillantást ad az emigráns szerencsétlen körforrásába, melyből menekvés nem nyílik.

¹⁵⁷ Bohnra vonatkozó adatokat Dirring és Talmann jelentéseiből kiadta Thaly, *Saussure* 52. s köv. 11., melyek további előadásunk alapjául szolgálnak. Saussure megbízhatatlan, Bohnnak Konstantinápolyba, ill. Rodostóba jövetelét is taláalomra teszi 1722 vagy 1723-ra (170. 1.). — Kovács Jánosra Dirring 1727 szept 15-iki jelentése.

¹⁵⁸ vigouroux dolgaira legelsőrangú forrás irományainak töredéke, mely a magyar kormánytól készítettett másolatokban a Nemzeti Múzeum könyvtárában van. Az eredetiek a Naxos szigetén lakozó Lastics-Vigouroux család tulajdonában vannak, a mely Thaly szerint nyolcz láda actát bocsátott a magyar kutatás rendelkezésére a Rákóczi-hamvak hazaszállításakor. A család Vigouroux fiától származik, a ki Rákóczi költségén vett el egy naxosi görög leányt. Tartalmukat többször elmondta már Thaly Kálmán, a mint erről már munkánk 113. sz. jegyzetében szóltunk. A töredékgyűjtemény következő darabokból áll: 1726 december 16. Rákóczi ereden* tialisa V. számira, ugyanezen kelet alatt az utasításnak egyik leszakadt fele, melyből egyetlen mondat sem deríthető ki. 1726 decz. 12-ki útlevel d'Andrezeltől. Kelet nélküli *note* a francia követségtől. 1727 ápr. 28. Ilosvay V.-hez; jún. ifj. V. levelének töredéke a Rákóczi Györggyel megtett archiplagusi útról (Thaly szerint értékes napló!); júl. 27. Ilosvay V.-hez; kelet nélkül (1727 nyár) Ilosvay V.-hez. 1727—28. Rákóczi töredék instructiója V.-nek a lengyel házasság dolgában. 1728 febr.—márcz. Ilosvay V.-hez; ápr. 7. V. armalisa (kiadta Thaly, *Turul* 1908. 11. 1.); ápr. 20., decz. 23. 1729 jan. 18. Ilosvay V.-hez. 1731 jan. 16. V. a fiához; kelet nélkül (1731?) Ilosvay

V.-hez. 1730—31. V. hivatalos lépéseiről levélkivonatok. 1732 decz. 24. V. felesége kérvénye Champagne-ban; kelet nélkül, V. bocsánatkérése Rákóczihoz. 1735 okt. 15. Rákóczi József meghatalmazása V.-nak; 1741 jún. 7. Versailles, Rákóczi József adósságairól. 1741 nov. 28. Turin, V. lépései hátralékos fizetése dolgában, 1741 (?) hasonlóképen a Rákócziakon való 2300 piastemyi követelése dolgában. — Ezt az anyagot kiegészítik a konstantinápolyi császári követek jelentéseiben található száraz, tárgyilagos jegyzetek Vigouroux utazásairól, valamint a bécsi udv. és áll. levéltárnak Arneth-től, *Prinz Eugen von Savoyen*, Wien 1858., III. kötet, 267. s köv. 11., valamint még részletesebben Marczalítól, *id. m. VIII. kötet*, 170. s köv. 11. felhasznált Seckendorf-féle actái.

¹⁵⁹ je sais que Vigouroux est un des plus grands gascons et hableurs (supposé qu'il s'oit encore] tel que je l'ai connu cydevant). Mikes emberismeretének fényes bizonyítéka!

¹⁶⁰ Ilosvay 1727 júl. 27-én írja, hogy szégyelte magát miatta, a mint Konstantinápolyból hallani volt kénytelen, hogy visszaesett régi hibájába; *sobri estote*, ajánlja neki.

¹⁶¹ puisque depuis la grace que Dieu luy a accordé d'entrer dans le giron de l'église a l'occasion de son attachement a moy, j'ay eu lieu à eröire que c'est luy qui luy a inspiré la vocation dönt il veut sortir. Voila le sujet de mon douleur, et de mon silence, pour que je ne donne aucun consentement á ce que je regarde comme un mai qui ne peut qu'offenser Dieu, et ils ne sgauroient attirer que le mauvaises suites au suppliant. Vigouroux Rákóczi Györgyre is panaszkodott, a mi az atyát e megható felkiáltásra ragadja: et par surplus combien »ne m'outraget-il pas, lorsque il pense que je puisse quitter les entrailles d'un pére? . . . Tovább: Ne croyt-il pás que c'est luy qui m'a offensé dans mon caractère, par son impétuosité et mouvement si peu conforme de la dignité, dönt je luy revetu. Hosszú vallásos tanácsok után: j'ause dire devans dieu que je l'aime patemelement peut être malgré luy-mesme.

¹⁶² Bohn jelentése Diringhez 1733 febr. 28. és Vigouroux saját nyilatkozata Rákóczi halála után teljesen fedik egymást.

¹⁶³ Bohnnak idézett jelentése, melyet teljesen megerösít Rákóczi József levele, a hol Vigouroux címe: général major et président du conseil de feue S. Altesse Ser.

¹⁶⁴ E tragikomikus száműzetés minden phasisát pontosan

megfigyelte és leírta Bohn, mivel a hűségében igazságtalanul megsértett Kovács lelkiállapotára spekulálva kémnek akarta megszerezni, a mi azonban nem sikerült neki.

¹⁶⁶ Ilosvay meghatóan kéri leveleiben, ne feledkezzék meg az ő oktatásáról: observez cela je vous en prie car m'est très nécessaire a moy qui suis ignorans merne si vous n'en avez pás vous qui en est docte et savant et il faudra pour cela enveloppé chaque choses en differente petite paquet et ecrire dessus ce qu'il y aura pour m'instruir. O! si je pouvez obtenir cela de vous je pen bien vous assurer que je serai beaucoup consolée en vous. Amen, cet adire ainsi soit il. — Vigouroux azzal is biztatta, hogy kémiai úton élelmiszer, kenyér gyártására fogja megtanítani. Arra azonban nem jók a rodostói kemenczék, s Lengyelországból fog egy alkalmasat küldeni. Ilosvay kísérletezését a fejedelem is érdeklődve szemlélte. A környezet szemügyrevételével látható csak, milyen jó szemű ember volt Mikes, a ki első pillanatra keresztül látott a franczián.

¹⁶⁷ M. Dirling sait, que le Baron (így hívja magát Vigouroux) lui a toujours parié de Sa Majesté Imperiale, de tous Monseigneurs les Ministres de la Cour de Vienne et de toute la nation allemande avec les sentimens d'un amour très tendre et très respectueux, qui parloit du fond de son coeur, inaccessible de toute dissimulation en cettc occasion. Ezen utolsó három szó hozzáfüggesztése bizonyítja, hogy Vigouroux csakugyan szellemdús ember volt, a ki néha saját magát is ironikusan fogta fel.

¹⁶⁸ Ilosvay levele 1728 decz. 23-áról Rodostóból Vigourouxnak: a fehér lappal együtt, melyre egész jelenét és jövőjét rábízta, je vous ecrivez encore une petit letre dans laquelle jo marqu rai mon nőmmé et les bion que je souhaitrai, puisque les miens (?) que jc devois posseder á présent ne sont pás considerable puisque dans chaque trouble qu'on faisoit en Hongrio ma fainille fort imprudemmen se sont toujours ingeren Vigouroux felszólította egy veszélyes lépésre (valószínűleg, hogy maga ie menjen el Dirlinghez): j'ay pencé bien plus d'un fois comment pourrais je m'y rendre et sur quel pretext, mais jo no tronne aucun puisque vous y est dejas et je suis trop marquo a la cour de Rodosto et memo a Constantinople le turques savent co quo jo suis et il en prendroit bien de soub-

son c'est au regret de mon coeur que je suis contrait de vous dire qu'il m'est impossible sur tout que mon maistre n'en sait encore rien de ce que nous faisons a presens, mais j'esper qu'il le saura bientôt avec beaucoup de surprise merne moyenen le sage et prudens mediations des nos tres eher amis et c'est dans ce terns la qu'il saura mieux la difference qu'il y a entre les hommes et hommes comme vous le remarquez tres bien. (Úgy látszik, Vigouroux elhittette vele, hogy Rákóczi nem becsüli eléggé szolgálatait.) Pour que la chose qui me regard ayt un issu plus applausible pour moy, j'ay besoigne de votre amitié et je conte la dessus par avance comme sur la mienne merne, c'est pour quoi je m'adresse a vous comme a mon unique eher frer, pour vous prier de vouloir bien m'accorder a moy ou plustot de prometre pour moy a nos eher amis un couple de millié d'écus de cet bource dont la Providence vous en a fait un dispensateur fort fidel... Mint ebből látható, a rodostói szomorúságnak sem hiányoztak humoros oldalai: Vigouroux, a kire a gondviselés egy vaskos erszényt bíz, a melynek ő hű szétosztogatója I A Dolhai-birtok leírása után: ezt már Rákóczi is neki ígérte erdélyi fejedelem korában, s most a császár könnyen elveheti Dolhaitól a kir. kamara segélyével. Itt a rendelkezésünkre álló másolatban *Sa M. I. et C.* áll, a C.-t Thaly *Czarien-ŕ* egészítette ki, holott bizonyára a másoló hibája *R* helyett; a máramarosi birtokot nem a czár, hanem *Sa Majesté Imperiale et Royale* veheti el kamarája segélyével: ainsi *Sa M. I. et C.* peut par la chambre l'emparer sans faire tor a personne et mes les donner pour ce que je puis en son terns etre plus propre a son service, mais comme par la grace de Dien et par les experience que j'ay j'ay plus de lumiere en tout et pour tout (a szegény bejáró végkép elveszítette fejét), et je suis plus propre pour ces service de sa M. I., et C (*R* helyett) qu'aucun de mes parans et des autres gentilhommes du pais, je supplie *S. M. I.* de m'accorder le rang que j'ay actuellement avec un titre de comte. Később kéri: un brevet de marchal de camp. Végül szívrehatóan kéri Vigouroux-t, hogy egész életét és jövőjét kezére bizza, tehát iparkodjék a dologban az ő baráti és testvéri bizalmának megfelelően eljárni.

¹⁶⁸ D'Andrezel többször megnyugtatója, hogy a fiúk megszökéséről szóló hír nem bizonyult valóznak. 1726 okt. 23-iki levelében közli vele, hogy egész hiteles forrásból sikerült e hír

hazug voltáról meggyőződnie. Beszélt az új velencei követtel, Delfinóval, a ki korábban Bécsben volt és jól ismerte az idősebb fiút: jeune prince de si grande esperance, bienfait, rempli d'esprit et de politesse et adroit en toute sorte d'exercico. L'Empereur lui avoit continué toujours les moyens de soutenir sa naissance et qu'il estoit actuellement á Vienne très bien á la Cour et le Prince son frere le cadet á Naples pour achever ses exercices toujours entretenu aux frais de l'Empereur. — Hogy Rákóczinak nem tetszett György megérkezése, megállapította Márki Sándor id. m. IH. kötet 619. l. Delfinónak Malagolától közölt jelentései alapján. Bizonyos, hogy Rákóczi József és György a II. Rákóczi György óta lassan lefelé hajló családban hirtelen bekövetkezett mély degeneráltságot képviselnek. Egyes vonásaik közösek egyéb trónkövetelők gyermekeivel: III. Jakab gyermekeiről egy személyes ismerősük írta, hogy a fiatalabb csinos, az idősebb bátor, jólelkű fiú, de „tons deux montrent un esprit médiocre et peu formé“ (idézve Marcel de Baillehache, *Prétendants*, Paris 1902, 14. l. — Különb en adatain kívül használhatatlan munka).

¹⁶⁹ Márki id. m. III. kötet 620. s. köv. 11.

¹⁷⁰ A Vigouroux-levelezés igen részletesen tájékoztat a kevésbé épületes lakájtársaságról. Az ifjú Vigouroux, a ki Rákóczi Györgyöt Rodostóba kísérte, az egész francia társaságot tollára veszi azon atyjához írt, hosszú töredéklevelében, melyben a tengeri út archipelagusi stációit is feljegyezte. Baraillon a a des lettres de complot avec le chevalier Clerac par les qu'elles il marque que vous vous est vanté a eux que vous vous estiez rendu maitre de l'esprit du prince, et do tout les seigneurs de la cour et que vous aviez.... comme vous aviez voulu. Baraillon s'est vantez en merne terns de m'avoir donnez des coup do baton et Clerac un soufflet au lazaret (A kedves rodostói idyll, mely ez iratokból Thaly szerint élénk tárul!) Rákóczi György udvara tagjai: D'Angelber, Rumol, Renard. Az első henczegni akar vele (a levélíró ifj. Vigouroux-val), de ő nem engedi. Je suis très bon ami avec Mrs de Mikezt, Molitar, Quiche (Kiss), Bchon, De Rocho; a többi azonban, Mrs Chencvier, Bon (Bohn értendő), Passement, D'Angelber, Martin et tous autre ont faito une briguo contro moi.

¹⁷¹ Rákóczi levele D'Andrczelhez, 1727 jan. 20.: Pour moy j'ay déjà pris le raanteau de la patience pour essuyer la pluyo

qui tombe actuellement sur moy et la gréle que j'attends. La Cour de Vienne ne me connoit que trop pour ne pas traverser comme eile fait mon retour en France, eile n'est pas jalouse des conseils que je donne á la Porte, car eile sgaít en merne terns qu'on n'est pas capable de les suivre . . . Ainsi les croix et les adversitez seront toujours mon partage, trop heureux si je les mets au profit de mon salut que je souhaite uníquement. — 1726. decz. 31. levél ugyanahoz: la complaisance avec laquelle on me sacrifie á la Cour de l'Empereur joint á l'incertitude de mon etat contraignent d'une maniére étrange mes sentimens et mon coeur.

¹⁷² Marczali *id. m.* 172. 1. idézve: Rákóczi a une ancienne passion et confiance pour eile.

¹⁷³ Életrajzi adatait 1. életírójától, Hermann Ullrichtól, *Alig. deutsche Biographie*, Nachträge, 55. kötet, 664—667. 1.

¹⁷⁴ Megállapította Márki S. *id. m.* III. kötet 623. 1. — Dönhofihé 1731-ben Czartoryski Ágost herceghez ment férjhez s hozományával megalapította e család gazdagságát és politikai befolyását.

¹⁷⁵ Rákóczi utasításának töredéke Vigoroux számára, kelet nélkül: 10°. La confiance que nous avons en la personne du Roy et en sa generosité nous persuade que Sa Majesté aura la bonté de menager tout ceci avec le secret convenable a notre situation pour cet effet nous croirons qu'il seroit très util a ses propres interets que le Roy ren(voyait) le sieur Baxtrom, et que par son canal (il in)sinuat a la Porte que Sa Majesté sou(haite)roit me voir en Pologne pour des raisons (que) les conjonctures ne permettent pas encore de developper, mais que la porté ne trouvera pas prejudiciables a ses interets.

— 11°. après notre entrée en Pologne le Roy pourroit faire connoitre a l'empereur quaiant prit les assurances que nous souhaitons avec toute la sincerté possible d'entrer en bonne grace de l'empereur, et que nous n'entreprendrons rien contre ses interets, eile ne pouvoit pas refuser l'entrée de son royaume et s'opposer au sej our d'un de ses cytoyens que pour oter a l'empereur tout sujet d'ombrage. Le roy sera bien aise de moyenner cet accomodement pour pouvoir être avec d'autant plus d'efficacité guarand de la bonne conduite que nous lui avons promis de tenir a l'égard des interets de l'empereur.

— 12 o. gi le Roy entroit en ces vues il sera necessaire d'ex-

poser a S. M. que les ministres de France nous ayant privé de la plus grande partí des s... et effets dont nous jouissions en France... simplement a ce que la porté four(n)is(s)se... subsistance nous ne pourrions subsi(st)er... sans être préalablement assur(é)z... de notre établissement par un manage convenable á notre etat, que nous n'avons pas voulü pour (sui)vre sans l'agrement de S. M. que célüi de la princesse royalle nous paroíssoit en toute manieres convenable et nous nous flaterions d'y reussir si S. M. agreoit nos desseins qu'il ne dependroit que de sa generosité d'accorder a cette princesse quelque starosties avant la publication de ce manage sous pretexte de soutenir son rang avec la dignité convenable a l'honneur de la republique. — 13°. a király ne haragudjék ezen alkalmatlankodásért, ö egész életén át hálás szolgája lesz neki. — 14°. apres avoir pris des informations du sieur (Javor)ka*) de tout ce qu'il avoit fait en suite de (ses instructions nous laissons votre choix de voir la princesse Royale avant d'aller d'abord ja la cour. En premier lieu vous regierez votre resolution la dessus sur les lettres que vous pourrez recevoir avec les passeports; car si vous voiez que le roy veuille secreter votre commission aux ministres, il vaudroit mieux aller en droiture a la cour. Mais si Javorka eut deja parié ouvertement a la Princesse Royale de votre commission, il faudroit commencer a [conférer avec eile pour ne lui pas donner une marque de defiance. — 15o. nous avons instruit les S^{rs}LCrouchai **) et Javorka au sujet de notre manage pour avoir sujet d'ecrire a la princesse Royale. Nous avons pris pretexte qu'ayant appris qu'elle "cherchoit a augmenter les fonds des terres, nous lui offrions notre concurrence pour qu'elle put degager nos terres de Jároslave, et dans le 5e point de cette instruction nous avons marqué qu nous souhaiterions que cela eut pu se faire St. Jean passé. Car sur le bruit que le Prince Zangouski auroit recherché le manage de M^{de} de Denhoff) nous craignons que cette téré ne rctomb(e toute aux) mains do ce prince, qui en possede la

*) Jávorka Adám ebben az időben Rákóczi lengyelországi ágense.

**) Krucsay István a Sieniawski-család Rákóczi kezén levő jaroslói birtokának kezelője.

***) Dönhoff grófnő, Sieniawskiné leánya, a jaroslói birtok tulajdonosa. Zangouski Czartoryskinek elferdítése.

m(oitié)... la nous n'avons pas en intention d'ent(rer)... parceque nous croions encor en jugeant... droiture de Mme Denhoff qu'elle ne voudroit pás deffendre les mauvais droits qu'elle pourroit pretext(er) sur les terres de Jé'roslowe. Cependant nous desaprouvons fort si nos susdits plenipotentier eusse donné lieu a des parolles qu'on auroit pú. empoisonner en les raportant a M^{de} Denhoff. Nous ne scaurions cependant pás attribuer á une autre cause, le refus de l'audience au Sr Javorka lequell a son tour paroít |piqué de son procedé. Comme cette mai entendue de notre intention pourroit avoir de très mauvaises suites vous emploierez tous le moyens imaginables pour calmer l'esprit de M^{de} Denhoff, l'assurant de nôtre que la regardant comme heritiers de l'amitié que nous avons pour ses parents nous n'avons jamais eu dessein de lui faire la moindre deplaisire, etant persuadé qu'elle n'a jamais eu la pensée de vouloir s'attribuer la propriété de la téré que nous n'avions qu'hipotequé a la castellanne sa mere, que le village Surova de sa dependance ayant été alors possédé par Missonat a qui nous l'avions confere á vie n'a pás été oompris dans l'hipoteque ensorte que nous esperons qu'elle ne trouvera pás mauvais que nous le faisons retirer des mains de la ditte Missonat par nos plenipotentiers. Enfin bien loin de lui deplaire en la moindre chose (eile) aura pú voix par la lettre que nous luy avons escrit l'envie sincere que nous avons de cultiver son amitié ensuite des sentiment que nous avons eu pour eile depuis sa tendre enfance.. — 16°. si le roy ne s'oppose pás au sej our de mon fils en Pologne vous lui ferez tenir la lettre par laquelle nous luy mandons de se rendre incessamment á Dantzic et en l'absence du roy de sadresser au primát avec la lettre que nous lui ecrivons par sa suite il pourra poursuivre son manage selon son bon plaisir. — 17°. pour ce qui conceme la princesse Royale nôtre état ne permettant pás que nous agissions en sa recherche avec tel eclat que son rang et nôtre dignité exigeroit, vous poursuiverez cette affaire, ensuite de ce que le Sr Jevorka aura commencé pour y obtenir son consentement, que nous regardons comme le pivot de toutes ces negotiations a la cour du roy de Pologne et de l'établissement de nôtre fils le duc de Makovitz. Ainsi nous nous promettons avec la confiance que nous avons dans votre capacité, esprit, zele et fidelite, que vous emploierez tous le moyens pour

y reussir. Sur quoi nous vous assurons de (notre) estime, bienveillance et affection. — Ezen töredék a fejedelem házassági szándékát minden kétségen kívül helyezi. Márki Sándor *id. m.* III. kötet 629. l. a szándékot még csak Savoyai Eugén vádjának tartotta. V. ö. különben a tőle felhasznált adatokat, különösen Ameth *id. h.* és Marczali, a Szilágyi-féle *Magyar Nemzet Története* VIII. kötet, 170. l., a hol a Vigourourtól beadott memorandum részletesen van ismertetve.

¹⁷⁸ Az előbbieket, különösen Marczali világos előadása.

¹⁷⁷ Dirring jelentése 1728 aug. 24. és Talmanné 1729 máj. 25., aki már ekkor gyanítja, hogy Sieniawskiné halála folytán a házasságból nem lesz semmi.

¹⁷⁸ Talmann 1730 június 8. és aug. 4. jelentése.

¹⁷⁹ Qu'il n'en fallait plus parier et que c'était un coup d'épée dans l'eau, Bohn vallomása, melyet Kont közölt igen szorgalmas és tanulságos értekezésében, *Les dernières années de François Rákóczi II*, a *Revue de Hongrie* 1910. évfolyamában, tome V., 186. l. — A Bohnhoz szóló utasítás 1733 október 19-éről megvan Bohnnak Talmannhoz intézett 1733 okt. 22. levele mellett: Voilà une Commission que je vous donne en suite de la confiance que j'ay en votre fidélité et votre discrétion. L'ay beaucoup de confiance dans la personne de M^r l'Archevêque, mon intention est, que vous lui fassiez même voir cette lettre, mais je n'ay pas jugé apropos de lui en écrire directement, pour qu'il puisse manier cet affaire avec plus de délicatesse, et pour qu'il puisse dire, que je ne lui ay ni parié, ni écrit sur cette matière. Tachez d'engager ce Prélat de parier au Sr Talman resident de l'Empereur, et de lui dire, que dans les conjonctures presentes de l'Europe, de la pragmatique sanction, et de bruits de la guerre, il lui étoit venu en pensée, qu'il seroit peüt être de l'Intéret de l'Empereur, que je ne reste pas dans la situation, dans laquelle jo me trouvo avec mes enfans, et que peut être on trouveroit quelque moyen de l'accommodement, si on leurs donnoit un établissement convenable dans la Lorraine, puisqu'on dit que l'Empereur a dessein d'établir ce Due son successeur, que s'il savoit, que cette proposition agréeroit a la Cour, il s'en chargera de sonder comme de lui même mon intention là dessus. Ce seroit un coup de pistolet, quo jo voudrois tirer ainsi pour voir comme on l'écolitera, et je vous assure en même tems de mon affection.

¹⁸⁰ Zay elégedetlenségét megállapította Kont *id. h.* 45. s. utána Márki *id. m.* III. kötet 549. 1.; Mikesről Bohn levele Talmannhoz, ennek 1732 jan. 21. jelentése mellett, kiadva Hurmuzaki *Doc.*, VI. kötet 500. 1. (v. ö. Angyal, *Századok* 1905. 220. 1.), Rákóczi egy favori mécontent-ja (Ilosvay, Villeneuve levele szerint, Hurmuzaki *id. m.* Suppl. I. 1. 483. 1.) a töröktől kért már többször engedélyt, hogy Moldvaországban földeket bérelhessen s így Rodostótól távol élhessen, de a porta soha se adott engedélyt. On assure aussi qu'un autre, nommé Miqués, Transylvain de nation, qui est actuellement gentilhomme de la chambre du Prince, a un pared dessein; qu'il se mariéra avec la veuve de feu Comte Bereseni, qui est en Pologne, et qu'il s'établira sur lesdites frontières, où il espère attirer de la Transylvanie du monde pour en faire une espece de colonie, et entretenir dans son pais un commerce secret, qui pourroit servir en cas de quelque revolution. Mint látható, Bohn Mikes magánügyeiben teljesen *au fait* volt; a legutóbbi megjegyzés azonban: Mikes mint országháborító Összeesküvő! láthatólag Bohn önkényes gyártmánya, hogy újabb veszélyek felfedezésével nélkülözhetetlenné tegye magát a császári követnél. Villeneuve említett levele tanulságosan jellemzi Ilosvay (M. Disloway) éretlenségét, melyben grófságról és fejedelemségről álmodozva, bármikor kész volt Rákóczit elhagyni. Tervét a francia *chimérique*-nek nevezte.

¹⁸¹ Forgách 1731 okt. 11-iki levele, közölte Márki *id. h.* 649. 1.: „Ex prænobilibus vannak a fejedelem mellett Sibrik Miklós, Ilosvay János, Máriássy Ádám, Mikes Kelemen, Kapy Gáspár. Adta volna Isten, soha Rákóczi, se Bercsényi ne született volna. Hazánkat elpusztították, minket koldusbotra juttának. Bezzeg, a fejedelemnek jól van dolga, mert Magyarországon sem volt a kuruczvüág előtt annyi jövedelme, mint most a francia királytól és török császártól. Bezzeg nem ad a szegény magyarnak: verje meg az Isten!“ A rosszul nevelt fiatalember meglehetősen durván és szeretet nélkül ugyanazt fejezte ki, de káromlással megtoldva, amit előbb már a fejedelmét „vakon szerető“ Mikes is említ. V. ö. Mikes sorait a „veszett irigység“ és „egyenetlenség“ átkáról, 96. levél.

¹⁸² Emlékiratát kiadta Thaly Kálmán az *id.* munkában. Saussure adatai legnagyobb részt megbízhatatlanok, felületes

hallomás alapján könnyelműen összefűzött anecdoták, a mint ezt már Kont *id. h.* is észrevette.

¹⁸⁰ Villeneuve követségére Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. Paris 1887.* A megérkezés notificálására Dirling 1729 jan. 13. jelentése.

¹⁸¹ Zinkeisen *id. m.* V. kötet 619—650 l., Hammer *id. m.* VII. kötet 382. s köv. 1. — Rákóczi tanácsairól Talmann jelentései.

¹⁸² Memoranduma Bohn 1733 okt. 30. másolatában:

1. a mon avis le Roy Stanislas devoit s'emparer de Kamienich pour en faire une place d'armes,

2. je luy enverrai des officiers qui ont du credit en Hongrie, et mon fils mérne, pour tacher de faire venir des Hongrois á son service,

3. si les Turcs ne veulent pas laisser aller Mr d'Orlik, il faudroit lui fournir des moyens de s'évader pour aller joindre le Roy Stanislas,

4. on devoit tacher de faire prendre les armes aux Cosacs de Saporov de la dependance du Czar,

5. le Roy devoit porter toutes ses vues de ce côté, comme pour epargner son royaume, et pour transporter la guerre sur les terres de son ennemi; il auroit les avantages: 1. de tenir la communication avec ce pais-cy libre, et de pouvoir á la seureté de sa personne, 2. il attirera toute l'armée de Pologne, et toute la noblesse Polonoise dans son parti, 3. il retiendra la communication avec la France, laquelle pourroit devenir impraticable par Dantsic.

¹⁸³ Bonnevalról teli van az egykorú irodalom és az e korról foglalkozó történeti művek. Mi itt Vandal előadását, *id. m.* 119. s köv. 1. használtuk, valamint Salih Munir értekezését, *Bonneval Pacha*, megjelent a *Revue d'histoire diplomatique* 1907. évf, 385. 1. — Bonneval memoirejai (idézve Márki *id. l.* 630. 1.) történeti szempontból hasznavehetetlenek.

¹⁸⁴ Talmann jelentései Bohn adatai alapján 1729 decz. 5., 1732 jan. 18., márczius 8., május 18. — Angyal, *id. h.* 220. 1. ezen adatok ismerete nélkül is helyesen sejtette, hogy Rákóczi ebben az időben nem érintkezett Bonnevalval.

¹⁸⁵ Verunglückter Bonneval, 1730 okt. 20. jelentésében.

¹⁸⁶ Felelete Villeneuve üzenetére Bohn által: Talmann 1734 jan. 30. jelentése mellett: I'ai Ki par mes dernières lettres

les vues de la cour, sur lesquelles je me suis expliqué de la manière que vous sgaurez en son tems. Est-il bien possible, qu'on ne sache encore rien de ce qui se passe en Italie, non plus que de la disposition des Venitiens, et de la marche des Imperiaus? Quant aux mouvemens des Hongrois, je ne m'en mêlerai certainement pas; celui qui les a commencé, pourra les terminer sans moy; M. l'ambassadeur ne connoit ni moy, ni la guerre, c'est pour cela, que ses pensées sont bien legeres á ce sujet; et tout ce qui pourra vous dire la dessus, ne doit pás vous arrêter un moment dans ce pais-cy, vous ayant deja indiqué, que mes intérêts vous demandent ailleurs. — Villeneuve már 1732-ben elutasította Rákóczi egy kérését a moldvai jezsuiták dolgában, melyet Vigouroux közvetített, Hurmuzaki *Doc. Suppl. I. 1. 482. 1.* Comme le caractère du Baron de Vigouroux me rend suspect la vérité des avis qui me viennent de sa part. . .

190

Bonnevalnak Rákóczihoz küldött emlékirata Bohn máso-latában Talmannak 1734 febr. 27. jelentése mellett: Il eu de l'interét de la France de songer á enlever aux Allemans le Royaume de Hongrie. C'est le seminaire, ou le magazin, où l'Empereur peut tenir, et entretenir jusqu'à quatre vingt miile hommes, Si on lui óte ce royaume, ce Prince redevient comme autrefait une petite puissance de 30 á 40000 hommes. Comme le Roi et ses alliés ont beaucoup plus de troupes qu'on ne pourra leur opposer en Italie, et sur le Rhin, et qu'il ne doivent pás négliger cette occasion de réduire l'Empereur a l'ancien pied, ils doivent faire leurs efforts pour avoir en Italie une armée capable et assez nombreuse pour en pouvoir détacher 50 m hommes pour entrer par le Frioul Venetien et par le Frioul Imperial et la Croatie en Hongrie. Trieste, qui est une petite vilié sur le bord de la mare, n'est qu'une bicoque et sans chateau sera pris en deux ou trois jours. On va delá facilement en Croatie, où il n'y a que Carlstat mai revetu de térré et sans fossó ni chemin couvert. Toutes les montagnes de Croatie sont la pluspart comme des . . . où grandes routes de térré, qu'on peut passer partout, c'est un pais abondant en eau et en fourage. Il faut ensuite passer la Save, et commencer á s'établir sur ses bords á Zagabria, et Gradisca, jqui n'ont ni fossés ni garnisons. On se saisit ensuite de Zagathurn et de Camisa, ce qui se fait dans la marche, et l'on va assieger

Bude, qui ne vaut pas Estampes ou Maux près de Paris. Mr. le Prince Ragotzi doit se trouver à cette armée, qu'il lui sera très facile de joindre par la Bosnie et d'abord que Bude sera prise, ils font le faire proclamer Roi de Hongrie et qu'il nomme immédiatement un Palatin, un grand Juge, un Chancelier etc.

et qu'il envoie des.....par tout le Royaume. D'un autre côté, c'est à dire par la Moldavie, il pourra envoyer vers la Haute Hongrie son fils, qui est à Paris, auquel on doit donner la Transsilvanie pour soutenir les mécontents qui se souleveront certainement de ce côté-là. — V. Ö. részben Hurmuzaki *id. h.* 491. 1. és Angyal *id. h.* 221. 1.

¹⁹¹ Kont *id. h.* 42. 1.

¹⁹² A lublini palatínus megküldte Rákóczinak a sendomiri confoederatio okmányát, benne többek között ezt a passust: Ferant nobis etiam opem, et vei tacitis compatiantur suffragiis vicinae famosae gentes, Hungária, Bohemia, Silesia, antea libertate et liberis electionibus gloribundae (melléklet Bohn 1734 febr. 5. leveléhez, Talmann márczius 23. jelentésénél).

¹⁹³ Bohn vallomása Kont *id. h.* s. köv. 11. Könnyen felmerülhet a gondolat, hogy az egész, valószínűtlen angol kísérletet Bohn találta ki, hogy Rákóczitól a francia kormányt elidegenítse. Ez ellen bizonyít azonban Talmann 1731 június 16-iki jelentése a Kinnoul lorddal való érintkezésről, amikor Bohnnak még nem volt oka ilyen meséket gyártani. Pápai küldetésére, Mikes 107. és 109. levele.

¹⁹⁴ Bohn levele 1732 decz. 23. Talmann 1733 jan. 21. jelentése mellett.

¹⁹⁵ Thaly, *Saussure*, 64. 1.

¹⁹⁶ Bohn levele Párisból 1734 aug. 28., Talmann 1734 decz. 9. jelentése mellett. Thaly (*Saussure* 67. 1.) alaptalanul írja, hogy „Bécsből megszökéséről örömmel értesült“.

¹⁹⁷ 1735 februári memorandum, kiadta Kont a *Századok* 1912. évf. 209. 1.

¹⁹⁸ Je ne suis pas moins zélé pour ma patrie, et je suis encore engagé par des serments à soutenir la liberté et le droit de ma principauté, Kont *id. h.* 211. L

¹⁹⁹ te javítandó ki a Márkinál közölt hosszú névsor (id. h. 688. 1.); v. ö. Kont *id. h.* 45. Máriássyt és Ilosvayt illetőleg; Thaly *Jávorka Ádám ezredes és a gróf Forgách- és Rákóczi-*

levéltár, Századok 1888. 312. 1.: egy 1735 februári aktát Podoliában Krucsay, Máriássy, Jávorka és Ilosvay írtak alá.

²⁰⁰ A Gombos-féle küldetést levéltári kutatások alapján előadta Marezali *id. h.* 175. 1. Abban, hogy Rákóczi magyar ruhát viselt, bizonyára tévedett a szolgálga. Legfőlebb a magyaroknak fogadása alkalmából, ha ugyan beszélt a szolgálgaival.

²⁰¹ Villeneuve kivonatában, ennek márcz. 24. levelében, Kont *id. h.* 198. 1. — V. ö. egyébként Kont *id. m.* Saussure és elsősorban Mikes előadását, a feldolgozások közül Thalyét a Saussure-kiadásban (sok tévedéssel, melyek Saussure-nek Mikesnél többre becsüléséből származnak), valamint Márkinak lelküismeretes előadását, III. kötet, 686. s köv. 1. — Thalyval szemben már Kont kimutatta, hogy utolsó lelki küzdelmére és közvetve halálára nem Bohn árulása, hanem Chauvelin és Villeneuve vádjai gyakoroltak hatást.

TARTALOMJEGYZÉK.

ElőszóVI VIII. II

Első fejezet.

A régens udvarában.

I.

XIV. Lajos halála. A versaillesi udvar. Maintenon asszony és pártja. Montespanné gyermekei: Maine hercege és a toulouse-i gróf. Harcz a vérbeli hercegségért és Elaine számára a régensségért. Az orléánsi herceg mint régens. A „régii udvar“ háttérbe szorítása. Rákóczi a régi udvar tagja. Franciaországba érkezése, nagy becsülete XIV. Lajosnál. Helyzete a versaillesi udvarban. Comte de Charoche. Az erdélyi fejedelmi czim. Érintkezése a toulouse-i gróffal. Maine herceggel, Dangeauval, Tessével, ritkán az orléánsi herceg pártjával. Liselotte. A társasági élet az udvarnál. Rákóczi és az asszonyok. Conti hercegné.

II.

A Grosboisba vonulás. Vagyoni helyzet. A vele jött magyarok, belső cselédjei. Király Ádám, Mikes, Ilosvay. A háztartás gondjai Brenner apát és a kártyabarlang a Hôtel de Transsylvanie-ban. A megtérés Grosboisban. Visszavonulás a régens udvarától Saint-Simon. A régens kormányzása. A conseil de Régence. D'Huxelles, a külügyek vezetője. Rákóczi politikai helyzete a rastatti és badeni békék értelmében. Imhoff lépése Brenner követi jellegének megszüntetésére. A török háború hírére Pentenriedter jegyzéke d'Huxellesnél és a régensnél. Königsberg követsége. A Stuart trónkövetelő eltávolítása. Rákóczi utolsó audien-tiája a régensnél.....1—49

Második fejezet.
A török háború.

I.

Rákóczi indítóokai Franciaország elhagyásánál. Az erdélyi fejedelemség vágya és reménye a felkelés idején. Saját vallo-
másai erre nézve. Az 1704. erdélyi fejedelemválasztó ország-
gyűlés. A fejedelemválasztás és Thökölyi. A fejedelemválasztás
és Bercsényi. A választási feltételek. A kitörölhetetlen benyo-
más. Hatása a szatmári béke idején. A fejedelemség keresésé-
nek kötelessége a száműzetésben. Az eskü. A souverainiség kifej-
lődése az arisztokrata és rendi felfogásból. Tokaji lázadásának
megítélése. A vezérlőfejedelemség rendi mivolta. A francia
absolutismus hatása. A grosboisi felfogás kialakulása: a feje-
delem mint Istennek földi képe. A császárral, mint egy másik
souverainnal való kibékülés lehetetlensége.

II.

Török viszonyok. III. Ahmed szultán. Ali Damad pasa nagyvezír.
A velencei háború. Savoyai Eugén és a török háború. A
száműzöttek Khotinban. A péterváradai csata. Halil pasa nagy-
vezír. A téli készülődések. BercsényiDrinápolyban, ajánlatai. Az új
haditerv. Eszterházy Khotinban. Máriássy, Bercsényi és Csáky
sereggyűjtése. Magyarország közönye. A keresztúri „összeeskü-
vés“, Korponai Julianna szerepe. A nép békevágya. Barkóczy Krisz-
tina. Eugén haditerve, Károlyi a határvédelemnél. Az új con-
foederatio Khotinban. Eszterházy betörése és az utolsó tatár-
járás. A kuruczmozgalom kudarca. A belgrádi csata. Rákóczi
első lépése a török háború hírére. Pápai János küldetése a
havasalföldi vajdánál. Túllépi megbízását, khotini tárgyalásai.
Rákóczi szerződést követel a szultántól és pénzüsszeget magyar
hadtest alakítására. A konstantinápolyi francia követ, Bonnac.
Helyzete Bercsényi és Pápai között. A francia politika a
portán.....50—100

Harmadik fejezet.

Spanyol remény.

A szultán levele Párisban. Rákóczi tengereszállása. A diplo-
matiai helyzetbe vetett remény.

I.

Az utrechti, rastadt-badeni béke utáni európai helyzet. A háború veszélye. V. Fülöp elégedetlensége; renuntiatiója a francia trón örökösödéséről. A francia és angol felfogás. I. György és a jakobiták. Az angol-francia szövetség eszméje a béke fenntartására. V. Fülöp ellenmüködése. Cellamare herceg és a régi udvar, Rákóczi barátjai. Alberoni, a háborús irány vezetője. V. Fülöp francia és olasz vágyai. A régens védekezése. Dubois küldetése. Stanhope. A Triple Alliance. A régens titkos diplomatiája, Dubois és d'Huxelles. Rákóczi és V. Fülöp. D'Absac újabb küldetése. A régens intrikája, Rákóczi felvezetve. A spanyol háború első hírei. D'Absac újabb küldetése. Rákóczi Alberoni tervében. A spanyol-északi szövetség gondolata. Goertz terve. Nagy Péter és Hannover ellenségeskedése. A csár párisi útja. Rákóczi és d'Huxelles felfogása. Dubois győzelme. A csár Franciaországtól elutasítva. Alberoni tárgyalásai a régi udvarral, a jakobitákkal, Rákóczival és az északi hatalmakkal. A háború előtt.

II.

Rákóczi Gallipoliban, mint erdélyi fejedelem. Látogatása a tatár khánnál. Pápai mint rendkívüli követ. Bevonulás Drinápolyba. Mohammed nagyvezír és Ibrahim kajmakám. Béketárgyalási hírek. Török vagy tatár sereg parancsnoksága. Rákóczi megmarad követelései mellett. A drinápolyi fejedelmi udvar. Szerződésesség. Bonnac-kal rossz viszony. Az első látogatás kérdése. Rákóczi a portát spanyol háborúval biztatja. A béketárgyalások, angol és hollandi közvetítés. Szultáni audientia. Harci készülődések. A spanyol követés. Boissiméne. Sardinia megszállása. Cellamare és Rákóczi érintkezése. Boissiméne utasítása, megérkezése Rákóczihoz Drinápolyba. A passeroviczi béketárgyalás előkészületei. Bonnac fáradozásai az új nagyvezimél, Ibrahim pasánál. Rákóczi és Boissiméne Ibrahimnál. A bécsi udvar és Cellamare tárgyalásai. Gallas lépése a Vatikánban. Alberoni és Cellamare letagadják a Rákóczival folytatott tárgyalásokat Rákóczi el akar menni Törökországból. Boissiméne sértő visszahívása és távozása.

A spanyol érintkezés vége.....101—160

Negyedik fejezet.

Aszultán pártfogoltja.

A török vendégszeretet. A titokban folyó béketárgyalások. A mediatio kérdése. Bonnac és Rákóczi lépései ez ügyben. Egymáshoz való viszonyuk. Rákóczi kívánságai és a valódi viszonyok közt levő űr. A nevető nagyvezír. Az elhagyatottság a fejedelemség keresésében. A passaroviczi béketárgyalások, Virmont és Talmann. A szultán megvédi pártfogoltját. A refugiumot keresők. A paszaroviczi béke tizenötödik pontja. A porta magatartásának változása. A száműzöttek szállingózása Drinápolyba. Rákóczi távozási szándékai. Útja Konstantinápolyba, a bujukderei táborozás. Bonnacné és Rákóczi bejárói. A Jenikőbe költözés. Rákóczi kérelme a Franciaországba való visszatérhetésre. A visszautasítás: atoulouse-i gróf levele és Bonnac közlése a Quadruple Alliance szövegével együtt. A Triple Alii. ancenak kiegészítése a császár belépése által. Az európai végrehajtás V. Fülöpés Alberoni ellen. Cellamare utolsó intézkedései; III. Jakab készenléte. Byng admirális győzelme a spanyol armadán. Maine herczegnő és a Cellamare-összeesküvés. A régens győzelme, a régi udvar megsemmisítése. Francia-spanyol háború, Alberoni bukása. V. Fülöp hozzájárul a Quadruple Alliancehoz. A béke helyreállítása. Rákóczi helyzetének vigasztalansága, Jenikőben. Bercsényi Therapiában. Rákóczi orosz tervei, Daskov Konstantinápolyban. Együttműködése Rákóczival a pruthi béke revisiójára. Kihhasználja Rákóczit. Stanyan ellenactiója. Virmont, a császári nagykövet megérkezése. Rákóczi, nak Kis-Ázsiába küldését követeli. Rákóczi tiltakozása. Oláhországi és moldvai fejedelemség terve. A livlandi fejedelemség terve. Bellebbezés Silivriába, az utolsó audientia a nagyvezírnék Rodostóba költözés.....170—210

Ötödik fejezet.

R o d o s t ó b a n .

I.

Apathia, Daskov áltatásainak felismerése. Berendezkedés Rodostóban. Az udvartartás. Bercsényi udvara. Felesége, a Csáky leány. A magyarok eltávolítása Oláhországból. Eszterházy Antal Rodostóban, felesége; halála. Forgách honvágya, érintkezése

Virмонтal, távozása Lengyelországba. Csáky. Bercsényi Rodostóban; özvegsége, elveszi Köszegey Zsuzsit. Halála. Mikes szerelme. Rákóczi magábavonultsága; a rodostói napirend. Gondolatköre: a vallásosság. Szent Ágoston utánzása. „Vallomása.” Vallásos életének egyéni tulajdonságai: a fejedelemség keresésének esküje; a belső élet szigorú felfogása. Ebben Szent Ágostonnal egyezik. A jansenismus vádja. A „Vallomás” elítélése Gallani érsek theologusai által. A fel nem oldható eskü. A „keresztény fejedelem áhításai”. A vallásosság és politikai meggyőződés kölcsönhatása. A Bossuethoz való viszony. Rendektől nyújtott souverainitas. A „Traité de la puissance”.

II.

Fáradozások Rodostó elhagyására. A tain leszállítása. Ibrahim nagyvezír kormányzása; takarékoság és békeszeretet. A cambrayi congressus. Bon küldetése V. Fülöphöz. III. Jakab sicíliai királyságának híre. Mehemet pasa követsége Párisban, Rákóczi üzenete. Mémoire-ja Duboishoz; az orleansi herceghez. Kérése Conti hercegnéhez. Újra a Quadruple Alliance akadályozza. A vagyoni romlás: Brenner és Law. Brenner halála. Újabb kétségbeesett kérelmek. Dubois és a régens halála. Az új francia kormány: Bourbon herceg, Morville békepolitikája. Rákóczi Spanyolországba menés engedélyét kéri. Miserable situation. Elkeseredés. Panaszai marquis d'O-hoz. A császárral való békülés első gondolata; Dirring. A pragmatica sanctio híre. Felesége halála. Diplomatai időtöltés: a latin keresztények helyzetén segítés. Bonnac merevsége; az orosz diplomatia, Neplujeff. Az orosz-török-perzsa kérdés. Az afghánok Perzsiában, Tahmasp sah és Mir Mahmud háborúja, Nagy Péter közbelépése. Rákóczi terve orosz-török együttműködés helyreállítására. Bonnac sikerei. XV. Lajos lengyel házassága, az oroszbarát politika vége, Bonnac utóda D'Azdrzel. Barátságos viszonya Rákóczihoz. Kihaszználja a perzsa-kérdésben. A latin keresztények dolgában. Rákóczi mémoires-ai D'Azdrzel használatára. „Musztafa és Pelerin” párbeszéd.

III.

A rodostói elszigeteltség. Dirling és Talmann. Cachod atya, Gallani és Mauri érsek. Egyházi irodalom tanulmányozása; irás: a „Traité de la politesse”, a „magyar forradalmak törté-

nete“. Fejedelmi elzárkózottság. A magukra hagyott bejárók történetfilosófiája. Mikes elítéli a fejedelem politikai törekvéseit. A francia etiquette. A szíveknek ritkán való megnyílása. A kalandorok: a magyarok előtt előnyben részesülnek. Ploutman: az archipelagusi kalózfejedelemség terve. Bohn, a császári kém. Vigouroux, Mikes ítélete róla. Élettörténete. Befolyása Rákóczira. Président du conseil. Barátsága Ilosvayval. Vigouroux és Ilosvay ajánlatai Dirlingnél. Rákóczi György megérkezése és távozása 211—293

Hatodik fejezet.

Az utolsó lobbanások.

I.

Atyai gondok. Az anyagi helyzet javításának törekvése. A császárral való kibékülés terve. Rákóczi házassági terve Jablonovski Konstantina hercegnővel. Vigouroux és Bachstrom küldetése. Az utasítás: saját établissementja Lengyelországban a házasság segítségével; Rákóczi György házassági terve Dönhoff grófnéval, a jaroslói birtok. A lengyel és porosz király közbenjárása a császárnál. Manteuffel, Seckendorf; Vigouroux hűtlensége. Savoyai Eugén visszautasító határozata. Rákóczi izgatottsága; beteges lélekállapot. A lotharingiai hercegséget kéri fia számára.

II.

Házibajok Vigouroux miatt. Saussure megérkezése. D'Andrezel utóda Villeneuve. Chauvelin utasítása. Villeneuve és Rákóczi rossz viszonya. Az etiquette-kérdés. Rákóczi teljes (elszigeteltsége. A perzsa zavarok miatt lázadás Konstantinápolyban, Ibrahim nagyvezír halála, III. Ahmed letétele. Az új török kormány nem érdeklődik Európa iránt. A lengyel örökösödési háború kitörése. Lescinsky, Franciaország pártfogója. Rákóczi „systemája“. Bonneval pasa Konstantinápolyban, viszonya Rákóczihoz és Villeneuve-hez. Villeneuve fáradozásai orosz-török háború előidézésére. Fleury és Bonneval állásfoglalása. Bonneval terve: az istriai támadás Budáig. Rákóczi lépése, hogy Franciaországba mehessen. Tárgyalása Kinnoul lorddal. Bohn küld-

tése Párisba. Elfogatása, leleplezi Rákóczi angol tárgyalását. Chauvelin és Villeneuve szemrehányásai, Rákóczi védekezése. Az istriai támadás javított terve. Utolsó erőfeszítések, a test kimerülése; az elalvás.....	294—333
Végszó.....	334—337
Jegyzetek és bizonyítékok.....	338—398
Tartalomjegyzék.....	399—405
Névmutató.....	406—418

NÉVMUTATÓ

A

- D'Absac 32—3, 120, 122, 142,
147, 149—50, 152—3, 167—8.
Aegei-tenger 68, 281.
II. Ágost lengyel király 200—2,
315.
III. Ágost lengyel király 315.
Szent Ágoston 25, 34, 225—6,
228—30, 253.
III. Ahmed szultán 69, 75,
101—2, 134, 136—8, 146,
177, 182, 185, 206—7, 209,
239, 244, 265, 311, 312—4.
Alberoni abbé, spanyol külügy-
miniszter 112—5, 119, 121—5,
130—2, 147—151, 153, 157,
160—4, 166—7, 169—170,
173, 180, 183, 190—8, 211.
Ali Damad pasa nagyvezér
70—6, 89, 92.
Ali pasa nagyvezér 316, 324.
Aland 194, 196.
D'Allion smyrnai francia con-
sul 258—9, 289.
Althan gr. 206.
Amsterdam 130.
II. András magyar király, 237,
273.

- D'Andrezel 259—63, 265, 267,
271, 282, 285, 289, 306, 311.
Anglia 9, 47, 52, 95, 100, 105—9,
116—8, 127—8, 130—1, 175,
190—5, 245, 250, 287, 325, 327.
Anjou herceg 19.
Anna angol királynő 108.
d'Antin herceg 39.
Apafi Mihály erdélyi fejedelem
134.
Archipelagus 303, 323.
Argenson párisi rendőrfőnök
33.
Árokszállás község 79.
Aspermont gróf 18.
Ausztria 70, 243, 285—6, 315.
Avignon 47, 116, 326.
Azovi-tenger 263.

B

- Bachstrom dr. 298, 304, 309
Badeni béke 39, 41, 43, 45, 105.
Bagdad 262.
Bagossy László 84, 87.
Baku város 257.
Balkán hegység 76.
Bánság I. Temes.
Baraillon 285—6.

- Barcelona 121, 194.
 Barkóczy Krisztina 82.
 Báthory István erdélyi fejedelem 65.
 — Zsigmond 301.
 Batthyány 206, 218.
 Batu khán 77.
 Bechon, R. titkára 284, 331.
 Bécs 43—4, 64, 79, 81, 83, 99, 190, 212, 269, 290—1, 295, 297, 305—7, 329.
 Bécsújhely 171.
 Beaufort herceg 10.
 III. Béla magyar király 272—3.
 Belgrád (Nándorfejérvár) 49, 72, 74—5, 77, 83, 88—9, 92, 100, 104, 122—3, 133, 137, 143, 145, 156, 165, 183, 320.
 Belső-Szolnok vm. 87.
 Bender 216.
 Berberia 282.
 Bercsényi Miklós gr. 25, 37, 54, 61, 63—4, 73, 76, 78—80, 84—5, 88—90, 92, 96, 98—100, 139, 141, 144, 147, 153, 176, 180, 183, 199, 201, 207, 210, 213—21, 274, 291.
 Bercsényiné 199, 215, 217, 220—1.
 Beretti-Landi 131, 161.
 Berlin 129—30, 175, 290, 304, 310.
 Berry hercegnő 1, 35, 195.
 Berwick maréchal 111, 196.
 Beszterce 86—7, 93—4.
 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 33, 56, 58, 102—3, 139, 179, 243, 271, 273, 303, 335—6.
 Biron maréchal 140, 318.
 Bocskay István 58, 80.
 Bohn Pál Vilmos 283—4, 286, 299, 307, 309, 320—9.
 Boissiméne spanyol követ 149, 151—64, 166—70, 183—4, 187, 189, 199, 240, 250, 329.
 Bolingbroke angol miniszter 108.
 Bon mérnök Rákóczi követe 240—1, 250—3, 271, 279—80, 282—3, 326—30, 332.
 Bonnac marquis, konstantinápolyi francia követ 94—100, 118, 139—43, 145, 155—8, 167—9, 173—8, 184, 189, 204, 208, 241, 246, 255—6, 258—9, 264, 312, 318.
 Bonneval pasa 317—30.
 Borgó 86.
 Borsa 86.
 Bossuet 65, 234—7, 271.
 Bosznia 71, 164, 182, 318, 322—3.
 Bosporus 185, 199, 205, 212.
 Bourbon herceg 19, 119, 248, 258—60, 315, 318.
 — hercegné 20—1, 30, 35.
 Bourdaloue 271.
 Bourgogne herceg 3, 5.
 Brandenburg 95.
 Brema 127.
 Brenner, szepesi prépost 30, 32, 41—2, 148, 246—8, 272—3.
 Buda 69, 322.
 Bujukdere 185—6, 213.
 Bukarest 89, 91—2.
 Burgau örgrófság 301.
 Byng 194, 196.

C

- Cachod 233, 269—70, 282—3.
 Cambray 240—1.
 Campredon 260.
 Candia 70.
 Cellamare gr. párisi spanyol
 követ 110—2, 119, 121—2,
 124, 131, 148—9, 160—4,
 193—6, 246.
 de Charoche comte (Rákóczy
 Franciaországi czime) 11,
 40, 133, 136, 140, 177, 186.
 Charrières ezredes 214, 331.
 Châteauneuf 117—8, 130.
 Chauvelin francia külügyi ál-
 lamtitkár 311, 315, 319, 325,
 327—9.
 Colyer holland követségi tit-
 kár 145, 161, 181.
 Conde herczeg 16.
 Conti herczegné 27, 246, 248.
 Cromwell Olivér 325.

Cs

- Csáktornya 322.
 Csáky Mihály tábornok 180,
 183, 209, 216, 218—9, 271,
 274, 331.
 — grófnő 215, 220—1.
 Csehország 243.

D

- Daghesztán 257.
 Dalmácia 71.
 Dangeau 6—7, 17—21, 36.
 — né 17—9.
 Dánia 125, 127.

- Danofili 272.
 Danzig 26, 315—6, 320.
 Daskov Alexaj konstantiná-
 polyi orosz követ 201—5,
 207, 211, 256, 260.
 Debreczen 79.
 Demirhisszár 209.
 Derbent 257.
 Dész 87.
 Diárbekir 77, 256.
 Dirling 253, 269—70, 283, 286,
 289, 305, 309.
 Dnjeszter-folyó 73, 147, 263.
 Dolhai csata 290.
 Dorsó Miskó 79.
 Dráva folyó 320.
 Drezda 92, 175, 304, 310.
 Drinápoly 73, 76, 78, 92, 96,
 132—5, 139—41, 143, 147,
 152, 154, 159, 161—2, 166—7,
 169, 171, 181, 183—5, 199,
 213, 227, 231, 288.
 Dubois abbé 7, 39, 104, 114—9,
 121, 123—30, 176, 190, 192,
 194—7, 204, 240—4, 248—9,
 251, 255—9.
 Duna-folyó 72, 76, 186, 147,
 165, 216, 263, 330.

E

- Ebeczky István 92.
 Ecsed 93.
 Eger 81.
 Elba 126.
 Erdély 12, 33, 52, 54—7, 60,
 62, 67—8, 77, 79—82, 84,
 86—7, 90, 93, 102—3, 134,
 138, 143, 179, 182—3, 198,

- 201, 203, 208, 212, 242, 251,
278—9, 302—3, 316, 322—3,
325, 331, 335—6.
Erzerum 257.
Erzsébet, a Nagy Péter császár
leánya 254, 257.
— spanyol királyné (Farnese)
112—3, 191, 197, 316.
— Sarolta orleansi hercegné
(Liselott) 1, 3—4, 12, 21—4,
27, 35, 129.
Eszterházy Antal tábornok 63,
73, 77, 84—8, 93, 100, 137,
144, 147, 180, 209, 216—7,
274, 321.
— —né 217.
d'Estreés marechal 39, 111.
Ezreff afgán főnök 262—3,
312—3.

F

- Fagel 161.
Farnese herceg 112.
— Erzsébet I. Erzsébet spanyol királyné
Fehér-tenger=Márvány-teng.
Felsőbánya 87.
Fenelon 271, 317.
I. Ferdinánd 273.
Fiume 330.
Flandria 317.
Fleischmann konstantinápolyi
császári követ 91.
Fleury bíbornok 251—3, 316,
320, 322.
Fogaras 86.
Fontainebleau 28.
Fontone 268.

- Forgách tábornok 63, 73, 180,
185, 214, 218—9, 274, 310.
— Zsigmond 214, 310.
Földközi-tenger 124.
Franciaország 1—50, 60—1,
64, 94—100, 104, 106—7,
118, 124, 128—30, 133, 142,
150, 157, 175—6, 188—9,
192—3, 196, 198, 232, 241—3,
245—7, 251, 254, 258—9,
264, 283, 285—8, 297, 311,
317, 319, 321—3, 325—6,
321.
Frangepán-család 330.
Friaul 321.

- I. Frigyes Vilmos porosz király 127.
Fülöp orleansi herceg 1, 3—7,
14, 16, 19—21, 29—30, 35—6,
38—9, 44—8, 95, 99, 104,
107, 109—12, 117—21, 123,
128—9, 131, 135, 175, 188,
191—2, 195, 197, 244—6,
248—9, 254, 268, 318.
V. Fülöp spanyol király 19,
105—7, 110—4, 119—20,
122, 128, 131, 144, 147, 151,
157—8, 160—3, 169, 180,
184, 191—3, 195—9, 240,
249—50.
Fürstenberg bíbornok 18.

G

- Galata 218, 255, 269, 282.
Gallani érszek 231—2, 270.
Gallas 161—3.
Gallipoli 103, 132—4, 140, 149,
152, 176.

Genevière 214.
 Georgia 257—8.
 Gibraltar 106.
 Giczei 30.
 Goertz br. 126—8, 196.
 Gombos br. 331.
 Gosztonyi 30.
 Gradiska 322.
 Gremonville bécsi francia követ 10.
 des Grioux 33.
 Grobois 14, 20, 28, 33, 38, 42, 44—45, 53, 55, 60, 66—9, 90, 92, 94, 98, 101, 120, 140, 148, 160, 180, 183, 185, 187—8, 198—9, 224—6, 228, 230—3, 235, 248, 272, 303, 334.
 Guiche 111.
 Gusztáv Adolf svéd király 125—6.
 I. György angol király 107, 198—19, 114—6, 118, 127—8, 131, 191—2, 197.

H

Hága 104, 115, 117, 190, 327.
 Halil pasa nagyvezér 75, 88, 92, 100, 102, 133, 186.
 Hamburg 127, 303.
 Hannover 107—8, 115—6, 125, 127—8, 130, 191.
 Havasalföld l. Oláhország.
 Hellespontus 211.
 Héllissant bankár 247.
 IV. Henrik francia király 4, 4—47.
 Hippo püspök 226.

Hollandia 8, 52, 71, 95, 100, 116, 127, 130, 151, 174—5, 287.
 Horvát Ferencz 92—3, 97—9, 140, 187, 209.
 Horvátország 84, 321.
 Hôtel de Transsilvanie Parisban 33.
 Hugo Viktor 214.
 Hull (Angliában) 9, 26.
 Hunyadi János 89.
 — Mátyás 77, 323.
 D'Huxelles marquis francia külügyminiszter 7, 12, 39, 43, 109—10, 112, 114, 116—9, 140, 192, 196.

I

d'Iberville 117—8.
 Ibrahim pasa nagyvezér (I.) 135—8, 144—5, 156, 159—60, 166, 168, 172—3, 178, 180—1, 183—4, 202—5, 207, 209—10, 238—40, 257, 262—3, 311—4.
 — II. 314.
 — effendi tolmács 262, 286.
 Ilosvay János 30—1, 186, 214, 217, 274, 287, 289—90, 310, 331.
 Ilyvó 8.
 Imhoff br. követ 41—2.
 Ispahan (Perzsiában) 256, 313.
 Istria 324, 326, 330.
 Szt. István magyar király 273.
 Italia 47, 113—4, 116, 120, 131, 151, 153, 157, 191, 197—8, 292, 316, 323.
 Izmid (Kisázsziában) 270.

J

- Jablonovski Konstantina lengyel hercegnő 297—8, 300, 304, 306—7.
 Jakab II. skót király 11, 196.
 — III. skót trónkövetelő 108, 110, 114—6, 131, 193, 198, 241, 244, 281.
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 134—5.
 Jánoszló (Lengyelországban) 221, 300—1, 308.
 Jassy (Moldvában) 75.
 Jávorka Ádám 280, 301, 316, 331.
 Jenikőj (Törökországban) 186—8, 197, 199, 202, 210, 213, 225, 227, 232.
 Jeruzsálem 243, 264.
 József I. császár és király 52—3, 58, 106.
 — II. 337.

K

- Kajdácsyné 215, 221.
 Kandahor 256.
 Kanizsa (Magyarországon) 322.
 Kantakuzén István moldvai vajda 91.
 Kapisztrán 89.
 Karloviczi béke 68, 71—2, 74, 180, 182.
 Károly III. magyar király 7, 9, 39—40, 42, 47—9, 57, 71, 83, 105—6, 160, 180, 182, 190—3, 201, 204, 206—7, 241—5, 250, 296, 298—309, 315, 318, 326.
 — II. angol király 103.

- V. császár 160.
 — XII. svéd király 77, 124—6, 196, 201.
 Károlyváros 321—2.
 Károlyi Sándor gr. 7, 37, 63—4, 81—8, 275, 295.
 Kárpátok 77.
 Kaspi-tenger 257—8, 263.
 Katalin I. csárnő 259.
 — Ivanovna 127.
 Kaukázus 258.
 Kavalla 318.
 Keleti tenger 127.
 Keresztúr 79—80.
 Khorasszán 313.
 Khotin 73—5, 77, 84—6, 88—9, 92, 147.
 Kipcsak 75, 77.
 Király Ádám 31.
 Kisázsia 209.
 Kisfaludy Boldizsár 148.
 Kiss István 293.
 Kolowrat 206.
 Komárom 85.
 Konstantinápoly 43, 91—2, 94—5, 140, 155, 166—9, 171, 183—4, 187, 199, 201, 206—9, 212, 238—9, 153—4, 156—9, 161—5, 163—70, 182, 186—7, 189—90, 198—9, 304, 306, 309—10, 312—5, 317—9, 324, 328.
 Korponai Julianna („a löcsei fehér asszony”) 81—2.
 Kovács János 284, 288.
 Köln 41—2.
 Könygség József L. gr. 47.
 Kőszeghy Zsuzsánna, gr. Bercsényiné 215, 221.

Kövár-vidék 83, 87.
 Krim 75, 77, 86, 144, 263, 324.
 Krucsay 301, 331.
 Kuli khán I. Nadir.
 Kurakin orosz követ 130.

L

Lajos XIV. francia király
 1—14, 16—9, 21—2, 28—30,
 33—42, 44—7, 71, 90—1,
 93, 95, 97, 105—11, 118—20,
 126, 146, 156, 163, 173—5,
 178—9, 186, 188, 192, 195,
 230, 234—5, 263, 271, 285,
 300, 316—7.
 — XV. 3—4, 27, 107, 114,
 131, 189, 249, 258—9, 285,
 315—6.
 Lang Ambrus dr. 214.
 Lanzun 140.
 Law bankár 247, 253.
 Leibnitz 298.
 Lengyelország 7, 25, 29, 42—3,
 70, 73, 78, 81—2, 84, 90,
 96, 98, 174, 200—1, 204—5,
 219, 221, 254, 280, 287,
 297—302, 304—6, 309, 318,
 320, 324, 331.
 Lescinszky Mária, XV. Lajos
 felesége 259.
 — Szaniszló lengyel király
 259, 297, 306, 315—6, 320,
 324.
 Liselott I. Erzsébet Sárolda.
 Livland 208, 303, 323.
 Livorno 261.
 London 107, 117, 190, 192.
 Longueville 10.

Lossonczy István tomesvári ka-
 pitány 72.
 Lotharingia 309, 322—3.
 Lőcse 81—2.
 Lublin (Lengyelországban) 324.
 Lüttich 284, 305.
 Lyon 290.

M

Macedónia 209.
 Madagaszskársziget 281.
 Madrid 105, 112, 162, 164, 192,
 195—6, 245, 250.
 Magyarország 8, 13, 15, 43,
 48, 51, 58, 62, 67, 72, 74—5,
 77—8, 81—3, 88—9, 93, 97,
 99, 102—3, 122, 131, 143,
 153, 164—5, 179, 212, 214,
 243—5, 250, 254, 269, 271,
 273, 284, 291, 302, 321, 324,
 330, 335.
 Mahmut Mir 256—7, 262.
 — I. szultán 314.
 Maine herceg 2—6, 12, 14,
 16—7, 19—20, 22, 35, 38—9,
 44, 109, 111, 119, 131, 196,
 327.
 — hercegné, Condé unokája
 16—20, 193, 195—6.
 Maintenon asszony 2—6, 13,
 16—9, 33, 35, 38—9, 129.
 Majorca sziget 106.
 Makovicza 292, 300.
 Malborough 109.
 Manon Lescaut 33.
 Mantuffel br. szász minister
 286, 304, 309.
 Mantua 316.

- Máramaros vm. 82, 84, 86—7, 290.
 Marescotti bíboros 162.
 Máriássy tábornok 77—8, 139, 201, 216, 271, 331.
 Marly (Franciaországban) 12, 28.
 Maros-folyó 72, 79.
 Maros-Vásárhely 53, 56, 58, 65, 86.
 Marseille 103—4, 122, 147, 150, 170, 261, 280, 286, 288.
 Márvány-tenger 60, 92.
 Massilon 271.
 Mauri konstantinápolyi r. kath. érsek 255, 270, 309.
 Maurocordato Mihály oláh vajda 91—2.
 Mazarin bíbornok 242.
 Mecklenburg-Schwerin nagyhercegség 126—8, 130, 244.
 Medici-család 113.
 Mehemet pasa 241.
 Mencsikoff 245.
 Menhárd János kapitány 79.
 Mihály diák 80.
 Mikes Kelemen 30—1, 139, 155, 171, 184, 186—7, 215, 217, 221, 223, 274—80, 283—4, 288—9, 310, 314, 331—3, 336.
 Miksa császár és király 65.
 Milano 316.
 Mississipi-Társaság 247.
 Mohács 79.
 Mohammed pasa nagyvezér 133, 136, 143—4, 146—7, 154.
 Moldva 43, 75, 84, 86—7, 98, 164, 172, 187, 206, 208, 216, 292, 310, 322, 324.
 Molitard 214.
 Mont Cenis 116.
 Montenegro 71.
 Montespanné 2—3, 5.
 Morea-félsziget 68, 70.
 Morvaország 243.
 Morville 248—9, 251—3, 260, 282.
 Mullet abbé 272.
 Munkács 82.
 Musztafa khotini pasa 77, 84, 145.
 — II. szultán 319.
 — tolmács 269.
- ## N
- Nádasdi Ferencz gr. 10, 31.
 Nadir Kuli khán 314, 315.
 Nagybánya 87.
 Nagykároly 87.
 Nagyszeben 53, 58, 86.
 Nagy-Várad 171.
 Nándorfejérvár l. Belgrád.
 Nápoly 105—6, 113, 121, 191, 194—5, 244, 330.
 Nellenburg grófság 302.
 Németalföld (mai Belgium) 71, 243.
 Neplujeff István konstantinápolyi orosz követ 256—7, 260, 262, 327.
 Nesselrode 206.
 Néva folyó 126.
 Nicole 272.
 Nikápoly 147.
 Nis (Szerbiában) 77, 139.
 Noailles bíbornok 38.
 — herczog 39, 112, 230.

Nogáj 77.
 Nógrád vm. 84.
 Norvégia 125, 128, 196.

O

d'O marquis 7, 21, 245, 251—2.
 Oláhország (Havasalföld) 86,
 89—90, 98, 132, 164, 172,
 182, 187, 206, 208—9, 216,
 219, 282, 303.
 Orleansi herceg I. Fülöp.
 — hercegné I. Erzsébet Sá-
 rolta.
 Oroszország 8, 125—8, 200—1,
 205, 259—60, 286, 315—6.
 Orsova 81.

Ö

Örményország 262, 314.

P

Padrona Halil janicsárvezér
 313—4.
 Palermo (Siciliában) 191.
 Pálffy János gr. tábornok 8,
 56, 58, 64, 74, 78, 81, 295.
 Pápai János 90—2, 91, 97—9,
 101—3, 132—3, 138, 140,
 216, 324, 331.
 Páris 5, 9, 20, 27, 29, 30, 33—4,
 42—3, 89, 92, 95, 98, 109—10,
 128, 148, 175, 185, 190, 194,
 208, 241—2, 245—8, 250,
 283, 292—3, 326—7.
 Parma hercegség 113—4, 191,
 197.
 Pascal 51.

Passzaroviczi béke 155, 159,
 164, 166, 169—70, 180, 182,
 204—6, 269, 314, 331.

Peán 32—3.

Pekre János 79.

Peloponnesus-félsziget 68.

Pentenriedter br. 42—7.

Péra 141, 199, 255.

Perzsa-öböl 136.

Perzsia 256—7, 263, 312—3, 315.

Péter (Nagy-) czár, 7—8, 19,

24, 69, 77, 125—30, 174,

200—1, 203—5, 211, 244—5,

256—8, 268, 285.

Pétervárad 74—5, 92—3, 180.

Photius patriárka 267.

Piacenza hercegség 113.

Ploutman 281—3, 299.

Polignac bíboros 111, 196.

Pompadour marquise 195.

Poroszország 95, 125—7, 109,

174, 287, 298—9, 301, 304—5,

309, 316.

Porto Ré 330.

Portsmouth (Angliában) 194.

Prága 285.

de Prie marquis 248, 258—9.

Q

Quesnel 272.

R

Ráday Pál 81.

Radulovics János, R. udvari

papja 214, 217, 272.

Raguza 323.

Rákóczi Ferencz II.: Ahmed
 szultánánál 146.

- és Andrezel 259—63, 265, 282.
- és Bohn 283.
- és Boissimène 152—4, 167.
- és Bonnac 139—43, 177, 208, 256.
- Bonneval 319.
- Bujukderében 85—6.
- és Cachod 270.
- és Cellamare 122, 148.
- és Conti hercegné 246, 248.
- és Daskov 202—3, 211—2.
- és Dirling 253.
- Drinápolyban 135, 139, 143, 184.
- és Dubois 255.
- erdélyi fejedelmi czime 12, 40—1, 46, 52—62, 68, 103, 122—3, 132—3, 140, 142, 144, 150, 167, 169—70, 173, 182, 228, 232—3, 236—7, 251, 301, 304, 312, 331.
- és Fleury 251.
- Fontainebleauban 28.
- és Gallani 231—2, 270.
- Gallipoliban 103, 132—4, 140.
- Groboisban 15, 28, 33, 38, 42, 44—5, 53, 55, 60, 66—7, 89—90, 92, 94, 98, 101, 120, 140.
- Hullban 26.
- és Ibrahim nagyvezér 135—8, 160, 172—3, 183—4, 202, 210, 238, 257—8.
- irodalmi munkássága: Ker. fejedelmek ábitásai 228—30, 233—4, a latin szertartásnak érdekében 265—6, Musztafa és Pelerin párbeszéde 266—8, *Traité de la politesse* 272—3, *Traité de la puissance* 235—7, Vallomások 225—8, 230—1.
- Jenikőjben 186—8, 197, 199, 202, 210, 232.
- Marlyban 12, 28.
- Marseilleben 103—4, 147, — és Mauri 270.
- és Mohammed 143, 146.
- és Neplujeff 256—7, 262.
- és d'O marquis 245, 251—2.
- Párisban 89.
- és Ploutman 281.
- Rodostóban 210—337.
- Rouenban 11.
- és Rumjanzoff 262.
- Ruszcsuban 147.
- és Sienawskiné 308.
- és Vigouroux 284.
- Ferenczné 23, 254.
- György I. 58 243, 270, 303, 335—6.
- II. 61.
- György makoviczai herceg 291—8, 300—1, 308, 316 322, 326, 330.
- József 291, 329, 331.
- Péter 79.
- Zsigmond 65.
- Rakovicza Mihály oláh vajda 86—7.
- Rastadtí béke 39, 41, 95, 105.
- Rátky huszárezredes 330.
- Rodseb diabekri pasa 77.
- Richelieu bíbornok 2, 242.
- Rodostó 90, 210—336.
- Róma 19, 116, 162, 241.
- Rouen (Franciaország) 11.

Le Roux 217, 272.
 Rumélia 89, 172.
 Rumjanzoff orosz követ 262.
 Ruscuk 78, 86, 89, 147, 183,
 199.

S

Sacy 272.
 Saint-Cyr 6.
 — -Denis 1.
 — -Luc francia követ 46.
 — -Simon 11, 36—7, 107, 115,
 143, 196.
 Sardinia 106, 144, 148, 183,
 190—1, 194.
 Sáros 82.
 Saussure Cesar 331.
 Savoya 156, 191, 194, 196, 200.
 Savoyai Eugen hg. 8, 45, 48,
 70—4, 83—4, 86—9, 93, 100,
 104, 113, 122, 131, 137, 144
 —5, 156, 159—60, 166, 171,
 180—1, 191, 205—6, 238,
 253, 269, 306—7, 314, 316—8.
 Scarron 3.
 Sceaux („Szió“) 16—7.
 Schleinitz br. 194.
 Seckendorf berlini császári
 követ 305—7.
 Sibrik 9, 152, 167, 214, 288,
 331.
 Sicilia 106, 113, 150—1, 180,
 191, 194—5, 241, 244, 316.
 Sieniawski hercegnő 297, 300,
 308, 310.
 Siliustria 209.
 Simeoni br. követ 41.
 Sirván (Perzsiában) 257—8.
 Skócia 197.

Smyrna 289.
 Sósmező (Moldvában) 75.
 Spanyolország 19, 89, 105—6,
 110, 112—3, 119, 130—1,
 138, 144, 151, 166, 169, 171,
 183, 187, 190—5, 197, 240,
 242, 245, 243—50, 252—3,
 316, 330,
 Stair lord 109, 118.
 Stanhope 115, 190, 194, 187.
 Stanyan angol követ 204.
 Steinville tábornok 84, 86.
 Stockholm 194.
 Stralsund 125—6.
 Stuart I. Jakab és Károly II.
 Suetonius 20.
 Suez 281.
 Sutton lovag 145, 184.
 Svédország 125, 127, 190, 194
 196, 200, 242.
 Syrakusa 194—5.

Sz.

Szalay László 220.
 Szamos-folyó 82, 87—8.
 Szamosújvár 87.
 Szapolyai János király 75.
 Szászország 299.
 Szatmár 87.
 Szatmári béke 8—9, 56—7, 67
 73, 79, 82—3, 330, 335.
 Száva-folyó 74, 76.
 Széchenyi Pál érsek 246.
 Szeben I. Nagyszeben.
 Szeged 81.
 Szendrő (Vég-) 77.
 Szent-György lovag (Stuart
 11, 47.

Szentiványi 30.
 Szentmihály község 79.
 Szentpétervár 175, 257, 260.
 Szerbia 164, 182.
 Szigetvár 135.
 Szilézia 243, 331.
 Szilvay Péter 79.
 Szió l. Seeaux.
 Szófia 165, 168.
 Szolimán 134.
 Szolnok 87.

T

Talman konstantinápolyi követ 145, 155, 180—1, 269, 309, 319, 326—7.
 Tahmasp perzsa sah 256—7, 263, 313—5.
 Tatros-folyó 77.
 Tekir Dagh 211.
 Temesi bánság 86, 93.
 Temesvár 43, 72, 74, 80, 98, 137.
 Tergovist (Havasalföldön) 77.
 Tessé maréchal 6—7, 19, 21, 29, 34, 111, 129, 132, 193—4, 199, 245, 254.
 Therapia 199, 210.
 Theyls holland követési titkár 205, 207, 219, 269.
 Thorn 298.
 Thökölyi Imre fejedelem 54, 97—8, 132, 134, 171, 185, 205, 301.
 Thürheim 206.
 Tiflis 257.
 Tisza folyó 82—4, 87.
 Tokaj 79—80, 83.

Tokaji Ferencz 63.
 Topál Ozmán nagyvezér 314—5, 318, 324.
 Torcy, francia külügyi államtitkár 6—7, 9, 12, 21, 30, 41—2, 44—6, 95—6, 109—11.
 Toscana 113—4, 191, 197.
 Tóth András hr. 321.
 Toulon 149.
 Toulouse-i gróf 3, 6—7, 12, 14—8, 21, 34, 36, 44, 122, 140, 188, 253.
 Törökország 7, 30, 42—3, 48, 50, 60—1, 68—9, 85, 92, 94—5, 100, 102—3, 123, 131, 147—50, 155, 165, 182, 207, 212, 233, 240, 256, 258, 260—1, 263, 298, 301, 304—5, 318, 323.
 Travnik (Boszniában) 318.
 Triest 290, 321, 330.
 Tunis 281—2.

U

Ugocea m. 82.
 Urbino 193.
 Utrechti béke 9, 95, 105, 113—4, 191, 193, 197, 240, 251.

V

Vaisz Mir 256.
 Vay Ádám 180, 273.
 Velencez 68, 70—1, 90, 150, 158, 180, 318.
 Vendôme hg. 113.
 Verbőczy István 273.

Verdun 127.
 Versailles 27--9, 87, 116, 186,
 271, 285, 324.
 Vesselényi Ferencz 81.
 Vetési 53, 160.
 Viddin 216.
 Vigouroux 284--90, 293, 298
 --301, 304--12.
 de Villeneuve marquis kon-
 stantinápolyi francia követ
 178, 311--2, 316, 318--22,
 324--8, 330, 332.
 Villars 8, 39, 45, 83, 196, 323.
 Villeroi 6.
 Vermont gr. követ 155, 180--1,
 206--7, 209--10, 212, 215,
 218--9, 253--4, 269.
 Voltaire 37, 317--8.

W.

Wackerbarth bécsi szász követ
 306.
 Wismar 126--7.
 Wortley--Montague 145, 156.

Z.

Zay 217, 274, 310--1, 331.
 Zágráb 322.
 Zemplén m. 82.
 Zrínyi-család 330.
 -- Ilona 270, 307.
 -- Miklós 135.
 -- Péter 10, 65, 171.
 Zweibrückeni herczegség 12.